

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

CXIII - 1976

Uitgegeven met steun van het Rijk,
de Provincie en de stad Brugge

BRUGGE 1976

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
SOCIÉTÉ D'EMULATION
TE BRUGGE

Secretariaat en redactie : p.a. Rijksarchief, Academiestraat
14, 8000 Brugge.

Postrekening : Genootschap voor Geschiedenis, Brugge
000-0107939-75

Jaarlijkse lidmaatschapsbijdrage : 300 F.

INHOUD
BIJDRAGEN

Chr. Vandenbroeke, <i>Prospektus van het historisch- demografisch onderzoek in Vlaanderen</i>	1-85
J. Noterdaeme, <i>De vroegste geschiedenis van Brugge, V. De Oudburg</i>	87-137
Th. de Hemptinne, <i>Peter van de Elzas, leven en loopbaan (ca. 1145-1176)</i>	139-160
W. von Groote, <i>Willelmus Magnus Ballivus Flandriae</i>	161-181
J. Vermaut, <i>Vijf variaties op het thema «De Belgische Vlasnijverheid»</i>	183-227
Chr. Van den Bergen-Pantens, <i>Un œuvre inédite du Maître du Saint-Sang</i>	229-246

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

A. Schouteet, <i>Historiografie van de Brugse straatnamen (tot de fusie van Groot-Brugge)</i>	247-257
A. Vandewalle, <i>Inventaris van het archief van de Brugse tuchthuizen</i>	259-285
M.-R. Thielemans, <i>Mémoires sur les ports d'Ostende et de Nieuport</i>	287-321
S. Sulzberger, <i>Hans Memling dans son cadre idéal</i>	323-329
A. Deschrevel, <i>Beeldhouwwerk van Jacobus Berger in de Brugse St.-Donaas en St.-Salvatorskerken</i>	331-337
VLAAMSE BIOGRAFICA	339-340

BOEKBESPREKINGEN

A. Vanhoutryve, <i>De vishandel en het visambacht te Brugge (R. Boterberge)</i>	341-343
A. Uyttebrouck, <i>Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (J. Mertens)</i>	343-345
A. De Vlamincq, <i>Jaerboeken der aloude kamer van rhetorika Het Roosjen (K. De Clerck)</i>	345-347
N. Huyghebaert e.a. <i>Monasticon Belge, t. III, vol. III (P. Declerck)</i>	347-349
M. Gottschalk, <i>Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, II (1400-1600) P. Declerck)</i>	350-351
A. Viaene en B. Janssens de Bisthoven, <i>Het Heilig Bloed te Brugge (M. Ryckaert)</i>	351-352
D. Dalle, <i>Gids voor de Westkust, Veurne en het achterland (L. Devlieghe)</i>	352-353
KRONIEK	355-378
BOEKENSCHOUW	379-420

HANDELIJN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

HANDELIJN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

TE BRUGGE

TE BRUGGE

TE BRUGGE

TE BRUGGE

TE BRUGGE

ANNALES

DE LA

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

DE BRUGES

REVUE TRIMESTRIELLE
POUR L'ÉTUDE
DE L'HISTOIRE ET DES ANTIQUITÉS
DE LA FLANDRE

CXIII- 1976

BRUGES 1976

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

CXIII - 1976

BRUGGE 1976

HANDELINGEN

Van het

GENOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

OPGESTAAN IN 1839

SOUSCRIPTIONS

VERBALEN

Van het

GENOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

OPGESTAAN IN 1839

BESTUUR : A. Viaene (voorzitter), L. Devliegher (secretaris), J. Mertens (redactie-secretaris), B. Janssens de Bisthoven (penningmeester), D. Dalle, P. Declerck, J. De Cuyper, N. Huyghebaert, A. Janssens de Bisthoven, J. Maréchal, O. Mus, M. Ryckaert, A. Schouteet, W. Vanderpypen, R. Van Eenoo.

Bijdragen

Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen

Wij denken niet dat de waarheid geweld aangedaan wordt door te stellen dat de interesse voor het demografisch onderzoek de laatste jaren een ongeëvenaarde opbloei kent. De bewustwording van de ontwikkelingsproblematiek in de derde wereld, waar de ongeremde bevolkingsaan groei tot onoplosbare moeilijkheden schijnt te leiden, heeft hiertoe in niet geringe mate bijgedragen.

Indirekt heeft deze belangstelling ook stimulerend gewerkt op de ontwikkeling van de historische demografie¹. In menig opzicht worden in het verleden immers vergelijkbare situaties onderkend die er kunnen toe bijdragen om de aktuele evolutie beter te begrijpen en (of) te verklaren.

Het ligt nochtans geenszins in onze bedoeling in dit artikel een exhaustieve opsomming op te nemen van al de publikaties die tijdens de laatste decennia aan de bevolkingsevolutie en -samenstelling in Vlaanderen werden gewijd.

1. Dit blijkt alvast uit het feit dat tijdens de laatste 20-30 jaar meer dan 200 demografische bijdragen werden uitgewerkt voor Vlaanderen. Hierbij wordt dan nog niet eens rekening gehouden met de talrijke lokale monografieën die eveneens uitvoerig ingaan op de bevolkingsproblematiek.

Voor een dergelijk overzicht volstaat het trouwens te verwijzen naar de bestaande lopende en gespecialiseerde bibliografieën. Belangrijker leek ons daarentegen het groeperen van enkele van de voornaamste resultaten die uit een dergelijke disparate literatuurlijst kunnen afgeleid worden². Vrij spoedig wordt het namelijk duidelijk dat tot hertoe in feite nog maar weinig systematische en doelgerichte opzoekingen werden doorgevoerd. Ook al lijkt de interesse voor deze discipline algemeen aanvaard, een echte leidraad in het onderzoek kan slechts uitzonderlijk worden opgemerkt. Men kan zich in vele gevallen zelfs moeizaam van de indruk ontmaken dat een aantal opzoekingen eerder «toevallig» tot stand kwamen. Het aantreffen van een ogenschijnlijk interessant archiefstuk vormt nog al te dikwijls het uitgangspunt voor een vluchtig artikel of een louter descriptieve voorstelling van het bronnenmateriaal in een of ander tijdschrift. Het uitwerken van diepgaande analyses alsook het toepassen van specifieke (demografische) interpretatietechnieken komt daarentegen nog al te zelden voor. In die optiek zou het dan ook meer dan wenselijk zijn dat een nauwere samenwerking gerealiseerd wordt tussen de diverse geïnteresseerden en dit kunnen dan zowel ervaren «amateurs» zijn als beroepshistorici, sociologen en demografen. Een gelijkaardige oproep tot samenwerking dringt zich trouwens op t.a.v. de talrijke archiefbezoekers die zich

2. Ook in het notenapparaat zal nooit naar volledigheid worden gestreefd. Doorgaans kunnen wij ons beperken tot een summieri omschrijving van de voornaamste bijdragen.

Voor wat de afbakening van de bestudeerde periode betreft, moet vooraf worden opgemerkt dat de aandacht vooral zal worden toegespitst op de 16e-19e eeuw. Al te weinig «betrouwbare» inlichtingen zijn immers beschikbaar voor de voorgaande eeuwen. Graag signaleren wij nochtans dat thans een systematische bewerking van de (demografische) tellingen voor de late middeleeuwen in voorbereiding is aan de Rijksuniversiteit te Gent o.l.v. Prof. W. Prevenier.

uitsluitend voor genealogische opzoekingen interesse- ren. Het uitwerken van een volledige en gedetail- leerde afstamming voor één bepaalde familie bevat uiteraard reeds talrijke waardevolle demografische in- lichteningen. Door het samenbundelen van dergelijke overzichten per periode en overeenkomstig bepaalde socio-professionele aanvullingen, behoort het immers tot de mogelijkheden om tot een gefundeerde bena- dering van de gedragspatronen in het verleden te komen³. Ook hier zou m.a.w. het isolement van de individuele vorser moeten doorbroken worden. Aan- gewezen is een kollektieve behandeling van de ba- sisgegevens door een gekoördineerd onderzoek van genealogen, (beroeps)historici en allerlei specialisten uit andere disciplines.

Het tot stand komen van een dergelijke samenwer- king zou meteen voor gevolg hebben dat de huidige achterstand in het demografisch onderzoek, meer be- paald dan in vergelijking met de toestand in Frank- rijk en Engeland, in een relatief korte tijdspanne te overbruggen valt. Ook in de buurlanden is men trouwens veelal op kollektieve opzoekingen aangewe- zen. Dit geldt dan evenzeer voor het uitwerken van zogenaamde gezinsrekonstrukties als voor het syste- matisch verwerken van (fiskale) tellingen en status animarum die voor het Ancien Regiem en het begin van de 19e eeuw bewaard zijn.

Met de bedoeling deze oproep tot samenwerking enige kracht bij te zetten en om reeds tot een gedeel- telijke samenbundeling te komen van de talrijke in- dividuele inspanningen die tot hiertoe werden gele- verd, hebben wij alvast een poging ondernomen om

3. Zie o.m. J. HANNES, «Genealogisch onderzoek in de XIXe en XXe eeuw», in «*Vlaamse Stam*», I, 1965, pp. 75-80 ; J. MERTENS, «Genealogie, geschiedenis en wetenschap», *ibidem*, VI, 1970, pp. 1-9.

enkele karakteristieken van het demografisch verloop in Vlaanderen vast te leggen. Doorheen ons exposé hopen wij tevens enkele krachtlijnen aan te duiden die tot op zekere hoogte richtinggevend kunnen zijn bij verdere opzoekingen. Overeenkomstig de aard van het bronnenmateriaal zal hierbij achtereenvolgens worden ingegaan op de ontleding van de momentane of statische en de dynamische of lopende bronnen. Vooraf dient nochtans gesteld dat in het kader van dit artikel slechts weinig aandacht zal besteed worden aan specifieke benaderingen zoals bijvoorbeeld de gezinsrekonstrukties. Een gedetailleerd overzicht van de recentste inzichten die in dit verband werden verwezenlijkt, werd eerder reeds besproken in het «Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis»⁴. Gelijktijdig werden er de voornaamste facetten m.b.t. de huwelijks- en vruchtbaarheidstransitie belicht. Slechts terloops zal verder ook de studie van de mortaliteit worden besproken⁵. Ook in dit verband zou immers een verder doorgedreven onderzoek van de «vital statistics» noodzakelijk zijn om tot meer gefundeerde besluiten te komen.

Een essentiële faktor in het demografisch onderzoek, althans voor wat het belichten van de externe facetten van de evolutie betreft, houdt in dat betrouwbare benaderingen van het globale bevolkingscijfer moeten bekend zijn. Over het algemeen stelt

4. C. VANDENBROEKE, «Karakteristieken van het huwelijks- en vruchtbaarheids patroon in Vlaanderen en Brabant, 17e-19e eeuw», in «Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis», II, afl. 5, 1976.

5. Volledigheidshalve kunnen we trouwens aanstippen dat de studie van de mortaliteit voor wat het Ancien Regiem en het begin van de 19e eeuw betreft, met heelwat bijkomende moeilijkheden gepaard gaat. Zowel in de parochieregisters als in de burgerlijke stand werd immers het registreren van overlijdens tot vóór het midden der 19e eeuw doorgaans minder nauwkeurig doorgevoerd.

dit uitgangspunt reeds enkele fundamentele problemen, daar tot vóór de 19e eeuw slechts weinig preciese omschrijvingen voorkomen in Vlaanderen. Enigszins gunstiger wordt de situatie vanaf de Franse overheersing. Ook hier kan nochtans in menig opzicht aan de volledigheid en de betrouwbaarheid van de eerste tellingen worden getwijfeld. Dit blijkt o.m. reeds uit de frekwentie waarmee afgeronde cijfers voorkomen. Specifiek voor Oost-Vlaanderen (Schelddepartement) zou aldus in 1792 in 22 % van de gemeenten het bevolkingscijfer op nul eindigen, terwijl dit vanaf 1806 met 10,5 % een meer aannemelijke frekwentie gaat aannemen⁶.

Het belangrijkste bezwaar t.a.v. de meeste tellingen die tijdens het Ancien Regiem doorgevoerd werden, betreft evenwel het partieel karakter van de gegevens en dit als gevolg van de fiskale, sociaal-ekonomische, religieuze (of) militaire overwegingen die aan de basis lagen⁷. Om hun beperktheid zullen deze dan ook doorgaans als zogenaamde bevolkingstellingen («dénombrements») aangeduid worden. Hiertegenover staan dan de moderne, globale volkstellingen («recensements») die vooral sinds het midden der 19e eeuw werden uitgeschreven. Hierbij is namelijk een zo juist mogelijke opgave van het totaal aantal inwoners, ingedeeld volgens bepaalde categorieën (leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, beroep) het primair en welomschreven doel. Vandaar ook trouwens een bepaalde periodiciteit (5-10 jaarlijks), terwijl voor vroegere eeuwen alle tellingen eerder okkasioneel werden

6. Deze tellingen worden bewaard op het Rijksarchief te Gent (R.A.G.), in het fonds Schelddepartement en (of) in het provinciaal archief. Een globaal overzicht der tellingen is verder aanwezig op de «Archives Nationales» te Parijs, onder de nummers F20-21, 30, 32-33 en 325.

7. Cfr. R. MOLS, «Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle», Gembloux, 1954-56, passim.

doorgevoerd. Dit sluit echter niet uit dat soms zeer gedetailleerde inlichten worden aangetroffen in de «libri status animarum». Het gelijktijdig voorkomen van globale bevolkingscijfers en partiële benaderingen zal bovendien in een aantal afgeleide gevallen toelaten om een approximatieve rekonstruktie uit te werken met behulp van een aangepaste reductiekoëfficiënt. Steeds moet hierbij nochtans rekening worden gehouden met eventuele variaties in tijd en ruimte alsook met bepaalde aanpassingen als gevolg van een verschillend sociaal milieu. Een veel gebruikte veralgemening berust aldus op aanduidingen m.b.t. het aantal huishoudingen en (of) huizen. Laatstgenoemde omschrijving lijkt nochtans moeilijker hanteerbaar gezien de enorme contrasten m.b.t. de frekwentie van het samenwonen⁸. Dit geldt dan meer bepaald voor de stedelijke centra waar het samenbetrekken van woningen soms vrij hoge afmetingen kon aannemen. Bepalend hierbij was dan o.m. de functie van de stad, de capaciteit van de bestaande woningen en de eventuele mogelijkheid tot verbouwen bij een tijdelijke bevolkingsexpansie.

Belangrijker dan een weergave van de woondichtheid per huis zijn evenwel de gemiddelden per gezin of huishouden. In onderstaande tabel hebben wij deze verhoudingen samengevat voor de 16e-19e eeuw. De omrekeningen voor het platteland, die per tienjaarlijkse periode werden opgenomen, kunnen evenwel in sommige opzichten al te zeer beïnvloed zijn door bepaalde toevallige omstandigheden. Om dergelijke bezwaren zoveel mogelijk te ondervangen,

8. Een typisch voorbeeld in dit verband werd o.m. belicht door C. DE RAMMELAERE, «Een haardtelling te Oudenaarde in 1540. Een demografische bron?», in «Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent», 1967, pp. 81-84.

werd een verdere groepering van de basisgegevens uitgewerkt per periode van 30-50 jaar⁹.

*Dichtheid per huishouden in Vlaanderen, 16e-19e eeuw*¹⁰

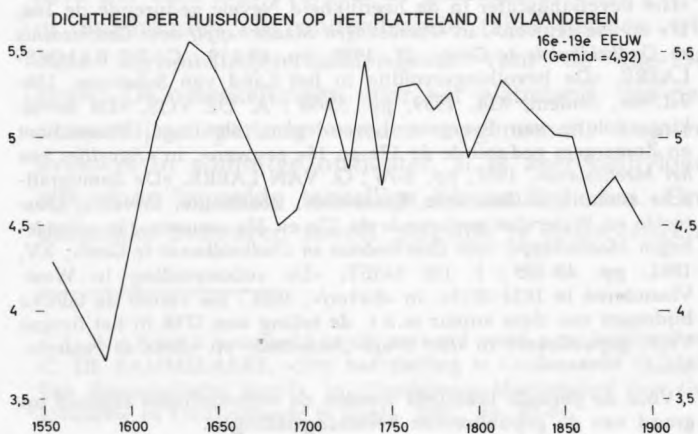
	Platteland	aantal lokaliteiten	Plattel.
1550-59	4,29	7 2e helft 16e eeuw	4,21
1580-89	3,71	1 1e helft 17e eeuw	5,35

9. Per lokaliteit en per periode werd vooraf steeds de bezetting per huishouden berekend. Nadien werd op basis van deze resultaten het rekenkundig gemiddelde weerhouden.

10. Het zou ons te ver leiden steeds de bronvermelding of de herkomst van deze verhoudingen aan te stippen. Enkele van de belangrijkste bijdragen die hiertoe geraadpleegd werden, kunnen niettemin worden vermeld. Het betreft o.a. : J. DE BROUWER, «*Demografische evolutie van het Land van Aalst, 1570-1800*», Brussel, 1968 (uitgave Pro Civitate, nr. 18). Voor meerdere lokaliteiten waren door deze auteur voorheen reeds enkele summere overzichten opgenomen in het «*Land van Aalst*» ; J. DE BROUWERE, «*Les dénombremens de la châtellenie d'Audenarde, 1469-1801*», in «*Handelingen Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*», CIII, 1938, pp. 513-540 ; D. DALLE, «*De volkstellingen te Veurne en in Veurne-Ambacht op het einde van de zeventiende eeuw*», ibidem, CXX, 1955, pp. 1-34 ; id., «*De volkstelling van 1697 in Veurne-Ambacht en de evolutie van het Veurnse bevolkingscijfer in de 17e eeuw*», in «*Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge*», 90, pp. 97-130 en 91, pp. 18-54 ; H. RONSE, «*De volkstelling van 1697 in de kasselrij Veurne*», Handzame, 1973 ; P. DEPREZ, «*Het bevolkingscijfer in de heerlijkheid Nevele gedurende de 16e, 17e en 18e eeuwen*», in «*Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*», IX, 1955, pp. 49-119 ; C. DE RAMME-LAERE, «*De bevolkingsevolutie in het Land van Schorisse, 1569-1796*», ibidem, XIII, 1959, pp. 53-98 ; A. DE VOS, «*De bevolkingsevolutie van Evergem, Lovendegem, Sleidinge, Waarschoot en Zomergem gedurende de 17e en 18e eeuwen*», in «*Appeltjes van het Meetjesland*», 1957, pp. 5-76 ; G. VAN LAERE, «*De demografische evolutie in Assenede, Bassevelde, Boekhoute, Ertvelde, Oosteeklo en Watervliet gedurende de 17e en 18e eeuwen*», in «*Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*», XV, 1961, pp. 49-105 ; J. DE SMET, «*De volksopstelling in West-Vlaanderen in 1814-1815*», in «*Biekorf*», 1928 ; zie verder de talrijke bijdragen van deze auteur m.b.t. de telling van 1748 in het Brugse Vrije, gepubliceerd in «*Het Brugs Ommeland*» en «*Rond de Poldertorens*».

Voor de periode 1840-1904 werden de verhoudingen afgeleid op grond van de gepubliceerde bevolkingstellingen.

	Platteland	aantal lokaliteiten		Plattel.
1610-19	5,09	6	1670-99	4,59
1630-39	5,50	3	1700-29	4,88
1640-49	5,39	3	1730-59	4,87
1670-79	4,80	3	1760-89	5,26
1680-89	4,50	1	1790-1820	5,25
1690-99	4,59	106	1840-70	4,88
1700-09	4,87	20	1875-84	4,78
1710-19	5,23	2	1895-1904	4,50
1720-29	4,82	6		
1730-39	5,44	3		
1740-49	4,73	18		
1750-59	5,29	3	vóór 1600	4,07
1760-69	5,31	3	1600-50	5,03
1770-79	5,18	3	1650-1700	4,57
1780-89	5,26	14	1700-50	4,32
1790-99	4,88	42	1750-1800	4,50
1810-19	5,33	ca. 240	1800-20	4,47
			1840-70	4,70
1840-49	5,02	ca. 560	1880-1900	4,40
1850-59	5,01	ca. 560		
1860-69	4,62	ca. 560		
1875-84	4,78	ca. 560		
1885-1904	4,50	ca. 560		

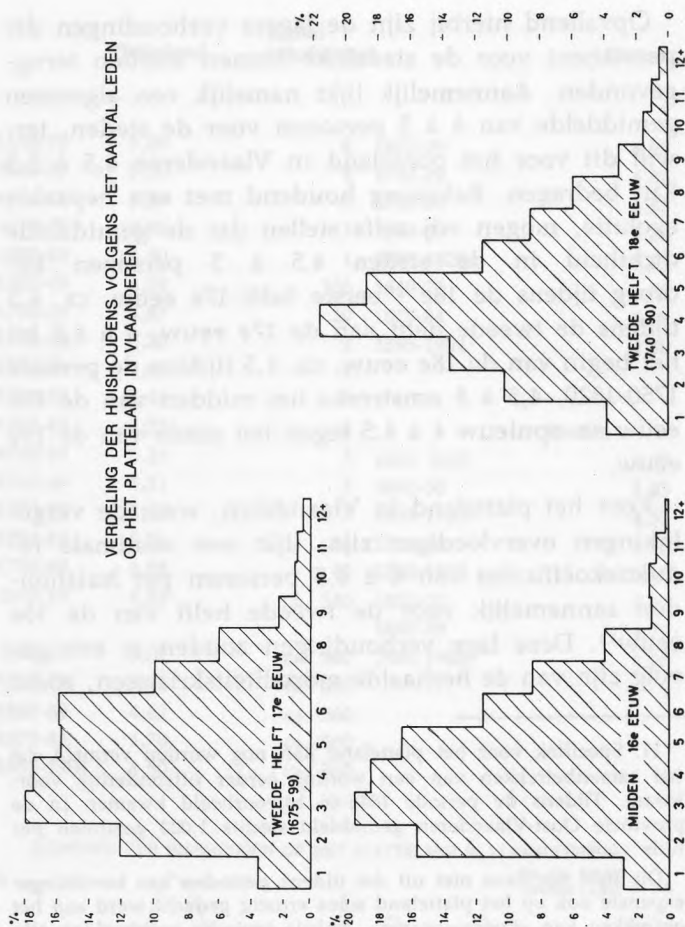
Opvallend hierbij zijn de lagere verhoudingen die permanent voor de stedelijke kernen worden teruggevonden. Aannemelijk lijkt namelijk een algemeen gemiddelde van 4 à 5 personen voor de steden, terwijl dit voor het platteland in Vlaanderen 4,5 à 5,5 kan bedragen. Rekening houdend met een bepaalde evolutie, mogen wij zelfs stellen dat de gemiddelde dichtheid in de steden 4,5 à 5 personen bedroeg tijdens de 16e - eerste helft 17e eeuw, ca. 4,5 tijdens de tweede helft van de 17e eeuw, 4 à 4,5 bij het begin van de 18e eeuw, ca. 4,5 tijdens de periode 1750-1820, 4,5 à 5 omstreeks het midden van de 19e eeuw en opnieuw 4 à 4,5 tegen het einde van de 19e eeuw.

Voor het platteland in Vlaanderen, waar de vergelijkingen overvloediger zijn, lijkt een minimale reductiecoëfficiënt van 4 à 4,5 personen per huishouden aannemelijk voor de tweede helft van de 16e eeuw¹¹. Deze lage verhoudingen zouden er een gevolg zijn van de herhaalde mortaliteitskrisissen, zodat

11. Specifiek voor het platteland kan nog worden vermeld dat het samenbetrekken van een woning eerder uitzonderlijk voorkwam. Tijdens de periode 1846-66 bijvoorbeeld kwamen in de provincie Oost-Vlaanderen gemiddeld slechts 1,023 gezinnen per huis voor.

Dit sluit nochtans niet uit dat tijdens perioden van bevolkings-expansie ook op het platteland soms ernstig gedacht werd aan het optrekken van «tweewoonsten». Enkele typische voorbeelden zijn aldus o.m. bekend voor de kasselrij Kortrijk en de streek van Tielt (cfr. de onuitgegeven doktoraatsverhandeling van J. VERMAUT m.b.t. de textielindustrie in Vlaanderen en de demografische bijdragen voor Pittem en Kanegem van V. ARICKX).

Verder kwam het ook regelmatig voor dat «ovenburen» werden betrokken door verwanten en (of) door alleenstaanden (J. ROELANDT, «De bevolking van Wervik in 1724», in «Biekorf», 74, 1973, p. 110). Niet minder merkwaardig tenslotte is, althans voor sommige stadskernen, het voorkomen van een «domus viduarum» (F. LIBRECHT, «Demografische studie van een kanton van de Sint-Walburgaparochie gedurende de eerste helft van de 18e eeuw», in «Handelingen Geschied. en Oudheidk. Kring Oudenaarde», XIII, 1963, pp. 139-154).

ook de huwelijken in de regel op jongere leeftijd afgesloten werden. Maximale verhoudingen komen daarentegen voor bij het begin van de 17e eeuw met $\pm 5,35$ personen/huishouden. De nieuwe krisissituatie die na het midden van de eeuw inzet (pestepidemieën in 1665-69 en herhaalde hongersnoden op het einde van de eeuw) zal opnieuw een daling van deze koëfficiënten voor gevolg hebben tot $\pm 4,5$ personen.

Vanaf de 18e eeuw zullen de verhoudingen echter blijven oplopen en dit tot en met het midden van de 19e eeuw¹¹bis. Als verklaring voor deze tendens kan o.m. worden verwezen naar de afnemende impact van de mortaliteit. Daarbij mag dan tevens een restrictiever nuptialiteitspatroon verondersteld worden, waarbij de afscheiding uit de gezinnen op steeds hogere leeftijd plaats vond. Deze tendens zal slechts onderbroken worden omstreeks het midden van de 19e eeuw, wanneer de impact van allerlei mortaliteitskrisissen opnieuw in belang gaat toenemen. Tevens moet vanaf dat ogenblik met een toenemende mobiliteit worden rekening gehouden. Niet minder decisief tenslotte zijn de inkrimpingen van de gezinsdichtheid tegen het einde van de eeuw als gevolg van een bewust afremmen van de vruchtbaarheid.

Een verklaring voor de lagere waarden, die gedurende geheel de beschouwde periode in de centra worden opgemerkt, is in het bijzonder ingegeven door het hoger percentage alleenstandenen en (of) oudere gezinnen. Opmerkelijk is evenwel dat zich ook binnen de steden zelf belangrijke verschillen kunnen voordoen en dat vooral in de rijke kwartieren de reductiekoëfficiënt aanzienlijk hoger kon oplopen door de aanwezigheid van dienstpersoneel. Gelijkaardige besluiten dringen zich trouwens ook op voor het platteland. Dit blijkt o.m. uit een analytisch overzicht van de graantellingen. Steeds kunnen aldus de hoogste verhoudingen worden opgemerkt voor de huishoudens die over belangrijke voorraden beschikken.

11 bis Belangrijk is verder dat dit procesgepaard gaat met een steeds sterkere inkrimping van de (gemiddelde) bedrijfsoppervlakte. In menig opzicht kan hierin m.a.w. een duidelijke indicator van het pauperisatieproces en van een «verkapte» vorm van werkloosheid onderkend worden voor het platteland.

Bij wijze van voorbeeld kan de samenstelling te Nederbrakel vermeld worden. Tijdens het hongerjaar 1693 kwam er een gemiddelde dichtheid van 5,07 personen per huishouden voor. In de huishoudens die een hoeveelheid graan hadden opgeslagen, liep deze verhouding echter op tot 5,95 personen tegenover 4,73 in de «bezitloze» groep¹².

Aansluitend bij deze opsplitsing der basisgegevens zou het interessant zijn ook bepaalde regionale verschillen in aanmerking te nemen. Voor het Ancien Regiem is een dergelijk onderscheid wellicht moeilijker te realiseren, vooral gezien het beperkt aantal inlichtingen dat tot hiertoe reeds werd ingewonnen. Op grond van de laat 18e en 19e-eeuwse tellingen lijkt dit nochtans gemakkelijk te realiseren. Hierbij zouden alvast volgende contrasten onderscheiden worden :

Huishoudens op het platteland in Vlaanderen, per regio

	1796	1846	1856	1866	1880	1900	Mediaan 1846-	Rang-	orde
Arr. Aalst	4,68 ¹³	5,19	5,10	4,97	4,93	4,98	4,98	3	
Arr. Ouden.	4,79 ¹⁴	5,18	5,20	5,00	4,98	5,09	5,09	1	
Arr. Gent	4,70 ¹⁵	5,16	5,10	4,85	4,83	4,89	4,89	6	
Arr. Eeklo		4,89	4,91	4,80	4,89	4,67	4,89	7	
Arr. St. Niklaas		5,04	5,10	4,88	4,78	4,88	4,88	8	
Arr. Denderm.		5,04	4,98	4,83	4,84	5,00	4,98	4	
Arr. Brugge		5,37	5,28	4,98	4,99	5,04	5,04	2	
Arr. Oostende		5,06	4,99	4,70	4,74	4,85	4,85	9	
Arr. Kortrijk		4,89	5,04	4,66	4,78	4,81	4,81	10	
Arr. Diksmuide		4,89	4,71	4,44	4,44	4,61	4,61	13	
Arr. Veurne	4,40 ¹⁶	4,71	4,85	4,40	4,27	4,10	4,40	14	
Arr. Roeselare		4,87	4,75	4,68	4,73	4,84	4,75	11	
Arr. Tielt		4,90	4,98	4,79	4,77	4,92	4,90	5	
Arr. Ieper		4,69	4,79	4,58	4,63	4,75	4,69	12	
Mediaan	(4,68)	4,90	4,98	4,79	4,78	4,85	4,85		

12. S. DE LANGE, «Staat van granen in Nederbrakel in 1693», in «Annalen Geschied. en Oudheidk. Kring van Ronse en het Tenement van Inde», XX, 1971, pp. 139-141 en XXI, 1972, pp. 99-107.

Hieruit nu zou blijken dat de grootste dichtheid steeds werd bereikt in Oost-Vlaanderen evenals in de arrondissementen Brugge en Tielt. In menig opzicht kan er bovendien een verband onderkend worden t.a.v. de ontwikkeling van de artisanale sektor (lennennijverheid ; kantbewerking). Ongetwijfeld moet een dergelijke samenhang verklaard worden in functie van het pauperisatieproces en de ontoereikende vestigingsmogelijkheden in deze dichtbevolkte regio's. Inherent aan deze problematiek was dan tevens het uitermate restriktief huwelijkspatroon, zodat de afscheiding er steeds later plaats vond. Blijkbaar was bovendien de invloed van deze factoren heelwat sterker geprononceerd dan de korrigerende werking van de mortaliteit, meer bepaald dan voor wat de jongeren en de jongvolwassenen betreft.

De geringe omvang van het gemiddelde gezin of huishouden wijst er verder ook op dat in veruit de meeste gevallen het «nukleaire» of enkelvoudige type (kerngezin) overwegend moet geweest zijn en dit voor geheel de beschouwde periode. Deze vaststellingen gaan regelrecht in tegen bepaalde veralgemeningen die tot vóór kort algemeen verspreid waren en waarin vooral de nadruk gelegd werd op het

13. J. DE BROUWER, «Demografische en sociale toestand in het kanton Lede», in «*Land van Aalst*», XIII, 1961, pp. 105-141.

14. Omrekeningen doorgevoerd op grond van de nominatieve tellingen voor Ename, Etikhove, Maarke, Melden, Moregem en Nederename. Deze gegevens worden bewaard in het provinciaal archief op het R.A.G.

15. P. DEPREZ, «De bevolking van Evergem, Knesselare, Ronsele en Zomergem in het licht van de volkstellingen van 1796-1798», in «*Vijf bijdragen tot lokale demografie, XVIIe-XIXe eeuw*», Brussel, 1963 (uitgave Pro Civitate, nr. 2) ; A. DE VOS, «De omvang en de evolutie van het Eeklose bevolkingscijfer tijdens de 17e en de 18e eeuw», *ibidem*, pp. 125-148.

16. D. DALLE, «De bevolking van de stad en van de kasselrij Veurne in 1796», in «*Album J. De Smet*», 1964, pp. 121-146.

voorkomen van uitgebreide en komplekse huishoudingen tijdens het Ancien Regiem en het begin der 19e eeuw. Een dergelijke vooropstelling wordt namelijk bereikt wanneer men aanneemt dat de functionele ingesteldheid van het gezin veel ruimer is dan de eigenlijke prokreatie en de opvoeding van de kinderen. Alle opzoekingen die tot hiertoe doorgevoerd werden, tonen evenwel aan dat stellig sinds de 16e eeuw reeds het «moderne» kerngezin overwegend moet geweest zijn¹⁷. Het inwonen van ouders en (of) verwanten kwam overigens eerder uitzonderlijk voor en gold zeker in niet meer dan 10 à 20 % der gevallen. Specifiek voor de late 17e en 18e eeuw zouden aldus volgende opsplitsingen te weerhouden zijn voor enkele lokaliteiten in de provincie Oost-Vlaanderen :

Approximatieve verhouding van het «nukleaire» gezinstype in Vlaanderen, 17e-18e eeuw

Erwetegem,	1691 = 84 - 95 %
Okegem,	1671 = 88 - 92 %
Assenede,	1675 = 92 - 98 %
Burcht,	1774 = 90 - 95 %
Etikhove,	1742 = 80 - 85 %
Nederename,	1796 = 86 - 92 %
Moregem,	1796 = 84 - 88 %
St. Pauwels,	1796 = 87 - 93 %
Melden,	1796 = 89 - 95 %
Ename,	1796 = 77 - 83 %
Maarke,	1796 = 83 - 88 %
Etikhove,	1796 = 85 - 90 %

17. Vgl. de kollektieve publikatie die o.l.v. P. LASLETT-R. WALL werd uitgegeven, «*Household and family in past time*», Cambridge, 1972. In het bijzonder voor Vlaanderen kunnen wij verwijzen naar R. LESTHAEGHE, «Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18e eeuw», in «*Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*», V, 1974, pp. 95-98.

Een grondiger onderzoek lijkt evenwel noodzakelijk om hier tot definitieve besluiten over te gaan. Een oppervlakkige ontleding van de tellingen voor het Ancien Regiem kan immers tot meerdere vervalsingen leiden, o.m. doordat de graad van verwantschap van inwonend personeel niet altijd rechtstreeks uit de overzichten valt af te leiden. Verder zou ook de gezinssamenstelling moeten toegelicht worden volgens de leeftijd van het ouderpaar, de huwelijksleeftijd en de beroeps- of vermogensstructuur.

Enkele specifieke onderverdelingen m.b.t. de gezinssamenstelling kunnen niettemin reeds bij een oppervlakkige controle der gegevens onderscheiden worden. Belangrijk zijn nl. bepaalde wijzigingen die optreden t.a.v. de leeftijdsverhoudingen der gezinsleden. Alleen reeds op deze basis wordt een duidelijker inzicht bekomen betreffende de impact van de demografische determinanten op langere termijn. Opvallend is trouwens de vaststelling dat de toename van de gezinsdichtheid doorheen de 18e-19e eeuw in het bijzonder was ingegeven door een overbezetting in de groep der jongeren en jongvolwassenen¹⁸.

Opmerkelijk zijn verder ook bepaalde (regionale) tegenstellingen die opvallen m.b.t. het dienstpersoneel. Dit blijkt o.m. wanneer de dichtheid per huishouden wordt aangeduid evenals de procentuele verhoudingen van het personeel zelf en van de huishoudens met inwonende knechten of meiden :

18. Gelijkaardige bevindingen werden eerder reeds vooropgezet door P.M. KLEP, «Het huishouden in westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling, 1750-1849», in «*Bijdragen Afdeling Agrarische Geschiedenis*», XVIII, 1973, pp. 23-94.

Belang van het dienstponeel in de samenstelling van het huishouden

Lokaliteit	Periode	Bezetting Dienstponeel	% Vertegen- woordiging	% Huishoudens met Dienstponeel
Kass. Ieper	1615-20	0,50	9,50	—
Meerbeke	1640	0,24	4,33	12,4
Grotenberge	1671	0,34	6,99	—
Assenede	1675	0,22	4,79	—
Erwetegem	1691	—	—	24,5
Kanegem	1692	—	—	48,7
Kanegem	1695	—	—	28,0
Geraardsbergen	1693	—	—	16,0
Ninove	1693	—	13,1	16,2
Veurne-Ambacht	1697	0,75	16,5	—
Kanegem	1713	0,69	12,77	—
Merelbeke	1718	0,71	14,03	41,8
Wervik buiten	1724	0,53	11,04	—
Elene	1728	0,20	3,83	11,6
Rozenaken	1728	0,38	8,35	16,6
Rozebeke	1738	0,15	—	—
Jabbeke	1735	0,63	14,2	—
Vlierzele	1739	0,24	4,67	13,0
Koolkerke	1748	0,61	14,35	—
Westkapelle	1748	0,48	10,30	—
Ramskapelle	1748	0,33	7,62	—
Oostkerke	1748	0,61	15,52	—
St. Kat. buiten Damme	1748	0,77	15,90	—
Lissewege	1748	0,53	11,08	—
Snellegem	1748	0,67	12,7	—
St.-Pieters				
o/d Dijk	1748	0,68	14,2	—
Burcht	1749	0,76	15,38	36,0
Balegem	1755	0,48	8,27	29,0
Maarke	1773	0,34	—	19,7
Kanegem	1773	0,55	10,14	—
Herlinkhove	1784	0,76	13,14	—
Kanton Lede	1796	—	—	—
Veurne-Ambacht	1796	0,46	10,60	25,2
Etikhove	1796	0,34	7,01	20,5
Ename	1796	0,17	3,97	14,5
Nederename	1796	0,13	2,80	8,8
Moregem	1796	0,48	9,97	25,2
St. Pauwels	1796	0,55	11,80	32,8
Melden	1796	0,45	9,03	26,6
Maarke	1796	0,33	6,85	23,6

De fragmentarische benaderingen die in dit overzicht werden samengebracht, sluiten vrij goed aan bij de structurele tegenstellingen die opgemerkt worden bij een studie van de bodemverdeling en bedrijfsopervlakte. Een zeer geringe bezetting kan namelijk opgemerkt worden voor Zuid- en Binnen-Vlaanderen. Omgekeerd kan een dichte bezetting van het dienstpersoneel onderkend worden voor Veurne-Ambacht, het Brugse Vrije en het Noorden van de provincie Oost-Vlaanderen. Het lijkt nochtans aannemelijk dat de geringere vertegenwoordiging van het dienstpersoneel in Zuid-Vlaanderen tot op zekere hoogte afhankelijk kan zijn van het restriktiever nuptialiteitspatroon in dit gebied. Het feit dat men er langer ongehuwd bleef, hield immers in dat de vraag naar knechten en meiden van zelf werd afgeremd. Een lichte onderschatting van het belang van het dienstpersoneel lijkt er bovendien niet helemaal uitgesloten. Wellicht moeten de inwonende verwanten, die iets talrijker in Zuid- en Binnen-Vlaanderen voorkwamen, ten dele tot het dienstpersoneel worden gerekend¹⁹.

Enkele omrekeningen die voor de streek rond Brugge werden uitgevoerd, laten anderzijds toe de behoeften aan personeel per beroepskategorie af te bakenen. In de landbouwersgezinnen vertegenwoordigt deze groep gemiddeld 28 % van de effectieven, bij ambtenaren-ambachtshandelaars ca. 10 % en bij arbeiders-kortzitters-dagloners nauwelijks 0,10 %²⁰. Analoge besluiten zouden ook bekomen

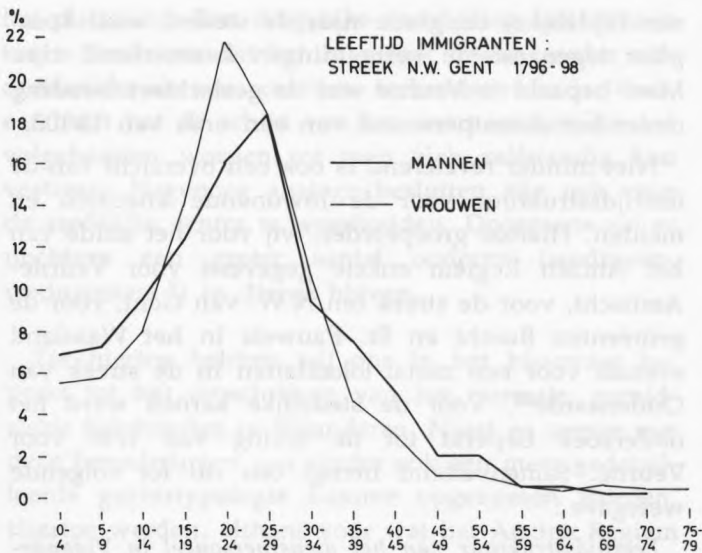
19. Deze restrictie houdt meteen in dat een onderzoek van de bestaande nominatieve tellingen in feite zou moeten aangevuld worden met een gedetailleerd overzicht van de parochieregisters en de burgerlijke stand.

20. Omgerekend naar de tellingen voor het midden van de 18e eeuw (1748) die door J. DE SMET voor meerdere gemeenten uit de streek rond Brugge werden uitgegeven.

worden bij een opsplitsing der gegevens volgens de vermogensstructuren. Weliswaar lichten ons hieromtrent weinig bronnen in voor het Ancien Regiem; indirekt kan nochtans enig inzicht bekomen worden bij een systematische ontleding van de bewaarde graantellingen. Deze werkwijze houdt dan tevens in dat de gezinnen die over voorraden beschikken, met vermogenden zouden te vereenzelvigen zijn.

Opmerkelijk is verder dat bij het berekenen van de gezinsdichtheid na afsplitsing van het personeel, opnieuw de hoogste verhoudingen worden bekomen voor de maatschappelijke bovenlaag en dan in het bijzonder voor de grote boeren. Voor de ambtenaren-ambachtshandelaars evenals voor de arbeiders-kortzitters-dagloners ligt de dichtheid daarentegen bijna een eenheid lager. Het blijft evenwel een open vraag door welke factoren deze afwijkingen te verklaren zijn? Niet alleen bepaalde verschillen t.a.v. de nuptialiteit en de mortaliteit zijn hier immers determinerend; minstens even belangrijk is het eventueel opnemen van verwanten terwijl het bij armere gezinnen gebruikelijk was vrij vroeg tot het uitstoten van kinderen over te gaan. Daarnaast zou ook de beroepsmobiliteit zelf en de leeftijdsstructuur van de gezinshoofden in aanmerking moeten genomen worden. Tenslotte kunnen bepaalde verschillen m.b.t. het afsluiten van een tweede huwelijk eveneens een beslissende invloed uitgeoefend hebben²¹.

21. Aangenomen mag worden dat de lagere standen minder frequent tot het afsluiten van een tweede huwelijk besloten. Veelal zou er bovendien ook een langer interval zijn opgetreden. Enkele benaderingen in dit verband werden reeds door D. DALLE uitgewerkt in «De bevolking van de stad Veurne in de 17e-18e eeuw», verschenen in de «Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge», CVI, 1969, pp. 87-89.

Alvorens het overzicht voor het dienstpersoneel af te sluiten, kunnen nog enkele veralgemeningen betreffende de leeftijdsstructuur en de geslachtsverhoudingen aangehaald worden. Overduidelijk is alvast, wanneer het onderzoek tot het platteland beperkt blijft, de veel sterkere vraag naar mannelijke hulpkrachten. Omgerekend voor meerdere lokaliteiten die over beide provincies verspreid liggen, zou zelfs een verhouding van 143 knechten voor 100 meiden aanmerkelijk zijn²². Het meisjesoverschot op de arbeidsmarkt wordt evenwel gedeeltelijk opgevangen door

22. Hiertoe werd uitgegaan van de verhoudingen voor Veurne-Ambacht en de streek van Oudenaarde omstreeks 1796.

Voor het begin van de 17e eeuw kunnen enkele approximatieve verhoudingen worden berekend voor de kasselrij Ieper. In tegenstelling tot de late 18e eeuw zouden deze er van een orde van 114/100 geweest zijn (cfr. de aanduidingen in J. DE SMET, «Les dénombrements de la population dans la châtellenie d'Ypres, 1610 et 1615 à 1620», in «Bulletin de la Commission Royale d'Histoire», de XCVI, 1932, pp. 255-332). Het gewogen gemiddelde voor 1610-1796 zou dan ca. 125-130/100 hebben bedragen.

een (tijdelijke) emigratie naar de steden, waar compleet tegengestelde verhoudingen kenmerkend zijn. Meer bepaald te Veurne was de geslachtsverhouding onder het dienstpersoneel van een orde van 13/100.

Niet minder revelerend is ook een overzicht van de leeftijdsstructuur voor de inwonende knechten en meiden. Hiertoe groepeerden wij voor het einde van het Ancien Regiem enkele gegevens voor Veurne-Ambacht, voor de streek ten N.W. van Gent, voor de gemeenten Burcht en St. Pauwels in het Waasland evenals voor een zestal lokaliteiten in de streek van Oudenaarde²³. Voor de stedelijke kernen werd het onderzoek beperkt tot de telling van 1796 voor Veurne. Samenvattend brengt ons dit tot volgende weergave :

Leeftijdsstructuur van het dienstpersoneel in Vlaanderen

Leeftijd	Platteland				Veurne			
	Mannen		Vrouwen		Mannen		Vrouwen	
12-14	5,2	—	3,9	—	4,3	—	1,6	—
15-19	23,6	28,8	44,8	48,7	13,0	17,3	20,7	22,3
20-24	22,8	51,6	26,0	74,7	26,2	43,5	30,5	52,8
25-29	23,6	75,2	12,6	87,3	13,0	56,5	22,4	75,2
30-34	10,6	85,8	5,4	92,7	8,7	65,2	5,8	81,0
35-39	4,3	90,1	2,7	95,4	4,3	69,5	5,8	86,8
40-44	3,6	93,7	2,2	97,6	13,0	82,5	5,2	92,0
45+	6,3	100,0	2,4	100,0	17,5	100,0	8,0	100,0

Zoals uit dit overzicht mag blijken, is de concentratie zeer uitgesproken in enkele leeftijdsklassen. Dit geldt dan heel in het bijzonder voor de toestand op

23. De gegevens voor Burcht werden afgeleid uit de studie van E. DILIS - R. DE GROODT, in «*Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas*», XXXI, 1914, pp. 17-72. Voor St. Pauwels werd de telling van 1796 geanalyseerd die voorkomt op het R.A.G., provinciaal fonds, ongeklasseerd gedeelte.

het platteland. Een dergelijke vaststelling laat meteen toe te besluiten dat het in dienst treden eerder uitzonderlijke als een «carrière» te beschouwen is. Veel-
eer heeft het de schijn van een soort «stage» die zal volgehouden worden tot men zich zelfstandig kan vestigen. Nagenoeg analoge besluiten zijn ook voor de stedelijke centra te weerhouden. Doorgaans zal er nochtans een groter aantal ouderen (weduwen-weduwnaars ?) in dienst blijven.

Tot hiertoe hebben wij ons in het bijzonder beperkt tot het omschrijven van het normale, gemiddelde huishouden in Vlaanderen. Naast en samen met deze benaderingen zou verder ook een meer gedetailleerde gezinstypologie kunnen opgenomen worden. Hiertoe werden, althans voor wat het Ancien Regiem aangaat, een vijftal periodes onderscheiden en de resultaten van deze omrekeningen werden in bijlage I samengebracht.

Op grond van een dergelijke periodische opsplitsing der gegevens, krijgen wij eens te meer een bevestiging van de hoger aangehaalde tendens. Het belang van grote tot middelgrote gezinnen wordt namelijk steeds sterker uitgesproken tegen het einde van de 18e eeuw. Omstreeks het midden van de 16e eeuw was de meest verspreide huishouding, als gevolg van de krisissituatie die zich op dat ogenblik aftekende, nochtans herleid tot 3 personen (modus). Sterker nog komt de nefaste invloed van de socio-ekonomische recessie en de mortaliteitskrisissen tot uiting tijdens de eerste helft van de 17e eeuw. Op dat ogenblik zou het meest verspreide type nog slechts 2-3 eenheden omvat hebben. Dergelijke ongunstige verhoudingen zullen nagenoeg behouden blijven tot en met het einde van de eeuw. Tijdens de

18e eeuw treden daarentegen minder storende invloeden op, zodat de meest verspreide huishoudingen voortaan 4 tot 5 leden zullen omvatten. Ook grotere huishoudens, bestaande uit 6 tot 10 personen, komen thans veel regelmatig voor.

Door het onderzoek exclusief te beperken tot het aantal kinderen per gezin met kinderen, hebben sommige auteurs nogal eens gemeend bepaalde regionale-lokale tegenstellingen t.a.v. de vruchtbaarheid te kunnen onderscheiden. Ook in dit verband moeten echter heelwat storende factoren in overweging worden genomen die de besluitvorming in menig opzicht in diskrediet kunnen brengen²⁴.

Dit geldt dan o.m. voor de leeftijdsaanduidingen van de kinderen, voor bepaalde schommelingen met betrekking tot de huwelijksleeftijden, voor het voorkomen van eventuele uitstotingsprocessen en voor het gedifferentieerd sterfterisico per socio-professionele geleding. Gelet op deze restrikties, hebben wij het onderzoek niet verder in die zin willen uitdiepen. Essentieel blijft niettemin het aanduiden van de procentuele verdelingen van de gezinnen met kinderen (—12 à 14 jaar). Omgerekend voor de 17e-18e eeuw kunnen aldus volgende waarden worden weerhouden :

24. Zie o.m. P. DEPREZ, «*De bevolking...*», op.cit.; id., «The demographic development of Flanders in the eighteenth century», in «*Population in History*», Londen, 1965, pp. 608-630 (o.l.v. D.V. GLASS - D.E.C. EVERLSLEY); id., «Evolution démographique et évolution économique en Flandre au 18e siècle», in «*3e Conférence Internationale d'Histoire Economique, Munich, 1965*», Parijs-Den Haag, 1972, pp. 49-54.

Aantal kinderen per gezin met kinderen en percentage gezinnen met kinderen

Lokaliteit	Tijdstip	% gezin.	Kind/Gezin
Meerbeke	1640	87,5	3,3
Erwetegem	1691	83,3	—
Ninove	1693	81,2	2,9
Kanegem	1692	86,2	2,9
Kanegem	1695	80,9	2,6
St.-Eloois-Vijve	1695	72,9	2,0
Geraardsbergen	1693	81,2	2,9
Merelbeke	1718	81,2	2,6
Elene	1728	81,6	3,3
Heurne	1742	80,2	2,2
Burcht	1749	77,8	2,5
Balegem	1730	81,3	3,0
Balegem	1755	92,3	3,3
Burcht	1774	88,3	2,9
Knesselare	1796	61,8	2,5
Ronsele	1796	51,0	2,5
Zomergem	1796	60,4	2,5
Kanton Lede	1796	51,9	2,6
Schorisse-Zegelsem	1796	52,5	2,3
Veurne-Ambacht	1796	66,0	1,9
Ename	1796	61,7	2,3
Nederename	1796	68,3	2,4
Melden	1796	59,6	2,8
Moregem	1796	63,7	2,5
Etikhove	1796	54,1	2,7
Maarke	1796	53,8	2,7

Op grond van een dergelijk overzicht, vooral dan wanneer een kronologische opsplitsing der gegevens voor ogen wordt gehouden, kunnen reeds enkele belangrijke besluiten geformuleerd worden. Vooral de sterke afname in de verhouding gezinnen met kinderen tegen het einde van het Ancien Regiem lijkt hierbij zeer belangrijk. Eens te meer zou deze tendens in verband te brengen zijn met de nuptialiteits-

en mortaliteitstransitie die vanaf het midden van de 18e eeuw inzette²⁵.

Een andere belangrijke momentane bron voor het demografisch onderzoek vormen de lijsten met aanduiding van het aantal kommunikanten (parochiale omschrijving), opgenomen in de dekanale en bisschoppelijke visitatieverslagen. Soms komt het bovendien voor dat dergelijke aanduidingen in de parochieregisters vervat liggen. Met «communicantes» worden dan al de inwoners bedoeld die jaarlijks gehouden waren de paasplicht na te leven (biecht en kommunie). Eerder uitzonderlijk wordt verder ook het aantal «confirmantes»-«confitentes» (alleen biecht) gespecificeerd.

Dit impliceert dat wij op deze wijze reeds een inzicht verwerven in de bestaande bevolkingsstructuur, daar de opgaven gebeurden met uitsluiting van de laagste leeftijdsklassen. Door het aanwenden van een aangepaste reductiecoëfficiënt zal meteen tot een globaal bevolkingscijfer kunnen worden besloten. Welke verhouding moet hierbij evenwel in acht worden genomen? Ook hier is een eventuele keuze soms moeilijk te verantwoorden, te meer daar soms belangrijke afwijkingen kunnen optreden en dit zowel in ruimte als in tijd.

Bezwarend is bovendien dat geen enkel kerkelijk voorschrift de preciese leeftijd vastlegde waarop men tot de jaarlijkse biecht en kommunie verplicht werd. Alleen werd als norm een leeftijd tussen de 10 en 14

25. Tot op zekere hoogte zouden verder ook bepaalde regionale tegenstellingen te weerhouden zijn. Veelal valt nl. een geringer aantal gezinnen met kinderen van minder dan 12-14 jaar op voor Zuid-Vlaanderen en meer in het bijzonder voor de kasselrij Oudenaarde en het Land van Aalst.

jaar voorgeschreven²⁶. Vandaar dan ook dat meerdere auteurs volledig ten onrechte de caesuur op 12 jaar hebben bepaald. Wellicht gebeurde zulks naar analogie met de indelingen die in de bevolkingstellingen uit het Frans Regiem voorkwamen. Talrijke afwijkingen zijn evenwel bekend met betrekking tot de leeftijd waarop men als kommunkant werd toegelaten. In de realiteit was dit ten andere afhankelijk van de «good'will» van de plaatselijke overheid. Aldus werden o.m. te Vlierzele tussen 1739 en 1758 de kinderen over het algemeen slechts op 14,5 à 15,5 jaar tot de jaarlijkse biecht en kommunie toegelaten. In de streek van Tielt stellen wij eveneens vast dat in de 17e eeuw zelfs niet eens 50 % van de 14-15 jarigen reeds tot de kommunkanten behoorden. In de loop van de 18e eeuw zou er dit percentage nochtans enigszins toegenomen zijn, zodat voortaan 55 % van de 14 jarigen en 85 % van de 15 jarigen gehouden waren de paasplicht na te komen. Onder de 12-13 jarigen kwamen er niettemin slechts 15 à 20 % voor²⁷.

Met deze restrikties voor ogen dient dan ook de vraag gesteld welk percentage van de bevolking de

26. W. ROMBAUTS, «De voorschriften omtrent jaarlijkse biecht, paascommunie en denunciatie in de Brugse statuten van Mgr. Bousen, 1836-1840. Een voorbeeld van heraanknopen bij de traditie uit het Ancien Regime», in «*Standen en Landen*», LVIII, 1972, pp. 185-224.

Illustratief is verder volgende toelichting in de «pertinente ende prompte lyste van alle de menagen» te Klerken: «kynderen van der oude van elf tot veerthien jaeren complet, staende oock int corte communicanten te worden...» (E.I. STRUBBE, «Naamlijst van de gezinshoofden te Klerken in 1770», in «*Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge*», CIV, 1967, pp. 21-5-226).

27. M. CLOET, «De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de 17e en de 18e eeuw», in «*De Leiegouw*», 1966, pp. 451-471.

kommunikanten uiteindelijk uitmaakten? Hiertoe werden voor de plattelandsparochies in Vlaanderen in totaal ca. 500 min of meer exakte aanduidingen samen gebracht voor de 17e-midden 19e eeuw. Zoals eerder reeds door J. De Brouwer voorgehouden werd, blijkt hieruit eens te meer het verschil tussen stad en platteland²⁸. Voor geheel de beschouwde periode kan namelijk voor de Vlaamse centra een gemiddelde van 71-72 % worden vooropgesteld, terwijl dit voor het platteland ca. 65-66 % zou hebben bedragen. Ook op deze basis wordt derhalve de oudere bevolkingsstructuur in de stedelijke centra bevestigd. Het lijkt echter waarschijnlijk dat in de steden de kinderen ook vroeger tot de biecht en kommunie werden toegelaten en dit als gevolg van een grotere intellectuele begaafdheid of betere vorming²⁹. Ook louter sociale overwegingen kunnen in dit verband een rol gespeeld hebben, in die zin dat bij overlijden van «non-communicantes» aanvankelijk geen honorering voorzien was. Het weerhouden van dit argument zou dan meteen inhouden dat de sociale status van de bevolking op het platteland doorgaans lager was. Niet minder aannemelijk zijn tenslotte bepaalde regionale contrasten m.b.t. de impact van de mortaliteit. Over het algemeen mag evenwel worden aangenomen dat de kindersterfte in de steden tot diep in de 19e eeuw aanzienlijk hoger opliep dan op het platteland («villes-tombeaux»).

28. J. DE BROUWER, «*Demografische evolutie...*», op.cit., passim; id., «Het belang van de komunikantencijfers en de verhouding ervan tot de bevolking», in «*Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*», XVII, 1963, pp. 67-80.

29. M. CLOET, op.cit., p. 470.

Een tweede belangrijke vaststelling betreft anderzijds de evolutie in de tijd en het toenemend percentage kommunikanten ten opzichte van de totale bevolking vanaf het midden van de 18e eeuw. Meer bepaald voor het platteland beschikken wij over voldoende approximatieve waarden om deze trend van meer nabij te volgen. Volgende verhoudingen konden aldus worden berekend :

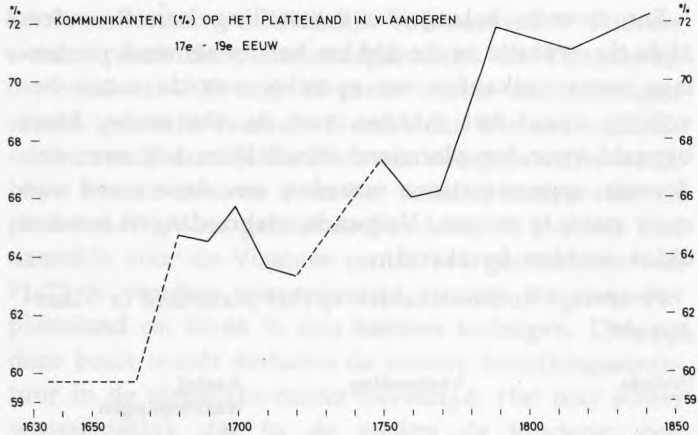
*Percentage kommunikanten op het platteland in Vlaanderen*³⁰.

Periode	Verhouding	Aantal waarnemingen
1630-39	59,7	38
1660-79	59,7	2
1670-89	64,7	6
1680-99	64,5	7
1690-09	65,7	7
1700-19	63,6	31
1710-29	63,3	33
1740-59	67,3	7
1750-69	66,0	38
1760-79	66,2	39
1770-89	69,0	24
1780-99	71,8	57
1810-19	71,0	240
1840-45	72,2	108

Dit zou betekenen dat tot en met het derde kwart van de 17e eeuw nauwelijks 60 % van de bevolking als kommunikant werd beschouwd. Tijdens de periode 1670-1730 stabiliseert zich deze verhouding op

30. De omrekeningen voor 1810-19 zijn afgeleid uit de tellingen die door J. DE SMET voor West-Vlaanderen samengevat werden. Aangenomen mag worden dat hier reeds de caesuur op 12 jaar werd bepaald. Tot op zekere hoogte geldt een gelijkaardig bezwaar voor de periode 1790-99.

Voor 1840-45 konden wij beroep doen op de bisschoppelijke verslagen voor Oost-Vlaanderen. Deze overzichten werden ons gesig-naleerd door Dr. J. Art, waarvoor hier onze dank.

een niveau van 63-65 %. Na het midden van de eeuw zou bovendien een duidelijk en aanhoudend acceleratieproces zijn ingetreden, met als gevolg dat gemiddelde verhoudingen van een orde van 72 % zullen voorkomen vanaf het einde van de 18e-eerste helft 19e eeuw. Deze tendens zou tot op zekere hoogte een gevolg kunnen zijn van een wijziging in de toelatingsvoorwaarden. Anderzijds laat dit tevens reeds een daling van de mortaliteit onder de volwassenen en jongvolwassenen uitschijnen. In laatste instantie kan bovendien worden gesteld dat ook het toenemend celibaat en het restriktiever nuptialiteitspatroon tot deze tendens moeten bijgedragen hebben. Zich uitsluitend baserend op de externe facetten van het bevolkingsverloop en (of) -structuur blijft het echter zo goed als uitgesloten om een decisieve faktor ter verklaring voor de kenteringen voorop te stellen.

Een minder gebruikelijke bron voor het bepalen van het totale bevolkingscijfer heeft betrekking op de opgaven van het aantal «weirbaere mannen, capabel omme de waepenen te draeghen». In menig opzicht zijn dergelijke aanduidingen trouwens moeilijker te

hanteren en te interpreteren. Niet altijd worden er de bedoelde leeftijdsklassen even nauwkeurig omschreven en deze kunnen eventueel begrepen zijn tussen 16/20 en 40/60 jaar. Het meest gebruikelijk schijnt niettemin een afbakening voor de groep 20-60 jaar. Daarbij komt evenwel dat ook niet altijd gelijkwaardige criteria werden aangelegd, zodat in sommige gevallen ook «marginale» zoals doven, onbekwamen en debielen in de overzichten werden geïncorpooreerd. De meest gebruikelijke verhouding zou niettemin van een orde van 100/15 à 100/16 geweest zijn voor de 16e-18e eeuw³¹. Omgerekend zou dit betekenen dat ongeveer 65 % van de mannelijke bevolking van 20-60 jaar beschikbaar kon gesteld worden. Verdere opzoekingen lijken hier echter noodzakelijk om tot meer gefundeerde besluiten te komen.

Bij een verdere ontleding van de beschikbare tellingen en «libri status animarum» voor het Ancien Regiem kan alvast ook enig onderscheid worden gemaakt m.b.t. de geslachtsverhoudingen, de burgerlijke staat en (of) de leeftijdsopbouw van de bevolking³².

Ook in dit verband moet echter steeds een duidelijk onderscheid voor ogen gehouden worden tussen de stedelijke kernen en de plattelandsgemeenten. In

31. Vgl. o.m. A. DE VOS, «*De bevolkingsevolutie...*», op.cit., p. 60 ; benaderende waarden kunnen ook afgeleid worden uit de tellingen in de kasselrij Oudenaarde (J. DE BROUWERE, op.cit., p. 515).

32. Een bijzonder aspekt dat verder nog aan de hand van de laat 18e eeuwse tellingen zou kunnen bestudeerd worden, betreft bepaalde benaderingen t.a.v. de beroepsstructuur en (of) de sociale status. Door meerdere auteurs werden trouwens reeds bepaalde omrekeningen in die zin doorgevoerd (vgl. J. DE BROUWER, P. DEPREZ, D. DALLE, C. DE RAMMELAERE, e.a.).

het bijzonder reeds voor wat de geslachtsverhoudingen betreft, komen aldus enkele markante tegenstellingen aan bod. Zeer uitgesproken was namelijk het vrouwelijk overwicht in de steden, waar courant een verhouding van 70-75 mannen per 100 vrouwen (40 à 42 %) zal genoteerd worden. Dit was o.m. het geval te Gent, Kortrijk, Aalst en Oudenaarde in de jaren tachtig van de 18e eeuw³³. Weliswaar zal verder worden aangetoond dat een grotere mortaliteit onder de mannen deze verhouding kan beïnvloed hebben ; de paritaire verdeling en (of) het licht overwicht van de mannelijke bevolking «extra muros» evenals op het platteland, wijst evenwel op andere factoren. Sprekender nog worden deze vaststellingen wanneer tot een opsplitsing der gegevens per leeftijdsklasse kan overgegaan worden. Zowel voor de stedelijke centra als voor het platteland in Vlaanderen werden aldus volgende verhoudingen waargenomen op het einde van de 18e-eerste helft 19e eeuw :

Geslachtsverhoudingen op het platteland en in enkele stedelijke kernen : % mannelijke bevolking per leeftijdsklasse

Leeftijd	Platteland 1796 ³⁴	Platteland 1846	Izegem 1815 ³⁵	Veurne 1796	Gent 1846	Brugge 1846	Kortrijk 1846
0-4	(45,4)	48,9	52,2	—	50,2	49,1	47,4
5-9	(51,7)	50,6	51,1	—	50,1	48,6	48,2
10-14	(50,0)	50,7	47,6	—	50,3	48,9	47,6
15-19	48,8	51,1	47,4	33,7	49,4	48,5	48,8
20-24	44,2	49,1	39,9	31,0	50,9	47,9	44,5
25-29	50,5	50,6	41,4	39,2	47,5	43,9	43,0
30-34	50,4	50,4	47,0	53,3	46,9	45,2	43,0

33. J. VERBEEMEN, «De werking van economische factoren op de stedelijke demografie der 17e en der 18e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden», in «Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis», 1956, p. 681.

Leeftijd	Platteland 1796 ³⁴	Platteland 1846	Izegem 1815 ³⁵	Veurne 1796	Gent 1846	Brugge 1846	Kortrijk 1846
35-39	50,5	50,6	47,5	38,8	48,9	45,5	46,4
40-44	53,1	51,8	51,3	55,4	47,8	43,0	46,8
45-49	52,3	52,8	52,9	54,3	46,9	41,6	46,7
50-54	54,1	50,1	50,6	44,1	47,2	43,5	43,9
55-59	51,5	45,0	48,8	43,9	42,1	38,7	42,9
60-64	56,3	46,3	52,3	47,0	41,0	40,5	41,0
65-69	54,1	47,8	47,9	37,5	40,2	37,0	45,6
70-74	53,9	49,5	48,7	37,0	38,0	38,3	45,9
75-79	53,4	49,6	45,5	50,0	37,9	35,9	41,8
80+	49,9	49,8	42,2	37,5	33,2	30,5	41,2

Steeds opnieuw blijkt m.a.w. dat het vrouwelijk overschot omzeggens alleen wordt aangetroffen onder de volwassenen en dan meer bepaald onder de jongvolwassenen (15-29 jaar) alsook onder de oudere bevolkingsgroepen (+ 50/55 jaar). Voor de eerste categorie lijken de variaties dan ook afhankelijk van de inwijking van vrouwelijk dienstpersoneel. Voor de oudere bevolkingsgroepen speelt deze faktor een geringere rol. Naast de mannelijke surmortaliteit moet in dit verband vooral gedacht worden aan een sterkere afhankelijkheid van alleenstaande vrouwen en weduwen t.o.v. de hulpverlening in de centra.

34. Voor de toestand op het platteland op het einde van het Ancien Regiem werd uitgegaan van de overzichten voor Veurne-Ambacht (D. DALLE), het gebied ten N.W. van Gent (P. DEPRez) en het kanton Lede (J. DE BROUWER). Verder werden ook de hoger aangehaalde lokaliteiten uit de streek van Oudenaarde in het onderzoek opgenomen. Specifiek voor Denderwindeke tenslotte, konden wij ons verlaten op de licentieverhandeling van G. VAN DE WINKEL, «De bevolkingsevolutie van Denderwindeke gedurende het oude regiem, 1570-1797», Leuven, 1971.

35. G. GADEYNE, «De omvang en de demografische structuur van de bevolking van Izegem tijdens de franse overheersing, 1794-1815», in «De Leiegouw», IX, 1967, pp. 85-126 en 211-229.

Een enigszins tegengestelde relatie wordt daarentegen waarneembaar voor het platteland. Hier treffen wij een min of meer evenredige vertegenwoordiging aan bij de jongeren³⁶. Vanaf de leeftijd van 40 jaar gaat echter het proportioneel aandeel van de mannelijke bevolking aan belang winnen. Wellicht wordt dit ingegeven door het hoger sterfterisico bij de vrouwen op het einde van de prokreatieperiode. Op hogere leeftijd treedt echter opnieuw een sterkere vertegenwoordiging op voor het vrouwelijk geslacht, hetgeen te verklaren is door het hoger sterfterisico onder de mannen.

Specifieke omstandigheden kunnen evenwel voor gevolg hebben dat o.m. ook op het platteland in bepaalde leeftijdsklassen een (schijnbare) wanverhouding tussen de geslachten optreedt. Dit is bijvoorbeeld het geval met de conscriptie tijdens de Franse annexatie, wanneer zekre anomalieën in de optekeningen niet zijn weg te denken. Daarnaast kan ook als gevolg van oorlogen en krijgsv verrichtingen het vrouwelijk overwicht in de hand gewerkt zijn.

Volledigheidshalve dient tenslotte nog aangestipt dat de uitgesproken verschillen in verband met de geslachtsverhoudingen in de stedelijke centra na de industrialisering geleidelijk zullen verdwijnen. Een versnelde evolutie zal bovendien waarneembaar worden tegen het einde van de 19e eeuw, wanneer door

36. De eventuele foutenlast in de weergaven van de leeftijdsstructuur kan hier evenwel tot enkele belangrijke afwijkingen hebben geleid. In het bijzonder voor de leeftijdsklassen 15-24 jaar komt nl. een sterke onderregistratie voor. Dit geldt dan meer in het bijzonder voor de mannelijke bevolking (vgl. de bevolkingspyramide evenals de afwijkingen t.a.v. de stabiele populatiemodellen).

het in gebruik nemen van verfijnde (elektrische) apparatuur de behoefte aan «domestiques» minder urgent werd. Daarnaast zou verder ook met de toenemende loonlasten moeten rekening worden gehouden.

Een centraal element in het demografisch onderzoek betreft verder het onderscheid overeenkomstig de burgerlijke staat en het opsporen van bepaalde contrasten t.a.v. de intensiteit der nuptialiteit. Tot en met het einde van de 18e-begin 19e eeuw zullen zich trouwens veruit de meeste auteurs in de Zuidelijke Nederlanden blijven beijveren voor een meer intensief huwelijkspatroon en ook vanwege de officiële instanties werden merkwaardige inspanningen geleverd om hieraan tegemoet te komen³⁷.

Op grond nu van een analytisch overzicht van de bewaarde tellingen voor het Ancien Regiem zou kunnen besloten worden dat, althans voor het platteland, doorgaans ca. 30 à 35 % van de totale bevolking gehuwd was. Voor het kanton Lede bedroeg dit in 1796 30,9 % voor Veurne-Ambacht, eveneens in 1796, 33 % ; voor Knesselare, Ronsele, Evergem en Zomergem 31,5 % en voor Moortsele, Vurste en Landskouter 30 %³⁸. Voor de steden zou deze verhouding daarentegen als gevolg van het aanwezig dienstpersoneel en de talrijke alleenstaanden beduidend lager gelegen hebben.

37. Een oppervlakkige behandeling van deze problematiek vindt men terug bij H. VAN HOUTTE, «Avant Malthus. La théorie de la population et le mouvement en faveur de la petite culture dans les Pays-Bas à la fin de l'Ancien Régime», in «*Mélanges C. Moeller*», Leuven-Parijs, 1914, pp. 420-428.

38. Binnenkort hopen wij een integrale bewerking van de tellingen uit de Franse en Hollandse periode te kunnen doorvoeren voor Vlaanderen en Brabant.

Gezien de storende invloed van de ongelijke leeftijdsopbouw voor het benaderen van deze problematiek, zal het aangewezen zijn het overzicht uitsluitend tot de volwassen bevolking (+ 15/20 jaar) te beperken.

De onvolledige aanduidingen in het bronnenmateriaal kunnen het onderzoek nochtans in menig opzicht bemoeilijken. Zo is het o.m. niet altijd mogelijk de groepen weduwnaars/weduwinnen en vrijgezellen te onderscheiden. Hetzelfde bezwaar geldt trouwens ten aanzien van het dienstpersoneel dat, ofschoon doorgaans ongehuwd, eveneens uit deze groepen gerekruteerd kon worden.

Voor meerdere regio's in Vlaanderen werden deze verhoudingen reeds toegelicht voor het einde van het Ancien Regiem. Hieruit konden alvast volgende waardeverhoudingen worden weerhouden :

Burgerlijke staat van de volwassen bevolking in Vlaanderen, 1796-1798

Leeftijd	Mannen			Vrouwen		
	Ongehuwd	Gehuwd	Weduwnaar	Ongehuwd	Gehuwd	Weduwe
15-19	99,9%	0,1%	—	99,1%	0,9%	—
20-24	94,4	5,5	0,1	85,2	14,6	0,2
25-29	71,5	28,0	0,5	53,0	46,5	0,5
30-34	46,9	52,5	0,6	31,1	66,8	2,1
35-39	31,4	67,5	1,1	19,2	76,6	4,2
40-44	21,9	75,1	3,0	17,3	76,6	6,1
45-49	18,5	76,9	4,6	14,4	78,6	7,0
50-54	17,3	75,4	7,3	14,5	71,7	13,8
55-59	15,9	73,6	10,5	18,9	64,3	16,8
60-64	15,4	69,4	15,2	17,0	53,1	29,9
65-69	14,8	68,2	17,0	15,9	49,0	35,1
70-74	17,0	55,2	27,8	23,4	37,2	39,4
75-79	15,5	54,6	29,9	26,4	26,4	47,2
80+	20,1	39,6	40,3	26,5	19,0	54,5

Op grond van deze globale rekonstruktie, zouden o.m. reeds volgende besluiten geformuleerd kunnen worden :

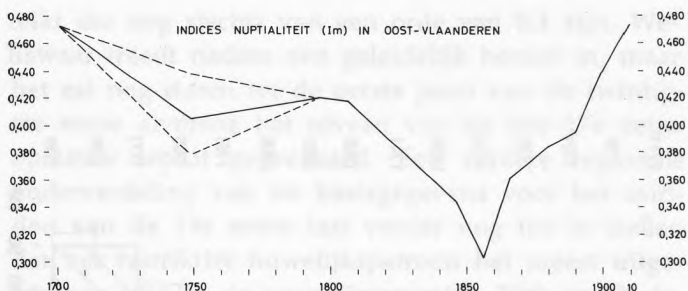
1. De vrouwen treden doorgaans op jongere leeftijd in het huwelijk ; op 20-24 jaar bedraagt de verhouding gehuwden immers 10 à 15 % tegenover slechts 5 à 6 % voor de mannen.
2. Het percentage gehuwde vrouwen op het platteland overtreft dat der mannen tot ca. 50-60 jaar, nadien ligt het bestendig lager.
3. Voor de oudere leeftijdsklassen worden de verhoudingen verstoord en dit als gevolg van de belangrijke differentiaties inzake mortaliteit evenals door de frekwentie der tweede huwelijken die sterk variëren volgens de geslachten. Dit komt tot uitdrukking in het aanzienlijk hoger aantal weduwen vanaf de leeftijd van 30 jaar. Een gedetailleerde studie van de parochieregisters en de burgerlijke stand zal overigens aantonen dat vooral door de mannen meer en spoediger tot een tweede huwelijk wordt overgegaan.
4. Het definitief of terminaal celibaat was sterker uitgesproken onder de mannelijke bevolking³⁹. De

39. Meer bepaald voor het gebied ten N.W. van Gent mag worden aangenomen dat het vrouwelijk celibaat sterk overschat werd. Ten onrechte zouden er meerdere vrouwen (spinsters) op hogere leeftijd als ongehuwd zijn vermeld. Veelal mag evenwel worden aangenomen dat «weduwen» bedoeld waren. Vandaar dan ook dat het bij een verdere ontleding van dergelijke tellingen aangewezen zou zijn om ook een groep met «onbepaalde» status op te nemen.

talrijke deficienties in het bronnenmateriaal m.b.t. het omschrijven van de burgerlijke staat laten evenwel niet toe verdere preciseringen te weerhouden. Andere bronnentypes lijken hier meer aangewezen om tot preciesere inzichten te komen.

Naast het belichten van de nuptialiteit en de burgerlijke staat per leeftijdsklasse zou het onderzoek eventueel nog verder gespecificeerd kunnen worden door vooral aandacht te besteden aan de verdeling der vrouwelijke populatie tijdens de vruchtbare periode (15/19-45/49 jaar). Als algemeen gemiddelde kan aldus voor het platteland in Vlaanderen voor het einde van het Ancien Regiem een niveau van ca. 46-47 % worden aangenomen en voor de stedelijke kernen zou dit zelfs nauwelijks 40 % hebben bedragen. Dit betekent derhalve dat stellig vanaf dat ogenblik steeds een zeer belangrijke reserve op de huwelijksmarkt moet aanwezig geweest zijn ! Alles wijst er bovendien op dat deze markante symptomen van de nuptialiteitskrisis nog versterkt werden doorheen de 19e eeuw. Terwijl op het einde van de 18e eeuw nog maar 28 % van de vrouwen in de leeftijdsklasse 30-34 jaar ongehuwd waren, bedroeg deze verhouding reeds 46 % voor het platteland in Oost-Vlaanderen in 1846 en 54,2 % in 1856. Hierop volgt dan een geleidelijke terugval tot 43,1 % in 1866, 38,8 % in 1880, 34,5 % in 1890 en 31,5 % in 1900.

Gelijkaardige besluiten dringen zich op bij het bepalen van de indices van de nuptialiteit (Im). Eksklusief voor de rurale bevolking in Vlaanderen zou in dit verband volgende evolutie aannemelijk zijn voor de late 17e-begin 20e eeuw :

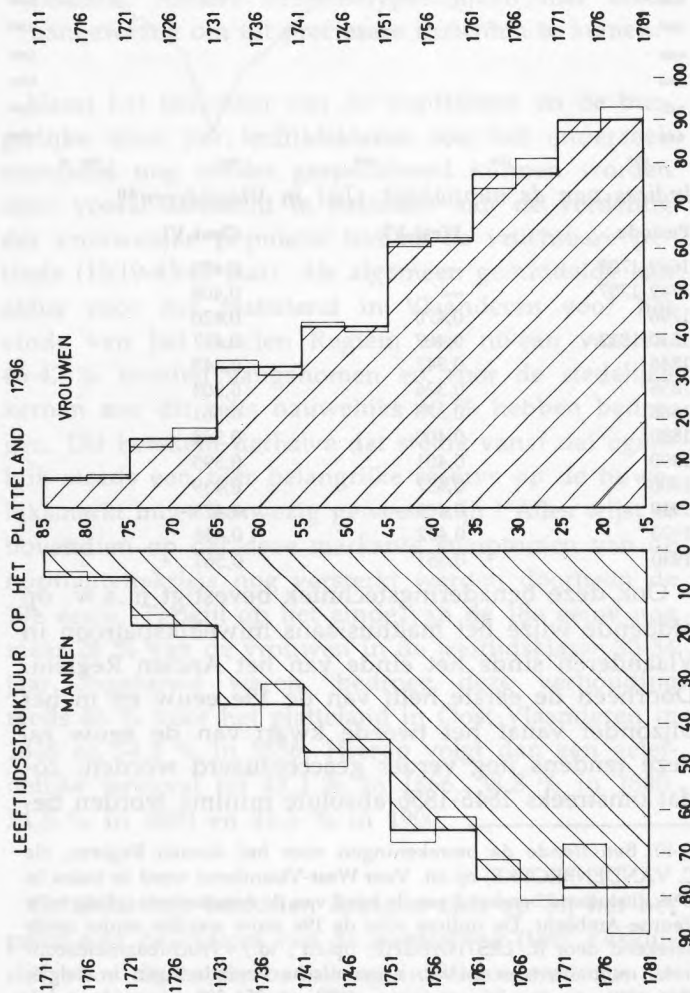

*Indices van de nuptialiteit (Im) in Vlaanderen*⁴⁰.

Periode	West-Vl.	Oost-Vl.
1699-1703	—	0,473
1742-1757	—	0,406
1796	0,470	0,420
1810-1812	0,407	0,417
1846	0,347	0,345
1856	0,326	0,303
1866	0,375	0,361
1880	0,400	0,364
1890	0,401	0,395
1900	0,437	0,439
1910	0,463	0,473
1920	0,432	0,446
1930	0,551	0,561

Ook deze benaderingstechniek bevestigt m.a.w. op afdoende wijze het malthusiaans huwelijkspatroon in Vlaanderen sinds het einde van het Ancien Regiem. Doorheen de eerste helft van de 19e eeuw en in het bijzonder vanaf het tweede kwart van de eeuw zal deze tendens nog verder geaccentueerd worden, zodat omstreeks 1846-1856 absolute minima worden be-

40. Betreffende de omrekeningen voor het Ancien Regiem, zie C. VANDENBROEKE, op.cit. Voor West-Vlaanderen werd de index in 1796 uitsluitend berekend aan de hand van de nominatieve telling voor Veurne-Ambacht. De indices voor de 19e eeuw werden eerder reeds berekend door R. LESTHAEGHE, op.cit ; id., «Vruchtbaarheidscontrole, nuptialiteit en sociaal- economische veranderingen in België, 1846-1910», in «Bevolking en Gezin», 1972, pp. 251-305. Zie verder ook J. DUCHENE - R. LESTHAEGHE, «Essai de reconstitution de la population belge sous le régime français : quelques caractéristiques démographiques de la population belge». Dit artikel werd opgenomen in «Bevolking en Gezin». Vooraf werd ons hiervan inzage verleend, waarvoor onze dank.

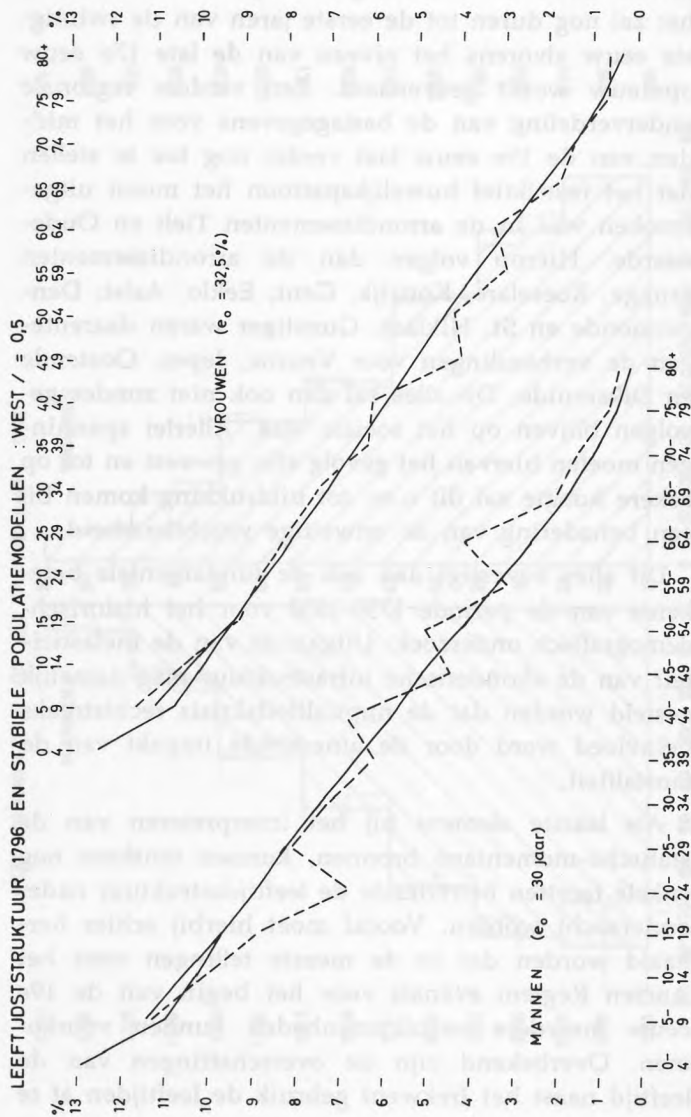

reikt die nog slechts van een orde van 0,3 zijn. Weliswaar treedt nadien een geleidelijk herstel in, maar het zal nog duren tot de eerste jaren van de twintigste eeuw alvorens het niveau van de late 17e eeuw opnieuw wordt geëvenaard. Een verdere regionale onderverdeling van de basisgegevens voor het midden van de 19e eeuw laat verder nog toe te stellen dat het restriktief huwelijkspatroon het meest uitgesproken was in de arrondissementen Tielt en Oudenaarde. Hierop volgen dan de arrondissementen Brugge, Roeselare, Kortrijk, Gent, Eeklo, Aalst, Dendermonde en St. Niklaas. Gunstiger waren daarentegen de verhoudingen voor Veurne, Ieper, Oostende en Diksmuide. Dit alles zal dan ook niet zonder gevolgen blijven op het sociale vlak. Allerlei spanningen moeten hiervan het gevolg zijn geweest en tot op zekere hoogte zal dit o.m. tot uitdrukking komen bij een benadering van de onwettige vruchtbaarheid.

Dit alles bevestigt dan ook de fundamentele betekenis van de periode 1750-1850 voor het historisch-demografisch onderzoek. Uitgaande van de inelasticiteit van de economische infrastructuur mag namelijk gesteld worden dat de nuptialiteitscrisis rechtstreeks beïnvloed werd door de afnemende impact van de mortaliteit.

Als laatste element bij het interpreteren van de statische-momentane bronnen, kunnen tenslotte nog enkele facetten betreffende de leeftijdsstructuur nader onderzocht worden. Vooraf moet hierbij echter herhaald worden dat in de meeste tellingen voor het Ancien Regiem evenals voor het begin van de 19e eeuw meerdere onvolkomenheden kunnen voorkomen. Overbekend zijn de overschattingen van de leeftijd naast het frekwent gebruik de leeftijden af te ronden.

Het uitwerken van een globaal overzicht van de

leeftijdsstructuur voor een ruimer gebied lijkt eerst vanaf de late 18e eeuw realiseerbaar. Uitgaande van de telling van 1796 hebben wij aldus een bevolkingspyramide uitgewerkt die betrekking heeft op ca. 90.000 inwoners ; d.i. ongeveer 10 % van de plattelandsbevolking in Vlaanderen. Op deze wijze kunnen de voornaamste karakteristieken van het bevolkingsverloop op het einde van het Ancien Regiem bondig samengevat en gevisualiseerd worden. Het meest opvallende kenmerk blijft nochtans de jonge leeftijdsopbouw die tot uitdrukking komt in de brede uitbouw van de grafische weergave. De groep der jongeren (-15/19 jaar) zou nl. gemiddeld 34-35 % en 43-44 % van de bevolking hebben uitgemaakt. Dit laat meteen het natuurlijk gedragspatroon uitschijnen met uitsluiting van iedere vorm van antikonceptie. De impact van de mortaliteit onder de jongeren en de jongvolwassenen moet bovendien reeds sterk teruggelopen zijn, daar hier nog slechts een geleidelijke afname van het aantal effectieven waarneembaar wordt. Een hoger sterfterisico blijft echter de oudere leeftijdsgroepen teisteren. Belangrijk is verder het uitblijven van belangrijke inkervingen («classes creuses»), zodat mag worden aangenomen dat geen «moordende» krisissen meer zijn voorgekomen sinds het midden van de eeuw. Dit geldt dan meer bepaald voor de vitale leeftijdsklassen⁴¹. Voor de ouderlingen evenals voor de kinderen kunnen echter enkele fasen van surmortaliteit (o.m. als gevolg van dysenterie) niet uitgesloten worden. De inkervingen voor de

41. Enig voorbehoud moet daarentegen nog worden gemaakt voor de generaties die in de jaren dertig-veertig van de 18e eeuw waren geboren. De «inkerving» die voor de 50 à 60-jarigen opvalt zou aldus in verband te brengen zijn met de hongerjaaren, de Oostenrijkse Successieoorlog en de belangrijke pokkenepidemieën die zich op dat ogenblik voordeden.

mannelijke bevolking van 15-24 jaar lijken daarentegen hoogst onwaarschijnlijk⁴². Deze moeten ingegeven geweest zijn door onderregistratie als gevolg van de conscriptie. Opvallend zijn trouwens de afwijkingen die tot uiting komen bij een vergelijking met de stabiele populatiemodellen.

In laatste instantie tenslotte moet het meer konkaaf verloop van de weergave voor de vrouwelijke bevolking aangestipt worden. Dit zou te verklaren zijn door de belangrijker uitwijking onder de jongeren en het hoger sterfterisico op het einde van de prokreatieperiode.

Duidelijk afwijkende verhoudingen worden daarentegen opgemerkt voor de stedelijke centra. Als gevolg van de belangrijke immigratie onder de jongeren en de jongvolwassenen mag immers een sterkere bezetting van de vitale leeftijdsklassen worden verwacht. Omgekeerd mag tevens gesteld worden dat de ruimere verspreiding van het celibaat er tot een onderbezetting van de jongste leeftijdsklassen heeft bijgedragen. Voor de stad Veurne bijvoorbeeld vertegenwoordigden de 0-19 jarigen op het einde van het Ancien Regiem nauwelijks 37 % van de totale bevolking. Te Gent en Brugge was deze verhouding omstreeks het midden der 19e eeuw zelfs niet hoger dan 35 %.

Alvorens het onderzoek thans verder uit te werken voor de dynamische-lopemde bronnen, kunnen vooraf nog enkele globale inzichten worden samengevat

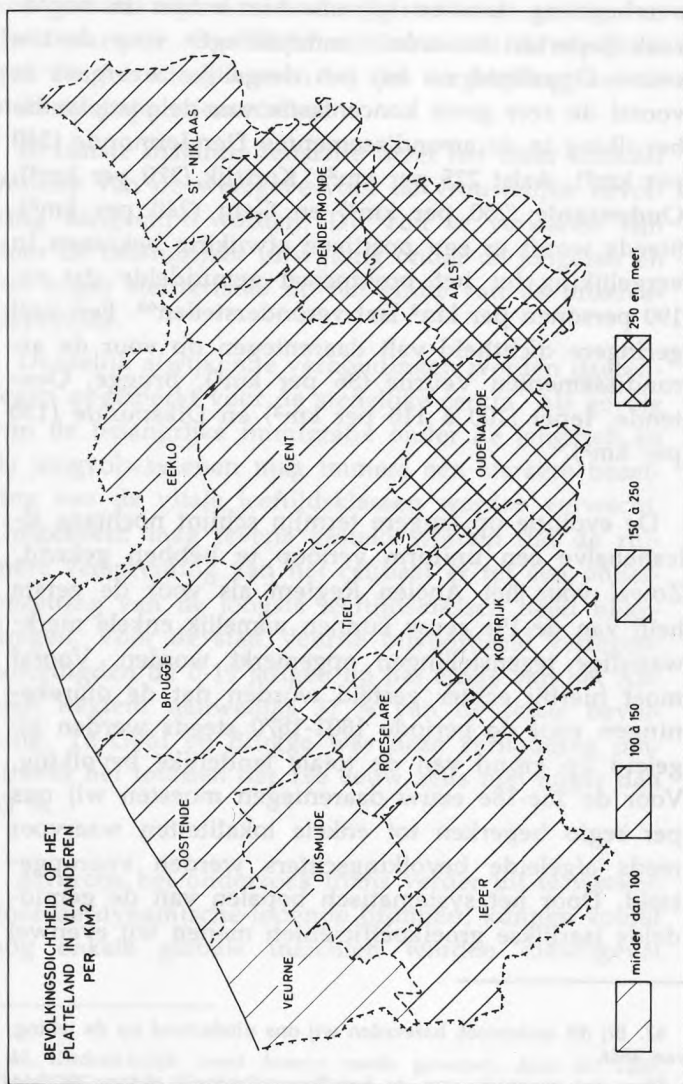
42. Uitdrukkelijk werd hierop reeds gewezen door R. LESTHAEGHE, «Een demografisch model...», op.cit., pp. 76-80; zie ook de kritische bemerkingen die door G. GADEYNE voor Izegem en door D. DALLE voor Veurne-Ambacht en voor de stad Veurne geformuleerd werden.

m.b.t. de bevolkingsdichtheid. Gezien het fragmentarisch karakter van de tellingen tot vóór de Franse overheersing, moeten wij ons hier echter in hoofdzaak beperken tot enkele aanduidingen voor de 19e eeuw. Opvallend nu bij een dergelijke weergave is vooral de zeer grote concentratie van de plattelandsbevolking in de arrondissementen Dendermonde (340 per km²), Aalst (275 per km²), Kortrijk (270 per km²), Oudenaarde (250 per km²) en Gent (240 per km²). Steeds wordt er een positieve afwijking bekomen in vergelijking tot het provinciaal gemiddelde dat ca. 190 personen per km² laat veronderstellen⁴³. Een veel geringere dichtheid valt daarentegen op voor de arrondissementen Veurne (86 per km²), Brugge, Oostende, Ieper (100 à 110 per km²) en Diksmuide (130 per km²).

De evolutie op langere termijn schijnt nochtans allesbehalve een uniform verloop te hebben gekend. Zowel voor het Ancien Regiem als voor de eerste helft van de 19e eeuw kunnen namelijk enkele merkwaardige tegenstellingen opgemerkt worden. Vooraf moet hierbij echter gesteld worden dat de omrekeningen voor de periode 1801-1870 steeds werden afgeleid op grond van de totale landelijke bevolking. Voor de 16e-18e eeuw daarentegen moesten wij ons per regio beperken tot enkele lokaliteiten waarvoor reeds afgeleide bevolkingscijfers werden vooropgesteld. Door het systematisch bepalen van de gemiddelde jaarlijkse groeikoëfficiënten menen wij evenwel

43. Bij dit onderzoek baseerden wij ons uitsluitend op de telling van 1846.

Voor een overzicht van de bevolkingsdichtheid tijdens de late middeleeuwen, zie N.J.G. POUNDS in «*Journal of Social History*», III, 1970, pp. 225-247 en in «*Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*», XLIX, 1971, pp. 369-402.

tot enkele benaderende inzichten te kunnen besluiten. Hierbij moet in de eerste plaats worden gewezen op de enorme terugval van de bevolking tijdens het laatste kwart van de 16e eeuw. Weliswaar kunnen voor deze periode de fluktuaties alleen voor de Westhoek, het Land van Aalst, het Land van Dendermonde en enkele parochies ten Z.O. van Oudenaarde meer in detail gevolgd worden, de resultaten die er worden teruggevonden spreken evenwel voor zich zelf. In een tijdspanne van 10-20 jaar (1570-1580/90) zou de bevolking in Veurne-Ambacht nl. tot ca. $\frac{1}{4}$ teruggevallen zijn ; voor de streek van Aalst en Oudenaarde kan een daling tot $\frac{1}{3}$ verondersteld worden en voor het Land van Dendermonde zou de bevolking ongeveer gehalveerd zijn. Analoge besluiten dringen zich op bij het analyseren van de poortersboeken voor diverse centra. Alvast voor de kasselrij Kortrijk kon in die zin voor de buitenpoorters een daling met 75 % worden berekend. Niet minder sprekend tenslotte zijn de besluiten die zich opdringen op grond van bepaalde fiskale bronnen zoals bvb. de oude impost op wijn, bier en slachtvee⁴⁴. Het ligt voor de hand dat al deze verliezen in ruime mate veroorzaakt werden door de oorlogsomstandigheden evenals door de misoogsten en epidemieën die hieruit voortvloeiden. Determinerend waren verder

44. De bevolkingscijfers voor Veurne-Ambacht tijdens de 16e-begin 17e eeuw werden door P. VAN DE WALLE berekend op grond van de fiskale tellingen. De weergaven voor het Land van Dendermonde werden uitgewerkt door L. PEE, «De bevolkingsevolutie... van 1469 tot 1620», in «*Studia Historica Gandensia*», nr. 200, Gent, 1976.

Voor het belang van de poortersboeken en de «imposten» kan verder worden verwezen naar de bijdragen van K. MADDENS m.b.t. de crisis en de ontvolking op het einde van de 16e eeuw in het Brugse Vrije en de kasselrijen Kortrijk en Ieper.

de migraties die ingegeven waren door politieke, religieuze of socio-ekonomische overwegingen. Veelal golden het hier nochtans tijdelijke bevolkingsverplaatsingen, die met het herintreden van de vrede ongedaan werden gemaakt. Dit blijkt o.m. uit de uitzonderlijke groeikoëfficiënten die voor het einde van de 16e en het eerste kwart van de 17e eeuw worden opgemerkt. Hierbij zouden o.m. volgende benaderende waarden te weerhouden zijn :

Jaarlijkse procentuele groei van de bevolking in Vlaanderen op het einde van de 16e- begin 17e eeuw

	1590-1600	1600-10	1610-20	1620-30	1630-40	1640-50	1650-60
Veurne							
Ambacht	3,9	1,7	5,5	3,8	0,8	—	—
Meetjesland	—	—	2,4	2,7	0,8	0,5	1,3
Amb. Assenede- Boekhoute	—	—	—	—	0,8	0,7	2,6
Land van Aalst	1,9	2,6	2,0	1,6	0,5	0,8	0,8
Z.O. van							
Oudenaarde	0,5	3,3	2,4	1,7	1,4	1,8	0,0

Dit zou betekenen dat het bevolkingscijfer van 1560-70 in de meeste streken opnieuw geëvenwaard werd omstreeks het midden (tweede kwart) van de 17e eeuw. Een belangrijke uitzondering hierop wordt evenwel gevormd door het noorden van de provincie, waar menigvuldige raids van de «vrijbuiters» elke nieuwe bevolkingsexpansie bleven afremmen.

Belangrijke regionale contrasten blijven verder ook kenmerkend doorheen de tweede helft van de 17e eeuw met absolute minima voor geheel het gebied ten zuiden de lijn Veurne-Eeklo-Aalst. Een duidelijke korrelatie lijkt ten andere aannemelijk t.a.v. de herhaalde oorlogen en brandschattingen in deze zone.

Afgezien van de tijdelijke migraties moet voor een

verklaring van de bevolkingsterugval en (of) stagnatie verder ook verwezen worden naar de menigvuldige mortaliteitskrissen en de bevoorradingsmoeilijkheden. Bijzonder nefast waren aldus de decennia 1666-1675 en 1676-1685, wanneer zelfs een gemiddelde procentuele afname van de bevolking van respectievelijk 0,2 en 1,3 % per jaar kan verondersteld worden.

Een meer regelmatige en belangrijke groei zal trouwens eerst na de eeuwwisseling waarneembaar worden op het platteland in Vlaanderen. In het bijzonder tijdens het derde kwart van de 18e eeuw kan aldus een zeer gunstige ontwikkeling worden opgemerkt voor nagenoeg alle streken. Deze tendens zal evenwel tijdelijk onderbroken worden tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw, wanneer zich opnieuw meerdere epidemieën (o.m. tyfus en dysenterie) beginnen te manifesteren. Op dat ogenblik valt de jaarlijkse toename van de plattelandsbevolking in Vlaanderen terug tot ca. 0,5 %. Tijdens de eerste decennia van de 19e eeuw treedt dan een nieuwe versnellingsfase in voor alle arrondissementen (0,7-0,8 %) en deze zal thans aanhouden tot en met het begin van de jaren dertig. Gezien de economische crisis, de nieuwe bevoorradingsmoeilijkheden en de talrijke epidemieën die hiermee gepaard gingen, zal op dat ogenblik een terugval intreden die thans aanhoudt tot het derde kwart van de 19e eeuw⁴⁵. Voor de laatste decennia van de eeuw werd de hernieuwde expansie gedeeltelijk opgevangen door de toenemende mobiliteit en de vlucht naar de steden («exode rural»).

45. G. JACQUEMYS, «*Histoire de la crise économique des Flandres, 1845-50*», Brussel, 1929 ; B. VERHAEGHEN, «*Contribution à l'histoire économique des Flandres*», Leuven-Parijs, 1961.

Een analoge weergave als voor het platteland kan ook voor de stedelijke kernen uitgewerkt worden. Hiertoe werd voor de 19e eeuw uitgegaan van de totale bevolkingscijfers voor alle Vlaamse centra samen. Voor het Ancien Regiem daarentegen bleven de vergelijkingen beperkt tot enkele benaderende waarden voor Gent, Brugge, Eeklo en Tielt⁴⁶. Reeds op deze beperkte basis kunnen niettemin enkele typische afwijkingen worden weerhouden. Dit geldt dan in de eerste plaats voor het tweede kwart en de laatste decennia van de 17e eeuw, wanneer de mobiliteit op het platteland in het bijzonder de stedelijke kernen ten goede kwam. Kompleet tegengesteld wordt de ontwikkeling tijdens de eerste helft van de 18e eeuw. Een fase van bevolkingsstagnatie en (of) terugval in de steden alterneert op dat ogenblik met een gestadige groei op het platteland. Een hernieuwde «expansie» in de Vlaamse centra zal eerst na het midden van de eeuw geleidelijk op gang komen⁴⁷. Omstreeks het einde van het Ancien Regiem en de eerste jaren van de 19e eeuw blijft het groei-ritme in de steden en op het platteland dan ongeveer van dezelfde orde. Het zal ten andere duren tot het tweede kwart van de 19e eeuw alvorens het acceleratieproces meer uitgesproken gaat worden in de centra : 1 à 1,5 % per jaar tegenover 0,7 à 0,8 % op het platteland. Ook tijdens de crisis van de jaren

46. H. VAN WERVEKE, «*De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en 18e eeuw*», Brussel, 1948 ; A. WIJFFELS, «*De omvang en de evolutie van het Brugse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw*», in «*Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*», 1958, pp. 1243-1274 ; id., «*De evolutie van het Tielts bevolkingscijfer in de 17e en 18e eeuw*», in «*De Leiegouw*», III, 1961, pp. 213-227 ; A. DE VOS, «*De omvang...*», op.cit., pp. 146-147.

47. Vgl. H. VAN WERVEKE, «*Demografische problemen in de Zuidelijke Nederlanden, 17e-18e eeuw*», Brussel, 1955, p. 16 ; P. DEPREZ, «*The demographic development...*», passim, op.cit.

veertig-vijftig wordt de stedelijke bevolking minder aangetast, te meer daar regelmatige inwijkingsgolven vanuit het platteland de verliezen in ruime mate compenseerden. De definitieve landvlucht op het einde van de eeuw komt deze tendens nog versterken, zodat het proportioneel aandeel van de stedelijke bevolking steeds verder zal toenemen. In plaats van 22-23 % zoals voor het begin van de eeuw, bedraagt deze verhouding omstreeks 1840-50 ca. 25 % en in 1860-70 reeds 30 %. Nadien zal dit niveau omzeggens onveranderd blijven tot en met het einde van de 19e eeuw en dit niettegenstaande de ruime verspreiding van antikonceptie die ondertussen in de meeste centra op gang was gekomen⁴⁸.

Enige kritiek zou evenwel kunnen uitgebracht worden t.a.v. bepaalde bevolkingscijfers zoals deze voor het Ancien Regiem werden vooropgezet. Doorgaans zijn hier immers afgeleide evaluaties bedoeld die met behulp van een reductiecoëfficiënt worden berekend⁴⁹. Naast de partiële tellingen die eerder reeds besproken werden, gaat men hiertoe ook veelal uit van het (gemiddeld) aantal geboorten. Periodisch kunnen hierin echter enorme schommelingen voorkomen, zodat het aangewezen lijkt om bij de omrekeningen uit te gaan van een variërende verhouding. Specifiek voor de stedelijke kernen zou verder ook per wijk met een aangepaste reductiefactor rekening

48. Als stedelijke centra voor de 19e eeuw werden, overeenkomstig de aanduidingen in de bestuurlijke verslagen, volgende lokaliteiten opgenomen : voor West-Vlaanderen Brugge, Kortrijk, Diksmuide, Veurne, Izegem, Menen, Nieuwpoort, Oostende, Poperinge, Roeselare, Tielt, Torhout, Waasten, Wervik en Ieper ; voor Oost-Vlaanderen Gent, Oudenaarde, Dendermonde, Aalst, Deinze, Ronse, St. Niklaas, Ninove, Eeklo, Lokeren en Geraardsbergen.

49. Betreffende de problemen die inherent zijn aan dergelijke benaderingen, kan worden verwezen naar R. MOLS, op.cit., dl. II, passim.

moeten worden gehouden⁵⁰. Bij wijze van voorbeeld werden deze verschillende benaderingstechnieken voor de stad Gent samengebracht, zodat men zich een duidelijker idee kan vormen omtrent de eventuele afwijkingen die zich bij dergelijke evaluaties kunnen voordoen :

Approximatieve bevolkingscijfers voor Gent, 17e-18e eeuw

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1651-60	(48.476)	—	(38.000-41.700)	—	—
1656-65	49.310	—	—	—	—
1661-70	(49.163)	—	—	—	—
1666-75	50.680	—	—	—	—
1671-80	(49.912)	—	—	—	—
1676-85	51.030	—	—	—	—
1681-90	(51.608)	—	—	—	—
1686-95	51.887	—	—	—	—
1691-00	(54.175)	—	—	56.600	95,7/—./—./—
1696-05	51.285	—	—	53.100	96,5/—./—./—
1701-10	(48.297)	—	50.400	52.430	92,1/—./—/ 98,0
			52.400		
1706-15	48.468	49.781	49.407	54.030	89,7/ 92,1/ 90,1
1711-20	(45.786)	—	46.492	50.365	90,9/—./—/ 92,3
1716-25	42.852	44.120	—	46.895	91,3/ 94,0/—./—
1721-30	(40.426)	(42.650)	—	43.280	93,4/ 98,5/—./—
1726-35	39.384	42.732	—	40.000	98,4/106,8/—./—
1731-40	(39.545)	(42.800)	—	37.150	106,4/115,2/—./—
1736-45	38.298	44.226	44.312	36.900	103,8/119,8/120,1
1741-50	(38.495)	—	44.064	37.600	102,4/—./—/117,2
1746-55	39.608	45.400	—	39.780	99,5/114,1/—./—
1751-60	(39.294)	(42.900)	—	42.730	91,9/100,4/—./—
1756-65	38.887	43.661	—	42.500	91,5/102,7/—./—
1761-70	(39.916)	—	43.589	43.250	92,3/—./—/100,8
1766-75	41.254	45.465	—	44.500	92,7/102,2/—./—
1771-80	(42.895)	—	47.639	45.650	93,9/—./—/104,4
1776-85	45.454	49.023	—	47.200	96,3/103,8/—./—
1781-90	(48.076)	—	51.525	—	—
1786-95	51.104	51.104	—	—	—
1791-00	—	—	53.820	—	—

50. P. DEPREZ, «Het Gentse bevolkingscijfer in de tweede helft van de 18e eeuw», in «Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent», XI, 1957, pp. 177-195.

Afgezien van deze benaderingen die gebaseerd zijn op enkele fragmentarisch gekende demografische indicators, werd tenslotte nog een supplementaire evaluatie opgenomen. Hierbij werd uitgegaan van fiskale bronnenreeksen die toelaten de totale omzet aan levensmiddelen in de stad te omschrijven. Op deze wijze moet m.a.w. de feitelijke bevolking nauwkeuriger kunnen omschreven worden. Dit is dan in het bijzonder het geval wanneer de omrekeningen beperkt blijven tot werkelijk levensnoodzakelijke produkten zoals bvb. graan, waarvoor een vrij konstante hoofdelijke konsumptie aannemelijk blijft doorheen het Ancien Regiem⁵¹.

Door het naast elkaar plaatsen van deze diverse benaderingsprocédé's worden de gevaren voor over- of onderschatting zeer treffend geïllustreerd. Zelfs door het inbouwen van allerlei korrekties, door rekening te houden met fluktuerende reductiecoëfficiënten, blijven nog steeds afwijkingen van een orde van 5 à 10 % onvermijdelijk. Bovendien blijkt ook duidelijk, voor zover de feitelijke bevolking in aanmerking wordt genomen, dat de jaarlijkse-periodische schommelingen soms zeer belangrijk konden zijn. Vooral deze laatste vaststellingen willen wij zeer sterk benadrukken. Over het algemeen wordt immers de mobiliteit van de plattelandsbewoners en de tendens tot (tijdelijk) emigreren tijdens crisisjaren (oorlogen en/of sociaal- economische moeilijkheden) nog al te zeer onderschat. In de verslagen van tijdgenoten wordt hierop nochtans herhaaldelijk gezinspeeld. Voor de periode 1685-96 werd aldus uit het Veurnse gerapporteerd dat er massaal geïmmigreerd werd « uut andere

51. Bedoeld zijn hier de bronnenreeksen 450, 498 en 499 op het stadsarchief te Gent.

quartieren van Vlaenderen»⁵². Voor 1668 meldde J. Billet in zijn «Politye-Boeck» dat «menichvuldighe vluchtende lantlieden... met hunne kinders, beesten ende graenen» naar de stad Gent kwamen afgezakt⁵³!

Het fluktuierend karakter der bruto-koëfficiënten werd anderzijds reeds door meerdere auteurs aangegeven. Hierboven resumeerden wij enkele kritische bedenkingen die P. Deprez formuleerde t.a.v. het gebruik van konstante verhoudingen voor de stad Gent. Maar ook voor het platteland lijken gelijkaardige besluiten aannemelijk. Daarbij komt tevens dat de omrekeningen er gemakkelijker kunnen vervalst worden door het beperkt aantal gegevens waarop men zich noodgedwongen moet baseren. Om dergelijke storende invloeden maximaal te elimineren, hebben wij de gemiddelde waarden voor meerdere lokaliteiten en (of) regio's samen gevoegd. Samengevat per periode van 10-20 jaar kunnen deze omrekeningen als volgt worden weergegeven :

Evolutie van de geboorte- en huwelijkskoëfficiënten op het platteland in Vlaanderen, 17e-19e eeuw

Periode	Geboorte- koëfficiënt	Aantal aanduidingen	Huwelijks- koëfficiënt	Aantal aanduidingen
1630-49	37,2	7	—	—
1670-89	47,3	13	15,0	2
1680-99	56,2	34	13,1	4
1690-09	52,7	45	12,9	28
1700-19	45,3	28	12,8	29
1710-29	48,8	10	13,4	9
1720-39	50,7	9	12,4	9
1730-49	41,5	14	10,3	7

52. D. DALLE, «De volkstellingen...», op.cit., p. 12.

53. Tekst geciteerd door H. VAN WERVEKE, in «De curve...», op.cit., p. 50.

1740-59	37,7	9	8,9	7
1750-69	40,7	8	8,5	7
1760-79	39,6	15	8,0	13
1770-89	39,5	36	8,7	32
1780-99	37,4	68	8,6	53
1800-09	36,3	ca. 240	8,3	ca. 240
1815-30	34,0	ca. 560	7,9	ca. 240
1831-40	33,0	ca. 560	6,8	ca. 560
1846-50	25,0	ca. 560	5,5	ca. 560
1851-56	25,8	ca. 560	5,9	ca. 560
1856-60	28,9	ca. 560	7,5	ca. 560
1861-65	30,0	ca. 560	6,7	ca. 560
1871-75	32,0	ca. 560	6,7	ca. 560
1881-85	31,5	ca. 560	6,6	ca. 560
1891-95	32,5	ca. 560	7,0	ca. 560
1901-05	32,0	ca. 560	7,4	ca. 560
1911-15	25,0	ca. 560	9,0	ca. 560

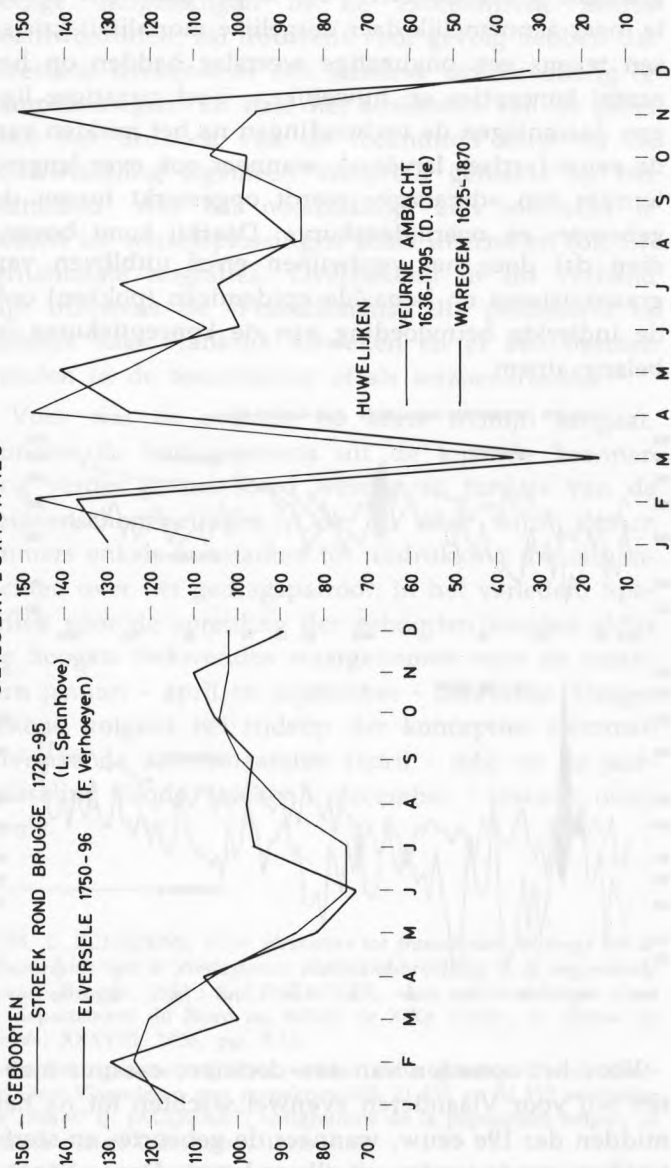
Niet alleen komen de soms belangrijke schommelingen per periode tot uiting in dit overzicht, minstens even belangrijk is de dalende trend die op langere termijn onderkend wordt. Dit is tot op zekere hoogte een gevolg van de oudere leeftijdsstructuur die eerder reeds werd benadrukt. Specifiek voor de periodische fluktuaties moet tevens rekening worden gehouden met de interacties tussen de verschillende demografische determinanten⁵⁴. Decisief in dit opzicht is de invloed van de mortaliteit en dan meer bepaald van de sterfte onder de vitale leeftijdsklassen. Een uitgesproken negatieve korrelatie komt aldus tot uiting t.o.v. de geboortecijfers, terwijl een gunstige beïnvloeding gaat optreden voor de huwelijkskurve. In menig opzicht gaat het hier evenwel om tweede huwelijken, zodat de eventuele reperkusies op het geboortecijfer sterk worden gedrukt. Dit

54. Expliciet werd deze problematiek reeds belicht door D. DALLE, «*De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17e en de 18e eeuw*», Brussel, 1963, pp. 165-190 ; id., «*De bevolking van de stad Veurne...*», op.cit., pp. 113-121.

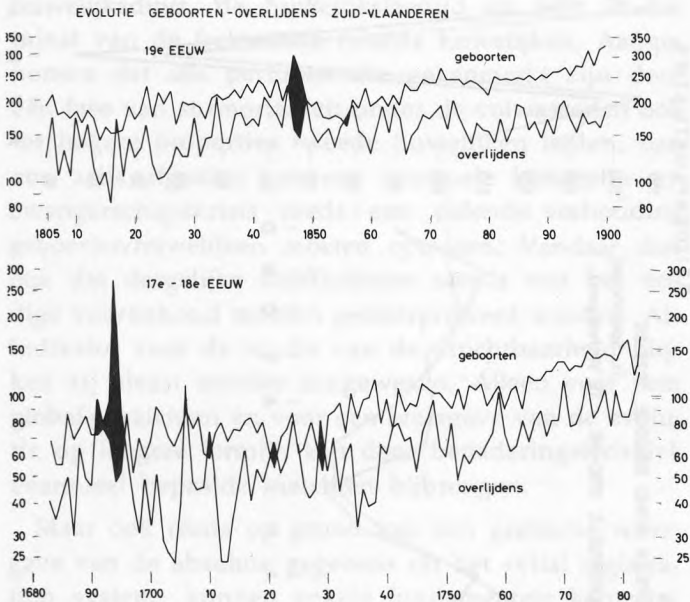
houdt verder ook in dat door een oppervlakkige controle van de huwelijks- en geboortekurve soms ten onrechte gepoogd wordt om tot een gefundeerde weergave van de (huwelijks)vruchtbaarheid te komen. Doorgaans geeft deze methode als resultaat een gemiddelde van 4 à 5 kinderen per huwelijk. Het is echter duidelijk dat tal van bijkomende invloeden in aanmerking dienen genomen om een nauwkeuriger omschrijving van de fecunditeit te bekomen. De vastgestelde verhouding geboorten/huwelijken is immers zelf afhankelijk van allerlei factoren zoals migraties, wijzigingen in de huwelijksvruchtbaarheid, de huwelijksduur, de huwelijksleeftijd en niet in het minst van de frekwentie tweede huwelijken. Aangenomen dat alle perioden die gekenmerkt zijn door een fase van surmortaliteit onder de volwassenen ook tot hogere proporties tweede huwelijken leiden, dan zou zelfs afgezien van een eventuele conceptie- en zwangerschapskrisis reeds een dalende verhouding geboorten/huwelijken moeten optreden. Vandaar dan ook dat dergelijke koëfficiënten steeds met het nodige voorbehoud moeten geïnterpreteerd worden. Als indikator voor de studie van de vruchtbaarheid blijken zij alvast minder aangewezen. Alleen voor zeer globale inzichten en voor een weergave van de evolutie op langere termijn kan deze benaderingstechniek eventueel bepaalde inzichten bijbrengen.

Maar ook reeds op grond van een grafische weergave van de absolute gegevens uit het «vital registration system» kunnen enkele fundamentele kenteringen m.b.t. de demografische evolutie onderscheiden worden. Voor de meeste streken worden wij namelijk geconfronteerd met het mechanisme van de zogenaamde «crises mortelles» die voorkomen tot omstreeks het midden van de 18e eeuw en door hun intensiteit en regelmaat slechts een beperkte demo-

SEIZOENFLUKTUATIES

grafische groei toelieten (-0,5 % per jaar). Dit is des te meer aannemelijk daar dergelijke mortaliteitskrisissen tevens een ongunstige weerslag hadden op het aantal concepties en huwelijken. Veel gunstiger liggen daarentegen de verhoudingen na het midden van de eeuw («crises larvées»), wanneer ook over langere termijn een «décallage» wordt opgemerkt tussen de geboorte- en overlijdenskurve. Daarbij komt bovendien dat door het verdwijnen en/of uitblijven van graankrisissen en bepaalde epidemieën (pokken) ook de indirecte beïnvloeding van de conceptiecurve in belang afnam.

Voor het optreden van een decisieve caesuur moeten wij voor Vlaanderen evenwel wachten tot na het midden der 19e eeuw, wanneer de geboorte- en sterftecijfers steeds verder uit elkaar lopen. Deze «boom» in de demografische groei, zonder dat daaraan de

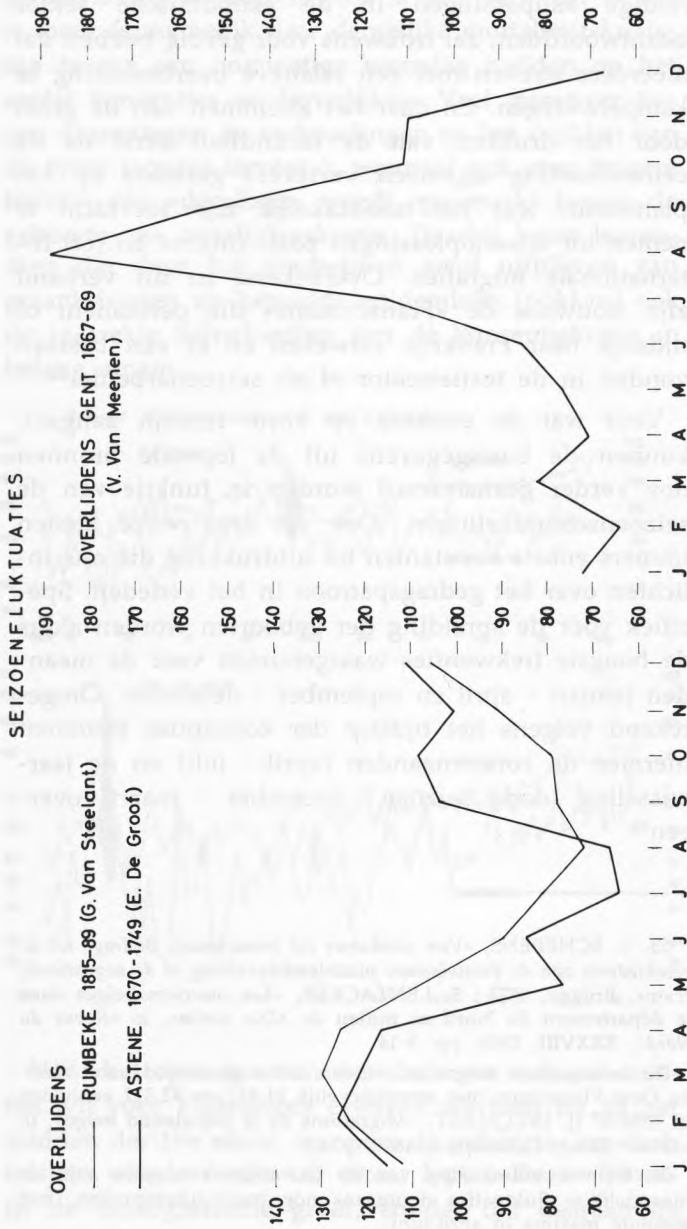
nodige aanpassingen in de economische sektor beantwoordden, zal trouwens voor gevolg hebben dat meerdere streken met een relatieve overbevolking te kampen kregen. En daar het afremmen van de groei door het drukken van de fecunditeit eerst na de eeuwwisseling algemeen verspreid geraakte op het platteland, was het noodzakelijk zijn toevlucht te nemen tot wisseloplossingen zoals interne en (of) internationale migraties. Overbekend in dit verband zijn trouwens de «Franschmans» die permanent of tijdelijk naar Frankrijk uitweken en er een bestaan vonden in de textielsector of als seizoenarbeider⁵⁵.

Voor wat de evolutie op korte termijn aangaat, kunnen de basisgegevens uit de lopende bronnen nog verder geanalyseerd worden in functie van de seizoenschommelingen. Ook op deze wijze komen immers enkele konstanten tot uitdrukking die ons inlichten over het gedragspatroon in het verleden. Specifiek voor de spreiding der geboorten worden aldus de hoogste frekwenties waargenomen voor de maanden januari - april en september - december. Omgekeerd volgens het tijdstip der concepties stemmen hiermee de zomermaanden (april - juli) en de jaarwisseling (dode seizoen : december - maart) overeen⁵⁶.

55. L. SCHEPENS, «*Van vlaskutser tot franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*», Brugge, 1973 ; F. LENTACKER, «*Les ouvriers belges dans le département du Nord au milieu de XIXe siècle*», in «*Revue du Nord*», XXXVIII, 1956, pp. 5-14.

De belangrijkste migraties werden aldus genoteerd voor West- en Oost-Vlaanderen met respectievelijk 21.452 en 32.312 eenheden in 1888-97 (J. JACQUART, «*Migrations de la population belge*», in «*Revue Sociale Catholique*», 1899, p. 8).

56. Bij een omrekening van de onwettige concepties zijn de maandelijkse fluktuaties doorgaans nog meer uitgesproken, met absolute maxima in april-juni.

Voor de huwelijken komen de hoogste frekwenties voor tijdens de maanden februari, april-mei, juli en oktober-november. Laagtepunten vallen daarentegen op in maart, augustus-september en december. Dit betekent m.a.w. dat het ritme der huwelijken volledig gedomineerd werd door de kerkelijke voorschriften (verbod tot huwen in de vasten en de advent) en door de werkzaamheden op het land (oogst). Het is nochtans treffend dat dit patroon, zij het iets minder uitgesproken, ook wordt teruggevonden voor de vrije beroepen, de industriëlen evenals bij de adel. Verder zou het wenselijk zijn de basisgegevens verder op te splitsen per periode, zodat de invloed van allerlei factoren (kerkelijke voorschriften; economische structuren, enz...) nauwkeuriger kan omlind worden⁵⁷. De huidige stand van het onderzoek laat evenwel niet toe een dergelijk onderscheid uit te werken voor wat de huwelijkscijfers betreft.

De fluktuaties voor de overlijdens tenslotte zijn in het bijzonder tijdens het voorjaar en op het einde van de zomer zeer sterk geprononceerd. Hierbij kan worden aangenomen dat het hoogtepunt tijdens de nazomer vooral was toe te schrijven aan een surmortaliteit onder de zuigelingen en de kinderen. Ook meerdere epidemieën situeerden zich bovendien in de maanden augustus-oktober (o.m. pest, tyfus, dysenterie en cholera). Dit impliceert meteen dat het maximum in de nazomer sterk in belang zal afnemen na het midden van de 19e eeuw, wanneer niet langer met allerlei besmettelijke ziekten moet rekening worden gehouden en wanneer ook de zuigelingen- en

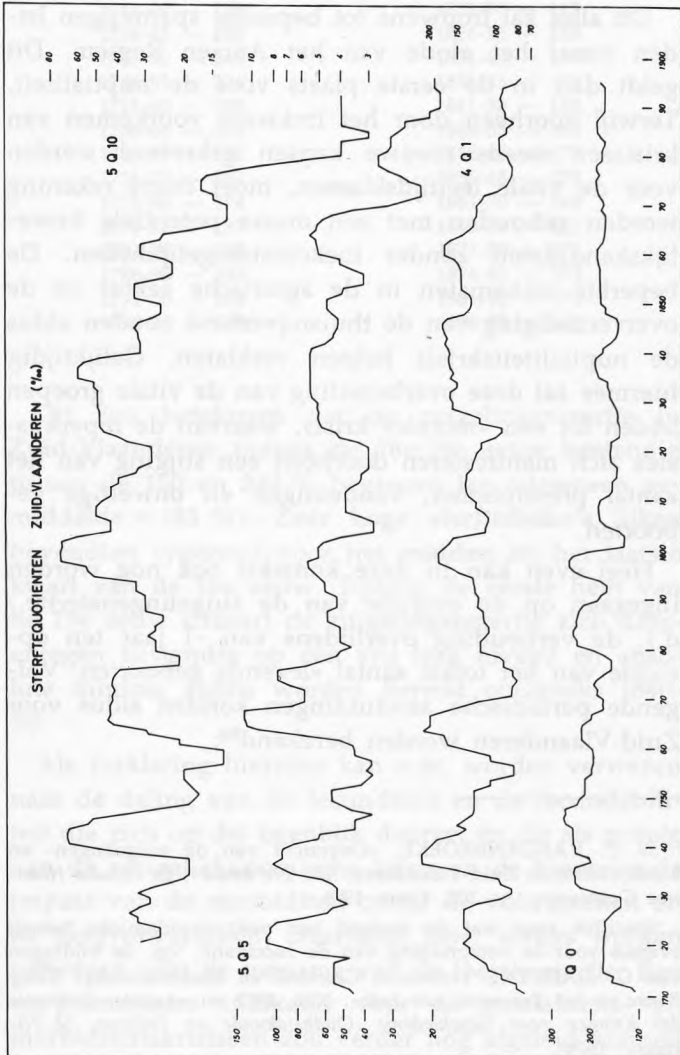
57. De seizoenfluktuaties voor de tweede huwelijken kennen over het algemeen een meer genivelleerd verloop. Dit zou kunnen betekenen dat het financiële probleem in dit geval minder doorslaggevend was, zodat men zich ook in het «dode» seizoen relatief gemakkelijk kon vestigen.

kindersterfte sterk in belang begint af te nemen. Voortaan zal een hogere frekwentie overlijdens nog alleen voorkomen tijdens het voorjaar en dit maximum is in hoofdzaak ingegeven door een hoger sterfterisico onder de volwassenen en ouderlingen (o.m. veroorzaakt door griep epidemieën en/of ademhalingsstoornissen).

Wanneer de leeftijd van de overledenen precies in de bronnen wordt aangeduid zou, mits enig voorbehoud, ook een soort sterfjepatroon kunnen weerhouden worden. In functie daarvan kan dan tevens de eventuele impact van bepaalde mortaliteitskrisissen nauwkeuriger omschreven worden. Het zou ons te ver leiden deze probleemstelling in het kader van dit artikel exhaustief te willen behandelen. Daarbij komt verder dat in feite nog te weinig specifieke opzoekingen in dit verband werden uitgewerkt om reeds tot definitieve besluiten over te gaan⁵⁸. Het sluit echter niet uit dat enkele krachtlijnen kunnen geformuleerd worden die dan door verder onderzoek moeten aangevuld worden. Enkele belangrijke kenteringen lijken immers te zijn opgetreden sinds de 18e eeuw.

58. Enkele voorlopige inzichten werden o.m. reeds aangestipt door P. DEPREZ, «*The demographic development...*», op.cit.; D. DALLE, «*De bevolking van Veurne-Ambacht...*», op.cit., pp. 141-151. Een meer gedetailleerde behandeling van de mortaliteit tijdens de 17e en 18e eeuw vinden wij terug bij V. VAN MEENEN, «*Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in de Sint-Jacobsparochie te Gent*», Gent, 1973 (onuitgegeven licentieverhandeling). Enkele auteurs gingen bovendien reeds dieper in op de reperkussies van bepaalde mortaliteitskrisissen. Dit is het geval met H. VAN WERVEKE, «*La mortalité catastrophique en Flandre au XVIIe siècle*», in «*Colloque de Démographie Historique de Liège*», Luik, 1965, pp. 457-464; J. GELDHOF, «*De pestepidemie in Brugge, 1665-1667*», in «*Biekorf*», 75, 1974, pp. 305-328; M. DE BRUYNE, «*De cholera te Roeselare in 1832*», in «*Rollariensia*», IV, 1972, pp. 96-142; G. MAHIEU, «*Cholera-epidemieën te Gent in de XIXe eeuw. Bijdrage tot de sociale geschiedenis*», Gent, 1969 (onuitgegeven proefschrift).

Het verdwijnen en (of) nog slechts sporadisch voorkomen van bepaalde fasen van surmortaliteit (hongersnood ; pest ; tyfus) die vooral voor de midden-

groepen (jongeren en jongvolwassen) zeer uitgesproken waren, hield namelijk in dat zogenaamde «tweeledige krisissen», gekenmerkt door toename van de sterfte en afname van de koncepties, meer en meer tot het verleden gaan behoren.

Dit alles zal trouwens tot bepaalde spanningen leiden vanaf het einde van het Ancien Regiem. Dit geldt dan in de eerste plaats voor de nuptialiteit. Terwijl voorheen door het frekwent voorkomen van krisissen steeds nieuwe kansen gekreëerd werden voor de vitale leeftijdsklassen, moet thans rekening worden gehouden met een massa potentiële huwelijkskandidaten zonder toekomstmogelijkheden. De beperkte uitkomsten in de agrarische sektor en de oververzadiging van de thuisnijverheid zouden aldus de nuptialiteitskrisis helpen verklaren. Gelijktijdig hiermee zal deze overbezetting van de vitale groepen leiden tot een «morele» crisis, waarvan de reperkusies zich manifesteren doorheen een stijging van het aantal prenuptialen, vondelingen en onwettige geboorten.

Heel even kan in deze kontekst ook nog worden ingegaan op de evolutie van de zuigelingensterfte; d.i. de verhouding overlijdens van -1 jaar ten opzichte van het totaal aantal «levend» geboorten. Volgende periodische aanduidingen konden aldus voor Zuid-Vlaanderen worden berekend⁵⁹:

59. C. VANDENBROEKE, «Overzicht van de zuigelingen- en kindersterfte in Zuid-Vlaanderen, 18e-19e eeuw», in *Studia Historica Gandensia*, nr. 200, Gent, 1976.

Specifiek voor wat de invloed van pokkenepidemieën betreft evenals voor de verspreiding van de vaccinatie, vgl. de bijdragen van G. GADEYNE («*Annalen Geschied. en Oudheidkundige Kring Ronse en het Tenement van Inde*», XXI, 1972 en «*Annalen Federatie der Kringen voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore, St. Nikolaas*», 1974).

Evolutie van de zuigelingensterfte in Zuid-Vlaanderen
(%)

1711-20 — 163	1801-10 — 158
1716-25 — 173	1806-15 — 167
1721-30 — 161	1811-20 — 155
1726-35 — 186	1816-25 — 151
1731-40 — 219	1821-30 — 147
1736-45 — 230	1826-35 — 153
1741-50 — 241	1831-40 — 170
1746-55 — 224	1836-45 — 168
1751-60 — 198	1841-50 — 155
1756-65 — 202	1846-55 — 165
1761-70 — 196	1851-60 — 175
1766-75 — 181	1856-65 — 174
1771-80 — 174	1861-70 — 168
1776-85 — 197	1866-75 — 171
1781-90 — 220	1871-80 — 176
1786-95 — 195	1876-85 — 173
1791-00 — 204	1881-90 — 171
1796-05 — 185	1886-95 — 169

Dit zou betekenen dat de zuigelingensterfte in Zuid-Vlaanderen tijdens de 18e-19e eeuw bestendig tussen de 150 en 240 % begrepen lag (algemeen gemiddelde = 181 %). Zeer hoge sterfterisico's lijken bovendien typerend voor het midden en het laatste kwart van de 18e eeuw. Tijdens de eerste helft van de 19e eeuw situeert de zuigelingensterfte zich daarentegen bestendig op een vrij laag niveau en absolute minima zullen worden bereikt omstreeks 1840-50.

Als verklaring hiervoor kan o.m. worden verwezen naar de daling van de fecunditeit en de fecundabiliteit die zich op dat ogenblik doorzet en dit als gevolg van de sociaal-ekonomische crisis en de toenemende impact van de morbiditeit onder de volwassenen en de jongvolwassenen. Daarnaast moet tevens worden verwezen naar de toename van de foetale sterfte. Een supplementaire indikator voor de mortaliteits- en morbiditeitskrisissen zou verder nog afgeleid kunnen

worden bij een weergave van de geslachtsverhoudingen bij de geboorte⁶⁰.

Na deze tijdelijke daling van de zuigelingensterfte, volgt evenwel opnieuw een belangrijke toename die thans zal aanhouden tot en met de eeuwwisseling.

Deze omschakeling zou in verband te brengen zijn met de hogere vruchtbaarheid van de tweede helft van de 19e eeuw. Tot op zekere hoogte moet hierbij ook het industrialisatieproces, de toenemende mobiliteit en de uithuizigheid van de vrouw worden vermeld. De meest beslissende faktor zou evenwel gezocht moeten worden in het inkorten van de laktatieperiode⁶¹.

Naast het aanduiden van de «long run» is het noodzakelijk ook bepaalde regionale contrasten t.a.v. de zuigelingensterfte in het licht te stellen. Heel in het bijzonder werd hierop reeds ingegaan door C. Jacquart voor de late 19e eeuw. Zeer hoge verhoudingen konden aldus achterhaald worden voor de meeste Vlaamse arrondissementen en in het bijzonder voor Oostende (286 ‰), Veurne (248 ‰), Roeselare (247 ‰), St. Niklaas (243 ‰), Diksmuide (242 ‰), Gent (228 ‰), Ieper (224 ‰), Kortrijk (218 ‰) en Dendermonde (201 ‰). De verhoudingen voor Brugge (184 ‰), Eeklo (175 ‰), Tielt (171 ‰), Aalst (146 ‰) en Oudenaarde (138 ‰) sloten daarentegen dicht aan bij het nationaal gemiddelde dat van een orde was van 184 ‰⁶². Het is moeilijk een afdoende ver-

60. Vgl. D. DALLE, «*De bevolking...*», op.cit., pp. 111-114.

61. Het oorzakelijke verband met de laktatieperiode werd aldus op het einde van de 19e eeuw in meerdere medische rapporten toegelicht. Ook door de kerkelijke overheid werd trouwens bij herhaling gereageerd tegen het minder frekwent voorkomen en (of) verdwijnen van borstvoeding.

62. C. JACQUART, «*La mortalité infantile dans les Flandres. Etude de démographie belge*», Brussel, 1907.

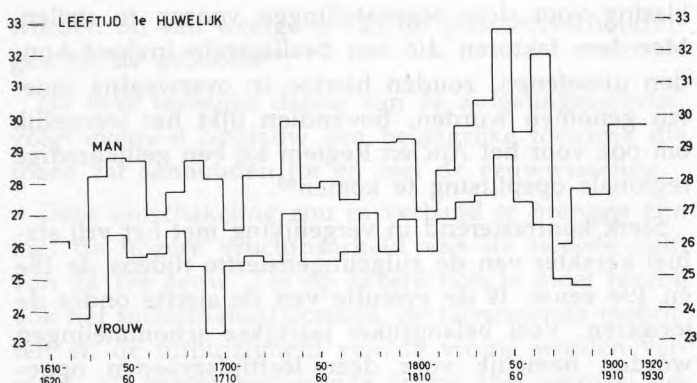
klaring voor deze tegenstellingen voorop te stellen. Meerdere factoren die een beslissende invloed konden uitoefenen, zouden hiertoe in overweging moeten genomen worden. Bovendien lijkt het wenselijk om ook voor het Ancien Regiem tot een gelijkaardige regionale opsplitsing te komen⁶³.

Sterk kontrasterend in vergelijking met het vrij stabiel karakter van de zuigelingensterfte tijdens de 18e en 19e eeuw, is de evolutie van de sterfte onder de jongeren. Veel belangrijker jaarlijkse schommelingen worden namelijk voor deze leeftijdsgroepen opgemerkt tot omstreeks het midden van de 19e eeuw. De belangrijkste vaststelling betreft evenwel de radikale terugval van het sterfterisico (5q5 en 5q10) vanaf 1860-1870. Tijdens het laatste kwart van de eeuw zou de sterfte onder de 5-9 en 10-14 jarigen zelfs met meer dan 60 à 70 % zijn gedaald.

Al deze benaderingen die t.o.v. de mortaliteit werden uitgewerkt, wijzen m.a.w. steeds een toenevende bezetting van de groep der jongeren en jongvolwassenen aan. De nuptialiteitskrisis die hieruit uiteindelijk resulteerde hebben wij reeds aan de hand van meerdere evaluaties bevestigd gezien. De

63. Vergelijkingen voor het Ancien Regiem evenals voor het begin der 19e eeuw zijn evenwel moeilijk door te voeren, gezien de enorme verschillen die soms bij het registreren kunnen opgemerkt worden. Over het algemeen mag nochtans aangestipt worden dat in de parochieregisters een systematische onderschatting van de doodgeborenen aannemelijk blijft. Voor de eerste helft van de 19e eeuw daarentegen wordt de zuigelingensterfte veelal onderschat doordat de overlijdens binnen de eerste dagen ten onrechte als doodgeborenen geregistreerd werden (probleem der «faux mort-nés»).

Voor een overzicht van de zuigelingen- en kindersterfte in de streek rond Brugge kan verder nog worden verwezen naar de bijdrage van L. SPANHOVE in «Jaarboek van de Heemkundige Kring Bos en Beverveld», VI, 1972, pp. 11-18.

belangrijkste indikator kan evenwel worden weerhouden na een analytisch onderzoek van de lopende bronnen en meer bepaald door ook de leeftijd bij het eerste huwelijk in aanmerking te nemen. Opvallend hierbij is allereerst de hoge leeftijd waarop over het algemeen een echtverbintenis werd afgesloten. Voor geheel de 17e-19e eeuw noteren wij nl. voor de vrouwen een mediaan-waarde van 25,9 jaar en een gemiddelde van 27 jaar⁶⁴. Voor de mannen bedroeg de leeftijd bij het eerste huwelijk zelfs 28 à 30 jaar. Belangrijker echter nog dan het algemeen gemiddelde zijn de periodische aanpassingen. Deze bleven vrij ingrijpend tot omstreeks 1750. Na het midden van de 18e eeuw treedt daarentegen een geleidelijke toename van de leeftijd in die zal aanhouden tot het begin van de 19e eeuw. Wellicht om aan de conscriptie te ontsnappen werd toen door enkele huwelijkspromoties op jongere leeftijd gehuwd. Het lijkt nochtans waarschijnlijk dat ook de crisisjaren van 1812-1813 en 1816-1817 een bepalende rol hebben gespeeld. Op grond van de berekende waarden kan trouwens ook

64. C. VANDENBROEKE, «Karakteristieken...», op.cit.

een daling van de huwelijksleeftijd worden waargenomen na de sterftekrisissen die bij het begin van de Franse overheersing optraden. Dit alles blijven evenwel tijdelijke interrupties. De geleidelijke omschakeling tijdens de 18e eeuw zal ten andere gevolgd worden door een ongeëvenaard acceleratieproces tijdens de eerste helft van de 19e eeuw en dit culmineert uiteindelijk met maximale waarden omstreeks 1860-1870.

Aansluitend bij de vastgestelde nuptialiteitstransitie en (of) -krisis zouden tenslotte de eventuele reperkussies t.a.v. de onwettige vruchtbaarheid verder kunnen toegelicht worden. Hiertoe werden de basisgegevens uit meerdere lokale-regionale monografieën samengebracht⁶⁵. Gelijktijdig werd dan het belang van de illegitimi berekend per tienjaarlijkse periode. Dit leidde tot onderstaande verhoudingen :

Intensiteit van de onwettige vruchtbaarheid in Vlaanderen, 17e-19e eeuw

1611-20	— 1,98 %	1781-90	— 2,19 %
1621-30	— 1,65 %	1791-1800	— 2,59 %
1631-40	— 0,00 %	1801-10	— 4,60 %
1641-50	— 1,84 %	1806-15	— 2,84 %

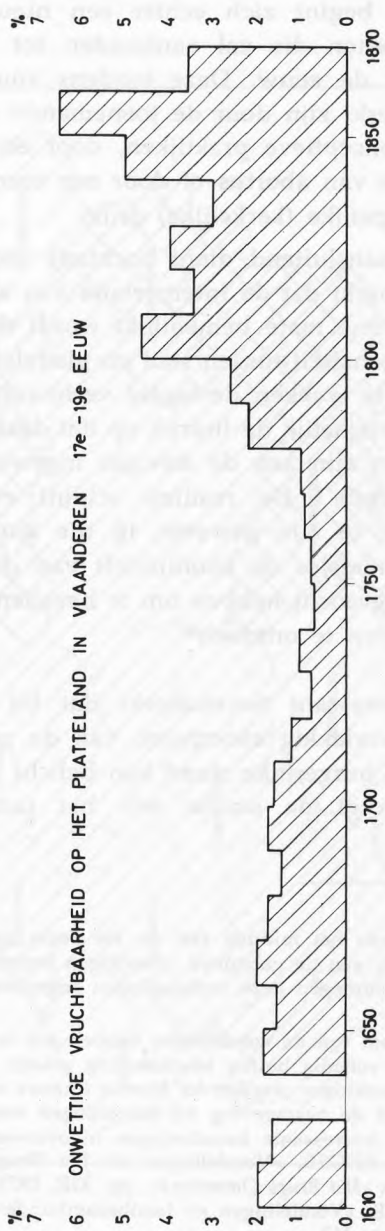
65. Voor de 17e-18e eeuw werd hiertoe gebruik gemaakt van de aanduidingen voor Elversele (A. VERHOEYEN), Veurne-Ambacht (D. DALLE), Hofstade (J. DE BROUWER), Waregem, Balegem, Gentbrugge, Vurste, Landskouter, Dikkelvenne, Lovendegem, Moortsele en St. Pauwels. Voor de periode 1815-1845 werden uitsluitend de onwettige geboorten voor Rumbke in aanmerking genomen. Vanaf 1846 tenslotte werden de verhoudingen berekend in functie van de globale aanduidingen voor het platteland in West- en Oost-Vlaanderen. Dit kan m.a.w. tot een kleine overschatting leiden in vergelijking met de voorgaande jaren, gezien de hogere graad van onwettigheid in laatstgenoemde provincie (vgl. kaart).

Specifiek voor de 17e eeuw kan verder nog worden verwezen naar de omrekeningen die eerder reeds door M. CLOET vooropgesteld werden voor de streek van Tielt («*Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen*», Gent-Leuven, 1967, p. 435).

1651-60	— 1,57 %	1811-20	— 3,38 %
1661-70	— 2,00 %	1816-25	— 4,06 %
1671-80	— 1,77 %	1821-30	— 3,98 %
1681-90	— 1,46 %	1826-35	— 3,11 %
1691-1700	— 1,76 %	1831-40	— 2,99 %
1701-10	— 1,62 %	1836-45	— 3,09 %
1711-20	— 1,24 %	1841-50	— 4,98 %
1721-30	— 0,79 %	1846-55	— 5,54 %
1731-40	— 1,03 %	1851-60	— 6,44 %
1741-50	— 0,74 %	1856-65	— 4,85 %
1751-60	— 0,77 %	1861-70	— 3,55 %
1761-70	— 0,95 %	1866-75	— 3,10 %
1771-80	— 0,99 %		

Opvallend bij dit overzicht zijn de vrij hoge verhoudingen die kenmerkend waren voor de 17e eeuw. Een eerste caesuur treedt evenwel in na de eeuwwisseling en gedurende geheel de eerste helft van de 18e eeuw blijft de intensiteit van de onwettige vruchtbaarheid op het platteland in Vlaanderen omzeggens onbestaande (-1 %). Omstreeks het midden van de eeuw treedt echter een geleidelijke toename in, vanaf het laatste kwart van het Ancien Regiem gevolgd door een zeer uitgesproken versnellingsfase. Gedurende een volle eeuw zullen, op enkele kortere onderbrekingen na, de onwettigen voortaan ca. 3 à 6 % van de geboorten vertegenwoordigen. Absolute maxima vallen hierbij op voor de periode 1840-1870. Niet minder belangrijk zijn bovendien de regionale contrasten. Meer bepaald voor de arrondissementen Oudenaarde, Aalst, Dendermonde en Eeklo is op dat ogenblik een zeer hoge graad van onwettige vruchtbaarheid waar te nemen. Minimale waarden vallen daarentegen op voor Veurne en St. Niklaas (vgl. bijlage II)⁶⁶. Vanaf het einde van de jaren zestig van de

66. Aanduidingen van de onwettige vruchtbaarheid per lokaliteit werden eerder reeds berekend door J. ART, «Nataliteit en onwettige geboorten : een onontgonnen onderzoeksterrein», in *Bijdragen tot de geschiedenis*, jgr. 55, 1972, pp. 3-30.

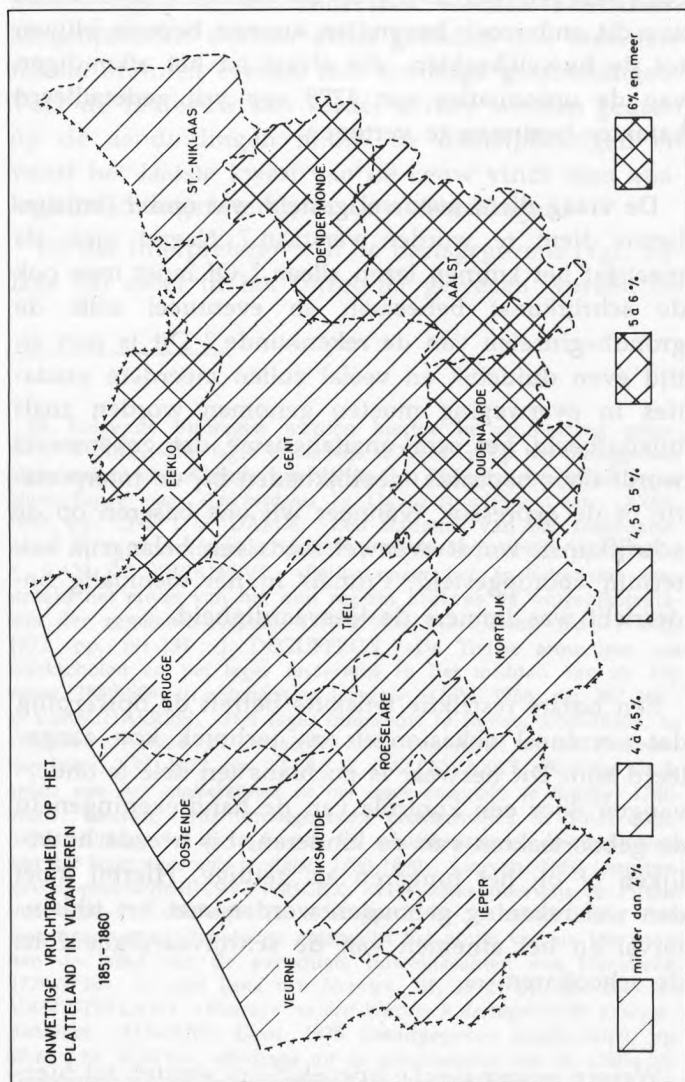
19e eeuw begint zich echter een nieuwe terugval door te zetten die zal aanhouden tot en met het einde van de eeuw. Deze tendens zou dan in de hand gewerkt zijn door de toenemende verspreiding van antikonceptieve praktijken, door een frekwenter voorkomen van abortus of door een toename van de maatschappelijke (kerkelijke) druk.

Hierbij aansluitend dient nochtans verder te worden opgemerkt dat de interpretatie van al deze gegevens in ruime mate bemoeilijkt wordt door het verschil in intensiteit tussen stad en platteland. Ten dele ten onrechte wekken de lagere verhoudingen op het platteland namelijk de indruk op dat deze zouden toe te schrijven zijn aan de steviger ingewortelde zedelijke stelregels! De realiteit schijnt evenwel veel komplexer te zijn geweest, in die zin dat talrijke zwangere meisjes de anonimiteit van de (groot)stad zouden opgezocht hebben om te bevallen of zich van hun kinderen te ontdoen⁶⁷.

Een interessant nevenaspect dat bij het min of meer oppervlakkig exciperen van de parochieregisters en de burgerlijke stand kan belicht worden, vertegenwoordigt de studie van het (an)alfabetisme.

67. Omstreeks het midden van de 19e eeuw zouden aldus te Gent ca. 20 % van de geboorten onwettigen betreffen. Te Brugge en Kortrijk bedroegen deze verhoudingen respectievelijk 12,5 en 8 %.

Het probleem van de vondelingen hebben wij in het kader van dit overzicht volledig buiten beschouwing gelaten. Weinig systematische opzoeken werden tot hiertoe immers uitgewerkt. Met betrekking tot de naamgeving bij vondelingen werden niettemin reeds enkele interessante benaderingen in overweging genomen. Zie o.m. F. ROOSE, «Vondelingen uit het Brugse Ommeland, 1798-1820», in «*Het Brugs Ommeland*», jrg. XIII, 1973, pp. 21-27; V. GAUBLomme, «Vondelingen en familieaamkunde», in «*Land van Aalst*», 1952, p. 143.

Hiertoe volstaat het de frekwentie van de handtekeningen en eventueel de kwalitatieve aspecten van het ondertekenen der akten te controleren. In essentie zou dit onderzoek bovendien kunnen beperkt blijven tot de huwelijksakten, die alvast na het afkondigen van de ordonnaties van 1778 een vrij gedetailleerd karakter beginnen te vertonen.

De vraag dient evenwel gesteld wat onder (an)alfabeten dient te worden verstaan? Neemt men als maatstaf het kunnen lezen alleen? Of moet men ook de schrijfkunst beheersen en eventueel zelfs de grondbeginselen van de rekenkunde? Dit is niet altijd even duidelijk en veelal zullen meerdere gradaties in overweging moeten genomen worden zoals bijvoorbeeld het semi-analfabetisme dat gekenmerkt wordt door bepaalde moeilijkheden bij de interpretatie of de expressie. Wanneer wij ons baseren op de schrijfkunst, wordt evenwel reeds een belangrijk criterium vooropgesteld. Primair in het toenmalig onderricht was immers de leesvaardigheid.

Een laatste restrictie tenslotte betreft de opwerping dat eventueel okkasideel een techniek kon aangeleerd zijn. Dit bezwaar is nochtans ten dele te ondervangen door een controle van de handtekeningen in de geboorteakten van de kinderen, bij tweede huwelijken of bij het fungeren als getuige. Hierbij moet dan wel rekening gehouden worden met het tijdsinterval en het afnemen van de schrijfvaardigheid na de schooljaren.

Weinig systematische opzoeken werden tot hertoe voor Vlaanderen doorgevoerd. Een hergroeperen van de eerste steekproeven kan niettemin reeds tot

enkele besluiten leiden⁶⁸. Dit is des te meer het geval wanneer naast de «vital statistics» ook enkele andere bronnentypes in het onderzoek worden betrokken. Mogelijkheden worden aldus geboden met meerdere fiskale bronnen evenals met sommige graantellingen. Voor de 19e eeuw kan verder beroep worden gedaan op de aanduidingen m.b.t. de dienstplichtigen en vanaf het laatste kwart van de eeuw vindt men analoge inlichtingen terug in de volkstellingen.

Bij het interpreteren van de basisgegevens (vgl. bijlage III) moet in het bijzonder gewezen worden op

68. Volgende bijdragen werden hiertoe in aanmerking genomen: J. ART, «Het lager onderwijs te Gent en op het omliggende platteland rond het einde van het Ancien Regiem», in «*Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*», XXIII, 1969, pp. 13-37; D. DALLE, «Een statistiek van het analphabetisme in Veurne-Ambacht in 1709», in «*Biekorf*», 1955, pp. 47-51; F. VAN DE KERKHOVE, «Peiling naar het analfabetisme omstreeks het einde van het oud regiem blijkens de huwelijksregisters der gemeente Astene, 1779-1796», in «*Vlaamse Stam*», VIII, 1972, pp. 191-194; J. DEGUFFROY, «De Tielse arme leer- en werkscholen en het lager onderwijs in het midden van de 19e eeuw, 1840-50», in «*Standen en Landen*», XLIV, 1968, pp. 247-265; J. VERSCHAEREN, «Het lager onderwijs te Ronse, 1795-1830», in «*Annalen Geschied. en Oudheidk. Kring van Ronse en het Tenement van Inde*», XXI, 1972, pp. 27-50; H. CALLEWAERT, «Bijdrage tot de studie van het analfabetisme en het lager onderwijs te Brugge, 1760-1860», Leuven, 1963 (onuitgegeven proefschrift); B. VAN ROSEM, «Bijdrage tot de studie van het analfabetisme en de geschiedenis van het lager onderwijs te Aalst, 1790-1890», Leuven, 1960 (onuitgegeven proefschrift); V. ARICKX, «Het volksonderwijs te Pittem vóór 1800», in «*Biekorf*», LI, 1950, pp. 25-31; A. MARTENS, «Peiling naar het analfabetisme omstreeks het einde van de 18e eeuw aan de hand van de parochiale huwelijksakten van Hansbeke, 1779-1796», in «*Het Land van Nevele*», III, 1972, pp. 181-204; G. VAN STEELANT, «Bijdrage tot een historisch demografische analyse: Rumbke, 1815-1890», Gent, 1975 (onuitgegeven proefschrift), pp. 67-68; M. BOVYN, «Bijdrage tot de geschiedenis van St.-Gillis-bij-Dendermonde», in «*Gedenkschriften Land van Dendermonde*», 1954, pp. 126-127; A. DE VOS, «*Geschiedenis van Ertvelde*», Ertvelde, 1971, pp. 505-508; H. VAN GASSEN, «*Geschiedenis van Ninove*», Ninove, 1960, pp. 398-399 en 551.

de zeer geringe alfabetiseringsgraad in Vlaanderen en dit geldt dan omzeggens evenzeer voor de steden als voor het platteland⁶⁹. Enkele lokale-regionale contrasten lijken bovendien heel belangrijk. Opvallend zijn namelijk de gunstiger verhoudingen die voor de arrondissementen Oostende, Veurne en Diksmuide worden opgemerkt, terwijl tot en met de tweede helft van de 19e eeuw minimale waarden voorkwamen in Oost-Vlaanderen en in de arrondissementen Roeselare-Tielt. Betreffende de evolutie op langere termijn en dan meer bepaald het vergelijkend overzicht van de resultaten van de «vital statistics» enerzijds en de conscriptie anderzijds, moet echter enig voorbehoud worden gemaakt. Door zich te baseren op de graad van instructie die voor de diverse lichteningen bekend zijn, wordt immers een systematische onderschatting van het alfabetisme in de hand gewerkt. Dit is des te meer het geval daar uitgesproken niveauverschillen voorkwamen per socio-professionele groep.

Een ander element dat bij toekomstige opzoekingen nauwkeuriger zou moeten onderzocht worden, heeft betrekking op de mobiliteit. Aan de hand van de huwelijksakten kan immers verder ingegaan worden op de geboorteplaats en (of) de vroegere verblijfplaats

69. In die zin werd door de griffier van Oost-Vlaanderen in 1815 aan minister Falck gemeld : «de lagere scholen zijn binnen de provincie van Vlaanderen en zoo ik vermayne alomme elders ten platten lande in eene slegten staet. Verscheyde dorpen en hebben geene lagere scholen, in andere is den leeraer ofte van berispelyk gedrag ofte een gans onkundig man...». Enkele jaren later werd eveneens gerapporteerd : «alles wat een geregeld lager onderwijs uitmaakt, ontbreekt in dit gedeelte van het Rijk ten eenenmale...» (L.A. DUCHEYNE, «De toestand van het gemeentelijk onderwijs», in «Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation» te Brugge», XCII, 1955, pp. 22-23).

van de partners⁷⁰. Maar ook in dit verband werden tot hiertoe nog te weinig steekproeven doorgevoerd. De fragmentarische inlichtingen die reeds beschikbaar zijn, laten evenwel steeds een enorme mobiliteit veronderstellen. Doorgaans zijn hier dan lokale migraties bedoeld die slechts zelden een zone van 15-25 km overschrijden; d.i. de afstand die te voet, heen en terug, nog op één dag kan worden afgelegd. Een nieuwe toename van de mobiliteit lijkt niettemin aanvaardbaar vanaf de late 19e eeuw. Specifiek voor Rumbeke blijkt aldus dat in 1815-39 65,6 % van de mannen die huwen er reeds woonachtig of geboren waren en in 1840-65 bedroeg deze verhouding ca. 63 %. Tijdens de periode 1865-89 daarentegen waren nog slechts 55 % van de mannen van Rumbeke afkomstig⁷¹.

Een gelijkaardige controle t.a.v. de mobiliteit zou verder nog kunnen doorgevoerd worden met behulp van gedetailleerde tellingen en status animarum.

Courant komt het immers voor dat allerlei aanduidingen m.b.t. de geboorteplaats of de herkomst van de gezinshoofden en het dienstpersoneel worden omschreven. In de laat-18e eeuwse tellingen wordt het

70. Voor een verdere bewerking van de huwelijksakten, zie meer in het bijzonder de kritische analyse die door J. VERHELST voor de streek van Deinze werd uitgewerkt («De huwelijksregisters — oud regiem als bron voor sociale geschiedenis. Een ontgoocheling?», in «Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent», 1967, pp. 85-109.

71. G. VAN STEELANT, op.cit., pp. 63-66.

Voor de studie van de interne migraties zou verder ook uitvoeriger gebruik moeten gemaakt worden van de «poortersboeken». Bij wijze van voorbeeld kan worden verwezen naar M. DE BRUYNE, «De Roeselaarse poorterie. Bijdrage tot de geschiedenis van Roeselare en ommeland», Brussel, 1964 (uitgave Pro Civitate, nr. 6); zie verder J. VERBEEMEN, «West-Vlaamse poortersboeken», in «Hand. Verbond Geschied. en Oudheidk. Kringen België, XXXVe Congres», Gemboers, 1955, pp. 225-246.

bovendien gebruikelijk ook het tijdstip van de inwijking te preciseren, zodat de migratietendens kan bestudeerd worden overeenkomstig de leeftijd, de beroepen en (of) de gebeurlijke kinderlast⁷². Alleen al bij een opsplitsing per leeftijdsklasse blijkt de enorme concentratie in de groep der 15-29 jarigen. Kinderen van minder dan 10 jaar en volwassenen van boven de 30 jaar schijnen zich daarentegen eerder uitzonderlijk te hebben verplaatst⁷³.

Zoals eerder reeds werd gesteld, is het ons niet mogelijk in het kader van dit overzicht ook dieper in te gaan op de interne facetten van het demografisch gedragspatroon. Meer bepaald voor wat de studie van de fecunditeit betreft, leek ons nochtans een summier weergave van de vruchtbaarheidscoëfficiënten op langere termijn aangewezen. Om hierin tot op zekere hoogte te voorzien werden dan ook

72. Een bijzonder aspekt dat bij het exciperen van momentane en (of) lopende bronnentypes nog in aanmerking zou kunnen genomen worden, betreft een verder doorgedreven studie van de (motivering bij de) naamgeving. Enkele voorlopige inzichten in dit verband werden reeds vooropgesteld. Dit is o.m. het geval met A. OVAERE, «De doopnamen in Zwevegem», in *«De Leiegouw»*, XI, XIV, XV en XVII; J. VLAMYNCK, «Dooptnamen te Woumen in de tweede helft van de 17e eeuw» in *«Biekorf»*, 68, 1967, pp. 23-5-236; J.-M. PIENS, *«Motivering bij de naamgeving. Een concreet onderzoek in het Gentse»*, Gent, 1971 (onuitgegeven proefschrift, voorgedragen in de sectie sociologie); J. HUYGHEBAERT, «De omwenteling van 1830 in de doopnamen te Roeselare en omgeving», in *«Biekorf»*, 71, 1970, pp. 269-272.

73. Gelijkaardige besluiten dringen zich op t.o.v. de internationale migraties. Volgende leeftijdsverhoudingen worden nl. vastgesteld voor de Vlaamse emigranten die zich in 1699-1700 aanmeldden voor Santo-Domingo (M. VANDECASTEELE, *«Vlaamse uitwijking naar Santo-Domingo, 1699-1700»*, Gent, 1969):

0- 9 jaar	13,7 %
10-19 jaar	26,0 %
20-29 jaar	30,0 %
30-39 jaar	23,5 %
40-49 jaar	6,4 %
50-59 jaar	0,2 %
60 +	0,2 %

reeds enkele analyses samengebracht voor de 17e-
begin 20e eeuw.

*Overzicht van de «wettige» vruchtbaarheid in Vlaan-
deren*

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Elversele, huwel.							
1608-49 ⁷⁴	—	0,571	0,422	0,350	0,343	0,250	0,023
1650-99	0,444	0,430	0,432	0,407	0,386	0,202	0,037
1700-49	0,666	0,542	0,492	0,396	0,348	0,166	0,018
1750-96	0,666	0,611	0,579	0,452	0,272	0,170	—
Astene, huwel.							
1670-1779 ⁷⁵	0,430	0,460	0,440	0,380	0,250	0,130	0,090
1780-1829	—	0,550	0,480	0,470	0,360	0,200	0,040
Herzele,							
1643-1796 ^(75 bis)	0,370	0,454	0,424	0,377	0,328	0,247	0,063
Desteldonk, huwel.							
1765-1796 ⁷⁶	—	0,528	0,537	0,384	0,339	0,264	0,070
Rumbeke, huwel.							
1815-44 ⁷⁷	—	0,500	0,411	0,386	0,320	0,200	0,033
1845-60	—	0,577	0,480	0,446	0,358	0,172	0,008
Veurne, ⁷⁸							
1790-96	—	0,551	0,506	0,517	0,290	0,129	—
Waregem, huwel.							
1890-1910 ⁷⁹	—	0,523	0,346	0,299	0,300	0,111	—

74. F. VERHOEYEN, «*De bevolking van Elversele gedurende de 17e en de 18e eeuw*», Gent, 1961 (onuitgegeven proefschrift).

75. E. DE GROOF, «*Een historische demografische studie van Astene, 1670-1829*», Gent, 1974 (onuitgegeven proefschrift), p. 53.

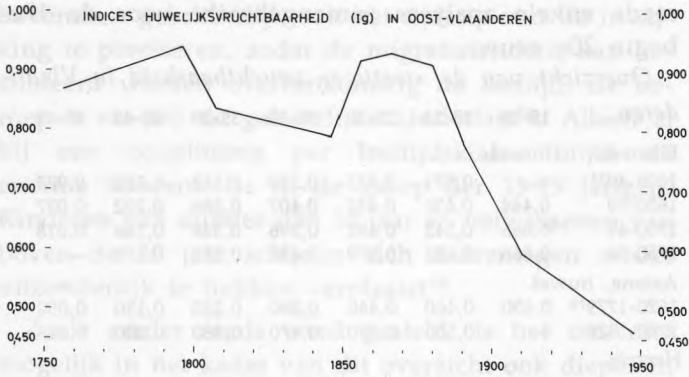
75 bis. H. VAN BOCXLAER, «*Een historisch - demografische studie van Herzele, 1643-1796*», Brussel, 1976 (onuitgegeven proefschrift).

76. C. VANDENBROEKE, «*Karakteristieken...*», op.cit.

77. G. VAN STEELANT, op.cit., pp. 83-84.

78. D. DALLE, «*De bevolking van de stad Veurne...*», op.cit., p. 135.

79. Voor Waregem is thans een integrale bewerking van de «vital statistics» in voorbereiding. Binnenkort hopen wij, in samenwerking met de Heer G. Aelgoet, een compleet overzicht te kunnen samenstellen van de demografische evolutie in Zuid-Vlaanderen tijdens de 17e-19e eeuw.

Dit zou m.a.w. betekenen dat zowel de late 18e als de tweede helft van de 19e eeuw gekenmerkt werden door een toename van de vruchtbaarheid. Omgekeerd zou dan de terugval tijdens de eerste helft van de 19e eeuw in verband te brengen zijn met de sociaal-ekonomische crisis en de toenemende impact van de morbiditeit (tuberculose, tyfus, cholera). Gelijkaardige besluiten dringen zich eveneens op bij het bepalen van de indices van de huwelijksvruchtbaarheid (I_g) sinds het einde van de 17e eeuw⁸⁰. Wat dan de verdere evolutie sinds het einde van de 19e eeuw betreft, moet vooral de radicale omschakeling in het voortplantingspatroon worden benadrukt. Dit leek des te meer aangewezen daar, mede als gevolg van

(vervolg 79)

Gelijkaardige analyses van de lopende bronnen, afgestemd op het samenstellen van complete gezinsrekonstrukties voor de meest stabiele populatie, mogen eveneens worden verwacht voor Blankenberge (L. DANHIEUX), Poperinge (C. BUYLAERT) en Adinkerke (E. COSTENOBLE). Aan de universiteit te Rijsel werd bovendien reeds in 1958 een integrale bewerking van de parochieregisters van Krombeke doorgevoerd voor de 18e eeuw (J. TOUSSAERT).

80. R. LESTHAEGHE, op.cit. ; C. VANDENBROEKE, «*Karakteristieken...*», op.cit.

de industrialisatie, een markante daling van de huwelijksleeftijd was opgetreden⁸¹. Tevens was sinds enkele decennia een enorme terugval van de (kinder)sterfte opgetreden, zodat men voortaan spaarmer kon gaan omspringen met het nieuw leven. Maximaal werd trouwens voorzien in de vervanging der generaties tijdens de periode 1880-1900, wanneer netto-reproductiecoëfficiënten van een orde van 1,4 aannemelijk waren. Dit zou betekenen dat de jaarlijkse procentuele groei van de bevolking ca. 1,1 % bedroeg en dat om de 60-65 jaar een verdubbeling van het bevolkingscijfer mocht worden verwacht.

Tot zover dit overzicht van enkele der voornaamste facetten van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen. In de mate van het mogelijke werd aldus getracht tot een soort hergroeperen van de eerste bevindingen te komen. Tot op zekere hoogte werden bovendien enkele aanvullende opzoekingen doorgevoerd die tot de besluitvorming konden bijdragen. In die zin leek het ons alvast aangewezen een soort «model-situatie» te schetsen voor het platteland. In menig opzicht blijven de basisgegevens echter nog te beperkt in aantal om reeds tot definitieve besluiten te komen. Verder onderzoek lijkt trouwens noodzakelijk indien men tot een nauwkeuriger omschrijving van bepaalde lokale-regionale contrasten wil komen. Minstens evenzeer zouden verder ook enkele socio-professionele differentiaties in het onderzoek moeten betrokken worden. Een dergelijk opzet veronderstelt evenwel dat de bronnenanalyses maximaal worden doorgevoerd en dat bij voorkeur meerdere lokaliteiten samen worden behandeld. Meer aandacht zou verder

81. R. LESTHAEGHE, «Vruchtbaarheidscontrole...», op.cit., pp. 251-305.

ook moeten opgebracht worden voor de stedelijke centra.

Niet alleen kan hier immers een eigen problematiek onderkend worden ; essentieel is tevens de samenwerking t.a.v. het omliggende platteland, zodat een nauwkeuriger omschrijving van de migraties in het vooruitzicht kan worden gesteld. Binnen de stedelijke kernen zelf tenslotte zouden de specifieke rol en het gedragspatroon van de immigranten precieser omschreven moeten worden.

Het lijkt nochtans weinig waarschijnlijk dat voor een aantal facetten van de demografische evolutie een afdoende verklaring mag worden verwacht door het onderzoek te beperken tot de momentane-statische bronnen of door een min of meer oppervlakkig ex-cerperen van de «vital statistics». Meer bepaald voor wat de kenteringen t.a.v. de nuptialiteit, de fecunditeit en de mortaliteit betreft, zouden in de toekomst meer arbeidsintensieve benaderingstechnieken (bvb. gezinsrekonstrukties) moeten uitgewerkt worden. Om hierin te voorzien zou het bovendien wenselijk zijn dat een hechtere samenwerking kan tot stand gebracht worden tussen genealogen en historici. Maar ook voor het verklaren van allerlei relaties zou in toenemende mate moeten beroep gedaan worden op specialisten uit allerlei andere disciplines. Alleen door een dergelijke kollektieve benadering van de probleemstellingen mag immers een progressieve beoefening van de historische demografie worden verwacht.

CHR. VANDENBROEKE

Bijlage 1 : Samenstelling van de huishoudens en frekwentieverdeling op het platteland in Vlaanderen, 16e-18e eeuw

Personen Per huishouden	Midden 16e eeuw						Eerste helft 17e eeuw						Tweede helft 17e eeuw (1675-1699)					
	Huishoudens			Personen			Huishoudens			Personen			Huishoudens			Personen		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
1	24	2,9	2,9	24	0,6	0,6	15	3,3	3,8	15	0,7	0,7	64	3,3	3,3	64	0,7	0,7
2	129	15,6	18,6	258	7,0	7,7	91	20,4	23,8	182	9,1	9,8	221	11,7	15,1	442	4,8	5,6
3	160	19,4	37,9	480	13,2	20,9	74	16,6	40,4	222	11,1	21,0	331	17,5	32,6	993	10,9	16,5
4	152	18,4	56,3	608	16,7	37,6	70	15,7	56,1	280	14,0	35,0	321	17,0	49,6	1284	14,2	30,8
5	136	16,5	72,8	680	18,6	56,2	60	13,4	69,6	300	15,0	50,0	290	15,3	64,9	1450	16,0	46,8
6	95	11,5	84,3	570	15,6	71,9	52	11,6	81,3	312	15,6	65,7	292	15,4	80,4	1752	19,4	66,2
7	69	8,4	92,7	483	13,2	85,1	40	9,0	90,3	280	14,0	79,7	180	9,5	89,9	1360	15,0	81,3
8	32	3,9	96,6	256	7,0	92,2	19	4,2	94,6	152	7,6	87,4	107	5,6	95,6	856	9,4	90,7
9	9	1,1	97,7	81	2,2	94,4	7	1,5	96,1	63	3,1	90,5	37	1,9	97,6	333	3,6	94,4
10	10	1,2	98,9	100	2,7	97,1	8	1,8	97,9	80	4,0	94,5	17	0,9	98,5	170	1,8	96,3
11	7	0,8	99,7	77	2,1	99,3	6	1,3	99,3	66	3,3	97,9	15	0,8	99,3	165	1,8	98,1
12	1	0,1	99,8	12	0,3	99,6	1	0,2	99,5	12	0,6	98,5	9	0,4	99,8	108	1,2	99,3
13	1	0,1	100,0	13	0,3	100,0	—	—	—	—	—	—	1	0,0	99,8	13	0,1	99,5
14	—	—	—	—	—	—	1	0,2	99,7	14	0,7	99,2	2	0,1	99,9	28	0,3	99,8
15+	—	—	—	—	—	—	1	0,2	100,0	16	0,8	100,0	1	0,0	100,0	15	0,1	100,0
Tot.	825			3642			445			1994			1888			9033		

	Eerste helft 18e eeuw (1700-39)						Tweede helft 18e eeuw (1740-90)						16e-18e eeuw (1550-1790)						
	Huishoudens			Personen			Huishoudens			Personen			Huishoudens			Personen			
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)	
1	50	1,9	1,9	50	0,3	0,3	182	3,8	3,8	182	0,8	0,8	335	3,2	3,2	335	0,7	0,7	
2	230	8,8	10,7	460	3,5	3,9	476	10,1	13,9	952	4,1	4,9	1147	10,9	14,1	2294	4,5	5,2	
3	402	15,4	26,1	1206	9,2	13,2	636	13,5	27,5	1908	8,3	13,3	1603	15,3	29,4	4809	9,5	14,7	
4	513	19,6	45,7	2052	15,8	29,0	1013	21,5	49,0	4052	17,8	31,2	2069	19,6	49,0	8276	16,4	31,1	
5	466	17,8	63,6	2330	17,9	46,9	877	18,6	67,7	4385	19,2	50,4	1829	17,5	66,5	9145	18,1	49,3	
6	375	14,3	77,9	2250	17,3	64,2	538	11,4	79,1	3228	14,2	64,6	1352	12,9	79,4	8112	16,1	65,4	
7	251	9,6	87,5	1757	13,5	77,7	401	8,5	87,6	2807	12,3	77,0	941	9,0	88,4	6687	13,3	78,6	
8	161	6,1	93,7	1288	9,9	87,8	281	5,9	93,6	2248	9,8	86,9	600	5,7	94,1	4800	9,5	88,2	
9	89	3,4	97,1	801	6,1	93,8	143	3,0	96,7	1287	5,6	92,5	285	2,7	96,8	2565	5,1	93,3	
10	43	1,6	98,8	430	3,3	97,1	72	1,5	98,2	720	3,1	95,7	150	1,4	98,2	1500	3,0	96,2	
11	19	0,7	99,5	209	1,6	98,8	51	1,0	99,3	561	2,4	98,1	98	1,0	99,2	1078	2,2	98,4	
12	8	0,3	99,8	96	0,7	99,5	17	0,3	99,6	204	0,9	99,1	36	0,4	99,6	432	0,9	99,2	
13	1	0,0	99,8	13	0,1	99,6	10	0,2	99,8	130	0,5	99,6	13	0,2	99,8	169	0,3	99,6	
14	2	0,0	99,9	28	0,2	99,8	2	0,0	99,9	28	0,1	99,8	7	0,1	99,9	98	0,2	99,8	
15+	1	0,0	100,0	19	0,1	100,0	3	0,0	100,0	46	0,2	100,0	6	0,1	100,0	96	0,2	100,0	
Tot. 1888	12989						22738						10471						50996

**Bijlage II : Onwettige vruchtbaarheid op het platteland
in Vlaanderen, 1851-60 (%)**

Arrondissement	Graad van onwettigheid	Afwijking t.o.v. het provinciaal gemiddelde
Oudenaarde	7,00	142,8
Aalst	5,85	119,3
St. Niklaas	4,39	89,5
Dendermonde	5,00	102,0
Gent	4,75	96,9
Eeklo	5,13	104,6
Brugge	4,59	93,6
Kortrijk	4,42	90,2
Diksmuide	4,69	95,7
Veurne	2,82	57,5
Oostende	4,97	101,4
Roeselare	4,63	94,4
Tielt	4,63	94,4
Ieper	4,71	96,1
Provinciaal gemiddelde	4,90	

Bijlage III : Analfabetisme in Vlaanderen (%)

		Mannen	Vrouwen	Gemidd.
Aalst	1790-99	32	54	43
	1800-09	41	51	46
Brugge	1790-99	39	60	50
	1800-09	58	61	60
Burgerij		0		
Middenstand		21		
Ambachtslui		58		
Werklui		69		
Zonder beroep		29		
Ronse	1807-11	65	73	69
	1812-16	63	78	70
	1817-21	72	75	73
	1822-26	69	80	74
Boeren		21	39	30
Dagloners		97	91	94
Wevers - Spinners		79	94	86

Zonder beroep		23	16	19
Handelaars		5	30	17
Vrije beroepen		25	(100)	—
Dienstpersoneel		100	85	92
Conscriptie				
	1846-50	61		
	1851-55	60		
	1856-60	60		
	1861-65	55		
	1866-70	46		
	1871-75	29		
Astene	1779-84	34	80	57
	1785-90	45	84	64
	1791-96	55	77	66
	1779-96	45	80	63
Veurne-Ambacht	1709	31	75	
Groot bedrijf		22		
Middelgroot bedrijf		35		
Klein bedrijf		49		
Geen landbouwers		24		
Pittem	1779-91	58	85	
Lovendegem	1782-85	51	75	
	1792-95	51	81	
Aalter	1782-85	50	82	
	1792-95	56	84	
Wachtebeke	1782-85	38	76	
	1792-95	39	76	
Drongen	1782-85	49	84	
	1792-95	40	76	
Rumbeke	1815-39	65	59	
	1840-64	65	47	
	1865-89	40	39	
Hansbeke	1779-96	60	86	
St. Gillis - Dendermonde	1779-88	33	57	
Ertvelde	1779-95	37	66	
Kluizen	1779-95	47	74	
Ninove	1779-91	—	—	27
Tieltse werkscholen,	1831-40		83,5-81,0	
	1841-50		82,0-77,0	
	1851-60		73,5-71,0	
	1861-70		65,0-61,0	

Conscriptie
West-Vlaanderen

	Steden	Prov.	Arr. Brugge	Oostende	Diksmuide	Veurne	Ieper	Kortr.	Tielt	Roeselare
1845-50	35,5	38,5	42,2	37,0	33,4	23,6	39,9	40,8	45,1	44,7
1851-55	—	35,4								
1856-60	—	36,1								
1861-65	—	33,2								
1866-70	—	38,4								

Oost-Vlaanderen

	Steden	Prov.	Arr. Gent	Oudenaarde	Aalst	Denderm.	St. Nikl.	Eeklo
1846-50	45,9	49,2	51,6	55,1	43,0	47,4	45,3	53,0
1851-55	42,5	46,3	49,8	51,7	42,4	39,8	52,0	51,9
1856-60	39,5	43,9	47,2	48,4	42,4	41,6	45,8	48,7
1861-65	36,5	40,1	40,1	40,8	40,2	40,2	44,9	45,2
1866-70	27,9	32,4	33,7	31,1	32,1	37,1	36,6	—
1871-75	22,4	28,4	30,3	25,5	27,3	33,4	37,6	32,2

De vroegste geschiedenis van Brugge

V. DE OUDBURG

Inleiding : Het Romeinse Brugge

Onlangs heeft de archeoloog dr. Hugo Thoen in het Groeningemuseum te Brugge een zeer interessante voordracht gehouden over de Romeinse handelsnederzetting die zich te Brugge bevond tot de vierde eeuw na Kristus en over het Romeinse castellum dat na de Germaanse inval en de Duinkerke II-overstroming, die de nederzetting wegveegde, de vertegenwoordiging van de Romeinen te Brugge uitmaakte.

De archeologische vondsten gedaan bij het graven van het kanaal naar Zeebrugge bewezen reeds een Romeinse aanwezigheid te Brugge. A. Duclos had in de inleiding van zijn *Bruges Histoire et souvenirs*, (Les origines du quartier de Bruges) daar reeds de aandacht op getrokken. Hij schreef immers : «La villa gallo-romaine dont les traces viennent d'être constatées au lieu dit Fort-Lapin, a été habitée dès avant les Romains et jusque dans le haut moyen-âge, puis à l'époque romaine par des gens de haute distinction comme le prouvent les objets de toilette, de style gallo-romain, en bronze, qu'on y a trouvés. Dans ce

triangle, il y a un emplacement pré-romain, deux ponts gallo-romains, deux emplacements à poteries qui semblent indiquer qu'il y eut là une fabrique de poterie...».

Prof. Van Houtte stelde ook reeds in zijn werk *Brugge, vroeger en nu* de «eerste» stadsontwikkeling van omstreeks 800 in vraag. Hij schreef dat het onderzoek van de kustvlakte door bodemkundigen van de Gentse universiteit met zekerheid heeft aangetoond dat het zeewater zich juist tijdens de 9de eeuw uit de poldervlakte heeft teruggetrokken en dat het gunstigste moment voor het ontstaan van Brugge dus zou moeten liggen vóór deze terugtocht. Hij eindigde zijn schrijven aldus : «Hoe het ook zij, het bestaan van Brugge is een zekerheid aan het einde van de invallen der Noormannen». Prof. Van Houtte was waarschijnlijk op de hoogte van de navorsingen van dr. Hugo Thoen, eerstaanwezend assistent bij het seminarie voor Archeologie aan de Rijksuniversiteit te Gent. Hij behaalde zijn diploma van dr. met zijn werk : «De belgische kustvlakte in de Romeinse tijd». Hij heeft in zijn voordracht figuurlijk en in werkelijkheid de bewijzen van zijn thesis op tafel gelegd : cartografisch materiaal, bewijzen van zijn bodemkundig onderzoek en vergelijkende afbeeldingen van romeins aardewerk, een overvloed van materiaal om iedereen te overtuigen. Wij knippen een samenvatting van die voordracht uit een verslag ervan dat in 1975 verscheen in het «Brugs Handelsblad» : *Dr. Hugo Thoen heeft aan de materiële bronnen, in casu archeologische overblijfselen, zowel uit vóór-Romeinse tijd (Ijzertijd) als uit de Romeinse tijd (1ste tot 4de eeuw na Kristus) genoeg gehad om de sluier omtrent de Romeinse voorstedelijke beweging alhier, op te heffen.*

Er werden in het verleden oudheidkundige, romeinse vondsten van belang gedaan aan de Smeden-, Bouverie-

en St.-Katelijnepoort, aan Fort Lapin (nederzetting en grafveld) en zelfs op de Burg.

Romeinse munten met de beeldenaars van talrijke Romeinse keizers werden teruggevonden evenals stukken en scherven aardewerk die een schat van gegevens verstrekken over de Romeinse bewoners alhier.

Keramiek

Plaatselijk maar ook veel aangevoerd aardewerk, w.o. vijzels, bekers, potten, kruiken en amforen bestond uit «terra sigillata» en «terra nigra» uit pottenbakkerscentra in Zuid-, Centraal- en Oost-Gallië.

Om tot deze vastelling te kunnen komen werd archeologisch materiaal grondig onderzocht op samenstelling, vorm en bakwijze.

In de 4de eeuw stonden de Romeinen er in onze streek niet schitterend voor, want twee rampen troffen de nederzetting in 't Brugse havengebied: de invallen uit zee van de brandstichtende Germanen en de gevolgen van de Duinkerke II overstroming die de bewoners naar hoger gelegen plaatsen dreef.

Noodgedwongen herzag Rome zijn Noordzeekustverdediging en gaf twee Romeinse vlooteskaders met thuishaven aan de verre Somme opdracht om de kust vrij te houden. Daartoe liet Rome drie castella optrekken: Aardenburg, Brugge en Oudenburg, ieder met een vierkantig grondplan van vrijwel dezelfde afmetingen en met elkaar verbonden door een bevoorradingsweg. Die as aanziet de h. Hugo Thoen als een verdedigingsgordel langswaar die twee vlooteskaders gemakkelijk konden worden uitgerust. De handelsfunctie van de Romeinse nederzetting in het noorden van de stad ging teloor door Saksers en een overstroming zodat het Romeinse castellum op de Burg een uitgesproken militaire taak overnam.

De vierkantige omwalling van de Burg is in tegenstelling met de middeleeuwse zienswijze die een cirkelvormige stadswal vertoont. De etimologische afkomst van de woorden «Brugge» en «Diver» is ook veel ouder».

Tot daar textueel het verslag dat van die voordracht verscheen in het Brugsch Handelsblad.

Bemerk dat A. Duclos ongeveer tot het zelfde besluit was gekomen. Hij schrijft over «les dernières légions romaines» in onze gewesten, over een diverticulum Oudenburg - Brugge - Aardenburg en vraagt zich af: «Nous pouvons nous demander si les Romains n'ont pas construit à Bruges un castrum. Hij zocht echter het castrum in de wijk Oudburg en daarom heeft niemand hem durven volgen. De bewijzen die hij inbracht om zijn stelling te verdedigen waren te zwak. Het wekt nochtans verwondering op dat A. Duclos, toen de kennis van de Vlaamse kustvlakte nog in haar kinderschoenen was, reeds tot het besluit van een Romeins castrum te Brugge was gekomen. Zijn de bewijzen van dr. Hugo Thoen overtuigend genoeg om ze te aanvaarden? In elk geval, indien er ooit een Romeins castrum te Brugge heeft bestaan, zijn er geen sporen van overgebleven. Het nieuwe castrum, dat van Boudewijn I, werd slechts gebouwd in de tweede helft van de negende eeuw, en het is te begrijpen dat, na zoveel eeuwen, er niets meer van het oud romeins castrum overgebleven was dan de vestingsgrachten ten oosten, zuiden en noorden van het castrum en de Reie, ten westen ervan.

1. De Oudburg in het begin van de negende eeuw.

Een stadswijk, die «Oudburg» heet, is te Brugge zo goed als onbekend. Vraag aan een Bruggeling de weg

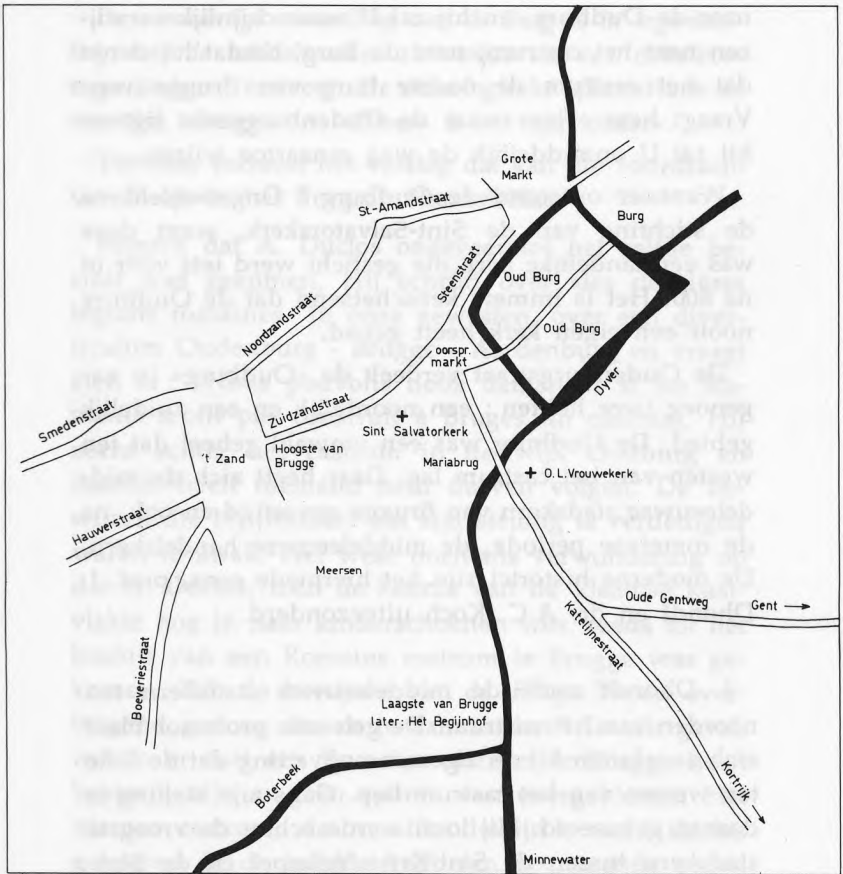
naar de Oudburg, en hij zal U waarschijnlijk verwijzen naar het castrum, naar de Burg, omdat hij denkt dat het castrum de oudste burg van Brugge was. Vraagt hem echter waar de Oudenburgstraat ligt en hij zal U onmiddellijk de weg ernaartoe wijzen.

Wanneer ontstond de Oudburg? Ongetwijfeld na de stichting van de Sint-Salvatorskerk, want deze was een landelijke kerk die gesticht werd iets vóór of na 800. Het is immers kenschetsend dat de Oudburg nooit een eigen kerk heeft gehad.

De Oudenburgstraat verdeelt de «Oudburg» in ongeveer twee helften: een noordelijk en een zuidelijk gebied. De Oudburg was een omwald geheel dat ten westen van het castrum lag. Daar heeft zich de middeleeuwse stadskern van Brugge gevestigd en ook, na de romeinse periode, de middeleeuwse handelskern. De moderne historici zijn het hiermede eens, prof. J. Dhondt en dr. A.C. Koch uitgezonderd.

J. Dhondt zocht de middeleeuwse stadskern ten noorden van het castrum. De geleerde professor bleef zich aansluiten bij de algemene opvatting dat de Reie ten westen van het castrum liep. Gans zijn stelling is daarop gebaseerd. Hij localiseerde echter de vroegste stadskern tussen de Sint-Kristoffelkapel en de Sint-Pieterskapel en zocht het primitieve marktplein tussen de eerstgenoemde kapel en de Reie.

A.C. Koch heeft de oudste stadskern gezocht ten oosten van het castrum en de haven of aanlegplaats ten noorden van deze stadswijk. Hij heeft, in tegenstelling met J. Dhondt en de andere historici, in de Reie vanaf het Minnewater tot aan de Molenbrug een molengracht gezien die door de grafelijkheid gegraven werd. Meteen heeft hij alles wat er vroeger over

BRUGGE VÓÓR 1054.

de loop van de Reie doorheen Brugge werd geschreven, afgebroken¹. Tot nog toe kwam er geen reactie tegen zijn studie over «Brugge's topografische ontwikkeling». Dat verwekt het gevoel dat iedereen zich bij deze studie neerlegt, iets wat zeker niet het geval is. De Reie immers vormde in het Brugse stadsgebied de grens tussen het oud domein Snellegem en dit van Sijsele. Een gegraven molenbeek was zonder twijfel geen oude domeingrens. A.C. Koch schrijft zelf : Men zal wel niet ver van de waarheid zijn wanneer men vermoedt dat de molen en zijn beek zijn gemaakt door de grafelijkheid, mede met het oog op de bescherming van de zuidkant van de grafelijke Burg². In elk geval was, volgens de schrijver zelf, de molengracht veel jonger dan de domeingrens. Waar lag de grens dan te Brugge tussen de twee domeinen ?

Over de molengracht schrijft de geleerde als volgt : Dit alles wil zeggen dat ook de Reie van ongeveer het Begijnhof af tot helemaal bij de Molenbrug gegraven is, niet alleen dus het stuk Groene Reie daaruit, doch evengoed de Diver en het stuk Reie bij het Sint-Janshospitaal en de O.L.V.-kerk. We staan hier voor een typische molenbeek, voor een gegraven leiding³.

De waterkrachtmolen bestond reeds in het begin van de 12de eeuw. Na de moord van Karel de Goede werd deze molen vernield. De burgers snelden toe om te verhinderen dat de waterloop die de zuidzijde

1. A. KOCH, *Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12de eeuw*, blz. 17.

2. A. KOCH, *a.w.*, blz. 20.

3. A. KOCH, *a.w.*, blz. 18 en 19.

van het castrum beschermde leeg zou lopen en legden ter plaatse door de Groene Rei een dam zodat de bovenbeek weer vol kon lopen. Deze feiten zijn gekend door het verhaal van de moord door Galbert. Dr. Koch schrijft, na ze verhaald te hebben : Dit leeglopen alleen al bewijst het kunstmatig karakter van de Reie hier⁴. Terecht eindigt hij deze passage met het woord *hier*. Iedereen immers aanvaardt dat niet enkel het stuk Groene Reie maar ook het stuk Steenhoudersdijk ten zuiden van de burcht gegraven werd. Het kunstmatig karakter ervan wordt door niemand geloochend, maar bewijst niet dat de Diver en de Reie, die ten westen van het castrum liep, gegraven werd. Zelfs het leeglopen van de vestingsgracht en haar verlengstuk naar de molenbrug toe is er geen bewijs voor. De bedding van de vestingsgracht lag vanzelfsprekend niet zo diep als deze van de natuurlijke waterloop (de Reie), zodat de gegraven gracht kon leeglopen zonder hindernis voor de loop van de Reie.

In welk domein lag de Oudburg, die wij situeren ten westen van het castrum ? in het oud domein Snellegem of in dit van Sijsele ? De vraag komt hierop neer : werden die twee domeinen in de Brugse ruimte afgebakend door een weg of door een natuurlijke waterloop ? Niemand zal in twijfel trekken dat, bij het stichten van de moederparochies Snellegem en Sijsele deze parochies dezelfde grenzen hadden als de respectievelijke domeinen. Wij kunnen dus de grenzen van de twee domeinen terugvinden in de parochies die op deze twee domeinen werden gesticht. Natuurlijk dient men er rekening mede te houden dat op parochiaal vlak in de negende eeuw

4. GALBERT, *a.w.*, c. 118, blz. 169.

er reeds verandering was gekomen in de twee moederparochies Snellegem en Sijsele. Snellegem had reeds in de fiscus Weinebrugge, die in haar domein ontstaan was, een hulpkerk gesticht : Sint-Michiels (Weinebrugge) en deze laatste kerk had zelf reeds een landelijke hulpkerk gesticht in de nabijheid van de plaats waar de eerste stadskern, de Oudburg, zou gevormd worden : de Sint-Salvatorskerk. Voor het domein Sijsele is de zaak eenvoudiger : deze kerk heeft in haar eigen domein, maar ook vlak naast de Oudburg, in de tweede helft van de negende eeuw een hulpkerk gesticht : de O.-L.-Vrouwkerk. De oude grens tussen de twee oorspronkelijke domeinen en parochies lag dus tussen de Sint-Salvatorskerk en de O.-L.-Vrouwkerk. De Reie (de Dyver) die tussen het parochiaal gebied van de Sint-Salvatorskerk en de O.-L.-Vrouwkerk liep was terzelvertijd de grens tussen de twee domeinen Snellegem en Sijsele. De Dyver was dus niet een gegraven molengracht, want als grafelijke molengracht zou deze natuurlijke waterloop veel te jong zijn om als domeingrens te kunnen doorgaan.

A. Koch schrijft : «Algemeen neemt men aan dat deze oudste parochiegrenzen samenvielen met waterlopen. Onlangs echter is de inmiddels overleden archivaris van het bisdom, M. English, tot de ontdekking gekomen dat voorzover men de hoofdparochiegrens binnen Brugge kan volgen dit bepaald niet altijd het geval was. De Brugse geleerde heeft dan oude parochiegrens kunnen volgen van het Westvleeshuis (thans Simon Stevinplaats) — onmiddellijk ten oosten van de Sint-Salvatorskerk en ten noorden van de O.-L.-Vrouwkerk — af in oostelijke richting. Zo volgde ze de Oudenburg (straat) tot aan de Burg (die een eigen parochie vormde) en liep ze achter deze Burg over de Hoogstraat tot even voor de watermolen. Hier boog de grens mee met de algemene

loop der waterwegen, dus naar het noorden toe. Daarom verliet ze de Hoogstraat en sloeg de Boomgaardstraat in»⁵.

Het is te veel gezegd dat M. English tot de ontdekking kwam van de oudste parochiegrens van de Sint-Salvatorskerk. Hij heeft de grenzen van deze parochie uitgestippeld nadat op het grote eiland waarop het castrum werd gebouwd, een nieuwe parochiegrens werd getrokken, doch niet beweerd dat die grens de oude domeingrens was en ook niet dat ze de oude parochiegrens was van Sint-Salvators. Het was slechts in de elfde eeuw, zoals wij reeds hebben geschreven, dat Boudewijn V van de O.-L.-Vrouwkerk een stadskerk heeft gemaakt. De Sint-Salvatorskerk stond onder het patronaat van de bisschop van Doornik. Haar parochiaal gebied strekte zich vroeger uit over de ganse stad. Radbodus II heeft handig gebruik gemaakt van zijn macht en ingezien dat hij geen aanspraak kon maken op de O.-L.-Vrouwkerk als stadskerk zonder een deel van zijn eigen parochiaal gebied aan deze laatste kerk af te staan, en heeft van deze gelegenheid gebruik gemaakt om het te ruilen voor een deel van het grote eiland waarop de burcht stond en de Sint-Donaaskerk en zo zijn aanspraak op deze kerk als stadskerk meer kracht bij te zetten. Later zou de bisschop Walter van Marvis, toen hij van de Walburgakapel een parochiekerk maakte dezelfde grens die M. English aanduidde, eerbiedigen.

De Oudburg vormde vanzelfsprekend één geheel.

5. A. KOCH, *a.w.*, blz. 36-37. Z.E.H. English duidt de parochiegrens aan vanaf het Westvleeshuis tot de Spiegelrei. Hier hebben wij dus de oorspronkelijke parochiegrens niet, vermits het Westvleeshuis in de negende eeuw nog niet bestond.

Dat er een straat middendoor liep is goed uit te leggen. De straat leidde ten oosten naar de burcht als toevluchtsoord en ten westen naar de Sint-Salvatorskerk als bidplaats. Deze laatste weg — een verlenging van de Oudburg — is nog goed goed terug te vinden : ten zuiden van de Simon Stevinplaats en dan rechtdoor doorheen de Sint-Salvatorskooistraat naar de kerk.

De Oudburg was dus niet de domeingrens en ook niet de oudste parochiegrens. In de elfde eeuw kreeg de O.-L.-Vrouwkerk de zuidelijke helft van de Oudburg toegewezen. Later zouden de parochiegrenzen nog veranderen. Parochiegrenzen kunnen in de loop der eeuwen veranderen. A. Koch die de Reie vanaf het Minnewater tot de Rozenhoedkaai, — dus ook de Dijver — als een gegraven grafelijke molengracht beschouwde, voelde zich genoodzaakt een andere parochiegrens tussen de O.-L.-Vrouwkerk en de Sint-Salvatorskerk te zoeken. M. English speelde hem, zonder dat hij het had kunnen vermoeden, deze grens ter hand.

In de Brugse ruimte was een straat nergens de grens tussen twee parochies, althans niet tussen twee zeer oude parochies, doch wel een natuurlijke waterloop. De twee volgende voorbeelden kunnen er als bewijs voor dienen. De twee oudste parochies in de fiscus Weinebrugge waren de Sint-Michielsparochie (de moederparochie) en deze van Sint-Salvators (haar hulpkerk). De grens tussen die twee parochies was een natuurlijke waterloop : de Boterbeek. Deze waterloop doorsneed de fiscus in twee helften : een noordelijke en een zuidelijke helft. De eerst vermelde helft werd het parochiaal gebied van de Sint-Salvatorskerk en de tweede helft bleef van de Sint-Michielskerk. De Boterbeek doorsneed de fiscus in de richting west-oost, en liep in de Reie ergens aan het Minnewater.

De Reie was de natuurlijke grens van de zuidelijke helft van Weinebrugge zoals ze ook — zoals wij gezien hebben — de grens was van de noordelijke helft, t.t.z. van de Sint-Salvatorsparochie. Het is kenmerkend dat de Boterbeek ook de grens vormde tussen de nieuw opgerichte parochie van Sint-Salvators en haar moederkerk.

Laten wij nu eens het domein Sijsele onderzoeken. De eerste twee kerken die door Sijsele in de Brugse ruimte van haar domein werden gesticht zijn Sint-Kruis (Gera) en de O.-L.-Vrouwkerk. Wij hebben reeds aangetoond dat de Reie de natuurlijke grens was in de stad Brugge tussen de O.-L.-Vrouwparochie enerzijds en de Sint-Salvatorsparochie anderzijds. Het blijft niet enkel daarbij. Het was ook een natuurlijke waterloop (de Vuldersrei) die de grens vormde tussen de parochie Sint-Kruis en de O.-L.-Vrouwparochie of nog beter gezegd tussen de parochie Sint-Kruis (het domein Gera) en de parochie Sijsele : de kerk van Sint-Kruis — het domein althans — is immers ouder dan de kerk van O.-L.-Vrouw. Overall in de Brugse ruimte zijn het dus natuurlijke waterlopen en geen straten die de grenzen uitmaakten van de domeinen en van de oudste parochies. De reie als grens tussen de O.-L.-Vrouwparochie en deze van Sint-Salvators is dus geen alleenstaand feit, en dat is een zeer sterk argument om de Reie als gegraven molengracht te verwerpen.

De Oudburg te Brugge was, zoals het woord in het Nederlands taalgebied beduidt, een «*omwald iets*» dat zeer oud was — de oudste stadskern, de wieg van Brugge. De stam «*burg*» is Germaans, en betekende oorspronkelijk «*versterking*», zonder dat daarbij aan een nederzetting werd gedacht. In die zin nam het Latijn het woord, in de Oudheid nog, aan de grenzen van het Romeinse Rijk van het Germaans over.

Toen het evenwel, te tijde van de invallen, tot diep in het Rijk was binnengedrongen en er een zeer ruime verspreiding vond, deed het dit in een gewijzigde betekenis namelijk die van «niet noodzakelijk», of zelfs van «niet versterkte» nederzetting⁶.

A. Duclos zag in de Oudburg te Brugge een oude burcht die in 860 reeds vervallen was. Deze zienswijze is thans verouderd. Te Brugge was de Oudburg de eerste wijk van de stad, het terrein waarop zich de praestedelijke agglomeratie had gevestigd. Dat deze wijk in 1120 als «*vetus castellum*» in een oude tekst voorkomt is er geen bewijs voor dat deze wijk oorspronkelijk een oude burcht was. H. Van Werveke en A. Verhulst hebben er reeds op gewezen dat het middelnederlands woord burg ook de betekenis had van «burcht» — zoals b.v. blijkt uit een tekst van 1294 : te Brugge in de «borch». Doordat, aldus beide schrijvers, het woord «burg» in de volkstaal de twee betekenissen kan vertonen, geeft het middelnederlandse «Oudburg» ons geen uitsluitsel wat betreft het wezen van het bewuste gebied, evenmin, en om dezelfde reden, als «*Vetus Casstrum*» of «*Vetus Castellum*» dat deden. Met «*Vetus Burgus*» daarentegen staan wij op vastere grond. Het Latijnse woord heeft inderdaad, evenals «urbs», alleen de betekenis van «stedelijke bevolkingsnederzetting».

Daar de Oudburg te Brugge in de rekeningen van de stad Brugge van 1281 - 1282 als «*Vetus Urbs*» voorkomt, is de Oudburg klaarblijkelijk het oudste deel van de stad, des te meer daar de Oudburg in deze rekeningen staat tegenover de andere wijken van de stad.

6. H. VAN WERVEKE, *Burgus, versterking of nederzetting*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 1965, Jaargang XXVIII, nr. 59.

Daar de Oudburg te Brugge uit de negende eeuw dateert, was dit rechthoekig terrein ongetwijfeld een «omwald iets» - een omwald terrein. Het was niet zeer uitgestrekt en had slechts binnen de wallen een oppervlakte van daaromtrent vier hektaren, vier maal en zelfs iets meer dan de huidige Grote Markt. De Oudburg te Brugge was het equivalent van de Oudburg te Gent. H. Van Werveke heeft de juiste betekenis van het woord «Burg» belicht in een afzonderlijke studie: «Burgus, versterking of nederzetting». Wij verwijzen graag naar deze belangrijke studie. De Oudburg te Brugge, zoals die te Gent bevatte geen castrale elementen. De Oudburg was op beide plaatsen een nederzetting van stedelijke aard. Nu volgt een vergelijkend overzicht van de vroegste vermeldingen te Gent en te Brugge.

Te Gent

ex veteri castello- 1127

in veteri castro - 1199

Urbem comitis - 1191

in Veteri Urbe - 1239

Ante Urbem - 1244

de veteri burgo - 1254

1e Viesborch - 1274

1e Viesbouch - 1274

Oudenborch - 1281

Audeborch - 1295

Te Brugge.

In castello forinseco - 1089

In veteri castello - 1120

castrum Brugense - 12de eeuw

de veteri urbe - 1282

Officium veteris urbis - 1281

In veteri urbe - 1293 en 1299

Houdeboch - 1280

Oudeborgambocht-einde 13de eeuw

Oudebourgh - 1302

In Oudeburch - 1303 en 1305

In Oudenbuerch - 1305

Voor de vermeldingen van de Oudburg te Gent verwijzen wij naar de reeds vermelde studie van prof. H. Van Werveke en prof. A.E. Verhulst. Voor deze van de Oudburg te Brugge volgen enkele toelichtingen.

1. Laten wij beginnen met de oudste vermelding, deze uit de grafelijke oorkonde van 1089: *In parochia S. Salvatoris in castello forinseco II curtes*. J. Dhondt schrijft: de uitdrukking is ongetwijfeld onduidelijk en onzeker en ik ben geneigd te denken dat ze de vertaling is van een vlaamse uitdrukking die men terug vindt in een context die geen twijfel laat over de betekenis, nl. «butenburch». «Butenburch» wil uitdrukkelijk zeggen: buiten de burcht. Indien *castellum forinsecum* «Buitenburch» betekent, kan uit deze vermelding niet worden besloten tot een versterking van Brugge in 1089⁶.

6. J. DHONDT, *a.w.*, blz. 28.

Prof. F. Ganshof besloot uit deze tekst dat de stad in 1089 reeds omheind was. Wij hebben boven reeds geschreven dat Boudewijn V inderdaad aan de verdediging van de stad, althans zeker van een deel ervan, heeft gedacht en onder meer de kwetsbare plaatsen ervan in staat van verdediging heeft gesteld. Hij heeft onder meer de Oudburg beschermd door een vertakking van de Reie, die vroeger rechtdoor liep ten noorden van de O.-L.-Vrouwkerk en door het terrein van het Sint-Janshospitaal, te laten graven ten zuiden van deze kerk en van de abdij van de Eeckhout. Boudewijn V heeft zelfs veel meer gedaan. Hij heeft de eerste omwalling rondom de stad in 1054 of korte tijd daarna doen graven. Prof. F. Ganshof heeft terecht geschreven dat de stad Brugge reeds in 1089 omweld was. Ze was het reeds ten tijde van Boudewijn V die in 1067 overleed.

De Oudburg lag in 1089 reeds op twee parochiale gebieden : de noordelijke helft op dat van de Sint-Salvatorskerk en de zuidelijke helft op dat van de O.-L.-Vrouwkerk. Toen, zoals gezegd, bisschop Radbodus aanspraak maakte op de O.-L.-Vrouwkerk als stadskerk, heeft hij ingezien dat hij dat niet kon zonder afstand te doen van een deel van zijn eigen parochiaal stadsgebied, waaronder begrepen was de zuidelijke helft van de Oudburg, die naast de O.-L.-Vrouwkerk lag. In ruil voor het gebied dat hij afstond, heeft hij een deel van het grote eiland opgeëist waarop de burcht stond, nl. de latere H. Walburgaparchie.

Het is vanzelfsprekend dat, indien de Oudburg een castellum forinsecum werd genoemd, een castellum buiten de Burcht, men deze benaming in verband mag brengen met de in 1127 benaming van de Gentse Oudburg : «ex veteri castello». Door «castellum forinsecum» werd dus de Oudburg ten westen van

de burcht bedoeld. Doch laten wij de oorkonde waarin de tekst voorkomt eens nader onderzoeken. Op 31 oktober 1089 heeft de graaf Robrecht II van Jerusalem de bezittingen bevestigd van de proost en van het kapittel van de Sint-Donaaskerk te Brugge. Het is in deze oorkonde dat de tekst voorkomt : *In parrochia S. Salvatoris in castello forinseco II curtes*. De plaats waar de twee huizen stonden wordt in de oorkonde zo getrouw mogelijk aangeduid. De S. Salvatorsparochie strekte zich uit over het grootste deel van het stadsgebied Brugge en ook over een landelijk gebied. Het laatste werd uitgesloten door de bepaling «in castello», en door «forinseco» werd de Oudburg die nabij het castellum lag aangeduid. Een deel echter van de Oudburg was in 1089 reeds parochiaal gebied van de O.-L.-Vrouwparochie geworden. nl. het zuidelijk deel van de Oudburg. Dit deel werd voor de localisering van de twee huizen uitgesloten, vermits er uitdrukkelijk in de oorkonde staat dat de twee huizen in de parochie van S. Salvators lagen, dus in het noordelijk deel van de Oudburg. A.C. Koch schrijft in verband met de tekst «castellum forinsecum» van 1089 : Op te merken valt, dat alleen de noordelijke helft van dit wijkje (Oudenburg) gerekend werd tot de parochie van S. Salvators⁷.

Terecht heeft J. Dhondt voor het interpreteren van «castellum forinsecum» verwezen naar de Buitenburg te Veurne. Er is over deze Buitenburg nog meer te zeggen. In het cartularium van de abdij van S. Niklaas is er in de oorkonden herhaaldelijk sprake van de ecclesia S. Nicholai de Butenburch⁸. De oudste

7. A. KOCH, *a.w.*, blz. 52.

8. VANDEPUTTE en CARTON, *Chronicon et Cartularium van de abdij van Sint-Niklaas te Veurne*, waarin een groot aantal vermeldingen van de Veurnse «Butenburch» voorkomen. Voor 1120, zie KAREL DE FLOU, *a.w.*, Deel II, blz. 1117.

tekst is van 1120. Deze Buitenburg vertoont veel gelijkenissen met de Oudburg te Brugge, met dit verschil dat de S. Niklaaskerk te Veurne in de Buitenburg stond en de S. Salvatorskerk te Brugge buiten de Oudburg. Onder veel ander opzichten is de Veurnse Buitenburg het equivalent van de Brugse Oudburg. Te Veurne paalde de Buitenburg aan de grafelijke burcht. Dit was ook het geval met de Oudburg te Brugge. Te Veurne strekte de Buitenburg zich niet uit over gans het grondgebied van de stad en de Oudburg ook niet te Brugge. Als derde vergelijking kan men nog aanstippen dat de Veurnse Buitenburg, net als de Brugse Oudburg, omwald was. De walgrachten zijn nog gedeeltelijk op oude kaarten van Veurne terug te vinden en werden, enkele jaren geleden, bij ondergrondse werken nabij de S. Niklaaskerk teruggevonden. Het zou niet moeilijk zijn het ganse tracé ervan op kaart te brengen.

Het hoeft ook niet te verwonderen dat de uitdrukking «castellum forinsecum» in 1089 in een oorkonde van de graaf Robrecht II voorkomt. De Veurnse uitdrukking van Buitenburg was bekend zowel in het grafelijk huis als in het kapittel en de kanselarij van S. Donaas. De gravin Gertrudis en haar zoon Robrecht II hadden op 4 in oogstmaand 1089 de grote godsdienstige plechtigheid te Veurne bijgewoond van het plaatsen van de reliek van de H. Walburga in een nieuw schrijn. Ook was de buitenburg van Veurne in het castrum van Brugge zeer goed gekend. Reeds ten tijde van Boudewijn V was Erembald burggraaf van Brugge geworden. Hij werd er opgevolgd door een van zijn 5 zonen en een ander zoon van hem zou proost van het kapittel van Sint-Donaas en kanselier van de graaf worden. De Erembalds uit Veurne waren aardig op weg om gans de burg op elk gebied te

controleren⁹. De oorkonde van 1089 was een bevestiging van een oudere oorkonde, die waarschijnlijk uitging van Boudewijn V en in het kapittel geschreven werd. Dat in die oorkonde een Veurnse uitdrukking voorkomt kan geen verwondering wekken.

Wij kunnen besluiten. De tekst in zijn geheel, in de oorkonde van 1089, sluit het landelijk gedeelte van de Sint-Salvatorsparochie uit. Door het woord *forinsecum* werd het *castrum* uitgesloten en door *castellum* het stadsgedeelte dat buiten de Oudburg lag. Door de woorden : in *parrochia S. Salvatoris* werden de twee *curtes* gelocaliseerd in het noordelijk gedeelte van de Oudburg, en het zuidelijk gedeelte ervan dat parochiaal gebied was van O.-L.-Vrouw uitgesloten. Indien deze visie juist is, dan was de demarkatielijn tussen het parochiaal gebied van S. Salvators en van O.-L.-Vrouw reeds ten tijde van Boudewijn V (de oorkonde gaat tot hem terug) niet meer de Diver doch de Oudenburg(straat), en was de O.-L.-Vrouwkerk een stadskerk geworden waarop Radbodus II reeds lang vóór 1089 gepoogd heeft de hand te leggen.

2. In *veteri castello* - 1120. Op een schutsblad van een cijnsrol van de Sint-Donaaskerk staat de volgende tekst : *Mansio Bodeuini filii uuobelini in veteri castello*. Deze *mansio* stond zonder twijfel niet in de grafelijke burcht. *Castellum* kan dus niet geïdentificeerd worden met de grote burcht¹⁰.

3. *Castrum brugense intravit* - Het is opvallend dat Galbert altijd het woord *castrum* gebruikt om ermede de grafelijke burcht aan te duiden. De stad zelf, de Oudburg inbegrepen, heet bij hem het *suburbium*.

9. GALBERT, Uitgave PIRENNE, *a.w.*, *passim*.

10. K. DE FLOU, *a.w.*, Deel 12, kolom 2.

Walter van Terenburg gebruikt een andere terminologie. Hij schrijft : «*Gervasius castrum brugense invasit... et eos in interiorem munitionem refugere coegit*. Interior munitio wijst ongetwijfeld op de binnenburg. De schrijver kende waarschijnlijk de Veurnse uitdrukking : Binburg en Buitenburg. Interior munitio staat tegenover Castrum en castrum heeft dan ook bij hem de betekenis van Buitenburg, in onderhavig geval waarschijnlijk deze van de Oudburg, die als een verlengsel was van het primitieve castrum. Burg en Oudburg vormden oorspronkelijk een rechthoekig terrein, door de Reie van elkander gescheiden.

H. Van Werveke schrijft in zijn studie : Burgus, versterking of nederzetting : Bijkomstig is de vraag of het castellum forinsecum moet worden beschouwd als : reeds versterkt in 1089. F.L. Ganshof spreekt zich hier in positieve zin uit.

Aan de bespreking van dit punt kan nog de terminologie worden toegevoegd die Walter van Terwaan (van Terenburg) in zijn *vita Karoli* gebruikt.: *Gervasius... castrum Brugense invasit, et eis resistere non audentibus, intravit, et eos in interorem munitionem refugere coegit*. Het is duidelijk dat Walter hier met castrum de stad bedoelt en met interior munitio de grafelijke versterking. Dat Gervasius, trots de aanwezigheid van zijn tegenstanders, de stad binnendringt, schijnt erop te wijzen dat zij niet versterkt is, maar anderzijds schijnt interior er op te wijzen dat er ook een exterior was. Misschien was er eenvoudig een gracht.

Een gracht was er in elk geval rondom de Oudburg en ik heb de indruk dat Walter van Terwaan het woord castrum gebruikt om ermede de Oudburg aan te duiden. Gervasius van Praet had de avond vóór hij met zijn legertje de moord van Karel de Goede

zou wreken, een onderhandeling met de Brugse poorters die aan het Zand de wacht hielden. Blijkbaar stonden daar geen aanhangers van de moordenaars. Vermoedelijk hadden deze zich in de Oudburg teruggetrokken. Dat zou blijken uit de woorden : *Gervasius castrum brugense invasit*. Invasit staat tegenover intravit. Gervasius werd niet enkel binnen gelaten in de stad doch hij hield er rekening mede dat de moordenaars van de graaf hen zouden kunnen weerstand bieden in de Oudburg, het castellum forinsecum. Toen de Ere balden echter het leger van Gervasius zagen naderen, trokken zij en hun aanhangers zich terug in de interior munitio- in de binnenburg t.t.z. het castrum. Intravit staat tegenover invasit en het castrum of het castellum forinsecum tegenover de burcht, de interior munitio, de binnenburg t.t.z. de echte burg.

4. De veteri urbe, 1282. In de 13de eeuw werd zowel te Brugge als te Gent een andere term gebruikt om de Oudburg aan te duiden. De woorden «Vetus castellum» werden vervangen door «Vetus urbs». In de stadsrekeningen van Brugge (1281 - 1282) komt de vermelding voor van een Brugse poorter die ongetwijfeld in de Oudburg woonde : Gilles Dop, *oppidanus ville Brugensis de veteri urbe*. Dat Gilles Dop in de Oudburg woonde blijkt nog uit het feit dat een van de straten van de Oudburg «sheer Gillis Dopsstrate» heette.

5. Officium veteris urbis - 1281 - 1282. Nog vóór het vierde kwart van de 13de eeuw werd de stad, om haar doelmatiger te beschermen, ingedeeld in zes kwartieren of ambachten (officia). Een hoofdman, door de stadsschepenen aangesteld, kreeg de rust en de vrede in zijn kwartier toegewezen. Later kregen de ambachten of kwartieren, wegens het aantal ervan, de naam van Sestendelen. De vermelding van

de zes ambachten of kwartieren komt voor in de stadsrekeningen van 1281-1282. De verdeling in zes kwartieren had als punt van vertrek de Grote Markt. Van daar uit verdeelde men de stad in zes delen. Het Burgambacht kreeg later de naam van de kerk die erin stond : het St.-Donaasambacht. Nagenoeg al de Sestendelen werden in dezelfde zin herdoopt. Andere benamingen dus, maar dan slechts vanaf het begin van de 14de eeuw. Zolang wij in de 13de eeuw blijven komen de benamingen voor van : *Officium Urbis* = Burgambacht, en *Officium Veteris Urbis* = Oudeburgambacht.

De zes kwartieren of Sestendelen kregen in het laatste kwart van de 12de eeuw de volgende benamingen : *officium Urbis* = Burghambocht, *Off. Veteris Urbis* = Oudeborgambocht, off. Steenstrate = Steenstrateambocht, off. Nord = Nordambocht, off. Cupers = Cuperambocht, off. *Vlamingorum* = Vlamingambocht.

Het Burgambacht strekte zich uit over het stadsdeelte ten zuiden en ten oosten van de Burg op de O.-L.-Vrouw en de H. Walburgaparochie. Het *castrum* zelf lag dus in de noordwesthoek van het ambacht.

Het Oudeburgambacht strekte zich uit over de Oudburg en dan verder ten westen over de Sint-Salvatorsparochie.

6. In *veteri urbe* - 1293. In oude teksten in de stadsrekeningen : de Oudeburch. De Oudeburgstraat werd in twee woorden geschreven (Zie A. Duclos, *a.w.*, blz. 585).

7. In *veteri urbe*. Stadsrekeningen 1299 : *Pro calseye reficienda ante Alardum de Ypra.. in veteri urbe...*, voor de herstelling van de kalseide vóór de woning van Alaard van Ieper. Men kan toch niet beweren dat

die poorter in de burcht woonde en ook niet dat de stad de uitgaven voor het herstellen van de kalseide in de burcht op haar rekening heeft genomen.

H. Van Werveke liet in zijn reeds meermaals vermelde studie een lijst verschijnen van de, later zestiendelen geheten, indelingen van de stad Brugge. Deze indelingen kregen, betrekkelijk willekeurig, de naam van een straat, een kerk, een ambacht, enz. Oorspronkelijk waren er vijf indelingen van de stad. Uit het synoptisch overzicht dat in hun studie verscheen geven wij een overzicht van de twee belangrijkste van de vijf indelingen van de stad, deze waarin de grafelijke burcht en de Oudburg lagen¹¹.

1281-1282

Stadsrekening

Receptum Commune

Officium Urbis

Officium Veteris Urbis

Einde dertiende eeuw

Gilliodts, *Coutumes de Bruges*, I, p. 327, nr. 2

Borgh ambacht

Oudeborgh ambacht

1302-1303

J. Colens 1302

Le compte communal de Bruges, p. 106-107

Burch ambacht

Sint Salvators ambacht

Noteer hierbij dat zoals boven gezegd de ambachten in het begin van de veertiende eeuw de naam kregen van de kerk die zich in dit ambacht bevond :

11. H. VAN WERVEKE, *Burgus, Versterking of nederzetting*, blz. 50.

Het officium Urbis werd in 1316 het Sint-Donaasambacht genoemd en het officium veteris urbis het Sint-Salvatorsambacht. In beide gevallen heeft het woord Urbs dezelfde betekenis als Burg. Er is geen enkel reden om aan het woord burg (in Oudenburg) een interpretatie te geven die niet strookt met deze van burg in burgambacht. De Oudburg was, zoals de grafelijke burcht, een omheind, een omwald, een op een of andere wijze versterkte plaats, een *burgus*.

8. Na de twee latijnse teksten *vetus castellum* en *vetus urbs*, die een vertaling zijn van de Oudburg te Brugge, te hebben onderzocht, komen wij dan eindelijk aan de oude middelnederlandse vorm. De oudste tekst dateert van 1280 en komt voor in de rekeningen van het Sint-Janshospitaal te Brugge. Een eerste reeks van rekeningen loopt van het jaar 1276 tot 1335. Slechts de rekening van één jaar ontbreekt. Enkele jaarrekeningen zijn onvolledig. Deze van 1280, 1281, 1289 en 1290 zijn volledig. In de rekening van 1280 komt de volgende tekst voor : *Item redditus quem solvit domus hospitalis usque ad vitam*. Dan volgen de namen van de personen aan wie moet worden uitbetaald en het bedrag dat moet worden betaald door het Hospitaal¹². Veel personen komen op deze lijst voor, waaronder onder meer : Relicte Egidii Dop ex Houdeboeh. Het woord doet vreemd aan en toch moet men erin Oudburg lezen. De grote toponymist Karel De Flou las erin ons Oudenburg te Brugge en verwijst bij dit woord naar het artikel van Gilliodts-Van Severen dat verscheen in *La Flandre*, Deel VI, waarin hij die vorm van Houdeboeh heeft gelezen.

12. GILLIODTS-VAN SEVEREN, in *La Flandre*, Deel 6, blz. 271 en vlg.: *L'Hôpital Saint-Jean à Bruges*, en A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 585.

Karel De Flou heeft gelijk, om meer dan een reden. De vermelding van de weduwe van Egied Dop uit de Oudburg komt immers onmiddellijk na deze van : Katerine, fe Marie de Hoghestrate. Er is dus sprake van twee personen die te Brugge woonden : de eerste vrouw in de Hoogstraat en de tweede in de Oudburg. Er is geen verwarring mogelijk met de stad Oudenburg. In de rekeningen van hetzelfde jaar komt immers een eind verder de volgende vermelding voor : Domino Jacobo de Oudenborch, en in deze van 1281 : Domino abbati et vicario de Oudenborch. In beide gevallen is er zonder twijfel sprake van de stad Oudenburg. De schrijver van de rekeningen kende dus de naam van de stad en schrijft ze goed. Om een of ander reden die niet bekend is heeft hij de Oudenburg(straat) gebrekkig geschreven.

Het feit echter dat hij twee straten van Brugge vermeldt, onmiddellijk de een na de andere, sluit alle twijfel uit. Wij zijn gedwongen in de gebrekkige tekst Oudenburg te lezen, des te meer daar er een Gillis Dop in de Oudburg woonde en een straat er zijn naam kreeg.

Het valt onmiddellijk op dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen de oudste stadswijk van Brugge (de Oudburg) en het officium Veteris Urbis (Oudenburgh Ambacht). Dit laatste gebied was veel uitgestrekter dan het eerste, iets dat reeds blijkt uit de latere benaming : «Sint-Salvators Ambacht». De Zestendelen, aldus H. Van Werveke, werden aangeduid door middel van een kerk, een ambacht, een straat, enz. die er zich in bevond¹³. Het Officium Urbis of Burchambacht was uitgestrekter dan het grafelijk castrum. Het besloeg het zuid-oosten van de

13. H. VAN WERVEKE, *Burgus...*, blz. 50.

stad. De Burg lag in de noordwestelijke hoek van het zestendeel dat zijn naam droeg. Men zou kunnen schrijven - mutatis mutandis —: Het Officium Veteris Urbis of Oudenburg ambacht was dan ook uitgestrekter dan de Oudburg. Het besloeg het noordwesten van de stad. De Oudburg lag in de zuidoostelijke hoek van het Zestendeel dat haar naam droeg.

Over de uitgestrektheid van de Oudburg zijn de meningen verschillend. *L'Oudburg, ou Vieux - Bourg*, aldus A.E. Verhulst, *s'étend en effet à partir du marché, le long du côté sud de la Steenstraat*¹⁴. Uit een paar schetsen werd duidelijk gemaakt dat de Oudburg reikte tot aan de Steenstraat. Deze opvatting van de uitgestrektheid van de Oudburg strookt niet met de werkelijkheid. Deze was in 800 en reeds vóór 800 een «Omwald Iets» en de noordelijke omwalling (De Boterbeek) reikte niet tot aan de Steenstraat. De Oudburg was niet zo uitgestrekt als voorgesteld wordt. De Steenstraat was er nooit de noordelijke grens van.

2. De omwalling van de Oudburg.

De Oudburg strekte zich uit over een rechthoekig terrein dat 4 hektaren tot vier hektaren en half groot was. De Oudburg was ten zuiden begrensd door de Dyver (uitgesproken als Diver), ten oosten door de Reie, ten westen door de huidige Nieuwstraat, die vroeger een waterloop was, waarschijnlijk de Boterbeek en ten noorden door dezelfde Boterbeek.

14. A.E. VERHULST, *Les origines et l'histoire ancienne de Bruges*, in *Le Moyen Age*, nr. 1 en 2, 1960, p. 42-48 en 49.

Wij hebben reeds geschreven dat de Dyver geen gegraven molenbeek was of beter geen gegraven molengracht was, een gracht die gegraven werd door de grafelijkheid. De Dyver was immers de domeingrens tussen Sijsele en Snellegem en is dus veel ouder dan een gegraven molengracht. Bemerkt hierbij dat de Eeckhout, waar de Sint-Trudo-abdij werd gesticht, nooit, ook niet vóór de stichting ervan, deel heeft uitgemaakt van de Sint-Salvatorsparochie. Waarom niet? Omdat dit terrein ten zuiden van de Dyver lag en de Dyver de twee domeinen van ouds af gescheiden heeft.

Een tweede bewijs dat de Dyver de oude domeingrens was is het volgende: de Reie kreeg verder in haar loop door de stad opnieuw haar naam van Reie. Ze volgde de richting west-oost en, aan de Rozenhoedkaai gekomen stootte zij op de laatste overblijfsels van de hoogte waarop de burcht werd gebouwd. Ze werd aldus verplicht de richting naar het noorden te nemen en kreeg vanaf de Rozenhoedkaai de naam van Reie terug. Ze vloeide aldaar op het laagste niveau tussen de twee gekende hoogten van het Zand en de burcht. Bemerkt dat de verdere loop van de Dyver onder de naam van Reie ook de grens trok tussen dezelfde twee domeinen. Wij hebben immers reeds bewezen dat de burcht, die ten oosten van de Reie lag, op het domein Sijsele werd gebouwd.

De Reie ten westen van de Oudburg.

De loop van de Reie ten oosten van de Oudburg en ten westen van het eerste d.w.z. kleine castrum, is voor niemand een geheim. De Reie liep dan verder langsheen de nieuwe of grote burcht aan de ene zijde en de grote markt aan de andere zijde tot aan de Kraanplaats, vóór 700 ongeveer het raakpunt tussen alluviaal en diluviaal water. De Reie trok dus werkelijk de grens tussen de Oudburg en het primitieve castrum.

Ten westen van de Oudburg loopt nu de Nieuwstraat. Vroeger vertakte zich de Reie bij Gruuthuuse in twee richtingen. De ene vertakking van de Reie liep ten zuiden van de Oudburg onder de naam van Dijver en de ander vertakking liep ten westen ervan. Die laatste waterloop werd later gedempt en zo ontstond er aldaar een nieuwe straat die de naam kreeg van Nieuwstraat. Die bijzonderheid heb ik persoonlijk van wijlen Karel De Flou vernomen. Hij was dus blijkbaar van oordeel dat er daar vroeger een waterloop liep. Ik vermoed dat de walgracht ten westen van de Oudburg de naam droeg van Boterbeek, dezelfde naam dus die aan de walgracht ten noorden van de Oudburg werd gegeven. Waarom die van Boterbeek? Een louter gissing. Het water van de Boterbeek kwam in dit van de Reie terecht in de onmiddellijke nabijheid van de stad. Een weinig verder, bij Gruuthuuse, splitste de Reie zich in twee vertakkingen. Heeft men de naam van Boterbeek willen laten voortleven in de omwalling van de Oudburg?

Het kan natuurlijk niet worden uitgemaakt wanneer de westelijke omwalling van de Oudburg gedempt werd. Wellicht kan dat hebben plaats gehad op het ogenblik dat het grote eiland waarin vroeger en dan tot na 1060 de O.-L.-Vrouwkerk en de abdij van de Eeckhout lagen, doorsneden werd door de waterloop die vanuit de vestingsgracht in het midden van de elfde eeuw ten zuiden van de O.-L.-Vrouwkerk gegraven werd. De waterloop verdeelde het grote eiland in twee helften, vertrok van de vestingsgracht en liep naar het noorden toe, langsheen en ten oosten van Gruuthuuse om in de Dijver uit te monden. Over die vertakking werd een brug gelegd, de Gruuthuusebrug, waardoor men, vanuit het oosten komende, de O.-L.-Vrouwkerk en het Sint-Janshospitaal kon bereiken. De brug werd reeds vóór

1288 gelegd, want ze verschijnt reeds in dat jaar onder de naam van Nieuwbrug¹⁵. Het is niet gekend wanneer de vertakking gegraven werd. Wij vragen ons echter af of er geen verband te zoeken is tussen de namen Nieuwstraat en Nieuwbrug : de Nieuwstraat liep immers recht naar de Nieuwe Brug.

De Boterbeek.

Ten noorden van de Oudburg lag er een walgracht, 8 meter breed, waarin de geschiedschrijvers de oude Boterbeek zien. A. Koch beweert dat deze omwalling niet de oorspronkelijke Boterbeek kan zijn, daar ze een weg zou volgen die tegen het reliëf in zou gaan : op de een of de ander wijze, direct of indirect, zal de omwallingsgracht van de Oudburg water hebben betrokken van de echte Boterbeek. Het is in elk geval uitgesloten dat de waterloop die het wijkje Oudeburg aan de noordkant begrensd, van natuurlijke aard was. Deze lag nog hoger op de helling van de centrale zandrug dan de waterloop die de Oudeburg aan de zuidzijde begrensd, de Dijver¹⁶.

Wij kunnen, zoals wij boven schreven, A. Koch heel goed volgen waar hij schreef dat de omwallingsgracht water heeft betrokken van de echte Boterbeek. Deze vloeide immers in de Reie en zo is het te begrijpen dat de naam van Boterbeek overging naar een deel van de omwalling van de Oudburg en er nog voortleefde wanneer de Boterbeek reeds lang verdwenen was in de stad.

De ware loop van de Boterbeek te Brugge is nog steeds onduidelijk, en is altijd voor de geschiedkundigen een raadsel gebleven. A. Koch schrijft dat hij

15. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 487. *..Juxta novum pontem..*

16. A. KOCH, *a.w.*, blz. 60 in noot.

het omvangrijk diluviaal achterland waaruit het beekwater te Brugge samenvloeiende schat op ongeveer 200 km². Het kwam uit de richtingen Wijnendale, Torhout, Zwevezele, Egem, Hansbeke, Oedelem en Sijsele¹⁷. Hij had er nog het beekwater kunnen aan toevoegen dat kwam uit het westen van Brugge, uit Varsenare, Sint-Andries en Sint-Baafs. De duidelijkste gegevens over de loop van de Boterbeke werden verschaft door dr. J. De Smet : «De Boterbeke wordt vermeld als grens van het Brugse stadsgebied in de keure die door graaf Filips van Elzaten aan de stad werd geschonken tussen de jaren 1168-1178 : *infra pontem sanctae Mariae, infra Botrebeika,...* Geheel haar loop behoorde aan de stad Brugge. Zij voorzag de stadsvijver van water. Deze watergang, een verdiepte beek, had een lengte van 5572 meters tussen de hoogte te Varsenare, waar het klooster van St.-Anna-in-de-Woestijn lag en de stadsvijver te Sint-Baafs. Daar kreeg de beek de naam van Boterbeek¹⁸». Zij vormde daar immers de grens tussen de parochies van Sint-Baafs en Sint-Michiels. J. De Smet voegt eraan toe dat ze Brugge binnen kwam langs het Capucienenreitje, aan het noordeinde van de Westmeers naar het oosten draaide en ten zuiden van de hoogten van het Zand en van de Steenstraat naar het laagste punt van de Wollestraat liep (apothek Dryepont), waar ze in de Reie eindigde. J. De Smet volgt voor de loop van de beek in de stad Ch. Verschelde en A. Duclos. A. Koch aanvaardt niet dat de Boterbeek ten zuiden van Sint-Salvatorskerk liep. Wij aanvaardden het, maar de Oudburg was in elk geval

17. A. KOCH, *a.w.*, blz. 8. Zelfs meer dan 200 km². De Boterbeek immers, die uit de richting van Varsenare kwam, mondde uit in de Reie.

18. J. DE SMET, *De oude hydrografie van de stad Brugge*, in : *Genootschap voor Geschiedenis*, 1949, blz. 8.

een omwald iets en de naam van Boterbeek leefde voort in de omwalling ten noorden van de Oudburg. Het blijft ook een feit dat in 1168 de Boterbeek onmiddellijk na de Mariabrug aangeduid werd als de grens van de stad Brugge. Daar is zij reeds gevaarlijk dicht bij de Nieuwstraat. Het is te vermoeden dat de Boterbeek uitmondde tussen het Sint-Janshospitaal en het Minnewater in de Reie en dat haar naam, na de samenvloeiing, niet gans verloren ging. Deze naam zegde voor de poorters van Brugge meer dan die van Reie op deze bepaalde plaats. Gaven ze niet aan een van de stadspoorten de naam van de Boterbeek - ad portam de Boeterbeke¹⁹?

Er is een weelde van gegevens die het bestaan van een noordelijke omwallingsgracht van de Oudburg bewijzen en het verband met de Boterbeek komen bevestigen. Op het open plein van de Halle werd in 1880 de bedding van deze beek blootgelegd. Ze was, zoals wij schreven, 8 meter breed, en langs beide zijden afgebakend door een reeks naast elkander staande eiken balken die in de grond waren geslagen. Ze liep in de richting west-oost rechtdoor naar de Reie, doorkruiste de Wollestraat, die toen in die verre tijden nog niet bestond en mondde uit in de Reie op de plaats waar weleer de apotheek Drypondt stond²⁰.

In de Oudburg(straat) stond er een huis - C 8 - dat vermeld werd als «huis staende in de poorte ter Ware,» d.w.z. ter Beke²¹. Een ander huis - C 4 - heette Beuterbeke - in de straat «neffens de Halle» in 1557 en «achter dhalle» in 1579²².

19. K. DE FLOU, *a.w.*, deel 2, kolom 442.

20. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 12.

21. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 386.

22. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 588.

Drie straatjes die beginnen in de Oudeburg(straat) en de richting noord volgen, dus deze van de noordelijke omwalling, vragen een bijzondere aandacht : de Sint-Niklaasstraat of Mostaardstraat, de Zomerstraat en de Loppemstraat.

J. Dhondt aanziet de Sint-Niklaasstraat — een gevolg van de thesis die hij verdedigde — als de oudste van de vier itineraria of wegen langswaar men omstreeks het jaar 1000 vanuit Brugge de stad Gent zou hebben kunnen bereiken²³. A.E. Verhulst heeft J. Dhondt gevolgd en dan ook nog daarbij in twee schetsen van de Oudburg een doorgaande weg getekend die zou hebben gelopen van de Steenstraat doorheen de Oudburg en over de Dyver naar Groeninge²⁴. Deze weg met een brug aldaar over de Dyver heeft nooit bestaan. A. Koch heeft er reeds terecht op gewezen. Hij schrijft : «Deze Mostaardstraat (Sint-Niklaasstraat) eindigt immers bij de straat Oudenburg, en heeft aan de overzijde van deze laatste geen voortzetting. Ook de brug aan de Dyver die aan het einde van deze fictieve voortzetting wordt getekend heeft in werkelijkheid niet bestaan. Bovendien komen wij op dat fictieve punt niet uit tegenover de straat Groeninge. De enige brug over de Dyver lag en ligt nog aan het eind van de Wollestraat²⁵.

Het is zelfs niet heel zeker dat de Sint-Niklaasstraat doorliep tot aan de Steenstraat, tenzij men zou aanvaarden dat er een brug over de omwallingsgracht lag of dat men zou bewijzen dat de straat slechts ontstond na de demping van de omwalling.

23. J. DHONDT, *a.w.*, blz. 26.

24. A. VERHULST, *Les origines et l'histoire ancienne de Bruges*, blz. 42 en 48.

25. A. KOCH, *a.w.*, blz. 60.

De naam *Mostaardstraat* is jonger dan die van Sint-Niklaasstraat²⁶. De benaming Mostaardstraat verschijnt in de 14de tot de 17de eeuw en die van *Sint-Niklaasstraat* reeds in 1290. Vanzelfsprekend is de laatste straat veel ouder. Het straatje kreeg haar naam omdat aldaar een kapel stond die toegewijd was aan Sint-Niklaas. Men kon vanuit het Zomerstraatje ook deze kapel bereiken. Volgens de stichtingakte van 14 mei 1394 bouwde Niklaas Pagant in de Sint-Niklaasstraat een gesticht om er de «passante lieden» te herbergen. Het was uitsluitend bestemd voor passante lieden die arme kooplieden waren. De poorters kooplieden hielden vergadering in het gesticht zelf en hadden ook de kapel in gebruik. Het Godshuis kreeg de naam van «Het Klaaitje» en werd in 1892 afgebroken. Daardoor komt het dat het straatje naar Oudenburg toe, veel breder is geworden. Hoe eng het vroeger was kan men nog uitmaken bij de ingang ervan vanuit de Steenstraat. Oorspronkelijk was dat straatje — het zelfde kan worden gezegd van de twee volgende — slechts een toegangsweg naar de noordelijke omwalling. Toen al de huizen nog in hout waren opgetrokken moest men in de Oudburg over de mogelijkheid beschikken om bij het ontstaan van brand, langs vele wegen water te kunnen scheppen om het vuur te blussen.

Het *Zomerstraatje*, dat niet doorloopt tot aan de Steenstraat, eindigde waarschijnlijk bij de noordelijke omwallingsgracht en kan oorspronkelijk zulk een wegeltje zijn geweest. Hetzelfde kan worden gezegd van de *Loppemstraat*, met dit verschil dat ze ongeveer op de plaats waar de omwallingsgracht lag, met een niet natuurlijke knik naar links afzwaait en loopt naar de

26. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 585 en 494.

Simon Stevinplaats. Wanneer men van deze knik een lijn zou trekken tot aan het einde van de Zomerstraat en dan verder door de Sint-Niklaasstraat naar de Hallestraat (neffens de halle of achter dhalle) naar het huis dat «Bueterbeke» heette en waarschijnlijk werd gebouwd nabij de opgevolde omwalling, dan komt men terecht op het open plein binnen de Halle waar de bedding van de beek werd blootgelegd²⁷. In 1350 kocht de stad Brugge het hoekhuis van de Hallestraat en de Steenstraat dat de naam droeg van Groenevoorde. Was die naam een herinnering aan de tijd dat de omwallingsgracht in de Hallestraat een groene voorde was geworden ?²⁸

Het is nu wel duidelijk dat de twee schetsen van de Oudburg die A. Verhulst liet verschijnen, niet beantwoorden aan de werkelijkheid. De ruimte tussen de Boterbeek en de Steenstraat wordt er voorgesteld als deel uitmakende van de Oudburg. Hoe kan deze dan een omwald iets zijn geweest ? Ook elders komt de schrijver hierop terug. Hij schrijft : *L'existence, depuis le XIe siècle d'une route Gand-Bruges, signalée par M. Dhondt, et aboutissant à la Steenstraat dans l'Oudburg même*²⁹ — en verder : *L'Oudburg s'étend en effet, à partir du marché, le long du côté sud de la Steenstraat...*³⁰. Wij herhalen het : de Oudburg heeft zich nooit uitgestrekt tot aan de Steenstraat. Deze straat heeft nooit de noordelijke grens van de Oudburg gevormd. Een straat is een straat en geen omwalling. Een Gentweg doorheen de Oudburg, zoals er een getekend werd op de twee schetsen,

27. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 588.

28. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 588 en 173.

29. A. VERHULST, *Les origines...*, blz. 48 en 49.

30. A. VERHULST, *Les origines...*, blz. 49.

heeft ook nooit bestaan. Er kan dan ook geen sprake van zijn dat die weg een Gentweg was, die in de elfde eeuw de Oudburg tot volle ontwikkeling zou hebben gebracht. De oudste Gentweg leidde vanzelfsprekend niet tot de grote markt, maar tot de eerste kleine markt, op de Simon Stevinplaats³¹. De oudste Gentweg heet nu nog «Oude Gentweg,» in tegenstelling met «Nieuwe Gentweg» die zoals de Oude Gentweg van de Ankerplaats naar de stad liep, en ten westen van de O.-L.-Vrouwkerk doorheen de Mariastraat eindigde op de primitieve markt naast de Oudburg. Druk handelsverkeer tussen Brugge en Gent bestond er, zoals prof. J. Dhondt reeds heeft doen opmerken, in de 9de en 10e eeuw niet maar tussen deze twee steden lagen er dorpen die met elkander door wegen verbonden waren : van Brugge uit naar Assebroek, Oedelem, Knesselare, Zomergem enz. Uiteraard kwamen slechts de landbouwers uit de omliggende dorpen met paard en wagen hun landbouwprodukten naar Brugge brengen, wat toch geen minimum van handelsverkeer tussen verder afgelegen dorpen en zelfs tussen Brugge en Gent uitsluit, des te meer daar vreemde koopwaren van overzee te Brugge te koop waren en er vlak nabij de Oudburg werden gelost, nl. op die plaats van de Reie die Dyver werd genaamd. Hier voel ik mij verplicht wat meer uitleg te geven. J. Dhondt schrijft : «De meest waarschijnlijke interpretatie van «Brugge» is aanlegplaats. Dit is althans de mening van Dr. Gysseling,

31. De naam «Oude Gentweg» is ontstaan toen de «Nieuwe Gentweg» werd aangelegd. In 1288 is er reeds sprake van de «Oude Ghentwegh»: A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 571 — Vermits deze weg naar Gent toen reeds een *oude* weg werd genaamd, dan is deze ongetwijfeld zeer oud. Twee straten in Brugge dragen de naam van Gentweg. Waarom er dan andere zoeken die niet de naam van Gentweg dragen ? Zie over Gentwegen : J. DHONDT, *a.w.*, blz. 25.

die zijn vroegere opvatting op de meest positieve wijze blijft bevestigen³². Welnu, dit toponiem, dat geen dorps- of domeinnaam is, slaat oorspronkelijk noodzakelijk op een beperkte plek, die we kennen : de plek waar de burcht «Brugge» oprees. «Brugge» slaat onomstotelijk op die wel bepaalde plek, en dus weten we dat een vroege aanlegplaats «op de Reie» juist dààr lag³³. De betekenis of interpretatie van het woord Brugge kan ook verhoogde weg zijn geweest, zoals ik vroeger schreef, en dan bedoelde ik daarmee de Steenstraat die werkelijk een verhoogde weg was³⁴, zoals A. Duclos heeft bewezen. Maar hoe dan ook : aanlegplaats of verhoogde weg, de redenering van J. Dhondt is juist en noch de eerste noch de tweede interpretatie van het woord Brugge brengt ze in het gedrang. De Dyver immers paalde aan de Oudburg en het castrum en ook de Steenstraat lag er vlak nabij. Indien Brugge aanlegplaats betekent dan heeft het geen zin, zoals prof. J. Dhondt het terecht heeft ingezien, deze aanlegplaats buiten de stad Brugge te Zoeken, ergens in het onbewoonde Praatse of meer stroomopwaarts. Reie, castrum, Oudburg en zelfs Steenstraat hangen samen en zijn, als de wieg van Brugge, kenmerkend voor de naamgeving van de plaats Brugge.

Indien Brugge aanlegplaats betekende en de Dyver die aanlegplaats was, dan is de naamgeving van Brugge ten volle gerechtvaardigd.

32. J. DHONDT, *a.w.*, blz. 23 in noot

33. J. DHONDT, *a.w.*, blz. 23.

34. J. NOTERDAEME : *Brugge toponiemen*, in : *Ons Heem*, XII, 1958.

De Dyver

Meer dan één bijzonderheid wijst erop dat de Dyver — oorspronkelijk schreef men Diver — de eerste aanlegplaats was van het ontluikend Brugge. Daar was vooreerst de uitzonderlijk gunstige ligging van dit stuk van de Reie tussen het castrum en het eerste kleine marktplein, met het feit dat de Dyver langsheen de Oud Burg vloeide. De Dyver vertoonde daarenboven een bijzondere eigenaardigheid: ze vormde er als het ware een meertje, een grote kom. De groene zone, thans met bomen beplant — dat was ze reeds in de 17de eeuw — maakte immers vroeger ook deel uit van de Dyver die in het zuiden tot tegenaan de straat liep. Deze straat — van de Nepomucenusbrug tot aan de Gruuthusebrug — volgt niet de huidige loop van de Dyver: het is duidelijk dat dit water er vroeger een kom vormde. De Dyver, zo schrijft Dom. N. Huyghebaert, was dus vroeger veel breder dan heden, zoals het aan de rooilijn der huizen nog duidelijk te merken valt³⁵.

De oudste vermelding van de Dyver dateert uit 1292: *pro cupa super diveram*³⁶. Wat werd hier bedoeld door cupa? Cupa is de vertaling van het Frans coupe en van het nederlands kop, kom. Wellicht verwijst de tekst uit de 16de eeuw: «Huis den Cop op de dijver» naar diezelfde cupa en stond er reeds in 1130 een huis op de Dyver — ten zuiden van de vermelde kom of kop, dat de naam van de Cop gekregen had?³⁷

35. DOM. N. HUYGHEBAERT, *Het grafscript van de kluizenaar Everelmus*, in *Sacris Erudiri*, 1961, blz. 566.

36. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 777.

37. K. DE FLOU, *a.w.*, Deel III, blz. 778.

Langsheen deze straat ten zuiden van de Dyver stonden nog andere huizen. De straat was in 1292 reeds gekalseid : *pro calceia super diveram ante domun Petri Cants*, en Petrus Cant woonde er in een huis. Wellicht stond toen ook daar reeds het huis «De Cop» — het huis «De Scelpe» — het huis «Sinte Brandaris» — het huis «Sinte Cristoffels» — het huis «Sint Jacobs» — het huis «ten hoefzyzer up den diver», vermeld in 1464. Dit laatste huis was een «Vaerwerie». De Dyver vertoonde niet enkel de vorm van een kop of kom, doch ook deze van een hoefijzer of schelp. Wellicht verwijzen de huisnamen van hoefijzer en schelp naar dezelfde cupa van 1292.

In 1469 schreef men ook van «Theylandt ligghende up den Dyvre». Deze tekst doet ons spontaan denken aan het eiland waarop de abdij van de Eeckhout stond³⁸. Wanneer werd dit eiland gevormd? Boudewijn V liet in het midden van de elfde eeuw een vestingsgracht delven, een aftakking van de Reie nabij de Mariabrug die ten zuiden van de O.-L.-Vrouwkerk liep en ten zuiden van de Eeckhout. Daardoor ontstond er aldaar een groot eiland, waarop de abdij werd gesticht.

Dom. N. Huyghebaert heeft afdoende bewezen dat Everelmus tussen 1048 en 1060 op het eiland van de Reie zijn kluis optimmerde en er in 1060 begraven werd³⁹.

In 1130 stond de nieuwe graaf Diederik van de Elzas al de rechten af die hij bezat «*in Rogia vivario*

38. *Ibidem* : Dyver, Eene sectie der Reie, begrepen tusschen de Gruuthuse- en Eeckhoutbruggen te Brugge ...*pro cupa super diveram*, 1292 — *Pro calceia super diveram ante domun Petri Cants*, 1292 — *Up die diverre*, 1302 — *Diverre*, 1306 — *up diverre*, 1334-1335, enz.

39. DOM. N. HUYGHEBAERT, *a.w.*, blz. 551 en 552.

meo» aan de kerk die daar was gesticht en aan de monniken van de Eeckhout die de kerk bedienden. Het valt niet te betwijfelen dat er hier sprake is van zijn grafelijke rechten. In de oorkonde staat er immers «*hereditatis vel reddituum.. in eeckhout habeo*». De nieuwe graaf kon immers als graaf en als bloedverwant van de vermoorde Karel de Goede aanspraak maken op al de rechten die Karel de Goede bezat in het oud kroondomein Sijsele waarin de Eeckhout lag. Op welke rechten? In 1130 was de grondcijns reeds afgeschaft. Welke rechten stond de nieuwe graaf in 1130 af?

De Eeckhout lag in het Sijseelse in een kroondomein. Prior Folcramnus, aldus dom. N. Huyghebaert, heeft de graaf in 1130 officieel gevraagd afstand te doen van de goederen waarover de monniken sedert geruime tijd de facto beschikt hadden. Hij veronderstelt dat het in de oorkonde alleen gaat om de beschikking dat de rechten van de monachi op de Eeckhout voortaan zouden erkend worden. Hij vermoedt dat er in 1130 een nieuwe kerk gebouwd en gewijd werd.

De nieuwe graaf zou gezorgd hebben voor de dotatie van de kerk. Om te kunnen gewijd worden moest een kerk, alleszins in de XIIde eeuw, een dotatie bezitten om in de noodwendigheden van de eredienst te voorzien. De argumenten die de schrijver in zijn studie over het grafschrift van Everelmus aanbrengt zijn zo doorslaande dat ze niet te weerleggen zijn.

Dat sluit echter niet uit dat de graaf niet enkel de kerk heeft willen doteren, doch ook de monniken heeft willen bevoordeligen en een geschenk geven. Welke voordelen stond hij hun af? Al de rechten die hij nog bezat in *Rogia vivario meo*.

Dom. N. Hyghebaert identificeert *Rogia* met *Dyver*. De *Dyver* had inderdaad vroeger de vorm van

een cupa, van een kop of kom en kon dus inderdaad vroeger als een vijver worden beschouwd. Of lag er werkelijk een vijver in het bos van de Eeckhout, een vijver die water trok uit de Reie of de Dyver ?

Karel De Flou die een gewiekst lezer van oorkonden was, las echter in de tekst van de oorkonde «Roya» in plaats van Rogia, zoals hij schreef in zijn woordenboek bij het woord Reie⁴⁰.

In het cartularium van de abdij van de Eeckhout, folio 34, komt de volgende tekst voor : «*sciunt itaque quod gerbodo, filius boidini de snelleghem... quicquid juris habebat vel habiturus erat in terra illa quam W. in feodum tenebat...*». W(illelmus) was een van de drie zonen van Boidin, Balduinus, een clericus die gehuwd was met Margareta. Deze was volgens hetzelfde cartularium, folio 119 verso, in 1225 reeds weduwe geworden. Balduinus leefde dus in de twaalfde eeuw en waarschijnlijk ook zijn zoon Willem, die land in leen hield van de abdij, land dat lag «in roia». Wat werd er met het woord «roia» bedoeld, land dat lag in de reie ? De tekst duidt in elk geval aan hoe dubbelzinnig oude teksten kunnen zijn en hoe voorzichtig wij moeten zijn om ze te interpreteren.

Wij hebben boven geschreven dat in 1130 de grondcijns onlangs afgeschaft werd voor al de inwoners van de stad Brugge. De Eeckhout lag in het Sijseelse, maar werd in de elfde eeuw door Boudevijn V als het ware door het graven van de nieuwe

40. K. DE FLOU, *a.w.*, Deel 13 blz. 386. De volledige tekst luidt als volgt : *Ego Theodoricus... quicquid hereditatis vel reddituum, juris vel advocacionis in Eeckhout habeo, quod jacet Brugis in Roya vivario meo, ecclesie Dei, que inibi fundata est, et Dei servis in eadem ecclesia Deo et Sancte Marie et Sancto Bartholomeo et Sancto Willibrordo servantibus, petente in nomine Domini monacho eiusdem loci fratre Folcramno libere possidendam in perpetuum trado. Insuper et quatuor pisas caseorum de elemosinis mense mee eis... concedo.*

stadsvesting ingelijfd in het grondgebied Brugge. Het is mogelijk dat monniken van de abdij zich hebben willen veilig stellen en dezelfde rechten hebben opgeëist als de andere inwoners van de stad om aldus in het bezit te komen van de grond waarop het bedehuis van de Eeckhout werd opgericht. Het was meteen een gelegenheid om de kerk te doteren.

Quicquid juris haereditatis habeo... in roya vivario meo. Wij hebben ons afgevraagd over welke rechten — grafelijke rechten — er hier zou kunnen sprake zijn. De monniken hebben waarschijnlijk het eigendomsrecht op de Eeckhout verkregen. Wij vragen ons af of zij iets meer hebben bekomen? Het recht om te vissen in de Reie rondom het eiland? Waarom wordt de reie als een vivarium beschouwd? Bedoelde men daarmee de Dyver die ongetwijfeld in 1130 nog een cupa, een kom was en dus enigzins de vorm had van een vijver.

Waarom staat er dan niet in het cartularium .. *in roya divera vivario meo*? Het woord «divera» komt in andere latijnse teksten voor. Er was geen reden om het hier uit te sluiten. Moeten wij de tekst niet zo uitleggen dat het woord vivarium erop wijst dat de graaf de heerlijke rechten bezat te vissen in de reie, in de roya die door zijn domeinen liep en afstand heeft gedaan van zijn recht voor wat betreft de reien die rondom het grote eiland liepen? De graaf heeft in elk geval de monniken willen bevoordelen. Het woord vivarium verwijst naar de heerlijke rechten er te mogen vissen. De graaf zou dan in de oorkonde aan de monniken zijn recht hebben afgestaan te mogen vissen in de reien rondom het eiland. In verband met hun voedselvoorziening was dat voor de monniken van groot belang. Het woord «insuper» (= bovendien), dat daarop volgt en dat in verband staat met hun voedselvoorziening zou daarop wijzen.

Vooral voor een kloostergemeenschap had dit recht veel waarde. Naast het afstaan van zijn heerlijk recht te mogen vissen stond de graaf bovendien een belangrijke hoeveelheid kaas af, en dat jaarlijks en uit zijn eigen voorraad, om in het levensonderhoud van de monniken te voorzien.

De Heer van Assebroek verkreeg van de graaf het recht te vissen in de reie en dat waarschijnlijk tot aan de Mariabrug. Als tegenprestatie moest hij op eigen kosten de Mariabrug onderhouden en telkens de graaf te Brugge of te Male verbleef, een snoek leveren voor de tafel van de graaf. Het recht te mogen vissen was een heerlijk recht, juist zoals het recht te mogen duiven houden, en werd zeer op prijs gesteld. De stad Brugge heeft het recht te mogen vissen in de reie in 1290 afgekocht van de Heren van Assebroek⁴¹.

Mogen wij nog verder zoeken? Het is niet uitgesloten dat de graaf de Reie die door zijn domeinen vloeide beschouwde als een vivarium, een visvijver, waarin hij en dan hij alleen, het recht had te vissen. Natuurlijk kon hij dat heerlijk recht aan een ander afstaan. Is die visie juist, dan heeft hij zijn visrecht afgestaan aan de monachie van de abdij om ze te helpen in hun bevoorrading. De monniken zelf stonden erop dat te zien bekrachtigen door een grafelijke

41. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 94 en 151: *Le droit de pêche est un droit féodal de banalité. Le seigneur d'Assebrouk avait le droit de pêche dans la Reie. Ce droit était sans doute des plus anciens. La Ville le lui racheta en 1290, prenant sur elle de servir le brochet au Comte, chaque fois qu'ayant quitté le Franc de Bruges, il arrivait à Bruges ou à Male. L'Hôpital St.-Jean avait une pêcherie aux anguilles, dans une partie de la Reie. Mais le droit de pêche dans le vivier de St.-Bavon et dans les remparts de la ville, était à la commune et celle-ci l'affermait. Aucun octroi, que nous sachions, n'est venu lui donner ce droit: c'est qu'elle possédait aussi ce droit de banalité, comme baron collectif.*

oorkonde. Verworven rechten worden immers niet zo gemakkelijk afgenomen door een nieuwe graaf. De monniken van de abdij waren daarvan goed op de hoogte en ze hebben de schenking van het visrecht dankbaar aanvaard. Nu ze bekrachtigd werd door een grafelijke oorkonde, zou hun dat recht niet meer ontnomen worden. Hadden zij niet in vier jaar tijd reeds drie graven gekend : Karel de Goede, Willem Clito en Diederik van de Elzas ?

De abdij van de Eeckhout lag dus nog in 1060 in een groot eiland. Er lag natuurlijk een brug over de Reie ten noorden van de O.-L.-Vrouwekerk om de inwoners die buiten de stad woonden de mogelijkheid te verschaffen ook met hun wagens het kleine marktplein op de Simon Stevinsplaats te bereiken. Wanneer verdween deze brug en deze arm van de Reie ? Het antwoord is : als de noodzaak zich niet meer voordeed deze waterloop als een tweede verdedigingslijn van Brugge te beschouwen. Het is mogelijk dat zelfs Boudewijn V voor het dempen van deze arm van de Reie heeft gezorgd. De keizer van Duitsland, die het graafschap Vlaanderen had aangevallen, stierf immers onverwacht op 5 oktober 1056. Zijn zoon Hendrik was toen nog te jong om de teugels van het bewind in handen te nemen en zijn vader op te volgen. De vorsten van het Duitse keizerrijk waren daar bewust van en zochten toenadering en verzoening met Boudewijn V. Zij schonken hem zelfs het land van Waas, de Vier Ambachten, het land van Aalst, met één woord gans Rijksvlaanderen in leen. Het graafschap Vlaanderen had toen het toppunt van zijn macht bereikt. De enige bekommernis die de graaf nog had was hoe hij zijn opvolging in vrede zou regelen met zijn kinderen. Zijn enige dochter Mathilde baarde geen zorgen. Zij was in 1050 gehuwd met Willem van Normandië, Willem de Veroveraar.

Hij had echter twee zonen : Boudewijn en Robrecht. Boudewijn, zijn oudste zoon, later Boudewijn VI, was gehuwd met de beruchte Mathilde, de weduwe van de graaf van Henegouwen. Boudewijn VI zou later ook graaf van Henegouwen worden. Zijn tweede zoon, Robrecht was echter nog ongehuwd. In 1063 trad deze in het huwelijk met Gertrude, de weduwe van Floris I, graaf van Holland. Nu kon Boudewijn zijn schikkingen nemen : Boudewijn VI zou hem als oudste zoon opvolgen in het graafschap Vlaanderen en Robrecht zou zich tevreden stellen met de Zeeuwse eilanden en gans Rijksvlaanderen die hij in leen zou houden van het Duitse Rijk. Robrecht beloofde dat hij deze schikkingen zou eerbiedigen en nooit aanspraak zou maken op Vlaanderen. Boudewijn V had dus niets meer te vrezen en daar hij slechts in 1069 stierf is het mogelijk dat hij de eerste loop van de Reie ten noorden van de O.-L.-Vrouwekerk heeft gedempt en een einde heeft gemaakt aan het grote eiland.

In elk geval hij zelf of een van zijn opvolgers hebben daarvoor gezorgd en dat nog vóór 1089. In dat jaar immers werd de parochie van Sint-Donaas opgericht en dan had reeds de O.-L.-Vrouwekerk een groot deel van het eiland waarop de Burg, de Sint-Donaaskerk en de kapittelgebouwen werden gebouwd, een groot deel van haar parochiaal gebied, geruild tegen het zuidelijk deel van de Oudburg. De nieuwe parochianen van dat zuidelijk deel van de Oudburg konden, na de ruiling, ongehinderd langs de gedempte Nieuwstraat of de Mariastraat hun nieuwe parochiekerk bereiken.

Is deze visie juist, dan heeft Diederik van de Elzas door de woorden «*in roya vivario meo*», «in de Reie mijn vijver», door zijn oorkonde van 1130 uitsluitend

de Reie bedoeld die rondom de abdij van de Eeckhout liep, bijgevolg de Reie rondom het kleine eiland waarin de Eeckhout lag. Waarschijnlijk was er in 1130 reeds een arm van de Reie gegraven die ten oosten van de O.-L.-Vrouwkerk liep, vanaf de vestingsgracht langsheen het later Gruuthuuse, in de richting zuid-noord, tot aan de Dyver. Het is te vermoeden dat de vestingsgracht ten zuiden van de O.-L.-Vrouwkerk niet al het water kon verwerken dat van het Minnewater kwam, en dat beide werken ter zelfdertijd werden gedaan : het dempen van de Reie ten noorden van de O.-L.-Vrouwkerk en het graven van de waterloop ten oosten van de O.-L.-Vrouwkerk. Wellicht werd deze Reie gedempt met de aarde die werd opgedolven bij het graven van de waterloop ten oosten van de O.-L.-Vrouwkerk.

Zullen wij hiermede een punt stellen achter het veel omstreden vraagstuk van de omwalling van de Oudburg ? Wat leert ons de toponymie in verband met dit probleem. Wat steekt er achter de toponiem Diver of Dyver ? Een voldoende antwoord werd op die vraag nog niet gegeven. M. Gysseling schrijft dat Dyver een jong prehistorische naam op ara kan zijn. A.C. Koch stelt zich de vraag : Was ook Dyver de benaming van een der beken die Brugge in het zuidwesten binnen vloeiden ? Een Kerkebeek zal oorspronkelijk toch wel een ander naam hebben gehad ? Het was een van de beken met jonge benaming, waarvan het water door de Dyver afvloeide⁴². De Kerkebeek is natuurlijk een betrekkelijke jonge naam. Deze beek vloeide langsheen de kerk van Sint-Michiels. Vandaar haar naam. Ze vloeide echter ook

42. M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek*, II, blz. 1115 en A. KOCH, *a.w.*, blz. 60.

doorheen een uitgestrekt domein aan hetwelk, naar ik vermoed, ze haar naam gaf, nl. het domein Tillegem. Tille is een waternaam (denk aan Tillemonde) en was waarschijnlijk de oorspronkelijke naam van de Kerkebeek. Een uitleg voor de naam Diver vinden wij niet in de Kerkebeek.

In H. Grandsaignes d'Hauterive, *Dictionnaire des langues européennes*, 1948, p. 43 staat bij het woord : Di : *idée de séparation*. Ik heb aan Dr. Wolfgang von Groote uit München gevraagd of er in het Indo-Germaans Woordenboek van Pokorny over het woord Diver niets te vinden is, en kreeg het volgend antwoord : *Ich habe sogleich in Indo-Germanisches Etymologisches Wörterbuch von Julius Pokorny, Bern und München, 1959, nachgesehen. Über das indogermanische wurzelwort «reie» in der bedeutung von «bewegen, fliesen» berichtet der verfasser auf der seite 330. Das wort «diver» konnte ich nicht finden. Wenn es aber in Verbindung von «wasser» bei Ihnen verwendet wird, scheinen mir die folgenden beiden Stämme, die Pokorny ausführlich erwänt, in Spiel zu sein, nämlich 1. — di = indogermanisch «zwei. «doppel», verzweigt» (Pokorny, S. 230) und 2. — Uer = indogerm «Fluss, Wasser» (Pokorny, S. 80).*

Het woord «Diver» zou dus ontstaan zijn uit een samenvoeging van het woord Di met het woord uer = vloed, water. Deze beide stammen schijnen mij waarschijnlijk, zo kreeg ik als antwoord, indien «Diver» in verband staat met water⁴³.

43. Ook Dr. J. DE VRIES ziet in Diver een waternaam. Hij schrijft in zijn *Etymologisch Woordenboek*, Spectrum, Antwerpen - Utrecht : Diver, Diever = waternaam, kuil, dieptegrond. Het woord moet verband hebben met «Dieve - Dievere» van het Germaans «Diup - Diub». Hij verwijst naar J.H. Moerman, *Nederlandse Plaatsnamen*, en naar Mansion : de voornaamste bestanddelen in onze plaatsnamen. De vermaarde heemkundige, Pater Prud. Janssens, die mij de laatste inlichtingen verschafte trok er mijn aan-

Ligt daar de verklaring van het woord «Diver»? In elk geval de Reie die aan de Gruuthusebrug de naam van Diver kreeg, werd er een dubbele waterloop: ze had er dus haar naam niet gestolen. Aan de vermelde brug vertakte zich de Reie in twee waterlopen: de hoofdreie die recht doorliep tot aan de Rozenhoedkaai en de naam van Diver (Dyver - Dijver) heette, en de waterloop die doorheen de Nieuwstraat en verder ten noorden van de Oudburg liep, om in de Reie uit te monden en de naam van Boterbeek kreeg. Die naam is natuurlijk betrekkelijk jong en wijst terug naar de echte Boterbeek die ergens aan het Minnewater in de Reie vloeide. Die naam kwam in de belangstelling toen de Boterbeek de grens werd tussen de Parochie van St.-Michiels en deze van St.-Salvators. Noteer dat men tot omstreeks 1500 nooit in oude teksten het woord Dyver of Dijver ontmoet, maar altijd het woord Diver.

A. Koch schrijft: «Het is in elk geval uitgesloten dat de waterloop die het wijkje Oudenburg aan de noordkant begrenste, van natuurlijke aard was. Deze lag nog hoger op de helling van de centrale zandrug dan de waterloop die de Oudeburg aan de zuidzijde begrenste»⁴⁴. De vraag kan worden gesteld: Kunnen wij met een reliëfkaart van de twintigste eeuw ons een juist denkbeeld vormen van de hoogtelijnen in de negende eeuw of in de eerste eeuw of nog veel vroeger?

(vervolg 43)

dacht op dat iemand die diep onder water duikt in het engels «diver» wordt genaamd, kikvorsman, scaphandrier. In «Di» zou dan «diep» verscholen zitten.

Wat er ook van zij, ik geef de voorkeur aan de uitleg van J. Pokorny en dr. W. von Grootte, omdat juist op die plaats de Reie zich in twee waterlopen splitste nl. aan de Gruuthusebrug, en het niet bewezen is dat de cupa of kom van de Diver een grote dieptegrond had.

44. A. KOCH, *a.w.*, blz. 60, vervolg van noot 148.

Was er een ononderbroken helling van de Steenstraat naar de Diver toe? Het straatniveau van de Oudenburg (straat) is op een reliëfkaart van onze eeuw zeer verschillend: aan de hoek van de Simon Stevinplaats 8m40 — aan de Nieuwstraat 7m86 — aan de Loppemstraat 8m45 — aan de Zomerstraat 8m51 — aan de St.-Niklaasstraat 8m20 — aan de Hallestraat 7m87 en aan de Wollestraat 7m56. Aan de Reie zou men nog een lager cijfer hebben bereikt. Het is niet uitgesloten dat het niveau geleidelijk daalde van de Steenstraat naar de Boterbeek toe om dan opnieuw te stijgen naar de Oudenburg. Het straatniveau van de Hallestraat wijst in deze richting (voor de andere straten hebben wij geen hoogtelijnen). De Steenstraat ligt aan de Grote Markt op een hoogtelijn van 7m93. Het straatniveau in de Hallestraat zelf daalt bij de Halle tot 7m33 om een dieptepunt te bereiken daar waar de Boterbeek doorheen de Hallestraat liep, om dan opnieuw te rijzen tot 7m83 op de plaats waar dezelfde straat de Oudenburgstraat bereikt. Geeft dat alles niet de indruk dat de Boterbeek werkelijk tussen twee hoogtelijnen: Steenstraat en Oudenburg (straat) liep?

A. Duclos had dit reeds opgemerkt en schreef in zijn *«Bruges Histoire et souvenirs»*, op p. 12: *«Malgré l'exhaussement du quartier, — le premier de la bourgade si souvent rebati depuis le VIIIème siècle — il y a encore une légère dépression entre la rue des pierres et celle du vieux bourg»*. Juist daar, in die depressie tussen de Steenstraat en de Oudenburg(straat) liep de Boterbeek.

Tegen de uitleg Diver = vertakking in twee waterlopen, kan als bezwaar worden ingebracht dat de Oudburg als burgus slechts circa 800 ontstond en dat, als de westelijke en de noordelijke omwalling slechts dan ontstond en gegraven werd, de uitleg Diver als

vertakking in twee waterlopen, bezwaarlijk aan te nemen is

Is het echter zo zeker dat de vermelde omwallingen gegraven werden? Zijn natuurlijke waterlopen ten westen en ten noorden van de Oudburg uitgesloten? Karel De Flou die de topografie van Brugge goed kende, beweerde (hij heeft het aan mijn vader eens gezegd) dat nabij de Simon Stevinplaats, het stuk grond dat lag tussen de Loppemstraat en de Oudenburg (straat) vroeger een zwane(= een poel) was.

De vertakking van de Reie die van de latere Gruuthusebrug door de Nieuwstraat naar het noorden liep kwam op die poel terecht. Daar ze niet verder kon doorlopen naar het noorden en ook niet naar het westen werd de waterloop gedwongen naar het oosten af te zwenken om in de latere burcht in de Reie uit te monden. Zo ontstond de noordelijke omwalling van de latere Oudburg.

Hoe kon een Indo-germaans woord ontstaan uit Di en Uer als Diver zo lang voortleven?

In het Woordenboek van Pokorny staat ook het woord Rei, vloeiend water. Geen enkel van de waterlopen waaruit de Reie werd gevormd (er zijn er vele) werd Reie genaamd. Waarom zou een woord samengesteld uit Di en Ver dat niet kunnen?

De Steenstraat - Hoogstraat - Lange Straat is een oude Romeinse baan. In het niet overstroemde gebied was er ongetwijfeld vóór de Duinkerke II-Transgressie een Galloromeinse nederzetting in het Brugse Ommeland. De benaming Diver kan, zoals die van Reie, bij de schaarse bewoners die te Brugge na 300 leefden op de zandgrond, die eens de Oudburg zou worden, aan de rand van het waterland voortleven. Bij de heropleving van de handel vestigde zich daar een kleine handelsnederzetting omdat

Peter van de Elzas,
leven en loopbaan
(ca. 1145 - 1176)

Peter van de Elzas, jongste zoon van de graaf van Vlaanderen Diederik van de Elzas en van diens echtgenote Sibilla van Anjou, werd geboren ca 1145¹. Hij was van kindsbeen af voorbestemd om een carrière te maken in de clerus. Hij werd achtereenvolgens en op zeer jeugdige leeftijd proost van het Sint-Donaaskapittel van Brugge, proost van het O.-L.-Vrouwkapittel van Sint-Omaars en verkozen bisschop van Kamerijk. Op aanvraag van zijn broer Filips zag hij af van deze waardigheid om tot ridder geslagen te worden. In 1176 beëindigde hij zijn korte leven als graaf van Nevers. Uit zijn kortstondig huwelijk met Mathilde, de weduwe van graaf Gwijde van Nevers, werd hem, wellicht posthuum, een dochter geboren.

Aan de hand van Peters leven zou ik een aspekt willen toelichten van de wijze waarop Diederik van de Elzas en nadien zijn zoon Filips hebben gepoogd

1. Het juiste geboortejaar van Peter is niet gekend. Hij moet de jongste zoon van Diederik en Sibilla geweest zijn. Vóór 1157 wordt hij niet vermeld in de grafelijke oorkonden. Om zijn geboortedatum te achterhalen moeten we de volgorde van de geboorte van de kinderen van Diederik en Sibilla reconstrueren. Voor de oudste kinderen, Boudewijn, Gertrudis, Margareta, Mathilde en Filips raadplege men A. VERHULST, *Note sur une charte de Thierry d'Alsace, comte de Flandre, pour l'abbaye de Fontevrault (21 avril 1157)*, in *Mélanges Labande, Poitiers, 1974*, pp. 717-718. De erfopvolger Filips werd geboren na mei 1142. Bijgevolg kan de derde zoon Matheus ten vroegste in 1143 geboren zijn en de jongste, Peter niet vóór 1144-1145.

achtereenvolgens hun macht te vestigen, uit te breiden, en te handhaven binnen hun dynastie.

Bij het bestuderen van Peters loopbaan zijn een aantal problemen gerezen die ik hier zou willen voorleggen.

Een eerste probleem waarbij ik moet stilstaan is de vraag : hoe is het mogelijk dat Peter op hoogstens twaalfjarige leeftijd proost van het Sint-Donaaskapittel van Brugge kon worden ? Daarbij moeten we twee belangrijke omstandigheden voor ogen houden :

1) Het overlijden, in de eerste maanden van 1157 van Rogerus, die vóór Diederiks machtsgreep in 1128 reeds proost was van Sint-Donaas en dus de enige kanselier van Vlaanderen tot dan toe onder Diederik was geweest².

2) De plannen van Diederik om zich in 1157 met zijn echtgenote naar het H. Land te begeven met

2. Rogerus is proost van Sint-Donaas en kanselier van Vlaanderen geweest van 1127 tot 1157. (J.F. FOPPENS), *Compendium chronologicum episcoporum Brugensium necnon praepositorum, decanorum et canonicorum etc. ecclesiae cathedralis S. Donatiani Brugensis*, Brugis, 1731, p. 68, en F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel, 1938, p. LV. Tijdens zijn ambtsperiode komen andere personages met de titel van kanselier, maar niet van kanselier van Vlaanderen, voor, nl. Ogerus, in verschillende oorkonden tot 1141 (cfr. bv. H. COPPIETERS STOCHOVE, *Régestes de Thierry d'Alsace*, Gand, 1901, p. 11, nr. 19 en G.-A. d'ALBON, *Cartulaire général de l'Ordre du Temple (1119-1150)*, Paris, 1913, pp. 156-157, nr. CCXXXI, en F. VERCAUTEREN, *op.cit.*, *loc.cit.*) ; Boudewijn in een oorkonde van graaf Diederik voor de abdij van Fives-Saint-Martin van 1136 (O. de GOURJAULT et A. WAUTERS, *Chartes inédites extraites du cartulaire de Saint-Nicaise de Reims*, in *Compte rendu des séances de la C.R.H.*, 4e série, t. X, 1882, pp. 175-178) en in een andere voor de abdij van Drongevevens van 1136 (COPPIETERS STOCHOVE, *op.cit.*, p. 19, nr. 35) ; en Fulco in een oorkonde van gravin Sibilla voor de abdij van Anchin van 1139 (A. WAUTERS, *Analectes de diplomatique*, in *B.C.R.H.*, 55, 1886, pp. 83-84).

waarschijnlijk de bedoeling er zich definitief te vestigen³ waarbij de graaf de nodige maatregelen moest treffen om de toekomst van zijn kinderen te verzekeren.

Wat zijn dochters betreft, deze waren waarschijnlijk sinds geruime tijd «geplaatst». Zijn oudste dochter Gertrudis was gehuwd met Huibrecht van Savoye, graaf van Maurienne⁴. Margareta, de latere gravin van Henegouwen, was gehuwd met graaf Radulfus II van Vermandois⁵ en Mathilde was sinds 1155 in de abdij van Fontevrault in Anjou, het land van haar moeder, als non binnengegaan⁶.

Aan zijn oudste zoon Filips had hij op een curia-vergadering, gehouden op 31 maart 1157, de grafelijke macht afgestaan, en aan zijn baronnen een eed van trouw laten zweren aan de jonge graaf. In het buitenland kon hij rekenen op de welwillende houding van koning Hendrik II van Engeland en in het binnenland op bisschop Milo van Terwaan die a.h.w. officieus als raadgever en beschermheer van de jonge graaf moest optreden⁷. Wat de plannen waren voor de toen waarschijnlijk 13 of 14-jaar oude Matheus is niet geweten. Waarschijnlijk was men toen al op zoek naar de éne of andere erfdochter voor hem. Het

3. Zoals wijlen Prof. H. VAN WERVEKE heeft gesuggereerd in zijn artikel *Filips van de Elzas en Willem van Tyrus*, in *Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, XXXIII, nr. 2, Brussel, 1971, pp. 9-10.

4. L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge*, t.I, Bruxelles, 1902, p. 312.

5. IDEM, *ibidem*.

6. L.-A. PICARD, *L'ordre de Fontevrault de 1115 à 1207*, Saumur, 1934, pp. 186, 229 en 244.

7. H. VAN WERVEKE, *Filips van de Elzas*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. IV, Brussel, 1970, kol. 291.

is met de voorhanden zijnde bronnen niet uit te maken, maar het is mogelijk dat hij met zijn ouders in 1157 zou meegereisd zijn om in het Oosten voor zichzelf een vorstendom te veroveren. Wat Peter betreft, wiens lot als jongste zoon van bij de geboorte waarschijnlijk reeds bezegeld was, nl. een opleiding om in de geestelijke stand opgenomen te worden, de kans geboden door het overlijden van de oude proost van Brugge was te mooi om ze te laten voorbijgaan⁸. Deze strategische post in de administratie van het graafschap toevertrouwen aan een lid van de grafelijke familie die bovendien door zijn jeugdige leeftijd volledig onder controle van betrouwbare mannen kon gesteld worden, was ongetwijfeld vanwege graaf Diederik een politieke zet van formaat, en bovendien verzekerde hij daardoor aan zijn jongste en bijgevolg meest kwetsbare zoon een vaste positie die ongetwijfeld als springplank kon dienen naar de hoogste geestelijke ambten in het graafschap.

Hoe Diederik er in geslaagd is de keuze van zijn twaalfjarige of misschien nog jongere zoon als proost aan het kapittel van Sint-Donaas op te dringen is een raadsel. Bronnen zoals akten van het kapittel, die ons over eventuele tegenstand zouden kunnen inlichten, ontbreken voor deze periode. Wel weten we dat Diederik en vooral Filips later er steeds op gesteld geweest zijn inspraak te hebben in de keuze van een proost door het kapittel van Sint-Donaas, juist omdat die man ook hun kanselier moest zijn. In 1173 kreeg graaf Filips zelfs van paus Alexander III de officiële toelating om de keuze van het kapittel te bekrachti-

8. Cfr. hoger.

gen of te infirmeren⁹. Maar het is weinig waarschijnlijk dat het kapittel uit eigen beweging de jonge Peter van de Elzas zou hebben gekozen. Wat het probleem van de pauselijke dispensatie na de verkiezing betreft, nl. omwille van de jeugdige leeftijd van de verkozene en ook van het ontbreken bij hem van alle voorafgaande wijdingen, weten we niet hoe dit opgelost is. Leuridan in zijn studie over het Sint-Piatuskapittel van Seclin, beweert dat verscheidene proosten werden verkozen en in hun functie bevestigd zonder priester te zijn of het ooit te worden¹⁰, terwijl Hautcoeur in zijn studie over het kapittel van Sint-Pieters te Rijsel spreekt van uitzonderingsgevallen waarbij leden van de hoge adel de waardigheid van proost van een kapittel bekwamen op zeer jonge leeftijd, op een ogenblik dat ze bv. enkel nog maar de lagere wijdingen hadden ontvangen¹¹. En telkens was er wel een dispensatie van de paus nodig. We kennen het geval van Jan van Vlaanderen, de kleinzoon van gravin Margareta van Constantinopel, die op elfjarige leeftijd proost van Brugge werd¹².

9. De bepaling van de rol van de graaf in de proostkeuze luidt als volgt in de oorkonde van Robrecht II voor Sint-Donaas van 31 oktober 1089: «... post canonicam et liberam electionem canonicorum de preposito, assesum michi meisque posteris reservans», cfr. F. VERCAUTEREN, *op.cit.*, p. 30. In zijn brief aan graaf Filips (9 augustus 1173) schrijft Alexander III: «... statuimus ut cum electio de preposito eiusdem ecclesie libere fuerit et canonicis celebrata, tuus continuatio requiratur assensus, ita quidem quod eidem electioni sine manifesta et rationabili causa tuum assensum denegare non debeas vel favorem», cfr. J. RAMACKERS, *Papsturkunden in den Niederlanden*, Berlin, 1933, pp. 283-284, nr. 142.

10. TH. LEURIDAN, *Histoire de Seclin. L'église collégiale, le chapitre et la paroisse Saint-Piat*, Lille, 1929, p. 10.

11. E. HAUTCOEUR, *Histoire de l'église collégiale et du chapitre de Saint-Pierre de Lille*, I, Lille, Paris, 1896, pp. 104-105.

12. Hij was geboren in 1250. In 1261 noemde hij zich reeds proost van Brugge. Zijn verkiezing werd officieel in 1262. TH. LUYKX, *De strijd om het kanselierschap in Vlaanderen tussen Philips van Savoye en Jan van Vlaanderen*, in *Miscellanea J. Gessler*, Antwerpen, 1948, pp. 767-779.

Wat er voor Peter is gebeurd weten we niet. Ofwel zijn de bronnen verloren gegaan, ofwel kwam er gewoon geen reactie van Rome. Misschien is het stilzwijgen uit Rome te verklaren door de moeilijkheden waarmee paus Alexander III vanaf 1159, d.i. van bij zijn benoeming, te kampen had ten gevolge van de verkiezing van een tegenpaus door de keizersgezinde partij¹³. Dit gebeurde echter twee jaar na Peters verkiezing. Eén feit is zeker, wij kennen voor Peter geen tegenkandidaat, zoals het later het geval zal zijn bij zijn verkiezing tot bisschop van Kamerijk, en er is blijkbaar ook geen alternatieve, door het kapittel opgedrongen proost van Brugge geweest. We mogen nl. aannemen dat de man die van 1157 tot 1165 als proost van Brugge en kanselier van Vlaanderen optreedt, nl. Desiderius van Kortrijk, zowel met de instemming van de graaf als van het kapittel deze functie waarneemt. Hoe we de rol van deze man moeten begrijpen gaan we onmiddellijk onderzoeken.

Een tweede probleem dat we moeten bekijken is nl. de vraag of Peter ooit *de facto* kanselier van Vlaanderen is geweest. De gegevens die we daarbij voor ogen moeten houden zijn de volgende :

1) Peter wordt in een aantal oorkonden van de periode beginnend met 7 april 1157 en eindigend op 18 juli 1167 proost van Brugge genoemd¹⁴.

13. Cfr. M. PACAUT, *Alexandre III*, Paris, 1956, pp. 102-105.

14. Op 7 april 1157 is *Petrus prepositus Brugensis* getuige in een oorkonde van graaf Diederik voor de Tempel (H. COPPIETERS STOCHOVE, *op.cit.*, p. 63, nr. 130). In 1163 oorkondt *Petrus prepositus Brugensis* mede met de bisschop van Doornik en graaf Diederik (Archief bisdom, Brugge, Fonds Sint-Donaas, originelen). *P(etrus) prepositus Brugensis* is de auteur van een oorkonde voor de kerk van Dudzele ; s.d., waarschijnlijk van 1163 wegens het verband met bovengenoemde oorkonde (Archief bisdom, Brugge, Fonds Sint-Donaas, originelen). Het zegel van Peter is in tamelijk slechte staat bewaard. Op 12 juli 1166 is *Petrus prepositus Brugensis*

In principie impliceert dit ambt sinds 1089 *ipso facto* voor zijn titularis het bekleden van de functie van kanselier van Vlaanderen¹⁵.

Welnu Peter wordt in deze periode en in dezelfde oorkonden nooit kanselier of kanselier van Vlaanderen genoemd. Alleen de auteur van de *Continuatio* van de *Gesta episcoporum Cameracensium* geeft hem deze titel op het ogenblik dat hij tot bisschop van Kamerijk wordt verkozen in 1167¹⁶.

2) In diezelfde periode wordt Desiderius van Kortrijk, proost van Sint-Pieters te Rijsel en aartsdiaken van Doornik, daarentegen herhaaldelijk kanselier van Vlaanderen en kanselier genoemd¹⁷. Bovendien verschijnt diezelfde Desiderius in verschillende grafelijke oorkonden van 1164 met de titel van proost van

getuige in een oorkonde van graaf Diederik voor de abdij van Drongen (H. COPPIETERS STOCHOVE, *op.cit.*, p. 79, nr. 163). Op 18 juli 1167 is *Petrus Brugensis prepositus* getuige in een oorkonde van graaf Filips voor de abdij van Saint-Augustin bij Terwaan (H. COPPIETERS STOCHOVE, *Regestes de Philippe d'Alsace, comte de Flandre, 1906-1907*, p. 20, nr. 51).

15. «Prepositum sane eiusdem ecclesie, quicumque sit, cancellarium nostrum et omnium successorum nostrorum, susceptorem etiam et exactorem de omnibus redditibus principatus Flandrie, perpetuo constituimus» luidt de tekst van de oorkonde van Robert II van 31 oktober 1089, cfr. F. VERCAUTEREN, *op.cit.*, *loc.cit.*

16. Uitgave L.C. BETHMANN, in M.G.H., SS., VII, Hannover, 1846, p. 508: «Domnus Petrus, Philippi nobilissimi Flandriarum comitis frater couterinus, Sancti Audomari prepositus et Flandrie cancellarius...».

17. Over Desiderius cfr. E. VAN CAPPEL, *Zalige Desiderius van Kortrijk, bisschop van Terwaan (+ 1192)*, in *Album English*, Brugge, 1952, pp. 381-397. VAN CAPPELS verklaring voor de omstandigheid van het optreden van Desiderius als kanselier terwijl Peter proost was, p. 392, is niet erg bevredigend. Recenter over Desiderius is E. WARLOP, *Desiderius van Kortrijk*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. II, Brussel, 1966, kol. 405-406.

Brugge¹⁸. Volgens het *Compendium* van J.F. Foppens wordt hij in akten van het kapittel van Sint-Donaas van het jaar 1165 ook als proost vermeld¹⁹.

Uit deze gegevens ben ik geneigd de volgende hypothese te formuleren : Peter heeft waarschijnlijk de functie van kanselier van Vlaanderen verbonden aan zijn officie van proost van Brugge nooit uitgeoefend, toch zeker niet vóór 1166, d.i. vóór zijn éénnentwintigste verjaardag. Dit feit kan mijns insziens als bewijs gelden voor de bewering dat het kanselierschap van Vlaanderen in de XIIIe eeuw niet alleen een honorifieke functie was waaraan bepaalde inkomsten verbonden waren, maar ook een ambt was, en meer bepaald het belangrijkste ambt in de hiërarchie van de grafelijke administratie.

Om deze hypothese te staven zou ik volgende argumentatie willen aanvoeren. Over het belang van de taak van de kanselier van Vlaanderen in de grafelijke administratie, hoofdzakelijk wat de financies betreft, hoef ik hier niet uit te wijden. Dit belang is voldoende bekend o.a. uit de studie van Verhulst en Lyon over de staatsfinanciën in de XIIIe eeuw²⁰. Ik wil er enkel nogmaals op wijzen hoezeer het voor de graaf van belang was deze functie aan een vertrouwensman te kunnen overlaten.

Peter was dus in 1157, toen hij proost werd van Sint-Donaas, twaalf jaar oud of waarschijnlijk nog

18. In een oorkonde van graaf Filips voor de abdij van Sint-Pieters te Gent (H. COPPIETERS STOCHOVE, *op.cit.*, p. 11, nr. 26), voor de abdij van Clairvaux (IDEM, *ibidem*, nr. 27) en voor de abdij van Sint-Baafs te Gent (s.d. (1164) IDEM, p. 33, nr. 85).

19. (J.F. FOPPENS), *loc.cit.* : «Desiderius in actis quibusdam capitularibus memoratur praepositus anno 1165».

20. B. LYON en A. VERHULST, *Medieval Finance. A. Comparison of Financial Institutions in Northwestern Europe*, R.U. Gent, afl. 143, Brugge, 1967, pp. 61-62.

jonger, want in 1167, d.i. tien jaar later, bij zijn verkiezing tot bisschop van Kamerijk, wordt hij in de verhalende bronnen beschreven als *iuvenis, adolescens* en zelfs *in primis pubertatis annis*²¹. Het is duidelijk dat hij in 1157 niet in staat kan geweest zijn de taak van kanselier op zich te nemen.

In datzelfde jaar vertrok graaf Diederik op 13 mei met zijn echtgenote naar het H. Land²². Nog vóór zijn vertrek, nl. op 21 april 1157 en dus enkele dagen na het verschijnen van Peter als proost van Brugge, komt Desiderius van Kortrijk in een grafelijke oorkonde voor de abdij van Fontevrault als kanselier van Vlaanderen voor²³. Ik moet er tussen haakjes aan toevoegen dat er geen twijfel bestaat over de echtheid van deze oorkonde, die trouwens waarschijnlijk uit de grafelijke kanselarij stamt²⁴.

Het is evident dat graaf Diederik vóór zijn vertrek alle voorzorgen had genomen opdat de grafelijke administratie niet in het gedrang zou komen door de benoeming van zijn jongste zoon tot proost van Brugge. Zijn keuze van Desiderius van Kortrijk als dienstdoende kanselier is niet willekeurig en het is weinig waarschijnlijk dat ze hem door het kapittel van Sint-Donaas werd opgedrongen. Wie was Desiderius? Hij stamde uit de edele familie van de burggraven van Kortrijk, die door graaf Diederik van bij

21. Cfr. de *Annales Cameracenses*, a° 1167, uitgave PERTZ, in M.G.H., SS., XVI, Hannover, 1859, p. 540; de *Gesta episcoporum Cameracensium. Continuatio.*, uitgave L.C. BETHMANN, in M.G.H., SS., VII, Hannover, 1846, p. 509.

22. H. VAN WERVEKE, *Filips van de Elzas en Willem van Tyrus*, p. 30.

23. Origineel bewaard in de Archives départementales du Maine-et-Loire, Angers, 237 H 1.

24. A. VERHULST, *Note sur une charte de Thierry d'Alsace*, p. 716.

het begin van zijn regering erg begunstigd was geworden; zijn broer Rogier, een *familiaris* van de graaf had o.a. door toedoen van Diederik het burggraafschap in Gent verworven, en bijgevolg waren de leden van dit Huis zeer verknocht aan de grafelijke familie²⁵. Hij was bovendien een ervaren man die sinds 1140 in het kapittel van Doornik de hoogste waardigheid bekleedde, nl. die van aartsdiaken voor Vlaanderen²⁶. Hij was tevens proost van Sint-Pieters te Rijsel en bezat daardoor *ipso facto* een prebende van kanunnik van Sint-Donaas te Brugge²⁷. Bijgevolg was hij geen onbekende voor het kapittel daar. Later werd Desiderius bisschop van Terwaan.

Blijft nu nog het probleem dat Desiderius in de jaren 1164 en 1165 met de titel van proost van Brugge verschijnt, op een ogenblik dat Peter zonder twijfel nog in functie was. Merkwaardig is hierbij dat het toevallig de jaren zijn waarin graaf Diederik een laatste reis naar Palestina ondernam om er zijn in 1159 achtergebleven echtgenote Sibilla te gaan bezoeken²⁸. Peter blijkt in deze jaren ook niet in Vlaanderen aanwezig te zijn. Zijn laatste optreden dagtekent van 1163 en zijn eerstvolgende vermelding in de Vlaamse bronnen is 1166 als proost van Brugge en als proost

25. Over de burggravenfamilie van Kortrijk cfr. E. WARLOP, *De Vlaamse adel vóór 1300*, 2 dln., 3bn., Handzame, 1968, I, pp. 258-259 en II, 1, nr. 124.

26. J. PYCKE, *Le chapitre cathédral de Tournai des origines au milieu du XIIIe siècle*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, U.C.L., 1969, lijst van de dignitarissen en officieren van het kapittel.

27. Over de nauwe banden tussen de kapittels van Sint-Donaas te Brugge en van Sint-Pieters te Rijsel cfr. E. HAUTCOEUR, *op.cit.*, pp. 110-111, en N. HUYGHEBAERT, *Examen des plus anciennes chartes de l'abbaye de Messines*, in B.C.R.H., 1956, 121, III, p. 217.

28. Over deze reis cfr. H. VAN WERVEKE, *Filips van de Elzas en Willem van Tyrus*, p. 31.

van Sint-Omaars²⁹. De reis van Diederik greep precies plaats in deze periode, nl. van de eerste dagen van 1164 tot kort na Kerstmis 1165. Hoewel we uit geen enkele verhalende bron het bewijs ervan vinden, moeten we bijna aannemen dat Peter bij die gelegenheid zijn vader vergezelde. In verband hiermee zou ik er willen op wijzen dat het absenteïsme en het cumuleren van ambten en functies in de XIIe eeuwse seculiere kapittels en meer bepaald bij die dignitarissen ervan een zeer normale zaak was³⁰.

In het geval dat Peter dus zijn vader heeft vergezeld, moet Desiderius ook werkelijk tijdens zijn afwezigheid in zijn plaats als proost van Brugge zijn opgetreden. Vandaar de talrijke vermeldingen van Desiderius in deze hoedanigheid tijdens deze tijdsperiode van bijna twee jaar³¹. Deze soort tijdelijke vervanging lijkt in de middeleeuwen helemaal niet ongewoon geweest te zijn, o.a. bij bisschoppen die tijdens een afwezigheid door een collega van een ander diocees, die dan tijdelijk de titel droeg, vervangen werden³².

Peter werd ook proost van het O.L.-Vrouwkapittel van Sint-Omaars in of na het jaar 1159. Zijn voorganger was nl. in dat jaar (vóór 30 juli) overleden³³.

29. Cfr. noot 14.

30. Cfr. hierover o.a. J. PYCKE, *op.cit.*, pp. 71 en volg.

31. Cfr. noten 18 en 19.

32. Voorbeelden hiervan vindt men bij O. GUILLOT, *Le comte d'Anjou et son entourage au XIe siècle*, 2 t., 1972, t. I, p. 211, nr. 66 en p. 275.

33. In 1158 is Gerardus nog proost. Cfr. Archives municipales, Saint-Omer, II G 54 «Petit cartulaire du chapitre», fol. 14 vo-15 ro. Op 30 juli 1159 daarentegen vinden we een brief van paus Adrianus IV gericht tot deken Johannes waarin proost Gerardus *bone memorie* wordt vermeld. Cfr. *idem*, fol. 9 en volg., en J. RAMACKERS, *Papsturkunden in Frankreich*, 3. Band, Artois, Göttingen, 1940, pp. 98-100, nr. 45.

In 1162 is er een brief van paus Alexander III aan hem als proost van Sint-Omaars geadresseerd betreffende het absenteïsme bij de kanunniken van het kapittel³⁴. Ook daar moet zijn hoedanigheid van zoon en broer van de graven van Vlaanderen zwaar doorgewogen hebben bij de verkiezing.

Of Peter dan toch tijdens zijn ambtsperiode als proost van Brugge en Sint-Omaars enige rol binnen deze kapittels heeft gespeeld, buiten deze van marionet, is uiterst onwaarschijnlijk. Het blijkt wel uit de bronnen dat de man die het, wat betreft de interne zaken van het kapittel, voor het zeggen had te Brugge tijdens deze periode deken Haket was, een sterke persoonlijkheid die later abt van Ter Doest werd³⁵, terwijl het te Sint-Omaars waarschijnlijk deken Johannes was. Het is mogelijk echter dat Peter, na zijn terugkeer in 1166, aktiever was in deze kapittels³⁶, maar als we de verhalende bronnen lezen die zijn carrière als elekt van Kamerijk beschrijven, waarover verder meer, lijkt het wel onwaarschijnlijk.

34. «Datum Janue XIII kal. marcii». Deze brief van Alexander III moet van het jaar 1162 zijn, daar 1162 het enig jaar is waarin de paus in de maand februari (17) in Genua verblijft. Cfr. *Idem*, fol. 15 en volg. en IDEM, *op.cit.*, pp. 106-107, nr. 50, met verkeerde lezing van de initiaal van de proost aan wie de brief is geadresseerd, nl. B. i.p.v. P.

35. Haket treedt stelselmatig op de voorgrond bij de Vlaamse hoogwaardigheidsbekleders tijdens de ambtsperiode van Peter. Hij komt in de oorkonden onder de geestelijken op de tweede plaats te staan na Desiderius van Kortrijk en later na Robrecht van Aire, ook en vooral zelfs als Peter helemaal niet vermeld wordt. Over Haket cfr. ook MONASTICON BELGE, t. III, Flandre occidentale, 2e vol., Centre national de recherches d'Histoire religieuse, Liège, 1966, p. 328.

36. Cfr. o.a. de twee oorkonden als proost van O.-L.-Vrouw voor de stad van Sint-Omaars in 1166, uitgegeven door A. GIRY, *Histoire de la ville de Saint-Omer*, Paris, 1877, pp. 385-387, nrs. XII en XIII.

Zijn participatie aan de werking van de kanselarij na 1166 is waarschijnlijk even gering als voordien. Vooral omdat in deze periode Robrecht van Aire, die hem zal opvolgen als proost van Sint-Omaars en van Brugge, meer en meer de vertrouwensman van graaf Filips wordt, en blijkbaar belast wordt met de belangrijkste administratieve en diplomatieke opdrachten binnen en buiten het graafschap³⁷.

Laten we nu eens bekijken hoe Peter het in deze omstandigheden tot elekt van Kamerijk bracht. Toen op 1 juli 1167 bisschop Nikolaas van Kamerijk overleed leefde graaf Diederik nog, maar de feitelijke macht over Vlaanderen lag sinds 1164 reeds in de handen van zijn zoon Filips³⁸. De jonge graaf was, evenals zijn vader, er op belust zoveel mogelijk zijn invloedsfeer uit te breiden.

De Elzassers waren er reeds in geslaagd door een handige huwelijkspolitiek hun oorspronkelijke territoriale macht en invloedsfeer uit te breiden. Filips was in het bezit gekomen van Vermandois en de jongere Matheus had met de zegen van koning Hendrik II van Engeland een erfdochter gevonden en zelfs geschaakt uit het klooster waar ze abdis was. Hij had aldus in 1160 het graafschap Boulogne verworven³⁹. De zogezegde toorn van Diederik en Filips bij dit niet met hen geconcerteerde misdrijf van Matheus en de represailles die daar op volgden waren mijns inziens een schijnheilig manœuvre om de kerkelijke

37. H. VAN WERVEKE, *Thomas Becket, Filips van de Elzas en Robrecht van Aire*, in *Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, XXXII, nr. 1, Brussel, 1970, p. 7 en volg.

38. H. VAN WERVEKE, *Filips van de Elzas*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IV, kol. 294.

39. IDEM, *op.cit.*, kol. 293.

overheid en vooral de paus te paaien. Het is duidelijk dat ze maar al te blij mochten zijn met het feit dat de onstuimige Matheus «gecaseerd» was. De spoedige verzoening en de lichte straf, nl. het afnemen van Lens waar ze al lang een oog op hadden, zijn hiervan het bewijs.

Wat Peter betreft, zijn beurt moest nog komen. Het bisdom Kamerijk, dat politiek bij Rijks-Vlaanderen aanleunde maar kerkelijk onder de metropool van Reims ressorteerde, was voor de graaf van Vlaanderen een aantrekkelijk gebied om te controleren. Peter werd dus als kandidaat-bisschop aan het kapittel en aan de burgers van Kamerijk voorgesteld. Hij had echter een tegenkandidaat in de persoon van een lid van het kapittel, de zegelbewaarder Alardus⁴⁰. De kiezers geraakten niet éénsgezind, zodanig dat de twee partijen gezanten stuurden naar keizer Frederik in de hoop dat hij zich zou uitspreken ten voordele van één van de twee kandidaten. Door de bepalingen van het Concordaat van Worms had hij nl. het recht scheidsrechter te spelen bij bisschopsverkiezingen waar geen éénsgezindheid werd bereikt⁴¹.

In Pavia waar de Kamerijkse gezanten de keizer aantroffen gebruikten de gezanten van de Vlaamse

40. Dat Alardus zegelbewaarder van het kapittel van Kamerijk was heeft wel belang, in die mate dat de afgezette abt van Saint-Ghislain, die de gezant was van de Alardus-gezinde partij bij de keizer, met valse brieven, voorzien van het *echte* zegel van het kapittel kwam opdagen. Cfr. *Annales Cameracenses*, a° 1167, p. 541.

Over de verkiezing van Peter en over zijn ambtsperiode als elekt van Kamerijk, cfr. E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* «Inaugural-Dissertation zur erlangung der Doctorwürde bei der philosophischen Facultät der Universität Leipzig», Leipzig, 1882, inz. pp. 55-62 en J.-L. KUPPER, *Raoul de Zähringen évêque de Liège, 1167-1191*, Bruxelles, 1974, pp. 44-45.

41. Cfr. bv. F.X. SEPPELT, *Die Vormachtstellung des Papsttums in Hochmittelalter*; in *Geschichte der Päpste*, 3. Band, München, 1956, p. 161.

partij al de invloed die ze bij keizerin Beatrix, een nichtje van graaf Diederik⁴², konden doen gelden om de balans ten gunste van Peter te doen doorwegen. Frederik koos echter niet duidelijk partij en hij schreef naar de graaf dat, hoe graag hij ook diens zoon op de bisschopszetel van Kamerijk zou zien, hij de volledige vrijheid van keuze aan de kerk van Kamerijk moest laten⁴³. Tenslotte werd Peter dan toch verkozen op 9 december 1167. Graaf Diederik, die in de eerste dagen van januari zou overlijden, kon deze gebeurtenis nog meemaken.

Dat Peter erg gelukkig was met deze verkiezing zou ik niet durven beweren. De auteur van de *Annales Cameracenses* vertelt inderdaad dat Peter bij het vernemen van het nieuws van zijn verkiezing *valde moestus* was⁴⁴. Opnieuw had hij dus passief zijn lot moeten ondergaan, verbonden aan de politieke ambities van zijn vader en broer. Wat hij in het kader van zijn nieuwe waardigheid volbracht is niet erg luisterrijk, en dit is niet te verklaren door het feit dat hij nooit werd gewijd. Inderdaad, aartsbisschop Hendrik van Reims was hem gunstig gezind en erkende hem als de toekomstige bisschop van Kamerijk⁴⁵. Het enig echt belangrijk feit tijdens zijn episcopaat was de ontzenuwing van de poging door de aartsbisschop van Keulen om het bisdom Kamerijk te annexeren.

42. Zij was de dochter van Reinaldus III, graaf van Boergondië, en van Agatha, dochter van hertog Simon I van Lotharingen, halfbroer van Diederik (W.K. von ISENBURG, *Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten*, 2e verbeterde uitgave van 1953, Marburg, 1960, bd. II, nr. 27 en bd. I, nr. 13).

43. Uitgave M. J.J. BRIAL, *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, t. XVI, Paris, 1814, p. 694.

44. M.G.H., SS., XVI, p. 541.

45. Cfr. E. HOERES, *op.cit.*, *loc.cit.*, besluit.

Daartegen verzette Peter zich met alle kracht en hij deed het opzet van Filips van Keulen mislukken door keizer Frederik de partij van Reims te doen kiezen, mede dank zij de tussenkomst van keizerin Beatrix⁴⁶. Waarschijnlijk was het daardoor dat Peter blijvend de gunst van de aartsbisschop van Reims genoot. Voor de rest stond hij volledig onder de voogdij van zijn broer Filips, die hem zelfs een leermeester en raadgever opdroeg, een geleerde monnik uit de omgeving van aartsbisschop Hendrik van Reims, Drogo genaamd⁴⁷. Het is o.a. met diens hulp dat hij moeilijkheden met de burgers van Kamerijk in verband met de burcht van Thun-l'Évêque in zijn voordeel wist op te lossen⁴⁸. Voortdurend kwamen er vanwege de geestelijke instellingen van het bisdom echter klachten bij de paus toe betreffende de wandaden van Peter⁴⁹. Alexander III noemt hem in zijn brieven wel eens «Peter de zogezegde elekt van Kamerijk», waardoor hij zijn misprijzen en zijn ontevredenheid liet blijken⁵⁰. Filips kon de paus echter steeds paaien, en tenslotte wist Alexander III ook wel dat juist omwille van de macht van de Vlaamse graaf de verkiezing van Peter niet zo'n slechte zaak was voor het bisdom.

46. Deze episode wordt kleurrijk beschreven door de auteur van de *Annales Cameracenses*, a^o 1168, M.G.H., SS., XVI, p. 546.

47. «... a domno archiepiscopo Henrico, *petitione domni Philippi comitis Flandriae*, directus est domino nostro electo Petro Drogo quidam sacerdos nomine, vir eruditus omnium saecularium disciplinis, qui electum iuvenem erudiret, domumque cum rebus custodiret, leges ac patriae iura decerneret». *Idem*, a^o 1169, p. 553.

48. *Ibidem*.

49. E. HOERES, *op.cit.*, *loc.cit.*, besluit.

50. In april 1172 schrijft de paus zelfs naar aartsbisschop Hendrik van Reims om hem Peter te doen verbieden nog een voet in een kerk te zetten omwille van zijn slecht gedrag t.o.v. de abt van Maroeuil. JAFFE-LOEWENFELD, *Regesta Pontificum Romanorum*, II, 1888, nr. 12034.

Inderdaad, niemand durfde iets tegen Kamerijk te ondernemen zolang het bisdom zo nauw verbonden was met Vlaanderen. Het ergste wat de auteur van de *Continuatio*, die Peter zeker niet gunstig gezind is, hem verwijt, is dat hij het eigenlijk nooit kon wenen in de geestelijke staat, dat hij zijn ambt verfoeide, en dat hij er enkel de inkomsten van genoot, zonder er ooit de lasten van gedragen te hebben⁵¹. Dit laatste was echter vooral te wijten aan het elekten-systeem waarbij het mogelijk was de inkomsten van een bisschopszetel te ontvangen zonder ooit gewijd te worden.

Dat Peter er dan toch in slaagde zijn bisschopszetel te verlaten en de geestelijke staat definitief vaarwel te zeggen is opnieuw te verklaren door een tussenkomst van zijn broer Filips. Het noodlot had nl. in het jaar 1173 de Elzassersfamilie zwaar getroffen in de persoon van de jonge Matheus die bij het beleg van een Normandische plaats, nl. Driencourt (nu Neufchâtel-en-Bray in het departement Seine-Maritime) aan de zijde van zijn broer en van Hendrik van Engeland, tegen diens vader koning Hendrik II, dodelijk was gewond⁵².

Filips, die zelf bij zijn echtgenote Elisabeth van Vermandois geen kinderen kon hebben, had gehoopt dat zijn jongere broer voor een mannelijke erfgenaam zou zorgen. Deze had bij zijn eerste echtgenote Maria van Boulogne twee dochters, Ida en Mathilde,

51. «...nunquam ad sacros ordines et consecrationis honorem aspiravit, episcopi portans non onus, sed honorem, abhorrens officium, sed cum omni integritate episcopatus quaerens emolumentum», *Gesta episcoporum Cameracensium. Continuatio*, uitgave L.C. BETHMANN, in M.G.H., SS., VII, 1846, p. 508.

52. H. VAN WERVEKE, *Filips van de Elzas*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IV, kol. 299.

maar zijn huwelijk met Eleonora van Vermandois, de zuster van Filips' echtgenote, was op het ogenblik van zijn dood nog kinderloos. Bleef alleen nog Peter over om Filips' dynastieke ambities te verwezenlijken. Het was blijkbaar zonder veel moeite dat Filips Peter kon overtuigen zijn elekten-titel te verlaten om de wereld in te gaan. De auteur van de *Continuatio* van de *Gesta episcoporum* drukt hierover zijn verontwaardiging in felle woorden uit en brengt Peters vroegtijdige dood ermee in verband, als teken van Gods toorn⁵³.

Op zaterdag 18 mei 1174 werd Peter tot ridder geslagen en daardoor officieel in zijn nieuwe stand opgenomen⁵⁴. Hij ontving van Filips als allodiale goederen Lillers, Saint-Venant en Vladslo⁵⁵. In Kamerijk werd hij opgevolgd door Filips' kanselier en vertrouwensman Robrecht van Aire.

Dat Peter zich in zijn nieuwe omgeving veel meer thuis voelde dan in de kerkelijke kringen blijkt uit tal van aanwijzingen. Van dan af moet hij voortdurend aan het Vlaamse hof verbleven hebben. Wellicht apprecieerde hij erg het leven in de omgeving van zijn broer.

53. «...abiecta dignitate suae electionis et clericalis professionis libertate, habitum induit militare, ad lasciviam saeculi et pompas mundi relapsus, ducens uxorem... repudiata sponsa Christi. Non multum tamen dilectatus est in terrenis, quia non est flatus hominis in manu ipsius, sed in Eius potestate qui terribilis est apud reges terrae,... in multa oblietorum suorum poenitentia,... nostrae mutabilitatis exemplum immatura morte praeventus viventibus dereliquit.», M.G.H., SS., VII, p. 508.

54. *Sigeb. Contin. Acquicinctina*, uitgave L.C. BETHMANN, in M.G.H., SS., VI, Hannover, 1844, p. 414.

55. *Gisleberti Chronicon Hanoniense*, uitgave L. VANDERKINDERE, Brussel, 1904, p. 81, cap. 47 en E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 171 en 201.

Hij verschijnt in bijna alle oorkonden van Filips uit deze periode als getuige⁵⁶. Ook is het duidelijk dat hij zijn broer bij allerlei krijgsverrichtingen ter zijde stond. In augustus 1174 bv. neemt Peter deel aan het beleg van Rouen met zijn broer en hij wordt er zelfs zwaar gewond⁵⁷. In april 1175 belooft hij samen met Filips het Heilig Land te zullen bezoeken⁵⁸. Men krijgt werkelijk de indruk dat Peter nu toch de weg heeft ingeslagen waarvoor hij geroepen was.

Maar graaf Filips kon niet vergeten welke de echte reden was waarvoor hij bij zijn broer had aangedrongen dat deze de kerkelijke loopbaan zou verlaten. Toen Gwijde, graaf van Nevers, op 19 oktober

56. 1174 : Filips voor de Sint-Niklaasabdij van Veurne (H. COPPIETERS STOCHOVE, *op.cit.*, p. 46, nr. 118) ; 1174 : Filips voor de Sint-Pietersabdij van Hasnon (Bibliothèque municipale, Arras, Mss., nr. 291, II, p. 238) ; 1175 : Elisabeth voor de abdij van Signy (Archives départementales des Ardennes, Mézières, H 203, cartulaire de Signy, fol. 182 vo-183 ro) ; februari 1176 : Filips voor de abdij van Ninove (H. COPPIETERS STOCHOVE, *op.cit.*, p. 71, nr. 197) ; 12 maart 1176 : Filips voor de abdij van Loos (IDEM, *op.cit.*, p. 71, nr. 198) ; 6 april 1176 : Filips voor de Tempelridders (IDEM, *op.cit.*, p. 50, nr. 130) ; 1176 : Filips voor de abdij van Saint-Augustin bij Terwaan (H. NELIS, *Chartes inconnues de Philippe d'Alsace*, in *Annales de la Soc. Emulation de Bruges*, LXVIII, 1925, pp. 148-149) ; 1176 : Filips voor de abdij van Voormezele (H. COPPIETERS STOCHOVE, *op.cit.*, p. 60, nr. 158) ; 1176 : Filips voor de abdij van Sint-Bertijns (IDEM, *op.cit.*, p. 53, nr. 136) ; 1176 : Filips voor de abdij van Nonnenbossche (IDEM, *op.cit.*, p. 55, nr. 142, met verkeerde destinataris) ; 1176 : Filips voor de abdij van Mesen (IDEM, *op.cit.*, p. 56, nr. 146) ; 1176 : Filips voor het leprozenhuis van Gent, (A. VERHULST, *Twee oorkonden van Filips van de Elzas*, in *Hand. der Maatschappij voor Gesch. en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, XIII, 1959, p. 20-21).

57. *Radulfi de Diceto Ymagine historiarum*, uitgave W. STUBBS, in *Rerum britannicarum Medii Aevi Scriptores (Roll Series)*, nr. 68, I, London, 1867, p. 387.

58. «Ad expiandas atroces iniurias quas Anglis et Normannis sine causa Flandrensibus frequenter intulerant...» voegt de auteur er aan toe. *Idem*, p. 398.

1175 na een lange ziekte overleed⁵⁹, vond Filips wellicht dat het voor Peter tijd werd om aan huwen te denken. Wanneer hij precies met Mathilde van Boergondië, de jonge weduwe van Gwijde van Nevers, huwde weten we niet. Waarschijnlijk was het toch niet vóór het begin van het jaar 1176.

Mathilde had bij Gwijde twee kinderen gehad, een dochter Agnes en een zoon Willem, die dus normaal de nieuwe graaf van Nevers moest worden. Willem was echter bij de dood van zijn vader nog erg jong. Volgens de Lespinasse, in zijn geschiedenis van Nivernais, zou Mathilde van de koning van Frankrijk de voogdij over haar minderjarige zoon en over zijn graafschap gekregen hebben. Deze auteur spreekt slechts heel terloops over haar huwelijk met Peter en hij schijnt niet te weten dat deze laatste ooit graaf van Nevers is geweest. Nochtans weten we uit verschillende bronnen dat hij de titel van graaf van Nevers heeft gedragen. In de kroniek van de kanunnik van Laon wordt Peter *comes Nivernensis et Autissiodorensis* genoemd⁶⁰, en volgens een Engelse bron, de *Gesta regis Henrici II*, zou hij het graafschap zelfs uit handen van koning Lodewijk VII gekregen hebben⁶¹. Ook in een oorkonde van Filips voor Sint-Bertijns van 1176 verschijnt Peter onder de getuigen als graaf van Nevers⁶².

59. R. de LESPINASSE, *Le Nivernais et les comtes de Nevers*, I, 1909, p. 387 en volg. vermeldt als sterfdatum van Gwijde 18 oktober 1175. In het obituarium van Saint-Cyr van Nevers, uitgegeven door dezelfde de LESPINASSE, *Cartulaire de Saint-Cyr de Nevers*, Nevers, Paris, 1916, staat graaf Gwijde echter ingeschreven op de datum van XIV cal. novemb. (d.i. 19 oktober).

60. Uitgave G. WAITZ, in M.G.H., SS., XXVI, Hannover, 1882, p. 447.

61. Uitgave W. STUBBS, in *Rerum britannicarum Medii Aevi Scriptores (Roll Series)*, nr. 49, I, London, 1867, p. 124.

62. Cfr. H. COPPIETERS STOCHOVE, *op.cit.*, p. 52, nr. 133.

Volgens dezelfde *Gesta Henrici II* stierf Peter ca 15 augustus van datzelfde jaar⁶³. Uit een oorkonde van graaf Filips voor de kerk van Kemzeke vernemen we dat Peters obitus in deze kerk op 19 augustus werd gevierd⁶⁴. In de *Continuatio Claromariscensis* van de *Flandria Generosa* wordt gesuggereerd dat hij vergiftigd zou geworden zijn⁶⁵. Het is zeker dat hij heel plots overleed, want hij komt in vele oorkonden van Filips in 1176 nog voor⁶⁶. Giselbrecht van Bergen en andere bronnen vertellen dat hij begraven werd te Issoudun, een stad gehouden door gravin Mathilde uit hoofde van haar eerste echtgenoot Odo voor hun jonge zoon⁶⁷. In 1177 stichtte zij een jaargetijde voor haar overleden echtgenoten, waaronder Peter, in de abdij van Oigny⁶⁸.

De vroegtijdige dood van Peter moet voor graaf Filips een grote teleurstelling geweest zijn, vooral omdat uit het huwelijk van Mathilde en Peter, wellicht posthuum, slechts een dochter geboren werd. Dit meisje werd naar haar grootmoeder Sibilla genaamd. Zij erfde van haar vader Saint-Venant, Lillers en Vladslo en huwde met Robrecht van Wavrin, erfelijk seneschalk van Vlaanderen⁶⁹. Graaf Filips moest er

63. *Op.cit.*, *loc.cit.*.

64. Uitgegeven bij F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oostvlaanderen*, 3e reeks, II, Kemzeke, p. 23.

65. Cfr. Uitgave L.C. BETHMANN, in M.G.H., SS., IX, Hannover, 1851, p. 327.

66. Cfr. noot 56.

67. *Gisleberti Chronicon Hanoniense*, *loc.cit.*; *Gesta episcoporum Cameracensium. Continuatio*, in M.G.H., SS., VII, p. 508; *Sigeb. Contin. Acquicinctina*, in M.G.H., SS., VI, p. 415.

68. SAMMARTHANUS, *Gallia Christiana*, IV, *Instrumenta*, kol. 92.

69. E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 201.

dan toch in berusten dat de erfopvolging in vrouwelijke linie zou doorgaan. Nog geen jaar na het overlijden van Peter, vóór hij Vlaanderen verliet om naar het Heilig Land te trekken, trof Filips maatregelen om aan zijn zuster Margareta en aan haar zoon Boudewijn van Henegouwen zijn opvolging te verzekeren⁷⁰.

Toen dit probleem geregeld was kon de graaf zich volledig wijden aan de buitenlandse politiek. Hij voerde in de laatste jaren van zijn regering wat men een «politique de grandeur» zou kunnen noemen. Deze politiek was trouwens voor Vlaanderen niet altijd even gelukkig. Maar dit is dan weer een andere geschiedenis⁷¹.

TH. DE HEMPTINNE

70. H. VAN WERVEKE, *Filips van de Elzas*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IV, kol. 302.

71. De professoren A. Verhulst en W. Prevenier lazen mijn handschrift en gaven mij nuttige wenken voor een aantal problemen, waarvoor ik hen van harte dank.

Willelmus Magnus Ballivus Flandriae*

Parmi les fonctionnaires de l'administration flamande à la fin du XIIe siècle et au commencement du XIIIe, au service des comtes Baudouin VIII et Baudouin IX, on trouve fréquemment un certain Willelmus Magnus¹. Jusqu'à présent il n'a guère attiré l'attention des historiens², mais la magnifique édition des chartes de ces comtes par W. Prevenier montre l'importance de la place qu'il a occupée à leur cour³. Willelmus Magnus est mentionné neuf fois dans cette collection de 298 chartes et documents émanants des deux comtes précités, des comtesses Mathilde, Marguerite et Marie et de leurs mandataires⁴. On distingue clairement sa place : bien inférieure à celle des grands vassaux, du chancelier Gérard et de quelques fonctionnaires de la chancellerie, mais supérieure à celle d'un grand nombre de témoins occasionnels et de fonctionnaires en service dans ce pays⁵. Comme il

* Le Dr. E. Warlop a eu l'amabilité de lire le manuscrit de cette étude et de me faire plusieurs précieuses remarques. Je l'en remercie bien vivement. Je remercie également Dom N. Huyghebaert qui a revu le texte français.

1. Le sigle W.M. désigne Willelmus Magnus.

2. Quelques remarques chez W. Prevenier, t. II, p. 43 (voir n. 3). G.G. Dept. Les influences française et anglaise dans le comté de Flandre au début du XIIIe siècle, Gand-Paris, 1928, p. 44 ; Th. Luykx, Johanna van Constantinopel, Anvers, 1946, p. 66-67.

3. De oorkonden der graven van Vlaanderen, 1196-1206, éd. W. Prevenier, trois vol., Bruxelles, 1964-1971 (cité désormais «Prevenier»).

4. Ce sont les numéros 8, 30, 63, 70, 117, 199, 241, 283, 297 dans l'édition de Prevenier.

5. Prevenier, De oorkonden, II, p. 418 donne une statistique des témoins mais ne mentionne pas W.M.

n'apparaît jamais dans les chartes des trois comtesses⁶, et que sa souscription ne figure qu'au bas des chartes des comtes Baudouin VIII et IX et des mandataires de ces derniers, les mentions de W.M. représentent 3 % des documents délivrés avant le départ de Baudouin IX pour la croisade et 20 % des chartes délivrées pendant le temps de la régence. Ces chiffres gagnent en valeur si l'on considère que W.M. n'intervient qu'une seule fois dans un dossier de plusieurs chartes⁷. En outre, il faudrait écarter de cette statistique les sept chartes de la collection Prevenier délivrées avant le premier témoignage de W.M. Par contre, la mention de W.M. dans la lettre du comte Baudouin IX, empereur d'Orient, adressée en février 1205 aux membres du conseil de régence qui gérait les affaires pendant son absence, lettre relative à la tradition d'un fief au notaire Gautier de Courtrai, présente un intérêt tout particulier⁸.

C'est cette lettre qui a fait supposer à Th. Luykx et à W. Prevenier que W.M. était membre de ce conseil et «ballivus Flandriae»⁹. Malheureusement W.M. ne porte jamais de titre. Mais on ne peut le contester : la lettre de février 1205 est adressée à six destinataires, dont cinq reçoivent ailleurs le titre de «ballivus Flandriae»¹⁰ ; or l'adresse n'établit aucune différence

6. En négligeant les 17 chartes de la comtesse Mathilde, les 20 chartes de la comtesse Marguerite et les 14 chartes de la comtesse Marie, on diminue d'autant les chartes qui entrent en ligne de compte dans notre statistique. Pendant l'absence du comte, W.M. signe deux des six décrets du comte de Namur, du chancelier et du petit conseil de régence.

7. Une affaire de dime, par exemple, est traitée dans un dossier de trois chartes (les n°s 240, 241 et 242) : W.M. n'en signe qu'une seule.

8. Prevenier n° 283.

9. Prevenier, *De oorkonden*, II, p. 619, introduction à la charte n° 283. Luykx, *Johanna van Constantinopel*, p. 70.

10. Prevenier, n°s 287, 288.

entre eux. Il n'y a pas de décret d'installation d'un conseil de régence. Par ailleurs, il semble que sa composition variait et que l'empereur-comte choisissait ses membres parmi un cercle restreint de fonctionnaires. W.M. était de ce nombre.

Quoiqu'il soit assez souvent nommé parmi les témoins dans les actes de la suprême autorité gouvernementale flamande, sa famille, son rang et sa fonction restent dans l'obscurité. Il n'a pas délivré de document en son nom propre. En dehors des chartes des comtes, du chancelier et du conseil de régence, il ne souscrit que deux documents : un acte du châtelain de Courtrai, qui répète exactement un acte du comte de novembre 1197¹¹ et un acte de Raas de Gavere (tradition d'une dîme) de 1209¹².

L'identité de tous les témoins nommés Willelmus Magnus n'est pas douteuse : un autre Willelmus Magnus ne pourrait souscrire ainsi à la même époque dans l'entourage du comte. W.M. n'est certainement pas identique au cleric et notaire Willelmus¹³, comme le faisaient faussement soupçonner des documents assez mal édités¹⁴. La récente édition de W. Prevenier

11. Cette charte émane à la fois du comte et du châtelain de Courtrai ; ce dernier en reproduit le texte dans une charte délivrée sous son propre seing, voir Prevenier II, p. 159, nr. 4 ; Van Hollebeke, L'abbaye de Nonnenbosche, Bruges, 1865, p. 70.

12. Cartulaire de l'abbaye de Ninove, éd. J.-J. De Smet, dans *Recueil des chroniques de Flandre*, II, Bruxelles, 1841, p. 825.

13. Eg. I. Strubbe, Egidius van Breedene, Bruges, 1942, p. 38, 43.

14. M. Prevenier a eu l'amabilité de me le confirmer par lettre du 5 mai 1970. Mais je ne voudrais pas taire que les actes anglais de ce temps confondent peut-être le « clericus Willelmus », qui y est souvent nommé, avec W.M. Celui-là passe pour un favori du roi d'Angleterre et du pape, qui le dotent de prébendes d'une manière à peu près inexplicable chez le notaire Willelmus. Voyez A. Wauters, Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de Belgique, III, Bruxelles, 1871, p. 87, 272, 273, 284.

montre que ces soupçons n'étaient pas fondés. Il s'agit naturellement du même Willelmus — le nôtre — dans les deux chartes de novembre 1197 : celle du comte et celle du châtelain. Dans la charte de Raas de Gavere, W.M. apparaît dans un contexte typique : le châtelain Roger de Courtrai signe immédiatement à côté de lui.

Des huit chartes qui portent la souscription de W.M., rédigées avant le départ du comte pour la 4e croisade, deux sont de Baudouin VIII¹⁵. Deux datent d'après la mi-avril 1202 et sont délivrées, sur l'ordre du comte par le chancelier seul ou avec les autres membres du petit conseil de régence¹⁶. Ce sont (avec les numéros de l'édition Prevenier) :

1) La charte n° 8, du 25 décembre 1192 ou 17 décembre 1193¹⁷ : le comte Baudouin VIII constate que l'abbaye d'Hasnon¹⁸ a cédé pour la vie l'autel et la dîme de Menin au couple Arnoul et Mathilde de Menin¹⁹ et à leurs enfants en échange d'une rente. Le lieu d'émission est inconnu. W.M. souscrit l'avant-dernier avec deux chevaliers et deux notaires de la chancellerie comtale.

2) La charte n° 30 de février 1195 : le comte Baudouin VIII confirme que le cleric Gommarus de Bellegem et sa femme donnent à la chapelle du comte à Courtrai 4 rasières d'avoine récoltées à Rollegem²⁰. La charte est dressée à Courtrai. W.M. souscrit le troisième avant-dernier avec cinq chevaliers et un notaire de la chancellerie.

15. Les témoins restent en effet les mêmes sous les deux comtes hennuyers.

16. Chartes n° 241, 197.

17. Pour la chronologie adoptée, voir Prevenier, *Oorkonden*, I, p. 434.

18. L'abbaye d'Hasnon, près de Valenciennes.

19. Rollegem, Fl. occ., arr. et canton de Courtrai.

20. Menin (Menen), Fl. occ., arr. Courtrai, chef-lieu de canton.

3) La charte n° 63 date de mai 1197 : le comte Baudouin IX confirme la donation à l'abbaye de Saint-Thierry de Reims d'une dîme à Dottignies²¹ par (le chevalier) Baudouin de Dottignies. Le comte se porte garant de l'exécution de la donation. La charte est dressée à Courtrai. W.M. souscrit le dernier après le châtelain d'Oudenburg, le fils du châtelain de Courtrai et deux témoins inconnus.

4) Le comte, la comtesse et le châtelain de Courtrai renoncent, par la charte n° 70 de novembre 1197, à tous les droits qu'ils possèdent sur une terre à Wevelgem²², que le chevalier Lambert «de Veghte» (Vichte) avait donnée à l'abbaye de Nonnenbosche. Le comte et le châtelain renoncent en outre à leurs droits sur une terre située à Kuurne²³. Le lieu d'émission de la charte est inconnu. W.M. souscrit le dernier après le chancelier, Baudouin de Comines et le banneret Henri de Bailleul.

5) Par la charte n° 117 du 25 décembre 1198 ou du 4 décembre 1199, le comte, du consentement de sa femme, donne la dîme de Hulst à la chapelle comtale de Courtrai. La charte est délivrée à Courtrai ; elle est souscrite par le banneret Daniël de Courtrai, trois chevaliers et W.M.

6) Par la charte n° 199 de mars 1202, le comte donne 4 bonniers (à peu près 5,6 hectares) de terre marécageuse à l'abbaye de Messines près d'Ypres. La situation de cette terre est inconnue. La charte est délivrée à Courtrai. La liste des témoins est remarquable ; elle commence par la comtesse Marie, dont

21. Dottignies, Hainaut, arr. et canton de Mouscron.

22. Wevelgem, Fl. occ., arr. Courtrai, canton de Menin.

23. Kuurne, Fl. occ., arr. et canton de Courtrai.

la souscription est suivie de celle du chancelier, de l'abbé de Loos, du clerc Wulvinus, de six chevaliers, d'un bailli de Gand et de W.M.

7) La charte n° 241, d'avril 1202, émane du conseil de régence, c'est à dire le chancelier réuni avec les châtelains de Saint-Omer et de Lille. Sur l'ordre du comte parti pour la croisade ils confirment la donation, par le chevalier Baudouin de Ronsele²⁴, à l'église d'Harlebeke, d'une dîme perçue à Wevelgem²⁵. La charte est délivrée à Courtrai. Vingt témoins souscrivent : l'oncle illégitime du comte, Gouillaume, trois bannerets, treize chevaliers, deux notaires et, le dernier, W.M.

8) La charte n° 297, de décembre 1205, est une confirmation du chancelier, sur l'ordre de l'empereur : Baudouin IX a donné à l'abbaye de Zonnebeke une dîme levée à Zonnebeke, après que Jean van Rekkem eût restitué ce fief au comte-empereur²⁶. Le lieu d'émission n'est pas connu. Parmi les dix témoins, W.M. souscrit le troisième à côté de neuf chevaliers²⁷.

L'analyse de ces huit chartes souscrites par W.M. fait apparaître un certain nombre de traits positifs et négatifs :

a) C'est le comte régnant seul, ou son mandataire pendant son absence qui délivre ces chartes. Aucune des trois comtesses ne joue ce rôle, même si elles ont fait rédiger des actes durant la même période et au même lieu.

b) La teneur des actes concerne des traditions de fiefs ou des donations accomplies par le comte. Ce

24. Ronsele, Fl. or., arr. Gand, canton de Zomergem.

25. Voir note 22.

dernier doit aussi intervenir, en tant que haut seigneur du comté, dans les donations et les ventes faites par ses vassaux. W.M. n'intervient jamais comme témoin dans des actes de la grande politique (par ex. dans les traités avec les puissances étrangères), de la vie constitutionnelle ou économique (par ex. octroi ou confirmation de «keure», fixation de taxes, inventaire de biens). D'autre part, il ne s'occupe jamais de la solution des problèmes financiers qui découlent des dotations (par ex., achat de terres pour alimenter des prébendes, voir chartes n°s 288 et 292). W.M. n'appose pas son seing à des jugements de la «curia» ou d'autres assemblées.

c) Les chartes souscrites par W.M. sont très vraisemblablement toujours délivrées à Courtrai. Ce lieu n'est pas nommé dans les chartes n°s 8, 70 et 297 ; il ne peut pas être inféré à partir de chartes délivrées à peu près à la même date ; mais il reste vraisemblable qu'elles ont été délivrées, comme les autres chartes, à Courtrai²⁸.

d) Quant à la date, ces chartes sont données le plus souvent à l'occasion de grandes fêtes religieuses²⁹. Des huit chartes, trois sont datées de la Noël (les n°s 8, 117 et 297) ; trois ont été délivrées aux alentours de Pâques (les n°s 63, 199 et 241). Une charte est datée de février 1195, une autre de novembre 1197. Les mois d'été manquent

26. Zonnebeke, Fl. occ., arr. Ypres, canton de Passendale.

27. Prevenier Oorkonden, I, p. 393, qualifie, par erreur, cette charte de donation à un tiers.

28. Les actes rédigés à peu près à la même date que la charte n° 8 n'indiquent pas le lieu où ils ont été délivrés (n° 10); ou bien la date est douteuse ; la charte n° 9, par ex., est donnée à Wijnen-dale, mais la date est problématique. On rencontre la même difficulté avec les chartes voisines, dans le temps, du n° 70.

29. Voir H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, I, Hanover, 1891, p. 126.

totalement³⁰.

d) Jusqu'en 1198, les chartes comtales souscrites par W.M. sont en rapport avec la châtellenie de Courtrai, soit par la terre qui fait l'objet de la tradition, soit par l'origine d'un des partenaires. A partir de 1198, cette situation se modifie.

e) Un des partis intervenants est toujours une institution religieuse.

f) La valeur sociale des témoins parmi lesquels figure la souscription de W.M. gagne en importance vers la fin de l'époque.

g) W.M. ne paraît pas avoir monopolisé l'un ou l'autre de ces traits. Des traditions de terres ou de droits auront lieu, par ex., dans la région de Courtrai sans qu'intervienne la souscription de W.M. Mais on ne voit pas d'autre personne qui paraisse dans ces actes aussi souvent que W.M.

On peut négliger la remarque f) : si les institutions religieuses sont presque toujours mêlées aux affaires où intervient W.M., c'est parce que ces institutions ont conservé leurs chartes plus soigneusement que les institutions laïques. D'autre part, comme la tradition de fiefs à des institutions religieuses pouvait amoindrir la capacité militaire du comté et augmenter le fardeau de la défense pour le reste des vassaux laïques, les transactions concernant les fiefs où intervenaient des maisons religieuses devaient être traitées très soigneusement et être soumises à l'approbation des hommes liges du comte.

30. Charte n° 8 pour Hasnon ; chartes n°s 30 et 117 pour la chapelle comtale de Courtrai ; charte n° 63 pour Saint-Thierry de Reims ; charte n° 70 pour Nonnenbossche ; charte n° 199 pour l'abbaye de Messines ; charte n° 241 pour d'église d'Harlebeke ; charte n° 297 pour la prévôté de Zonnebeke.

Quant à l'importance sociale croissante des témoins dans les dernières chartes où est mêlé W.M., elle peut correspondre à une croissance parallèle de son influence. Mais la documentation est trop restreinte pour autoriser des conclusions exactes. Dans la chartre de Raas de Gavere, W.M. n'apparaît vraisemblablement qu'en témoin occasionnel³¹.

En résumé, on peut dire que W.M. est témoin dans les actes des comtes ou de leurs mandataires, lorsqu'il s'agit de changements de biens ou de droits où les comtes doivent intervenir à titre de seigneur, d'avoué ou de propriétaire³². Cette règle reste en vigueur si l'objet de l'acte est un fief qui dépend du comte. Il était nécessaire que les autres vassaux approuvassent tout changement dans la distribution des fiefs, des terres et des droits, et tous nouveaux engagements pris par le comte ; leur approbation les engageait à leur tour³³. Les actes importants demandaient le témoignage de la «curia», assemblée des grands vassaux du comte réunie à l'occasion des grandes fêtes de l'année liturgique³⁴. Les membres de la «Curia» présents à ces assemblées se retrouvent dans les listes de témoins.

On a ensuite l'impression que W.M. tenait un registre des fiefs, des terres et des droits du comte, où il enregistrait tous les changements survenus dans la

31. Voir n. 12.

32. Le comte est avoué supérieur de toutes les abbayes en Flandre, Ed. de Moreau, Histoire de l'Eglise en Belgique, II, Bruxelles, 1946, p. 226.

33. E. Chénon, Histoire générale du droit français public et privé, Paris, 1926, p. 382.

34. F. L. Ganshof, Die Rechtsprechung des gräflichen Hofgerichtes in Flandern vor 1250, dans *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, germ. Abt.*, LVIII, p. 172.

région de Courtrai. Il n'était pas nécessaire qu'il assistât personnellement à toutes les transactions ; il avait des représentants ; mais il restait responsable de l'enregistrement. On peut croire que cet enregistrement apportait à ces actes une garantie supplémentaire.

De plus, on peut en déduire qu'il accomplissait une troisième fonction en relation étroite avec les deux autres : c'est lui qui devait contrôler si les actes avaient été passés en conformité avec les lois et coutumes. C'était à lui ainsi à contrôler si les partis avaient précisé exactement les droits en question, si le nombre et la qualité des témoins suffisaient, si aucune des étapes de l'acte n'avait été omise : cession et restitution, approbation des «homines», investiture et peut-être vente ou donation. En un temps où la séparation des pouvoirs, fondement d'un État qui fait droit à tous, était ignorée, le bailli pouvait avoir des tâches exécutives aussi bien que judiciaires.

Ce mélange de responsabilités diverses que montrent les chartes de ce temps, range W.M. dans le cercle des baillis flamands³⁵ institués par les comtes dans la seconde moitié du XIIe siècle : «ministeriales qui moderno tempore ballivi appellantur» disait une bulle pontificale de 1184³⁶. Dépassant les grands châtelains, ces baillis deviendraient bientôt les principaux fonctionnaires du comté. Fonctionnaires amovibles et dépendants, ils s'imposeront bien vite comme les contrepois de ces châtelains-vassaux, qui possédaient leur fonction en fief.

35. H. Nowé, *Les baillis comtaux en Flandre des origines à la fin du XIVe siècle*, Bruxelles, 1928. *Prevenier, Oorkonden*, II, p. 439.

36. B. Guérard, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, Paris, 1840, p. 366.

De toute évidence, W.M. était en charge dans la châtellenie de Courtrai où le comte Philippe d'Alsace mentionne, vers 1180, un «ministerialis meus», que le Dr. Warlop prend, avec beaucoup de raison, pour un bailli³⁷. Un autre bailli avec ce titre apparaît en 1219 et en 1226. Entretemps, d'autres fonctionnaires peuvent avoir été chargés de ces tâches de police³⁸.

Comme W.M. a souscrit quelques actes en dehors de la région de Courtrai, la question se pose s'il n'a pas eu des tâches dans un domaine qui n'était plus régional. La question sera traitée plus loin.

Les chartes montrent que, du temps de W.M., d'autres baillis agissaient de la même manière. Parmi eux, le bailli Rolinus de Gand est mentionné le plus fréquemment³⁹. Il apparaît, en tout, neuf fois. Lui non plus n'est pas témoin des grands traités ; son témoignage ne porte que sur des questions domaniales⁴⁰, notamment dans un procès. Les biens dont il a à traiter sont situés dans les régions de Gand, d'Alost et de Waas. Ces affaires étaient traitées principalement à des dates proches des grandes fêtes religieuses. La liste des interventions du bailli Rolinus montre une mobilité que W.M. ne possède pas : tandis que ce dernier ne travaille qu'en un seul endroit, Rolinus souscrit des actes en cinq endroits différents.

37. E. Warlop et L. Blockeel, *Nova terra que dicitur Vebta. De abdij van Sint Diederik bij Reims en de oudste geschiedenis van Vichte*, dans *De Leiegouw*, IX, 1967, p. 43-44. Je remercie bien sincèrement le Dr. Warlop de cette indication. Il ne serait peut-être pas superflu de se demander s'il ne s'agit pas d'un bailli-adjoint, qualifié ici de «ministerialis».

38. H. Nowé, *Les baillis comtaux*, n. 35.

39. W. Prevenier, *Oorkonden*, I, p. 426, donne une liste de baillis.

40. Charte n° 181.

Une autre différence entre lui et W.M. consiste en ce qu'il doit s'occuper de questions financières. C'est ainsi qu'il doit recouvrer la dîme d'Hulst (charte n° 118). Ses pouvoirs exécutifs s'étendent donc plus loin que ceux de W.M.

Enfin, voici à titre de comparaison, encore les régestes du bailli Gérard Wainard. On le fit passer de Gand à Saint-Omer. Plus tard, on déplacera systématiquement les baillis pour préserver leur indépendance. Au début, Wainard était en fonction à Gand avec Rolinus. A partir de 1200 sa compétence s'étend à la région de Saint-Omer et d'Aire-sur-la-Lys.

Les régestes de W.M. d'après les chartes⁴¹.

N°	lieu d'emis.	situation de l'objet	résidence du donateur	résidence du destinataire	contenu	rôle du comte	date
8	—	Menin/Co	Hasnon/Val	Menin/Co	échange	a/s	N 92/93
30	Co	Rollegem/Co	Bellegem/Co	chap./Co	don. tiers	p/s	2 95
63	Co	Dottignies/Co	Dottignies/Co	Reims	don. tiers	s.	P 97
70	—	Wevelgem/Co	Comte/Chat/Co	Ypres	don. comte	s.	11 97
117	Co	Hulst	comte	chap./Co	don. comte ⁴²	s/p	N 97/98
199	Co	?	comte	Messines/Y	don. comte ⁴²	s/p	P 02
241	Co	Wevelgem/Co	Ronsele/G	Harlebeke	don. tiers	a/s	P 02
283	(lettre)	Co	Eperlecques	Co	transfert	s	
297	—	Zonnebeke/Y	comte	Zonnebeke	don. comte	s	N 05
<i>Les régestes de Rolinus d'après les chartes</i>							
50	Br	Zélande	comte	abb. Dunes	don. comte	s	22 6 96
51	Br	Zélande	comte	abb. Dunes	don. comte	s	22 6 96
94	Co	Waas	comte	St. Pierre/G	conf. don.	s	N 97/98
118	—	Hulst	comte	chap./Co	mand. de recouvrer	s	N 98 ou 4 12 99
120	Daknam	Ninove/Alost	comte	Alost	libér. taxes	s	N 98/99
130	Y	Zélande	comte	abb. Dunes	don. comte	s	21 2 00
148	—	Alost	comte	Ename	don.comte	s	N 99/00
181	Smeerhebbe	Alost	Alost	St. Pierre/G	jugement	s	N 00/01
182	—	G/Waas	comte	St. Pierre/G	don. comte	s	N 97/01

41. Explication des sigles : Co = Courtrai ; Y = Ypres ; G = Gand ; Val = Valenciennes ; S.O. = Saint-Omer ; don. = donation ; con. = confirmation ; N. = Noël ; P = Pâques ; s. = seigneur ; p = propriétaire ; a = avoué.

42. Il n'apparaît pas clairement, dans le texte, s'il s'agit de fiefs ou de biens allodiaux du comte.

Les régestes du bailli Gerard Wainard d'après les chartes

N°	lieu d'émis.	situation de l'objet	résidence du receveur du destinataire	contenu	rôle du comte	date
120	Daknam	Alost	comte Ninove/Alost	libéra. de taxes	s.	N 98/99
122	Gand	Zélande	comte St. Bavon/G.	don. comte	s.	N 98/99
148	—	Alost	comte Ename	don. comte	s.	N 99/00
171	Aire/L.	Aire	comte St. Pierre (Aire)	conf. don. comte	s.	N 00/01
187	—	St. Omer	comte St. Omer	investiture	s.	N 00/01
191	Co	St. Omer	bourgeois St. Bertin	don. tiers	s.	P 02

La lettre de l'empereur de février 1205 (n° 283) et le rôle qui revient à W.M. dans cette affaire permettent d'éprouver les résultats de l'analyse des huit chartes. La lettre est adressée à un petit groupe de six personnes, dont trois sont connues comme membres du petit conseil de régence : le chancelier Gérard et les châtelains de Saint-Omer et de Lille. Ils gouvernent le comté et décident dans les affaires courantes, encore que leurs compétences ne soient pas tout à fait claires parce qu'il n'y a pas de décret d'investiture. Mis à part le «karissimus avunculus suus» et les «dilecti et fideles sui», les destinataires de la lettre sont les «dilecti sui» Wulvinus, notaire de la chancellerie comtale, Baudouin de Lobbes et W.M.⁴³. Wulvinus et Baudouin de Lobbes sont encore nommés dans d'autres lettres de l'empereur, mais W.M. n'y apparaît que cette seule fois. Les six personnes de confiance sont avisées que l'empereur a donné, avec l'approbation des «homines sui», nommés dans la lettre, un fief au notaire Gautier de Courtrai en récompense de ses fidèles services⁴⁴. Le fief a été restitué par un autre croisé. Le nouveau vassal a prêté serment. Les destinataires de la lettre sont «semoncés» d'avoir à protéger cette propriété. Cinq lettres sont réservées à ce transfert de propriété⁴⁵. A l'initiative du bénéficiaire, l'habile et précautionneux notaire Gautier, l'empereur s'adresse au petit conseil, au grand conseil, au pape et au roi de France, les priant de protéger le fief dans la main du nouveau vassal : le pape

43. Ils n'étaient pas «fideles», c. à d. vassaux, mais fonctionnaires.

44. Sur Gautier (Walterus) de Courtrai, prothonotarius Flandriae, voir Eg. I. Strubbe, Egidius van Breedene, p. 44.

45. N° 280 au pape, n° 281 au roi de France, n° 282 au petit conseil, n° 283 au grand conseil, n° 284 notification.

doit menacer du ban tous ceux qui disputeraient le fief à Gautier. Les trois membres du petit conseil sont menacés d'être punis par le procureur Philippe de Namur, s'ils n'obtempèrent pas. En même temps, l'empereur les instruit des rétroactes de la tradition : le fief est situé près de Courtrai ; il a été restitué par Robert d'Eperlecques qui l'avait reçu immédiatement avant son départ pour la croisade, évidemment pour l'encourager dans cette expédition⁴⁶. L'empereur ne cache pas combien il est indigné que le croisé veuille retourner si tôt ; mais il lui a permis de vendre son fief à Gautier.

La comparaison des deux lettres (n° 282 et 283) montre les différentes fonctions des deux groupes de conseillers. On voit que le petit conseil doit être informé en détail des conditions du transfert. Il doit accepter cette décision et la défendre. Le comte avait pris cette décision à l'étranger. Il avait donc exercé ses droits de seigneur, avoué ou de propriétaire qu'il ne pouvait d'ailleurs pas abandonner. Dans ce domaine, ses représentants ne peuvent prendre que des décisions provisoires, qui doivent être ensuite confirmés par le seigneur, l'avoué ou le propriétaire lui-même. En général, ses représentants attendent des ordres dans chaque cas.

Mais il faut souligner ici que, dans ces questions de transfert de fiefs, le comte n'est pas tout à fait libre et indépendant : l'assemblée des grands vassaux devait certifier qu'il n'y avait pas d'obstacle à ce changement ; ils devaient vérifier si les biens du comte étaient conservés en état, si la capacité militaire du comté demeurait intacte, s'il ne s'agissait pas d'avantages accordés sans juste motif. Le comte ne pouvait négliger l'avis de ses grands vassaux.

46. Eperlecques, France, Pas-de-Calais.

Le petit conseil représentait la «curia» restée en Flandre. L'empereur doit donc l'informer des circonstances du transfert. Sans doute a-t-il, même à l'étranger, une «curia» autour de lui, mais il doit écouter les grands vassaux demeurés en Flandre, dont il n'est pas absolument sûr : il ignore s'ils approuveront sa décision. Les causes de cette crainte ne sont pas connues. Peut-être faut-il les chercher dans la personne du notaire Gautier auquel l'accession à un fief de cette nature demeurerait interdit en raison de son rang social⁴⁷. Il se peut aussi que la «curia» en Flandre se sentît dépassée. Les grands châtelains se considéraient depuis longtemps comme des partenaires du comte et non comme des fonctionnaires subordonnés.

Les membres subalternes du petit conseil n'ont pas le droit d'être instruits des conditions du transfert : de là l'existence de deux lettres distinctes (n° 282 et 283). Mais il incombe au bailli de contrôler les formalités. Le contrôle ayant abouti à un résultat positif, il doit en conséquence enregistrer et défendre la nouvelle situation. Il faut sans doute voir, dans cette lumière, l'action de W.M. Wulvinus et Baudouin de Lobbes jouent le rôle d'assistants. L'empereur n'a rien à craindre d'eux. Non seulement parce qu'ils ne sont que des fonctionnaires dépendants, mais parce qu'ils n'ont à intervenir que dans les formalités, que W.M. doit vérifier. Mais il est évident que Baudouin IX a plus de confiance dans ses nouveaux baillis, qui sont placés en dehors de la hiérarchie féodale : il s'adresse à W.M. directement et non par l'intermédiaire du chancelier. Les deux groupes ont donc des

47. Il est vrai qu'E. Warlop, de *Vlaamse adel voor 1300*, II, Handzame, 1968, p. 336 suppose qu'il appartenait à la famille des châtelains de Courtrai.

fonctions décisives et exécutives. Le premier doit réitérer l'approbation de Constantinople et la défendre ; le deuxième, après contrôle des formalités, doit protéger le nouvel état de choses.

Une sixième charte se borne à notifier le transfert⁴⁸ et une septième nous apprend que le notaire Gautier a l'intention de remettre le fief à une église de Courtrai (n° 286) : l'empereur s'adresse au roi de France en le priant de surveiller ses «baillivi de Flandria».

N'y a-t-il pas d'autres actes qui puissent compléter ou confirmer cette interprétation ? De fait, l'empereur s'adresse quatre fois au conseil de régence⁴⁹. Dans trois cas, il s'agit de demandes de protection, mais non de changements actuels de propriété. Comme les biens ou le droit du comte ne sont pas immédiatement en cause, Baudouin IX renonce à élargir le conseil : un bailli n'était pas nécessaire dans ces affaires. Dans une quatrième lettre, l'empereur donne l'ordre d'acheter des terres pour assurer la dotation d'une église⁵⁰. Pour ce mandat, le conseil est complété de trois personnes : l'avoué de Béthune qui est de retour de Constantinople, Baudouin de Lobbes et Gautier d'Ypres. L'absence de W.M. s'explique par le fait qu'il ne s'agit pas d'un changement de biens. Il ne fallait pas de protection.

Ces quatre actes ne contredisent donc pas la thèse défendue, mais ils ne la soutiennent pas avec la clarté souhaitée. On ne peut nier qu'un autre bailli aurait dû compléter le conseil de régence si le fief du notaire Gautier se fut trouvé dans une autre région. Mais W.M. est le seul bailli qui collabore à une tradition en dehors de sa propre région. Qu'on n'oublie

48. Charte n° 284.

49. Chartes n°s 225, 265, 288.

50. Charte n° 288.

pas que Courtrai était presque la capitale de la Flandre sous les deux comtes hennuyers : «... situs ville Curtracensis nobis... placeret plurimum»⁵¹. Cette circonstance donnait au bailli de cette ville un rang à part et même des compétences spéciales. On peut donc continuer à croire que W.M. avait les compétences d'un bailli rattaché à la «curia» et à la haute cour du comté, soupçon qui est nourri par sa qualité de membre du conseil, mais l'hypothèse n'est pas suffisamment établie.

W.M. n'appartenait pas aux grandes familles du pays. On le rangera parmi ceux de ses collègues qui, comme lui, complètent occasionnellement le conseil : Baudouin de Lobbes ou Lothaire d'Ypres. Ceux-ci tiraient leur origine de familles de «ministeriales» ou de petite noblesse qui s'étaient distinguées, dès la seconde génération, au service du comte. Lothaire d'Ypres est sûrement un parent de Gautier d'Ypres, qui apparaît comme sénéchal sous le comte Philippe d'Alsace⁵². Baudouin de Lobbes était au temps de la régence châtelain (burgwart, gardien du château) de Locres près de Valenciennes, comme on le voit dans une souscription de 1202⁵³. Il y a sûrement une relation entre lui et Gautier de Locres, fidèle serviteur du comte Philippe, qui dit de lui en 1175 : «non tantum

51. Charte n° 287.

52. Voir H. Coppieters Stochove, *Régestes de Philippe d'Alsace*, dans *Annales de la Société d'histoire et d'archéol. de Gand*, VII 1906, XII, par ex. p. 87, 93.

53. Balduinus de Lobies, castellanus de Locres : malgré le point-virgule mis entre les deux noms dans Prevenier, n° 199, je suis persuadé qu'il ne s'agit que d'une seule personne. A mon avis, il est question ici de Locres près de Valenciennes et non de Lokeren près de Gand. Par «châtelain», il faut entendre le gardien du château (all. : Burgwart) et non le haut justicier de la châtellenie (all. : Burggraf). Comparer avec le «castellanus de Maldenghem» du n° 234.

ut testes admissus est sed vice mea rem omnem instituit et ordinavit»⁵⁴. En 1212 Baudouin est sénéchal de Valenciennes et remplit ensuite plusieurs charges importantes au service de la comtesse Jeanne⁵⁵. Ces baillis n'agissent pas dans une seule région ; ils sont préposés à des emplois spéciaux. Il en va ainsi de W.M. et on peut supposer qu'il appartenait à une famille semblable.

En 1206 W.M. disparaît des actes du gouvernement flamand et de l'administration supérieure. Au cours de cette année, le bruit de la mort de l'empereur devint une certitude et Philippe de Namur devint définitivement régent. Le chancelier Gérard, cet «ardent partisan du roi d'Angleterre»⁵⁶, mourut à la fin de 1205 ou au commencement de 1206. L'oncle de Baudouin IX, Guillaume de Thy-le-Château, fils illégitime de Baudouin IV, comte de Hainaut, lui succéda. Le parti anglais à la cour se vit refoulé sous la pression du parti français. Ces changements politiques peuvent avoir entraîné la disparition de W.M., mais ce n'est pas une certitude. Y a-t-il eu des intrigues de cour ? N'avait-on plus besoin de ses services ? Nous ne lui connaissons pas de successeur. Son office a-t-il été dissous ? Avait-on pensé à fonder un office de «magnus ballivus» en Flandre, à l'exemple du Hainaut, et s'en abstint-on plus tard ? Y renonça-t-on plus tard⁵⁷? Ce qui est sûr, c'est que W.M. était bailli de et à Courtrai. Ce qui est vraisemblable, c'est qu'il fut en même temps, chargé des fonctions d'un bailli «spécialisé» à la haute cour féodale :

54. A. Giry, Histoire de la ville de Saint-Omer, Paris, 1877, pièces justificatives, p. 392.

55. Th. Luykx, Johanna van Constantinopel, p. 121, 580.

56. G. Dept. Les influences française et anglaise, p. 83.

57. M. Bruwier, Baillis et prévôts du Hainaut, dans *Anciens pays et assemblées d'État*, III, 1951.

Vijf variaties op het thema «De Belgische Vlasnijverheid».

Wegens zijn onmiskenbare invloed op de historiografie eist het belangrijke naslagwerk van E. SABBE, *De Belgische Vlasnijverheid. I : De Zuidnederlandse Vlasnijverheid tot het Verdrag van Utrecht (1713). II : Van het Verdrag van Utrecht (1713) tot het midden van de XIXde eeuw.* Kortrijk, Nationaal Vlasmuseum, 1975, 396 resp. 703 blz., een meer dan gewone aandacht op.

Met de posthume uitgave van het tweede deel en een licht bewerkte heruitgave van het eerste deel van E. Sabbe's levenswerk is het Comité van het Nationaal Vlasmuseum tegemoet gekomen aan de groeiende belangstelling voor een nijverheid die meer dan drie eeuwen lang een van de belangrijkste was van ons land. Die publikatie kwam niet te vroeg : zowel de eerste uitgave van het eerste deel (1943) als de vulgariserende samenvatting van het geheel, verschenen in het Frans (1945) zijn bibliofiele zeldzaamheden geworden¹. Door het volledige werk toegankelijk te maken voor een breed publiek heeft voornoemd Comité tevens aangetoond dat een museum

1. (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren, 95e aflevering), Brugge, 1943 en *Histoire de l'industrie linière en Belgique*, in *Collection Nationale*, 6me série, nr. 67, Brussel, 1945. Bij volgende verwijzingen naar het eerste deel, slaat het eerste arabische cijfer op de uitgave. Bvb. I,1,158 of 2,151 betekenen deel I, 1ste uitgave, blz. 158 of zelfde deel, 2de uitgave, blz. 151.

niet noodzakelijk een steriele tentoonstellingskast hoeft te zijn, maar evengoed kan uitgroeien tot een uitstralingspunt van waardering zowel voor het geschiedkundig onderzoek als voor de talrijke relikten van een industrieel patrimonium, dat thans zwaar met vernietiging wordt bedreigd. Trouwens, naar geest en inhoud vormt het jongste initiatief een verlengstuk van de succesvolle tentoonstelling over de nationale vlashistoriek die begin 1968, onder de stuwende leiding van schr. in Kortrijk werd gehouden². Hopelijk zal de realisatie van het veelbelovend museum niet lang meer op zich laten wachten. Met de publikatie van dit werk werd tevens hulde gebracht aan een van de meest actieve ontwerpers van dit museumidee.

Wat de vormelijke aspecten van het hier behandelde boek betreft, stelt men vast dat de heruitgave van het eerste deel afwijkt van de eerste uitgave door de aanpassing van de spelling, een hernummering van de voetnoten alsook door een aantal verbeteringen in de tabellen. Hierdoor werd de jongste uitgave met 28 blz. ingekort, wat tot enige verwarring kan leiden bij het naslaan van verwijzingen naar de eerste uitgave, die voorkomen in studies van andere auteurs. Dit euvel is geen verwijt maar de vaststelling van een noodzakelijk kwaad verbonden aan iedere heruitgave. Het is trouwens een verdienste van de uitgevers dat ze niet geopteerd hebben voor de gemakkelijkste oplossing in de vorm van een minder fraaie en in taalkundig opzicht onverantwoorde anastatische herdruk. Behalve het lijvig exposé (553 blz.) bevat het tweede deel nog tien bijlagen — meest van statistische aard — een kaart met aanduiding

2. *Catalogus van de Tentoonstelling nationale vlashistoriek van de 9de tot de 20ste eeuw*, Rijksarchief en stedelijk museum van Kortrijk, van 5 februari tot 3 maart 1968, Brussel, 1968.

van het percentage plattelandsbewoners betrokken bij de vlasnijverheid omstreeks 1845 en een handige index op de persoons- en plaatsnamen. Deze index werd op punt gesteld door E. Warlop. Bijlage I omvat de aksijnslijsten die grotendeels onder toezicht van N. Maddens werden samengesteld.

Ofschoon de titel van dit volumineus oeuvre eerder een nationalistische begrenzing suggereert, bevatten de talrijke verwijzingen — vaak ganse hoofdstukken — naar de toestanden in de omringende landen en de uitdieping van factoren die de afzetmogelijkheden van onze vlasprodukten in het buitenland bepaalden, evenveel waardevolle bijdragen tot de kennis van de internationale economie. Behalve uiteraard met de Belgische, was de auteur evenzeer vertrouwd met de Franse en Nederlandse archiefdepots. De oorspronkelijkheid van het werk, de zakelijke aanpak van het onderwerp en de vlotte stijl waarin talloze nuchtere gegevens beschreven werden, zijn belangrijke pluspunten.

In zijn woord vooraf (in beide uitgaven staat het germanisme «voorwoord» gedrukt) verklaart schr. dat hij zich aanvankelijk tot doel gesteld had een geschiedenis van de Vlaamse vlasnijverheid te schrijven. De traditie wilde toen immers dat die nijverheid steeds een Vlaams monopolie geweest was, met de Leiestreek als bakermat. Opzoekingen in die richting brachten echter de negatie van het oorzakelijk verband tussen de opkomst van die industrie, de ondergang van de lakennijverheid en de rooteigenschappen van het Leiewater. De ontdekking van andere en een tijdlang meer bloeiende centra buiten Vlaanderen, leidden tot een geografische uitbreiding van het onderwerp. Zo ontstond de geschiedenis van de Belgische vlasnijverheid voorzien van een brede omlijsting. Chronologisch bestrijkt de gedetailleerde hoofdbrok van het boek ongeveer zeven eeuwen — van de

13de tot het midden van de 19de — met wortels tot in het Romeins tijdvak en een doortrekking tot in het begin van de 20ste eeuw.

Onder de term vlasnijverheid verstaat schr. de vlas-teelt, de linnenweverij, de twijnindustrie, de kantnijverheid en de bleekindustrie, behalve deze laatste, allemaal sectoren die uitsluitend op het vlas afgestemd zijn. Precies in die begrenzing schuilt een groot gevaar voor de interpretatie van oorsprong en ondergang van een nijverheid die slechts één onderdeel uitmaakt van het verzamelbegrip textielnijverheid. Niet ten onrechte wees J.A. van Houtte erop dat de opbloei van de landelijke vlasnijverheid nauw verband hield met het ontstaan van geheel de landelijke exportindustrie, inclusief de vele vormen van nieuwe draperie. Bovendien waren de Zuidelijke Nederlanden slechts een deeltje van een grote vlaszone die zich uitstreckte vanaf Ierland tot in Rusland. Meteen verzwakt de stelling geponeerd door E. Sabbe, dat de doorbraak van de vlasnijverheid hoofdzakelijk veroorzaakt werd door de Honderdjarige Oorlog, die zou geleid hebben tot de ineenstorting van de Franse linnennijverheid en tot een economische versterking van de Nederlanden. Van veel groter belang waren intengendeel de verlegging van het economisch zwaartepunt in Europa, de opkomst van de zeeroute tussen Italië en de Nederlanden alsook de groeiende vraag naar goedkopere weefsels, allemaal verschijnselen die het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog met meerdere decennia vooruitliepen en — voor zover ze later aan intensiteit wonnen — volledig vreemd waren aan die oorlog³.

3. J.A. van HOUTTE, *De Zuidnederlandse Vlasnijverheid tot in de XVIIIe eeuw. Kanttekeningen bij een onlangs verschenen studie*, in *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, dl. XXVI, 1948, blz. 741-755, vooral 747-751.

De vraag naar goedkopere weefsels waaraan de vlasnijverheid zich lange tijd kon optrekken, schiep naar het einde toe van het Ancien Regime een geduchte konkurrent in de gestalte van de katoennijverheid. Eigenlijk was de katoenbewerking altijd belangrijk, maar de druk ervan werd geleidelijkaan groter door de toenemende invoer van Indische volkatoenen weefsels en niet minder door de stijgende produktie in Europa — de Leiestreek niet uitgezonderd — van fustein, later van siamois, twee mengelweefsels samengesteld uit een vlagaren ketting of schering en een katoengaren inslag⁴. Dat men in de Europese textielnijverheid het gebruik van katoen beperkte tot de produktie van mengelweefsels, was het gevolg van een technische onvolkomenheid van het klassieke spinnewiel. Dit werktuig liet niet toe het katoengaren voldoende stevig te spinnen om als ketting- of scheringaren aan te wenden. Dit soort garen moet immers bestand zijn tegen de slagen van de schietspoel en het gewicht van het weefsel op het getouw. Dit resultaat kon men weliswaar bereiken door gebruik te maken van primitievere middelen — bvb. het spinrokken — doch deze tijdrovende arbeid was slechts rendabel in gebieden met een veel lagere

4. Z.W. SNELLER, *De opkomst der Nederlandsche katoenindustrie*, in *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 6de reeks, dln. 4 (1926), blz. 237-274 en 5 (1927), blz. 101-113 (herdrukt in Z.W. SNELLER, *Bijdragen tot de economische geschiedenis*, in *Aula-boeken*, nr. 359, 1968, blz. 80-133); W.E. MINCHINTON, *The growth of English overseas trade in the 17th and 18th centuries*, Londen, 1969; A. THYS, *Schets van de ontwikkeling der katoendrukkerij te Antwerpen (1753-1813)*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 53 (1970), blz. 157-190; A. VIAENE, *Handel en nijverheid te Kortrijk in 1764*, in *Verslagen en mededelingen van De Leiegouw*, II, 1960, blz. 95-102, vooral 98-99; DEZ, *Handel en nijverheid te Menen*, in *ibidem*, blz. 237-251, vooral 241-243 en J. PIETERS, *Nijverheid en handel in Ieper in de jaren 1750-1780*, in *Album Antoon Viaene*, Brugge, 1970, blz. 277-284, vooral 278.

levensstandaard, zoals in Indië, waar zowel de grondstof als de arbeidskrachten in overvloedige mate aanwezig waren. Trouwens op dit ogenblik beleeft de textielnijverheid een gelijkaardige verschuiving, maar vergezeld van de modernste outillage. Dit alles verklaart meteen waarom precies in het land dat, als gevolg van zijn koloniale exploitatie letterlijk met een katoenberg opgescheept zat, nl. Engeland, gedurende de 18de eeuw het ijverigst gezocht werd naar middelen om langs mechanische weg een stevige katoendraad voort te brengen. Pas later schonk men er meer aandacht aan de mechanisering van de wol- en vlasnijverheid⁵.

Weliswaar is het E. Sabbe niet ontgaan dat de eerste spinmachines het best geschikt waren voor de verwerking van katoen, doch over de achtergrond van dit fenomeen gaat hij stilzwijgend voorbij. Ook de neiging om het mechaniseringsproces van de wol- en katoennijverheid chronologisch op dezelfde hoogte te stellen verraadt een gebrek aan inzicht in de ware drijfveren van de Industriële Omwenteling op gebied

5. J.S. ASHTON, *An economic history of England: the 18th century*, Londen, 1955, blz. 106-116; WITT BOWDEN, *Industrial society in England towards the end of the eighteenth century*, Londen, 2de uitg. 1965, blz. 70-110; W. ENDREI, *L'évolution des techniques du filage et du tissage du moyen-âge à la Révolution Industrielle*, Parijs-Den Haag 1958, blz. 144-151; H.O. MEREDITH, *Economic history of England. A study in social development*, Londen, 5de uitg. 1949, blz. 236. Bepaalde auteurs zijn verkeerdelijk de mening toegedaan dat het katoen voordien enkel bruikbaar was voor de ketting, o.a. R.J. FORBES, *Mensenwerk. Vijf duizend jaar techniek*, 2 dln., Amsterdam, 1959 (*Geïllustreerde Salamanders*, G 40 en 41, vertaling van *Man the maker*), blz. 47-48 en N.W. POSTHUMUS, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, 3 dln., Den Haag, 1908-1939 dl. II, blz. 279.

van de textielindustrie⁶. Verder hecht schr. zo opvallend weinig belang aan de reuzevorderingen die aanverwante sectoren in de 19de eeuw maakten, dat het door hem behandelde onderwerp in een volledig isolement eindigt⁷.

Een tweede reeks opmerkingen vloeit voort uit de indeling van het boek. Door de indeling openbaart ieder auteur zijn visie op het onderwerp en een en ander van zijn werkmethode. Het hier besproken werk is louter chronologisch ingedeeld met binnen iedere afgebakende periode weliswaar een aantal afzonderlijke thema's, die echter niet in alle perioden hernomen worden. Voor de schr. heeft zo'n indeling het voordeel dat hij er zowat alle aantekeningen in kwijt kan geraken en dat hij, door de aanzwelling van details en bladzijden, de ongeoefende lezer met verstomming kan slaan. Vaak wekt zelfde schr. de indruk dat hij een stapel inderhaast bijeengeraapte gegevens en dossiers tot op het bot afkluift, met voor gevolg nu eens in overdrijvingen te vallen en op andere plaatsen de pointe van zijn exposé te missen. Op die manier heeft hij ook een aantal essentiële dingen uit het oog verloren, vooral in verband met de konjunkturstudie op lange termijn. Kortom, het werk vertoont een schrijnend gebrek aan logische samenhang, aan overzichtelijkheid, aan synthese.

6. E. SABBE, *a.w.*, II, blz. 359-361. Vóór in Gent van start te gaan met een mechanische vlasspinnerij, had Lieven Bauwens reeds in 1799 te Passy nabij Parijs geëxperimenteerd met een mechanische katoenspinnerij; zie H. COPPEJANS-DESMEDT, *De Gentse vlasindustrie vanaf het einde van de XVIIIde eeuw tot de oprichting van de grote mechanische bedrijven (1838)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (voortaan *Hand. G.O.G.*), 22 (1968) blz. 179-202, vooral 181-182.

7. J.A. van HOUTTE, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, Zeist-Antwerpen, 1964, blz. 237-239.

Enkele voorbeelden ter illustratie. Menigmaal besluit schr. uit de aanwezigheid van vlasteelt tot de beoefening van de linnenweverij in dezelfde omgeving⁸. In dat verband merkte J.A. van Houtte terecht op, dat het vlas niet alleen een belangrijke textielgrondstof was, maar onder de vorm van lijnzaad ook ijverig tot industriële en alimentaire vetstoffen verwerkt werd⁹. In die gevallen kon de vezel best in een veel verder afgelegen industriegebied terechtkomen. Dit is bvb. treffend voor het vlasrijke Waasland, waar omstreeks het midden van de 18de eeuw het lijnwaadverbruik nog niet voor de helft door lokale getouwen voortgebracht werd (II,25). Een kleine eeuw voordien bloeide daar de nijverheid van lijnzaadolie, die vooral raapkoeken produceerde voor runderen¹⁰. Welnu, vlasteelt niet vergezeld van een noemenswaardige weverij kon zich evengoed in andere landstroken voordoen, zeker tijdens de Middeleeuwen. Terloops durven we ons afvragen of de negatie van de vlasteelt en linnenweverij in de Leiestreek gedurende de 14de eeuw niet te strak geformuleerd werd (I,1,158 of 2,151). Zijn de peilingen verricht door schr. wel zo representatief als hij laat uitschijnen ?

8. O.a. I, 1,45-47 en 143-150 of 2, 47-49 en 137-144.

9. J.A. van HOUTTE, *Kanttekeningen*, blz. 754.

10. A.R.A. (*Algemeen Rijksarchief*), *Raad van Financiën*, 4.320, bundel 12, antwoord nr. XI (Hoofdbestuur Land van Waas) 17 mei 1738 : *Ende daer worden binnen desen lande soo luttel lijnwaeten ghe-weeven, dat wij presumeren dat niet d'helft tot de consumptie dienstigh, alhier en wort ghefabriquert. (...) Want voor het eerst is te noteren dat tsedert hondert jaeren ofte daer ontrent gheleden, binnen diversschen prochien van desen lande sijn gheweest veele oliemeulens, de welcke eens deels door den oorloghe, maer daer tsedert met de tarriven van alhier ende van hollandt, soodanigh sijn vermindert datter selfs geen lijn ofte raepsaet ghenoechsaeem en word gheslaeghen omme de coecken daer van te becommen noodsaeckelijck tot de subsistentie vande hooren-beesten, tot soo verre dat alhier met heele schepen Engelsche ende hollantsche lijn ende raepcoecken worden gebrocht ende ghedebiteert, die veel geldt uijt het landt doen gaen.*

Van de 17de eeuw af vervalt schr. bestendig in een uiteenrafeling van dossiers aangelegd door de verschillende bestuursinstellingen, meestal in verband met de handelspolitiek. Daarbij wordt de lezer overstelpt met een vloed details inzake tolmanipulaties, gaande van voorstellen en motiveringen tot praktische toepassingen om daarna aan het verstand te worden gebracht dat men aan wat voorafgaat niet zo zwaar moet tillen, vermits het effect van die fijnbedachte maatregelen grotendeels door de sluikhandel werd teniet gedaan. Als beloning voor de geleverde inspanningen krijgt hij een aantal pittige smokkelverhalen opgedist. Zonder enige twijfel legt de auteur in deze hoofdstukken getuigenis af van zijn ruime erudiete kennis, maar daarmee vordert het exposé met geen stap. Hierin mocht wel drastisch gesnoeid worden, door bvb. de effectieve toltarieven in de bijlagen onder te brengen. Trouwens veel van die uiteenzettingen horen beter thuis in tijdschriftenartikelen waarheen hij achteraf kon verwezen hebben, in de aard van zijn voorstudie die hij in 1936 publiceerde over Frankrijk en de Zuidnederlandse vlasnijverheid¹¹.

Zelfde ballastvorming vertonen de hoofdstukken i.v.m. de bleeknijverheid, vooral waar schr. naam en ligging van de bleekvelden poogt te rekonstrueren. Hier overtuigt hij niemand: noch de heemkundige noch de meer algemeen gerichte historicus. Het spreekt toch vanzelf dat die opsommingen onmogelijk volledig kunnen zijn en onvermijdelijk een aantal fouten bevatten, vooral wanneer men — zoals voor Brugge in de 16de eeuw — alle bleekvelden als stadsbezit beschouwt. Ca. 1580 waren daar inderdaad

11. E. SABBE, *De Vlaamsche Vlasnijverheid en Frankrijk in de XVIIIde eeuw*, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring te Kortrijk*, 14 (1936), afl. 2 blz. 1-24.

drie stadsinrichtingen van die aard in bedrijf, maar daarnaast nog 15 andere — kort voordien zelfs 19 — die toebehoorden aan partikulieren en geestelijke instellingen. Bijgevolg doet schr. er zeer onvoorzichtig aan te beweren dat de Brugse bleeknijverheid toen minder actief was dan in Kortrijk, Gent en Oudenaarde. Een betere bibliografische kennis zou hem ook de moeite bespaard hebben Brugge met een paar valse toponiemen te bedenken en zijn onmacht te bekennen om één van die blekerijen (het *Granatje*) te situeren¹².

Dat de Zuidnederlandse vlasnijverheid in de 18de eeuw nog weinig afhankelijk was van de Noordnederlandse bleekindustrie, lijkt duidelijk. Doch wegens gebrek aan kwantitatieve gegevens — en die zijn nochtans niet zo moeilijk op te sporen — komt die evolutie in het boek helemaal niet aan bod. Persoonlijk menen we dat die toestand reeds in de tweede helft van de 17de eeuw gestabiliseerd was. Toen immers stonden de pachtprizen van blekerijen in Brugge op een niveau dat pas in de tachtiger jaren van de volgende eeuw overtroffen werd¹³. Doch voor

12. Vergelijk I,1,217 of 2,206 en II, 46 met L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Les registres des «Sestendeelen» ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* (Handelingen....), 43 (1893). St.-Janszestendeel, nrs 508 en 706 ; St.-Donaas, nrs. 701, 708 (*Rame ten Hoye* als stadseigendom), 1.185 en 1.245 ; O.-L.-Vrouw : nrs. 332, 335, 336, 362, 615, 994, 1024 en 1056 ; St.-Jakobs : nr. 1.149 (*te Cattevoorde* als stadseigendom) ; St.-Niklaas : nr. 338 (*t Garnaetken* of het *Granatje* aan de noordzijde van de Poitevinstraat). Buiten de stadsomwalling maar binnen de *Paallanden*, blz. 329-330, nrs. 6, 13 en 21 (*eertijts bleeckerij*), blz. 331 nr. 8 (*wijlen*) en blz. 333 nr. 10 (*eertijts*). Aan de blekerijen gelegen binnen de omwalling dient nog toegevoegd de stadsblekerij aan het *Minnewater* (en niet Binnenwater), in het «kadas-ter» beschreven als een *platse van lande* (blz. 168, nr. 842 of 843) en in de stadsrekeningen, rubriek verpachtingen, steeds als blekerij.

13. We onderzochten dit aspect toevallig in de rekeningen van het *Sint-Juliaanshospitaal*, bewaard in het archief van de C.O.O. in Brugge, meer bepaald de blekerijen *De Bombarde*, *St.-Apolinia* en *St.-Jan*, alsook enkele andere voor kortere termijnen.

een algemeen conjunktuoverzichts van die nijverheid is een systematisch onderzoek naar dit soort prijzen in de verschillende bleekcentra vereist.

In verband met de opkomst van die industrie in Noord-Frankrijk kon schr. beslist meer gehaald hebben uit zijn bijlagen, in bijzonder door vergelijking van bijlagen VII en VIII. Wanneer men voor de periode 1770-1782 de gemiddelde lengte van de aangegeven stuks op 80 el schat — wat zeker niet overdreven is (II,62) — bereikt men een gemiddelde jaarlijkse uitvoer van 13 miljoen el gebleekt (wit) tegen slechts 2 miljoen el ongebleekt (grijs) lijnwaad of een verhouding van 87 % tegen 13 %. Van dat ongebleekt lijnwaad — slechts 13 % van de nationale uitvoer — ging meer dan 1,7 miljoen el of ca. 80 % naar Frankrijk¹⁴.

Evenmin in hun volle omvang gesteld — de vele details ten spijt — zijn de problemen rond de lengte van de lijnwaden, de betekenis van de kutsers of voorkopers en de evolutiezin van de Brugse lijnwaadnijverheid.

Wie de passages doorneemt waar schr. het probleem van de lengte van de lijnwaden behandelt, komt tot de bevinding dat binnen de periode 1560-1800 de stukken aanzienlijk langer werden: van 55 el in 1568 tot 75 el in 1765 (I, 1,259 of 2,245 en II, 60-64). Omstreeks laatstgenoemd jaar was het eerder 80 el en meer. In 1762 uniformeerde de stad Brugge het meetrecht op 8d.gr. per stuk, wat neerkwam op een standaardisering van de tarief die een jaar voordien was ingesteld op de stukken van 80 tot 85 el¹⁵.

14. Gestreept lijnwaad, tijk en geveerd lijnwaad buiten beschouwing gelaten.

15. S.A. Bg. (*Stadsarchief Brugge*), *Hallegeboden*, 1749-1763, ff. 351 en 367 v°.

In een meer gedetailleerd memorandum, dat enkele maanden later opgesteld werd dan dat van april 1765, aangehaald door schr., bekende de Gentse magistraat dat de ongebleekte *Brabantes* en *Presillas*, d.z. de grovere en meest geproduceerde kwaliteit, doorgaans de 80 el overschreden. *Aplomados* of geverfde lijnwaden maten 110 el en meer, gestreepte en geruite lijnwaden, flanellen en legaturen zelfs meer dan 120 el. Alleen van de fijnste kwaliteiten schommelde de lengte tussen 60 en 70 el¹⁶. Dit verlengingsprobleem stelde reeds omstreeks 1600 problemen¹⁷.

Het is dus maar normaal dat men bij een vergelijking van de produktie tussen twee uiteenliggende perioden daarmee rekening houdt. Om bvb. het herstel van de crisis, die ca. 1585 het dieptepunt bereikte, na te gaan, is het aan te raden de jaarlijkse omzetcijfers uitgedrukt in een aantal stuks, ca. 1600-1610 met 10 %, ca. 1630 met 20 % en in de tweede helft van de 17de eeuw met 25 % te verhogen t.a.v. gelijkaardige gegevens voor het derde kwart van de 16de eeuw. Aan deze noodzakelijke korrektie heeft schr. nooit gedacht (I, 1,329-342 of 2, 309-321).

De disparate getuigenissen van dit groeiproces zijn trouwens meer representatief dan op het eerste gezicht lijkt. Dit komt voornamelijk door toedoen van de kutsers of voorkopers. Sedert ca. 1585 de aanvoer van de landelijke produktie zich meer ging concentreren op Kortrijk, Gent en later ook Brugge, waren

16. G. WILLEMSSEN, *Contribution à l'histoire de l'industrie linière en Flandre au XVIIIe siècle*, in *Handelingen G.O.G.* 7 (1907), 2de afl., blz. 221-340, in bijzonder 256. Zie eveneens M. RYCKAERT, *De huisweverij te Zomergem*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 24 (1973), blz. 146-205, vooral 166-167.

17. J. BASTIN, *De Gentse lijnwaadmarkt en linnenhandel in de XVIIe eeuw*, in *Handelingen G.O.G.*, nieuwe reeks 21 (1967), blz. 131-162, vooral 133.

zij de onmisbare schakel geworden tussen de kleine producenten van het platteland en de groothandelaars gevestigd in de steden. Doch zij waren niet aan één verzamelplaats gebonden. Onder invloed van conjunktuurwijzigingen en de verscheidenheid van de ellematen verstoorden ze zelfs het evenwicht tussen die markten. Zo steeg bij gunstige conjunktuur de aanvoer op de markten van Kortrijk en Brugge vlugger dan in Gent. Van zodra de conjunktuur in ongunstige zin omsloeg en de kleinere winsten de verre verplaatsingen voor de kutsers niet meer lonend maakten, concentreerde de aanvoer zich meer op de Gentse markt. Dit alles verklaart niet alleen de relatief geringe fluktuaties op de Gentse markt, maar bewijst meteen dat de grote markten allerm minst afhankelijk waren van een regionaal beperkt produktiegebied. Zo steunde de Brugse linnenmarkt in ruime mate op de aanvoer door de kutsers van lijnwaden uit alle hoeken van het Vlaamse land. Toevallige getuigenissen over de lengte van de verhandelde stukken mogen dus gerust veralgemeend worden, met inachtneming evenwel van de kwaliteitsverschillen.

In deze kontekst gezien, wordt de passage die E. Sabbe in het tweede deel van zijn werk aan de strijd tegen de kutsers wijdt, meteen duidelijker, vooral daarin de achtergronden van de offensieven uitgelokt door de Gentse kooplui in de dertiger en de zestiger jaren van de 18de eeuw. Deze vielen niet toevallig samen met een periode van stagnatie op de Gentse markt, niettegenstaande de globale landelijke produktie zeer intens toenam. Vandaar ook de beschermende houding die Brugge en Kortrijk t.a.v. diezelfde kutsers aannamen. Ontegensprekelijk hebben deze laatsten veel bijgedragen tot de geografische spreiding en het extensief karakter van de linnennijverheid op het platteland. Daaruit volgden slechts

kleine profijten voor de producent en een latente overproduktie¹⁸. Wat de wevers niet kwijt geraakten aan de kutsers, konden ze nog altijd aanbieden op de meest nabijgelegen markt. Dit verklaart de vrij wispelturige opflakkingen in de aanvoer op de kleine lokale markten. Op de reële betekenis van die verzamelplaatsen komen we verder terug. De campagnes van Antwerpen, Brugge en Gent tegen het platteland, die schr. in het begin van zelfde passage aanhaalt, hadden echter niet het minste uitstaans noch met de vlasnijverheid noch met de kutsers (II,80 en 1ste par. 81).

De manier waarop schr. in zijn tweede deel de evolutie schetst van de Brugse stedelijke linnennijverheid, is een schoolvoorbeeld van hoe een te eenzijdig gericht bronnenonderzoek fataal tot een onvolledige besluitvorming leidt (II, 65-67). Zijn betoog steunt immers grotendeels op een keurboek van het ambacht van de tijkwevers. Uit de titel van het ambacht meende schr. te mogen afleiden dat de leden ervan in de 18de eeuw nog uitsluitend tijken weefden. Dit was inderdaad hoofdzaak in de 14de eeuw, doch geleidelijkaan beoefenden de zgn. tijkwevers alle vormen van vlasweverij waarvan nog het minst de tijkweverij. In de Oostenrijkse Tijd lag de klemtoon op de produktie van blauw gestreept en geruit lijnwaad¹⁹. Nu is een keurboek slechts interessant als bron van belangrijke beslissingen zolang het betrokken ambacht zijn eigen statuten *au sérieux* neemt. En

18. J.A. van HOUTTE, *Kanttekeningen*, blz. 752 en J. VERMAUT, *Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800)*, in *Rollariensia*, 6 (1974), blz. 134-182, vooral 153-155.

19. Zie de evolutie van de wetgeving o.m. in het keurboek gebruik door schr. en bewaard op het R.A. Bg. (Rijksarchief Brugge), *Ambachten*, nr. 416.

dat was nu precies niet langer het geval sedert juli 1768, toen het tijkweversambacht zichzelf ontsloeg van de tot dan toe (theoretisch) vigerende voorschriften inzake getouwenbeperingen en de te produceren lijnwaadsoorten²⁰. Deze spektakulaire koerswijziging werd in geen enkel van de drie gekende exemplaren van de keure opgenomen en ontsnapte meteen aan de aandacht van E. Sabbe²¹.

Door zich blind te staren op het reglement van 31 juli 1736, dat het maximum toelaatbaar aantal getouwen tot 10 beperkte, komt schr. tot het valse besluit: *Het streven der Brugse tijkindustrie naar evolutieve normen, was voor een onafzienbare tijd gestremd*. Ter staving geeft hij de bedrijfsindeling op voor 1750, geput uit de ambachtsrekening van dat jaar: *In 1750 telde het tijkambacht aldaar 150 leden, de meesten met 2 tot 7 knechten en 1 à 2 getouwen bedrijvig, de krachtigste met 10 getouwen* (II, 66). Voor hetzelfde jaar vonden we slechts 106 meesters, 222 knechten en 395 getouwen. 50 meesters gaven geen knechten op, 25 niet eens een getouw; 39 beweerden 1 tot 5 knechten en 49 één tot 5 getouwen in het werk te hebben; 17 deklaardeerden 6 tot 9 knechten en 32 zes tot 10 getouwen. Tot de groep van 2 tot 7 knechten behoorden 38 meesters en tot deze van 1 tot 2 getouwen slechts 28. Het verschil tussen het aantal getouwen (395) en het aantal meesters en knechten samen (328) moet toegeschreven worden aan de inzet van leerknechten.

Hier verrast schr. niet alleen door zijn originele telmethode maar evenzeer door het onderschatten

20. S.A. Bg., *Ambachten*, voorlopig nr. 341, daarin resolutieboek van het ambacht, 1723-1795, ff. 46 v°-47.

21. Behalve bron vermeld hoger in n. 19 zijn er nog twee keurboeken bewaard in S.A. Bg., voorlopige nrs. 341 en 342.

van zijn bronnen. De twee registers met ambachtsrekeningen waarnaar hij verwijst, overspannen de periode 1729-1788 en het daarbij aansluitend register, de jaren 1789-1795. Ze laten toe voor ieder jaar het aantal meesters en knechten te tellen, alsook de individuele bedrijfsgrootte vast te stellen. Voor de periode 1746-1765 is eenzelfde bewerking t.a.v. de getouwen mogelijk. Het jaar 1775 is even lukraak gekozen als 1750. In 1775 betaalde de grootste lijnwaadfabrikant niet voor 23, maar voor 28 knechten belasting. Het was dezelfde man, nl. Frans Denys, die in 1768 het stadsbestuur deed kapituleren inzake de getouwenbeperking. In dat jaar had hij 42 knechten in dienst. De auteur gaat ook voorbij aan het belang van de familiale ondernemingen. Sedert laatstgenoemd jaar werkten in Brugge nooit minder dan 48 knechten voor een Marlier; in de jaren 1791-1794 rond de 90. Dit zijn minimumgegevens verstrekt door de fabrikanten zelf en waarin de getouwen, bediend door leerjongens, niet begrepen zijn²².

Nog een paar staaltjes van overhaastig werk. In verband met de ontwikkeling van de Brugse tijkweverij tot een grootindustrie, verklaart schr. o.a. dat ca. 1360 de wevers aan grossiers of makelaars leverden tegen bijzondere prijzen (I,1,134 of 1,128). Die zogenaamde prijzen waren echter makelaarslonen die schommelden tussen 2 en 15 d. par. per stuk naargelang van de afmetingen²³. Ter vergelijking: omstreeks dezelfde tijd kostte gewoon lijnwaad bij aankoop reeds 34 d. par. per el; ongeschoolde arbeiders

22. R.A.Bg., Ambachten, 419, 420 en 421.

23. Idem, *Charters* blauw nr. 8.236§ 15: *Voord dat elc makelare sal van elker tiken, twee ellen breet en daer beneden, twee penninghen paris van elken sticke.* § 16: *Voord van neghene vierendeel breet tot derdalf ellen breet, V d. par. vanden sticke ende daert gaet tote viere ellen breet ende daer beneden, XV d. par. vanden sticke.*

in de bouwnijverheid verdienden toen ongeveer 24 d. per dag²⁴.

Volgens schr. sloot de Spaanse regering in 1688 een kontrakt met de Vlaamse ingeweken kooplui Adriaan de Roo en Baltazar Kiel om, door ronseling van Gentse ambachtslui de fijnlinnenweverij in Galicië te vestigen. In hetzelfde verband noemt hij ook de Brugse handelaar Franciscus Verhoeven, die zich daar reeds zou gevestigd hebben (I,1,378 of 2,355). In werkelijkheid was deze laatste bij een gans ander opzet betrokken, nl. bij een poging om de baaiweverij — een vorm van wolnijverheid — met behulp van Vlaamse (meest Brugse) ambachtslui en technische uitrusting in Sevilla in te planten. Zijn taak bleef beperkt tot het ronselen van arbeidskrachten en het bezorgen van werktuigen. Hij verbleef trouwens bestendig in Brugge van waaruit hij, als nog een van de weinige importeurs van Spaanse wol, nauwe relaties onderhield met de militaire gouverneur van Oostende en met de handelsmiddens in Sevilla. Op het ogenblik van de feiten bekleedde F. Verhouve — meest onder die schrijfwijze gekend, ook onder de schimpnaam De Vergulde Ezel — in Brugge het ambt van schepen. De hoge bescherming ten spijt, wierpen beide projekten weinig vruchten af in Spanje²⁵.

24. W. PREVENIER in C. VERLINDEN e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIIIe-XIXe eeuw)*, IV (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 156e aflevering), Brugge, 1973, blz. 284, 315, 318-319 en 322.

25. J. EVERAERT, *L'implantation de manufactures textiles flamandes en Espagne à la fin du XVIIe siècle*, in *Miscellanea Charles Verlinden*, Gent, 1975, blz. 255-269, vooral 267-268. Belangrijke aanvullingen in R.A.Bg., *Fonds Brugge*, 683, *Criminele Informatiebouck*, 1688-1689 (ongefolieerd), informaties van 23 en 24 maart, 6 april, 6 mei en 6 juni 1688; *idem*, *Ambachten*, 493, daarin resolutie van 12 nov. 1689; S.A.Bg., *Ambachten*, voorlopig nr. 98, stuk met apostille van 30 dec. 1698 (sic).

Zoals men de oorkonden pleegt voor te stellen als de koninginnekstukken van de middeleeuwse historiografie, zo vormen de statistische gegevens de fundering van de economische geschiedenis. In beide gevallen staat of valt de konstruktie naargelang de kritische benadering van dat soort bronnenmateriaal. Het is ongetwijfeld een belangrijke verdienste van E. Sabbe te hebben gewezen op het uitzonderlijk belang van de ongelden of aksijnzen. Het zijn ook zeer indirecte bronnen die voor de konjunkturstudie pas in aanmerking komen wanneer men de deler, *in casu* de tariefhoogte van de geboekte ontvangsten kent. Maar aan dat primordiaal aspekt gaat schr. probleemloos voorbij, evenzo aan de graad van belang die de verschillende soorten rechten vertegenwoordigen.

De aksijnslijsten van Bijlage I bevatten twee hoofdtypes van rechten. Voor de kennis van een nijverheidstak vormen de rechten geheven op het zegelen, meten, alsook op de in- en uitvoer van lijnwaad, veruit de interessantste groep omdat ze het dichtst bij het stadium van de produktie staan. Tot een tweede hoofdtype behoren de eigenlijke aksijnsrechten of ongelden, een vorm van belasting op de omzet van goederen die zelfs in ver afgelegen gebieden en landen kunnen geproduceerd zijn. Waar beide types naast elkaar bestaan, hebben de letterlijke aksijnsrechten meestal betrekking op de detailhandel. Dit verklaart waarom beide soorten gegevens op termijn zelden een parallele of even intense evolutie vertonen. Zie bvb. in geciteerde bijlage de lijsten voor Aalst, Deinze, Kortrijk, Roeselare en Tielt.

In verband met de eigenlijke aksijnsrechten maakten we zojuist enig voorbehoud t.a.v. de detailhandel. Het kon ook gebeuren dat ze tevens de groothandel tot voorwerp hadden. Dit was zeker het geval waar nog geen afzonderlijk meetrecht of iets in die

aard bestond, of — zoals in Oudenaarde — waar het bestaan van een meetrecht niet belette dat de aksijnzen op de oude voet behouden bleven. Ongelukkig heeft schr. nooit beseft dat de cijfers die hij voor genoemde markt uit de stadsrekeningen, rubriek *lijnwaadhalle* putte, uitsluitend betrekking hebben op samengevoegde ongelden of aksijnzen. De omzettingen die hij maakte op basis van het meetrecht, zijn eenvoudig fiktief en fel overdreven. De inning van dit recht kwam immers toe aan de gezworen lijnwaadmeters. Deze waren verenigd in een stedelijk officie waarvan het lidmaatschap voor de duur van het leven werd gekocht²⁶.

Behalve de *Tonlieu* van Rijsel en van de gelijknamige kasselrij, werden alle aksijnslijsten uit stadsrekeningen geput. Deze bron biedt weliswaar het voordeel van de continuïteit maar ook het grote nadeel weinig of niets omtrent de pacht- of inningsmodaliteiten mede te delen. Voor dit soort inlichtingen moet men terecht in de registers van de verpachtingen van de stadsrechten. Doch dit vereist een tijdrovend onderzoek in lokale archiefdepots, waarbij men keer op keer tot de vaststelling komt dat veel bronnen van die aard verloren zijn gegaan. Wellicht is dit

26. S.A. Oudenaarde, reeks 1147, nr. 296, *Pachtboek 1457-1567*, fol. 116 (1545-1546 n.st.): *Tlijnwaet ghespleten vanden voorseiden vettewaere, heffende van alden nieuwen lijnwaede ghemeten, ghesneden ende onghesneden, al dat ter vettewaere gheappendeert heeft, heffende van alden slijtwercken eenen stuvete vanden ponde grooten, ende vanden rauwen cooplaeken enen blancque vanden sticke, hoe lanc die zijn, ende vanden witten cooplaeken enen grooten vanden sticke...* Zelfde tarief wordt ook nog bij de volgende drie aanbestedingen vermeld. Voor verdere evolutie zie tabel. Over het bestaan van lijnwaadmeters: E. SABBE, *a.w.*, I,1,244 n.3 of 2,231 n. 96; S.A.O., *Gilden en Neringen*, nrs. 1477, 1478, 1493 (registers van de officïen, 1564-1729 en 1772-1823) en losse dokumenten in *Officie van de lijnlakenmeters*.

de verklaring waarom schr. geen gebruik heeft gemaakt van dit soort bronnen en evenmin op het spoor is gekomen van andere, even belangrijke gegevens. Door deze nalatigheid bleef zijn kennis van tarieven beperkt tot enkele toevallige mededelingen, die zeker niet in aanmerking komen voor veralgemeening op lange termijn.

Tarieven op de Vlaamse lijnwaadmarkten in de 16de eeuw tot ca. 1580.

Volgens schr. bedroeg het meetrecht in Eeklo gedurende de 15de en 16de eeuw eventjes 5 groten (d.gr.) per stuk lijnwaad, zich daarbij steunend op een verklaring van 1789 (1,1,245 of 2,232). Weliswaar staat in bedoeld dokument geschreven dat men dit en andere rechten *van alle oude ende immemoriaele tijden* gewoon was te heffen, maar die bewering slaat enkel op het recht in de brede zin van het woord en allerminst op de konkrete tarief²⁷. Het aangehaalde meetloon zelf werd pas tijdens het administratief jaar 1739-1740 voor korte en lange stukken uniform gemaakt²⁸. Die fout krijgt een nog grotere dimensie waar E. Sabbe geen onderscheid maakt tussen het pond grootstelsel, waarin aangehaalde tarief uitgedrukt staat, en het pond parisisstelsel waarin de opbrengst van het meetrecht genoteerd werd, ofschoon er tussen beide stelsels een verschil bestond van 1 tegen 12. In 1484-1485 bracht dit recht 187 pond parisis op, *dit betekende tegen 5 gr. per stuk een omzetcijfer van 8.676 stuks lijnwaad (1,2,232 ; in zelfde zin : 1,245)*, waar dit volgens zijn voorgestelde tarief maar 748 stuks zou

27. E. NEELEMANS, *Geschiedenis der Stad Eecloo*, Gent, 1859, blz. 180-184.

28. S.A. EEKLO, *Oud Archief*, 281 : *Openbare aanbesteding en bekendmaking van de verpachting der stadsrechten, 1620/21-1750/51*, op de datum.

mogen zijn. Doch het omzetcijfer verkregen door deze rektifikatie, ligt zodanig laag dat meteen de hoge tarief van 5 d.gr. onaanvaardbaar wordt.

Ofschoon we geen direkte mededeling vonden over het meettarief van Eeklo in de 16de eeuw, zijn er toch diverse redenen om 1 grote (d. gr. Vlaams of 1 schelling parisis) per stuk lijnwaad aan te nemen, althans tot 1 december 1575. Op die datum trad het koninklijk oktrooi in voege waarbij de aanslagvoet van dit recht verdubbeld werd. Weliswaar wordt die belangrijke tariefwijziging in Bijlage I vermeld, maar in zijn synthese hield schr. zelf er geen rekening mee. Een belangrijke indikatie ten gunste van 1 d. gr. vóór genoemde datum, is vervat in de aanbestedingsvoorwaarden tijdens de periode 1620-1650. Toen bedroeg het meetloon in Eeklo *een corte vander elle*, d.i. 1 d. par. of 2 miten²⁹. Dit tarief houdt een belangrijk aanknopingspunt in met de gewoonten op de Kortrijkse lijnwaadmarkt. In de 16de eeuw rekende men daar voor het meten van koepons van minder dan 24 el, 1 mite d.i. ½ d. par. aan per el. Welnu het Eekloos tarief van 2 miten of 1 d. par. gaat nagenoeg zeker terug tot 1 december 1575, toen het verdubbeld werd. Dit betekent dat vóór die datum het meetgeld voor koepons er net evenveel (1 mite per el) bedroeg als in Kortrijk en vermits voor gehele stukken daar 1 d. gr. gevraagd werd, heeft men alle redenen om hetzelfde tarief ook op Eeklo, vóór genoemde datum toe te passen. Zowel in Kortrijk als in Eeklo werd de hoogste omzet van de 16de eeuw bereikt in het boekjaar 1571-1572 met 14.600 (730 lb. par.) respektievelijk 28.020 stuks (1401 lb. par.), winst van de pachter niet meegerekend. Voor

29. *Ibidem*.

Eeklo kwam schr. toen tot meer dan 67.000 stuks. Voor het jaar 1579-1580 leze men liefst 25.570 stuks i.p.v. 122.736³⁰.

Behalve in Kortrijk en nagenoeg zeker ook in Eeklo, vond het meettarief van 1 d. gr. eveneens toepassing in Brugge, Menen, Izegem, Roeselare *ende elders*³¹. In Gent, Oudenaarde en Geraadsbergen daarentegen mochten de lijnwaadmeters maar half zoveel vragen³². De eventuele aantrekkelijkheid van dit lage meetloon werd echter teniet gedaan door de belasting met andere rechten. Zo bvb. moest bij de invoer in Gent 1 d.gr. betaald worden per stuk, ongeacht soort of stadium van afwerking³³. In Oudenaarde hieven de pachters van de *lijnwaadhalle* op de verkoop in het groot, van gebleekt lijnwaad 1 d.gr., van ongebleekt

30. R.A.K., *Oud Stadsarchief*, voorlopig nr. 5.R.I., *Register van Politique Ordonantien* (kodifikatie opgesteld in 1553 met jongere kompilaties), fol. 36 v°, rubriek *Lijnwaetelle : De voorsejde meters zullen hebben voor huerliederen salaris van metene van elck stick, hoe lanc dat es, een schelling parisís, ende onder de XXIII ellen, een mite vander elle, naer doude costume*. Herpublicaties van zelfde tekst ff. 193 v° - 194, jaren 1572, 1577 en 1588.

31. *Idem*, voorlopig nr. 74, *Pachtboek van de aksijzen, 1570-1592*, fol. 45 (febr. 1574 n.st.): *Item zal hij (pachter van de lijnwaadel) gherecht zijn van tfijn lijnwaet ghelick van groufve, te wetene eenen halfven stuvete vande sticke, die betaelt zal worden conforme dusance tyseghem, Rousselaere ende elders*. Tarief Menen : E. SABBE, *a.w.* I, 1,239 of 2,225. Tarief Brugge : A. VAN DE VELDE, *De arbeidersofficiën der Stad Brugge*. — overdruk uit het *Brugsch Handelsblad*, 7de jg., 1913 (geen nadere verwijzing), blz. 4-5 en S.A.Bg., *Hallegeboden, 1503-1513*, fol. 123 oud (136 nieuw), 30 april 1507 : *al degenen die lijnwaad in het groot verkopen zij en doen die alvooren meten bij een van de tien ghezwoenen meters vander voorseide stede, upde boete van III lb. par., die voor zijnen sallaris ende loon hebben ende nemen zal eenen grooten van elken sticke ten incoope...* Dit meetloon gold tot 5 januari 1581, wanneer het verhoogd werd tot 1 blanke (*idem*, 1574-1584, fol. 328 v° ; een blanke is anderhalve groot).

32. S.A. GENT, *St.-Jan-ten-Dullen*, doos *charters 1506-1676*, nr. 240 ; E. SABBE, *a.w.* I,1,240 en 244 n. 3 of 2,227 en 231 n. 96.

33. J. BASTIN, *a.w.*, blz. 132.

lijnwaad $1\frac{1}{2}$ d.gr., telkens per stuk, op de verkoop in detail 2 d.gr. per waarde van 1 lb.gr. (zie tabel). Daar gedetailleerde rekeningen van die ongelden ontbreken, is men voor de reële omzet aangewezen op een ruwe raming. Wanneer men voor de achtjaarlijkse periode 1569/70 - 1576/77 de totalen, geboekt door de opbrengst van het meet- en aksijnsrecht in Kortrijk, vergelijkt met de opbrengst van de ongelden op de lijnwaadhandel in Oudenaarde, bekomt men een treffend parallellisme in de beweging en een slechts lichte afwijking ten gunste van Kortrijk in de absolute cijfers (totale opbrengst voor Kortrijk : 10.748 lb.par., voor Oudenaarde : 10.599 lb.par.; per jaar, voor Kortrijk : 1343 en Oudenaarde 1324 lb.par.). Vermits detail- en groothandel toen in Kortrijk ieder ongeveer evenveel opbrachten, mag men eenzelfde evenwicht in Oudenaarde veronderstellen. (Bij een disproportie tussen twee hoofdbestanddelen zouden grotere fluktuaties moeten optreden). Bijgevolg schommelde in die jaren de aanvoer van lijnwaad in de Scheldestad niet tussen 40.000 en 62.000 stuks, zoals schr. ten onrechte beweert, maar slechts tussen 10.000 en 15.000 stuks³⁴. Wat zelfde auteur voor ongeveer dezelfde periode over de bescheiden markt van Geraardsbergen mededeelt, is meer realistisch (I,1,240 of 2,227).

Evolutie van de tarieven sedert het einde van de 16de eeuw.

Tussen ca. 1575 en 1675 ondergingen de diverse rechten overal een gevoelige verhoging. Ofschoon een aantal voorbeelden die straks volgen, niet van

34. E. SABBE, *a.w.* I, 1,244 of 2,231 en II, Bijlage I. Onder die bijna 15.000 stuks kwamen in 1571-1572 (beginnende op 1 april n.s.) 8.860 stuks smalle lijnwaden voor.

toepassing zijn op Bijlage I van E. Sabbe, vormen ze toch een onmisbare achtergrond voor een meer verantwoorde interpretatie ervan. Op de verdubbeling van het meetrecht in Eeklo met ingang van 1 december 1575, werd reeds eerder gewezen. Van 1654 af bedroeg dit tarief er 5 d.gr. per stuk van 65 el³⁵. Wanneer men de doorgaans sterke Kortrijkse markt en de politiek-militaire verwickelingen als herkenningpunten neemt, mag men veronderstellen dat reeds in 1577 of 1578 de lijnwaadrechten in Oude-naarde en Roeselare een fikse verhoging ondergaan hebben. Jongere aanpassingen van de Oude-naarde ongelden kan men aflezen van bijgaande tabel. Daaruit volgt dat men het hoogst ontvangen bedrag (3.753 lb.par. voor het rekenjaar 1647-1648) niet eens tot 10.000 stuks kan omzetten³⁶. Ten laatste in 1668 was het meettarief in Roeselare gestabiliseerd op 9 d.gr. per stuk, d.i. het negenvoudige t.a.v. een eeuw voordien³⁷.

35. Zie noot 28.

36. $\frac{3.753 \times 20}{8} = 9.382$ stuks. Sedert de tariefwijziging van 1643 hield het deelgetal 8 (groten) het gemiddelde van de rechten geheven op de groothandel: zie tarieven in tabel. Van 1646-1647 af tot en met 1649-1650 werden die rechten rechtstreeks geïnd, zonder tussenkomst van een pachter.

37. S.A. Roeselare, *Oud Archief*, nr. 299 e.vlg. (*stadsrekeningen*). Het tarief van 9 sch.par of groten Vlaams wordt pas in 1682 (nr. 312) voor het eerst expliciet vermeld. Doch van dan af terugkerend tot 1668, blijven de ontvangsten op eenzelfde niveau, althans in vreedestijd. Op een niet met zekerheid gekend ogenblik tussen 1643 en 1665 — vermoedelijk in mei 1657 — werd het meetloon van 2 groten opgevoerd tot 3 groten per stuk (*idem*, 563, daarin variet van 1643 met aanvullingen).

STRUKTUUR VAN DE ONGELDEN GEHEVEN
DOOR DE PACHTERS VAN DE LIJNWAADHALLE
IN OUDENAARDE, 1545-1703 (in d.gr. of sch.par.)

Bronnen : S.A. *Oudenaarde*, reeks 1147, nrs 138, 209, 294, 296, 297 en 319.

Periode	Groothandel per stuk	Detailhandel per 1 lb.gr.	Uitvoerrechten per stuk.
1545-1577	Gebleekt: 1 Ongebleekt: 1½	2	Nihil
1577 (?), 1606 (?) -1630/31	Zonder onder- scheid: 2	2	Gebleekt en onverkocht: 1 2
1631/32-'33/34	2	2	2
1634/35-'41/42	4	4	2
1642/43	4	4	Gebleekt: 2 Ongebleekt: 2
1643/44-1703/04	4	4	Gebleekt: 6 Ongebleekt: 2

In 1599 bracht de Gentse magistraat het invoerrecht van 1 d.gr. op 3 d.gr. per stuk en in 1614 kreeg het godshuis van St. Jan ten Dullen de toestemming voortaan 1 d.gr. van meetgeld te profiteren i.pl.v. ½ d.gr. voordien³⁸. Van dan af bleven die tarieven onveranderd. Toch werd de belastingsdruk in december 1618 nog verzaard door de invoering van het zgn. *trekgeld* ten gunste van de kerkfabriek van St.-Jacobs³⁹.

Een voorbeeld van geleidelijke tariefverhoging biedt de Brugse linnenmarkt. 1507 : 1 d.gr.; 1581 : 1½ d.gr.; 1597 : 2 d.gr.; 1648 : 3 d.gr.; 1666 : 4 d.gr.; 1761, korter dan 70 el : 4 d.gr., 70-80 el : 8 d.gr.; 81-85 el : 12 d.gr.; langer dan 85 el : 16 d.gr.; van 15 juni 1762 af : 8 d.gr. per stuk, *kort ofte lanck*. Het

38. Zie voetnoten 32 (1ste lid) en 33.

39. *Archief St. Jacobskerk*, Gent, nr. 503 : processtuk van 20 december 1619.

storend effect van die verhogingen werd geneutraliseerd door de aangroei in lengte van de aangeboden stukken en door in 1666 het korps gezworen lijnwaadmeters van 10 op 12 personen te brengen⁴⁰.

Heel wat ingewikkelder ging het eraan toe in Kortrijk. Zeker tot ca. 1617 betaalden de verkopers 1 d.gr. per stuk van normale lengte, ongeacht de kwaliteit⁴¹. Van dan af beginnen de moeilijkheden, want ook de pachtboeken verstrekken niet steeds de gewenste inlichtingen. Wanneer men de toegewezen pachtsommen op dezelfde basis verder omreken, bereikt men een dermate hoog omzetcijfer — tot bijna 120.000 stuks in 1642-43 — dat het alleen maar wantrouwen opwekt. In dit geval laat enkel regressief werken vanaf een tijdstip dat zekerheid biedt, toe de werkelijkheid te benaderen. Uitgangspunt is de opbrengst van een afzonderlijk ongeld van 2 d.gr. op ieder stuk lijnwaad ten laste van de koopman, dat geheven werd van 1637-38 tot 1650-51 (II, blz. 592-593, kolom *Inkomend* lijnwaad). Normaal zou de omzetting van de ontvangsten hiervan ongeveer moeten overeenstemmen met die van het meetrecht. In 1642-1643 vertegenwoordigde die nieuwe belasting 39.300 stuks. Het meetrecht werd dan toegewezen voor 5.900 lb.par. bruto. Welnu, de omzet van 39.300 stuks wordt het dichtst benaderd wanneer men die 5.900 lb. deelt door 3 sch.par.; dit geeft 39.333 stuks. Meestal is die afwijking groter omdat beide rechten afzonderlijk verpacht werden. Maar wanneer men het

40. Voor 1507 tot 1581, zie noot 31. Later : S.A.Bg., *Hallegeboden*, 1596-1602, fol. 117 v° (13 okt. 1597) : *Ambachten*, voorlopig nr. 341, *Tyckwevers. Registers*, daarin keurboek 1441-1753 fol. 35 v°, art. 71 (7 maart 1648) ; *Pachtboek 1664-1673*, fol. 53 (26 juni 1666) ; *Hallegeboden*, 1749-1763, ff. 338 (28 aug. 1761) en 351 (15 juni 1762).

41. R.A.K., *Oud Stadsarchief*, voorlopig nr. 78, *Pachtboek 1610-1630*, f. 57 v°: pachtvoorwaarden 1613 en *passim*, jongere verwijzingen.

totaal van de in stuks omgezette bedragen over de tienjaarlijkse periode 1637/38 - 1646/47 met elkaar vergelijkt, bekomt men de verbluffende overeenstemming van 344.780 stuks voor het meetrecht en 344.847 voor het ongeld ten laste van de koopman⁴². Overtuigender bewijs dat het meetrecht tijdens die periode 3 d.gr. bedroeg, kan moeilijk gevonden worden. Maar sedert wanneer was dat tarief van kracht?

In de twintiger jaren deden zich bij het aanbesteding van dat stadsrecht enkele hoogst vreemde dingen voor. Het is een normaal fenomeen dat bij een openbare aanbesteding meermaals een opbod wordt gedaan. Welnu, tijdens de periode 1623/24 - 1628/29 bleef het telkens bij de instel en dezelfde persoon, Jan de Kimpe, tevens pachter van een reeks andere minder belangrijke rechten. In 1627 verhoogde hij zelfs vrijwillig de instel met 26 %. Het jaar daarop valt in de hoofding van de aanbesteding, de verwijzing weg naar de pachtvoorwaarden van 1613 en meteen naar de officiële tarief van 1 d.gr., om nooit meer terug te keren. Dat dit nog niet in 1627 gebeurde, komt omdat men die hoofding steeds vooraf inschreef. In genoemd jaar was dus duidelijk iets aan de pachtvoorwaarden gewijzigd. Kort daarna, van 1629 af, kregen de aanbestedingen opnieuw hun normaal verloop met meerdere opbiedingen en kandidaat-pachters. Deze vaststellingen, evenals de harmonische aanknoping in 1637 met de omzetting van het recht ten laste van de koopman, laten met een vrij grote graad van zekerheid toe te besluiten

42. Voor deze berekeningen maakten we gebruik van *idem*, voorlopig nr. 56, *Pachtboek 1631-1646*, waar de cijfers een weinig hoger liggen dan in de stadsrekeningen, bron van de auteur.

dat ten laatste in 1627 het meetrecht in Kortrijk op 3 d.gr. werd gebracht⁴³.

Van diezelfde post blijven alleen de pachtsommen van de perioden 1617-1627 en 1648-1651 voorlopig onbruikbaar. De verdacht hoge bedragen uit de eerste periode zijn waarschijnlijk het gevolg van een eigenmachtige tariefverhoging toegepast door de pachters, deze van rond 1650 wellicht van een overgangstarief. In het laatste geval biedt het recht ten laste van de koopman meer zekerheid⁴⁴. Uiterlijk in 1651 werd het meetrecht opgevoerd tot 10 sch.par. of evenveel penningen groot per stuk van meer dan 40 el⁴⁵. Binnen nog geen halve eeuw was de aanslagvoet van dit recht vertienvoudigd !

Ook op andere markten durfden de lijnwaadmeters wel eens meer vragen dan officieel toegelaten was. In de pachtvoorwaarden van 1615 en in een niet nader gedateerde politieverordening van de 18de eeuw, richtte de Oudenaardse magistraat telkens een vermanende vinger tegen meters die zich niet aan het officieel tarief hielden⁴⁶. Waar de overheid die praktijken dulde gingen de pachtprizen meteen de hoogte in. Zo kon de pachtster van het meetrecht in Gent het door haar geboden bedrag van 463 lb. 4

43. Bron. : zie n. 41. Zelfde Jan de Kimpe (Kempe) was in 1625-1626 tevens pachter van de oude halle, mede-, vis- en ijzerak-sijns ; hij had het recht van de lijnwaadel reeds in de periode van de verhogingen in handen (1620, 1621 en 1622).

44. Van 1647 af : *idem*, voorlopig nr. 67, *Pachtboek 1647-1660*.

45. *Idem*, voorlopig nr. 574, *Ontvangsboek van de stadsrechten, 1650/51 - 1652/53*.

46. S.A. *Oudenaarde*, Reeks 1147, nr. 319, fol. 11 : *dat gheene pachters meer heffen en zullen dan de voorgaende pachters ghedaen en hebben in voorleden jaer, maer wel min volghende de particularisatiën up elck onghelt ofte tol hier naer ghenarreeert. Idem, Fonds Officiën, § 8, Lijnwaadmeters, passim.*

sch. 6 d.gr. voor het boekjaar 1658-1659 onmogelijk verrechtvaardigen omdat de bruto-opbrengst van slechts 254 lb. 15 sch. 9½ d.gr. genoteerd in haar boekhouding, opgesteld was naar rata van 1 d.gr. per stuk. In werkelijkheid had ze haar ondergeschikte meters veel meer doen vragen. Ongetwijfeld hadden de krijgsverrichtingen van 1658 de aanvoer van lijnwaad afgeremd, maar zeker niet met 50.000 stuks zoals men theoretisch kan afleiden uit het verschil tussen de pachtprijs en het handboek van de pachtster⁴⁷. Voor Gent zijn trouwens meerdere gevallen van eigenmachtige tariefverhogingen bekend⁴⁸. Naar analogie met deze voorbeelden en mede in acht genomen de hoogst eigenaardige situaties rond de verpachting van het meetrecht in Kortrijk, menen we dat ook daar de zeer hoge pachtsommen die tussen ca. 1617 en 1627 geboekt werden, kunstmatig waren opgedreven en bijgevolg niet aan de reële omzet beantwoorden.

Geheel tegen de zin in van dit betoog bleef schr. de omzet op de lijnwaadmarkt van Geraardsbergen in de 17de en 18de eeuw berekenen volgens het meettarief van 6 d.par. of ½ d.gr. Maar dit tarief is alleen voor de jaren zeventig van de 16de eeuw bewezen⁴⁹. De bewerker van deze serie in Bijlage I stichtte nog meer verwarring door in de hoofding van betrokken kolom halsstarrig 5 d.par. per stuk als meetgeld op te geven. Tegenover deze verzinsels kunnen we met zekerheid stellen dat gedurende de periode 1706-1764

47. S.A. Gent, *St.-Jan-ten-Dullen, Charters 1506-1676*, nr. 249 : getuigenis van de lijnwaadkooplieden, alsook registers, nr. 21 e.vlg. (*rekeningen*). Alleen tijdens de maanden september en oktober van 1658 lag de aanvoer beneden het normale peil (*Archief St.-Jakobskerk Gent*, van nr. 423 af).

48. J. BASTIN, *a.w.*, blz. 151-152.

49. E. SABBE, *a.w.* I,1,240, 348, 368 of 2,227, 327, 345 en II,35.

het meetrecht 1 oort (6 d.par.) bedroeg per 10 el en het zegelrecht evenveel maar dan per geheel stuk lijnwaad⁵⁰. Daar in de 2de helft van de 17de eeuw en in de rest van de 18de eeuw vaak evenveel geboekt werd, is de kans zeer groot dat genoemde tarieven ook op die perioden van toepassing waren. De hoogste opbrengst ooit door het zegelrecht bereikt (216 lb.par. in 1707-1708) stond nog maar gelijk met 8.640 stuks.

Zoals we reeds eerder aantoonde, schommelde in de 18de eeuw de lengte van grof lijnwaad geweven op het platteland, tussen 65 en 80 el per stuk, met een neiging naar 80 el en meer in de tweede helft van de eeuw. Wanneer men de sommen van het meetgeld geïnd in Geraardsbergen, wenst om te zetten in een concreet aantal stuks, moet men bijgevolg het basistarief van 6 d.par. per 10 el, vermenigvuldigen met een coëfficiënt tussen 6,5 en 8. Aldus vertegenwoordigde het bedrag van 1103 lb.par., bereikt in 1707-1708, slechts 6.787 stuks van 65 of 6.303 stuks van 70 el, d.i. zes- tot zevenmaal minder dan de foutief verrichte omzettingen van schr. De afwijkingen tussen de omzetting van de beide rechten moeten toegeschreven worden aan het aanbestedingssysteem van deze pachten.

Hoe weinig rekening de auteur met zijn eigen conclusies hield inzake de aangroei in lengte van de lijnwaden, bewijst hij in zijn berekeningen van de

50. R.A. Ronse, *Oud Archief van de stad Geraardsbergen*, nr. 42, 14de stuk : *Liste des impositions et droits qui se levent en la ville de grandmont en vertu de loctroj du 20 avril 1706*, voorlaatste art. : *Item se paît pareillement un liard pour l'apposition du scel de la ville sur chaque toille* ; 16de stuk (ca. 1764), art. 21 : *Item le droit de mesurage des toilles qui se vendent en cette ville, d'un liard de dix aunes*, art. 22 : *Finalement le droit du sceau de la ville qu'on pose sur les dits toilles a raison d'un liard par chaque toille*.

Aalsterse markt. Daar rekent hij telkens 2 sch.par. of 2 d.gr. aan per stuk, niettegenstaande dit tarief omstreeks het midden van de 17de eeuw alleen van toepassing was op lijnwaden van minder dan 30 el. Voor de langere en tevens de enige die in aanmerking komen voor een vergelijking met andere markten, werd dubbel zoveel gevraagd. Daaruit volgt dat men de omzettingen die de schr. maakte, moet halveren, tenminste in de veronderstelling dat dit tarief tot op het einde van de 18de eeuw onveranderd bleef (I, 1,348 en 368 of 2,327 en 345; II, 34 en 566 n.19).

Verder wordt dit werk ontsierd door talrijke fouten en slordigheden bij het afschrijven, dateren en interpreteren van cijfermateriaal. De hiernavolgende opmerkingen in verband met Bijlage I zijn enkel het resultaat van steekproeven verricht op de reeksen van Eeklo, Kortrijk, Oudenaarde en Roeselare. Daarbij overliepen we nog niet alle reeksen en jaren.

EKKLO. «Lijnwaadelle». De cijfers voor de boekjaren 1537-1538 en 1538-1539 dekken telkens slechts tien maanden. Voor eerstgenoemd jaar wordt in origineel 710 lb.par. *tsjaers* vermeld. Voor 1575 werd de ontvangst gedurende de periode 16 okt. - 30 nov. vergeten (108 lb.par. tegen 1 sch.par. per stuk). Tevens dient opgemerkt dat het koninklijk oktrooi van 13 nov., waarbij toelating gegeven werd het tarief te verdubbelen, slechts van 1 december af effekt kreeg. Het in bijlage medegedeelde bedrag van 1600 lb.par. dekt slechts de periode 1 dec. 1575 - 31 aug. 1576, tegen 2 sch. per stuk. Gedurende het boekjaar 1623-1624 bracht dit recht slechts 12 sch.par. op i.pl.v. evenveel ponden.

KORTRIJK. Diverse lijnwaadrechten. Het register van de verpachtingen van de stadsrechten vermeldt

voor het boekjaar 1552-1553 niet 200 maar 250 lb.par. afkomstig van het meetrecht. Van de 550 lb. voor datzelfde recht in 1579 geboden, kwam wegens bankroet en vlucht van de pachter, niets in de stadskas. Het jaar daarop werd niet 130 lb. 3 sch. maar 232 lb. 16 sch. rechtstreeks geïnd. Van 1611-1612 tot 1619-1620 inbegrepen, zijn alleen de sommen van eerstgenoemd jaar en van 1618-1619 zuiver, verpachtingskosten afgetrokken. Pas van 1620-1621 af werd dat laatste systeem algemene regel. Uitzonderingen daarop vormen de jaren 1642-1643 en 1645-1646. Op blz. 592 moeten de voetnoten 13 en 14 samengevoegd worden, omdat ze beide betrekking hebben op het jaar 1637-1638. In dezelfde stadsrekening, fol. 46 v°, wordt nochtans uitdrukkelijk vermeld dat het bedrag van 3.816 lb.par., afkomstig van het invoerrecht op ongebleekt lijnwaad, de periode 1 juni 1637 - 31 mei 1638 bestrijkt, dus 12 en geen 15 maanden zoals de bewerker wil laten geloven. Trouwens, met de aanmerkingen verwerkt in het kritisch apparaat van de bijlagen, wordt in de tekst zelden of nooit rekening gehouden. Hier evenmin.

Zoals uit enkele van die aanmerkingen blijkt, kon de grens van het rekenjaar verschuivingen ondergaan. Ongelukkig zijn de inlichtingen, bij gebrek aan coördinatie tussen de verschillende medewerkers, weinig konsekwent aangebracht en waar die het talrijkst voorkomen — zoals in de reeksen voor Kortrijk — zijn ze nog ver van volledig. Zo beweert steller van dit onderdeel van Bijlage I dat het rekenjaar in Kortrijk van 1540-1541 af op 1 april begon (II,589,n.10). De volgende chronologische toelichting heeft betrekking op het jaar 1637-1638, dat voor twee nieuw ingestelde rechten — maar zeker niet voor het inkomend lijnwaad — van 1 maart 1637 tot 31 mei van het volgende jaar reikte (II,592, n.14). Deze doortrekking tot einde mei gebeurde met de bedoeling

het rekenjaar van alle verpachtingen te uniformeren. Voor de andere aksijnzen had men deze operatie reeds in 1636 doorgevoerd, met voor gevolg dat de bedragen vermeld voor het jaar 1635-1636, eveneens een periode van 15 maanden bestrijken, nl. van 1 maart 1635 tot 31 mei 1636. De aanvangsdatum van 1 maart gaat zeker al terug tot 1551, nieuwe stijl⁵¹.

Voor de 16de eeuw en vroeger is de aanduiding van de jaerstijl niet minder belangrijk, vooral wanneer de grens van het boek - of rekenjaar in het voorjaar valt. Welnu, ofschoon alle jaren van vóór 1 januari 1576 in origineel in de Paas- of oude stijl geformuleerd zijn, beschouwde schr. deze oorspronkelijke jaartallen als nieuwe stijl. Alleen 1574-1575 (o.st.) paste hij aan. Maar meteen kwam hij bij de samenstelling van zijn reeksen een jaar tekort. Geen probleem. Om deze artificieel geschapen leemte aan te vullen vond hij er niets beters op dan een jaar en een paar getallen te verzinnen. Vandaar het wonderlijk toeval dat in 1574-1575 (stijl E. Sabbe) zowel het aksijns- als het ellerecht op het lijnwaad ieder precies 700 lb.par. opbrachten (1,1,304)! Weliswaar werden de dateringsfouten in de tabellen van de heruitgave en in de bijlage hersteld, maar niet in de tekst. Door deze nalatigheid maakten zijn bewerkers het de kritische lezer niet bepaald gemakkelijk.

OUDENAARDE, Lijnwaadhalle, vlas- en garenmarkt. Zoals uit onderstaande tabel blijkt, is het aantal verkeerd overgenomen cijfers zó talrijk, dat een individuele behandeling ervan wegens gebrek aan plaats, onmogelijk wordt.

51. De termijnen van deze verpachtingen zijn het duidelijkst afgebakend in de pachtboeken van de stadsrechten. Zie R.A.K., *Oud Stadsarchief Kortrijk*, voorlopige nummers in chronologische volgorde: 82, 74, 65, 78, 56 e.a.

FOUTENLAST VAN DE OUDENAARDSE REEKSEN (daterings- en leesfouten samengenomen)

	Aantal gegevens	Daarvan juist	fout	Procentueel aantal fouten
Lijnwaadhalle	121	76	45	37 %
Vlasmarkt	41	26	15	36,5 %
Garenmarkt	41	21	20	49 %
Totaal	203	123	80	39,4 %

Behalve t.a.v. 1553-1554 werden alle cijfers over de periode 1545-1565 ongewild volgens de oude stijl gedateerd. Het rekenjaar begon immers op 1 april. Van 1567-1568 af kwam schr. tot betere inzichten, wat dan opnieuw in twijfel wordt getrokken door sommige verwijzingen aangebracht in voetnoot⁵². De 910 lb. van 1585-1586 hebben betrekking op de aksijnspost van de *vetteware*. De lijnwaadhalle bracht toen slechts 539 lb.par. op. Alle bedragen van hetzelfde aksijnsrecht moeten over de periode 1633-34 tot 1640-41 inbegrepen, met een jaar verjongd worden. In eerstgenoemd jaar werd dit recht voor 1.022 lb. verpacht. Het bedrag van 2.150 lb. slaat op het volgend boekjaar. Eenzelfde opschuiving dient toegepast op de periode 1654-1655 tot 1661-1662 inbegrepen, zowel voor de hallerechten als voor de garenmarkt en gedeeltelijk

52. E. SABBE, *a.w.*, I,1,244, noten 3 en 4, 245 n.1 of I,2,231, noten 96-98. In werkelijkheid volgen de drie verwijzingen op elkaar. Het betreft immers achtereenvolgens de stadsrekeningen van 1570-71, 1571-72 en 1572-1573, telkens nieuwe stijl. Dat bepaalde data buiten het aangeduide rekenjaar vallen, is het gevolg van het laattijdig afsluiten van die rekeningen; in die periode meest einde mei - begin juni.

voor de vlasmarkt. De uitschieter van 3.753 lb. voor hallerechten, geboekt in 1647-1648, is wel degelijk juist. Daarentegen moeten de opbrengstcijfers van het vlas en het garen over de jaren 1658-1659 en 1659-1660 samengevoegd en ingeschreven worden op het jaar 1660-1661.

De enorme foutenlast die op de reeksen van de tweede helft van de 17de eeuw weegt, is eens te meer het gevolg van een al te oppervlakkige aanpak van een bron die meer verrassingen bevat dan blijkt uit de cijfers. Wie de elementaire moeite doet de tekst van die posten te lezen, wordt gekonfronteerd met de zware financiële problemen waarmee de stad toen te kampen had en met de maatregelen die uitgedacht werden om daaraan te verhelpen.

Zo zocht de magistraat tijdens de jaren 1654-1660 zijn heil in de techniek van de *anticipatie*, d.w.z. dat een aantal rechten — w.o. deze die in Bijlage I voorkomen — een jaar vóór de effectieve inning ervan in aanbesteding gegeven werden, op voorwaarde dat de pachter onmiddellijk de helft van de toegewezen som in de stadskas stortte. In 1665-1666 stond de stad onder sekwester. Deze maatregel hield in dat de helft van de pachtopbrengsten naar de centrale overheid ging. Vandaar de abnormaal lage cijfers in de hier besproken bijlage. Van 1684 af werd dit systeem bestendig maar op een minder strenge manier. Aanvankelijk hield de vorst een vierde af, van 1698-1699 af een derde, wat niet belet dat men in de gepubliceerde tabellen bedragen aantreft tegen 100 %, 75 % en 66 %, allemaal dooreen en zonder enige verklaring. Kortom, voor wat Oudenaarde betreft, doet men er beter aan de betrokken reeksen opnieuw uit te geven, maar dan voorzien van een verantwoord kritisch apparaat.

ROESELARE. Lijnwaadhalle en ellegeld. De gelegenheidsmedewerker aan dit onderdeel van Bijlage I slaagde er in ieder geval in een meer realistisch beeld te rekonstrueren dan de schr. van de tekst die de opbrengst van beide rechten dooreenhaalde, voor het jaar 1554-1555 een cijfer fantaseerde en voor 1558-1559 een muntstelsel verzon met ponden van meer dan 25 schellingen (1,1,230 of 2,218). Toch was het wenselijk geweest bij de reeks van het ellegeld in voetnoot te vermelden dat dit recht van 1566 af tot het midden van 1577 onveranderlijk voor 120 lb.par. per jaar verpacht werd, steeds in driejaarlijkse termijnen en aan dezelfde pachter. De hogere opbrengst van 1576-1577 vulde, mits een kleine schadevergoeding, het tekort aan dat in de betaling van 1572-1573 geslopen was. Die fluktuatie had dus een artificieel karakter. Tenslotte zij er op gewezen dat de titels «Lijnwaadelle» en «lijnwaadhalle» van de eerste kolom, alleen betrekking hebben op de detailhandel⁵³.

De keuze die schr. in de statistische bronnen maakte, roept een vijfde en laatste reeks bemerkings op. Van wie overtuigd is van het belang van bepaalde stadsrechten voor de economische geschiedenis, mag men verwachten dat hij zijn onderzoek in die richting systematisch zal doorzetten. In het hier besproken werk zoekt men echter tevergeefs naar aaneensluitende statistieken voor Brugge en Gent, of

53. S.A. *Roeselare*, nr. 558, daarin pachtvoorwaarden 1574-1576 ; nr. 21, fol. 60 e.vlg. : 2 aug. 1633 ; nr. 563 : 1643-1665 (telkens onder de rubriek *De lijnwaet elle ter snede*).

naar de voortzetting ervan voor Midden- en Zuid-Vlaanderen. De auteur bekent zelf zijn tekortkomingen op dat stuk : *Wat de produktie der onderscheiden industriegebieden betreft, zijn wij onvolledig ingelicht. (...) Te oordelen naar de exportstatistieken, mogen wij besluiten, dat de produktie van de Zuidnederlandse linnenweverij, in haar geheel beschouwd, tijdens de tweede helft van de XVIIe (bedoeld : XVIIIe) eeuw toenam ; betrouwbaar vergelijkend materiaal met de eerste helft alsmede met de voorgaande tijdvakken ontbreekt (II, 34-35).* Dat het nochtans niet zo moeilijk is de evolutie van de Gentse lijnwaadmarkt te volgen, moge blijken uit volgende opsomming.

- Stadsarchief Gent. *Sint-Jan-ten-Dullen*, nrs. 21-57. Rekeningen 1535-1561 en 1616-1793. Opbrengst van het meetrecht. Op 1 januari 1559 n.s. ging een pachttermijn in van drie jaar voor het bedrag van 30 lb. per jaar, d.i. het equivalent van 14.400 te meten stuks. Naar analogie met de evolutie op andere belangrijke markten, kan het hoogste omzetcijfer van de 16de eeuw in Gent slechts 10.000 stuks bereikt hebben omstreeks 1571. E. Sabbe stelt minimum 50.000 stuks voorop (I, 1,250 of 2,237).
- Idem. Reeks 400, *Stadsrekeningen* met daarin van 1621-1622 af de opbrengst van het invoerrecht op de lijnwaden.
- Idem. Reeks 512, nrs 1 en 2. *Rechten op de lijne lakenen*, 1699/1700 - 1783/1784. Deze bundels bevatten de rekeningen van de ontvangers van de invoerrechten op het lijnwaad. Van 1714 af werden de inkomsten per stadspoort genoteerd, wat het enorme voordeel oplevert de evolutie van verschillende produktiegebieden van nabij te kunnen

volgen. Dit is ook de bron van het dokument gepubliceerd in Bijlage VI over de periode 1735-1765. Laatste versie betreft echter de omzetting van de jaarlijkse netto-import. Voor een reële weergave moeten deze cijfers van 1714 af met 4 % verhoogd worden, d.i. de tegenwaarde van de bezoldiging die betrokken ontvangers genoten. Deze en voorgaande bron werden globaal verwerkt door J. Bastin en P. Deprez⁵⁴.

- Archief bewaard in de *Sint-Jacobskerk*, nrs. 423-496. *Rekeningen* van de kerkfabriek, 1645-1647 en 1658-1798, met daarin de opbrengst van het *trekgeld* dat geheven werd door de *trekkers* of helpers van de lijnwaadmeters. De ontvangsten staan er week na week geboekt. Een ideale bron om seizoenbewegingen en allerlei kortstondige invloeden daarop te bestuderen. Dit fonds werd in 1952 door M. Gyseling geïnventariseerd⁵⁵.

Voor Kortrijk in de 18de eeuw bestaan nog enkele fragmentarische reeksen. Van 1730 tot 1733 en van 1743 tot 1763 werden alle stadsrechten rechtstreeks geïnd. De boekhouding daarvan — met opgave van de aanslagvoet — bevindt zich in de voorlopige nummers 211 en 371 van het Oud Stadsarchief, thans berustend op het Rijksarchief aldaar. Tijdens het boekjaar 1732-1733 vertegenwoordigde de opbrengst van het meetrecht 24.572 stuks. Van 1743 tot 1760 schommelde de omzet tussen 18.000 en 21.000 stuks ;

54. J. BASTIN, *a.w.*, vooral blz. 133-139 en P. DEPREZ, *De kaselij van de Oudburg in de 18e eeuw. Bijdrage tot de studie van de sociale en economische structuur van het platteland*. Gent, 1960 (onuitgegeven doktoraatsverhandeling van de R.U.G., Fac. v.d. Lett. en Wijsbeg.), 2 dln.

55. M. GYSELING, *Inventaris van het archief van de Sint-Jacobskerk te Gent*, in *Handelingen G.O.G.*, Nieuwe Reeks, 6 (1952), blz. 1-88.

in de twee daaropvolgende jaren tussen 28.000 en 29.000. De cijfers bekomen door de omzetting van het invoerrecht liggen evenwel 22 tot 35 % hoger. Deze afwijking is wellicht te verklaren door de optelling van de stedelijke produktie. In het begin van de dertiger jaren werden jaarlijks tussen 8.100 en 8.400 stuks damast en servetten gemeten. In 1744 was dit cijfer teruggelopen tot 5.930 stuks om daarna geleidelijkaan te stijgen tot iets meer dan 10.000 stuks in 1761-1762. Gezien de algemeen gunstige conjunktorele ontwikkeling, lijkt de raming van de produktie op 11.000 stuks in 1764, zeer aannemelijk⁵⁶. Van 1770 af verstreken de rekeningen van de nering van Sinte-Catharina (ambacht van de damast- en servettenwevers) regelmatig inlichtingen over het aantal werkende en ledigstaande getouwen. Tussen februari 1770 en november 1788 slonk het aantal werkende weefstoelen van 499 tot 324 eenheden. Of de 615 wevers vermeld voor 1806 en de 414 voor 1810, uitsluitend in de fijnlinnennijverheid werkzaam waren (II,277), komt tegenover wat hier voorafgaat, eerder problematisch voor. Ook de inschrijvingen van nieuwe leden en de jaar- of lidgelden die in dezelfde rekeningen (1703-1790) voorkomen, zijn een studie waard⁵⁷.

Zelfs indirecte bronnen kunnen waardevolle conjunktuurmeters bevatten. We denken aan de prijzen geboden voor het officie van gezworen lijnwaadmeter in Brugge en aan de pachtprizen van de rechten geheven op de vlasmarkt van Roeselare, allemaal elementen die in de stadsrekeningen terug te vinden

56. E. SABBE, *a.w.* II, blz. 37 en A. VIAENE, *Handel en nijverheid te Kortrijk in 1764*, blz. 96. Voor volledige verwijzing van laatste studie zie hoger n. 4; voor bredere kontekst hierna n. 58.

57. R.A.K., *Oud Stadsarchief Kortrijk*, voorlopig nr. 825, *Rekeningen van de Sinte-Catharinégilde, 1703-1791*, passim.

zijn en door schr. gemakkelijk konden benut worden. Het experiment loont beslist de moeite. Bij het aangeven van de trend vertonen de diverse conjunkturgegevens een treffende overeenkomst⁵⁸.

Door die gemiste kansen zag schr. zich verplicht de hiaten in zijn cijfermateriaal met een aantal moeilijk te interpreteren en soms erg slordig verwerkte statistische mededelingen te vullen. Wanneer de Kortrijkse fijnlennijverheid in 1738 maximaal 459 getouwen in bedrijf had, dan konden er 15 jaar voordien onmogelijk 1190 in een onderdeel ervan, het *smalvoetwerk*, gewerkt hebben. Vermoedelijk moet in dat verband 119 gelezen worden en een totale bedrijvigheid van 395 getouwen, gewone lijnwaadgetouwen niet inbegrepen. Het register waaruit schr. deze cijfers haalde, is voorlopig onvindbaar⁵⁹.

Het tabelletje dat schr. van de telling van 1738 voor Brugge opstelde, is zogoed als waardeloos (II,26). Maar daar draagt hij niet alle schuld van. De cijfers stemmen immers overeen met het origineel, evenwel niet met de waarheid. Volgens de rekeningen van het ambacht van de tijk- of striepwevers betaalden in genoemd jaar slechts 116 meesters hun lidgeld. Zij gaven werk aan 173 knechten en 43 leerknechten.

58. J. VERMAUT, *Nieuwe gegevens*, vooral kromme blz. 148. Bronnen in DEZELFDE, *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in westelijk Vlaanderen vóór 1800. Konjunktuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen*. Gent, 1974 (onuitgegeven doktoraatsverhandeling van de R.U.G., Fac. v.d. Lett. en Wijsbeg.), Band IV, Appendices 28, 30-45.

59. E. SABBE, *a.w.* II, 26. De lezing 119 getouwen verdient de voorkeur boven 190. In die veronderstelling telde de Kortrijkse fijnlennijverheid 395 getouwen in 1723 tegen 459 in 1738, wat overeenstemt met de algemene conjunkturtendens (zie voorgaande noot).

Volgens een vrij betrouwbare rekening waren toen slechts 322 getouwen werkzaam⁶⁰. Onder de hoofding *families* dient verstaan familieleden van de *bazen* of meesters. De term *meesterwevers* moet vervangen worden door *knechten*. Het eronder vermeld getal is een fout begaan door de oorspronkelijke scribent. In plaats van *knechten* staat in origineel *familie cnechten* — in de betekenis van gezinnen — geschreven. Het totaal van 1615 eenheden heeft weinig zin omdat daarin ook de getouwen begrepen zijn. Hetzelfde document maakt in dat verband geen gewag van *lakenwevers* maar van *-ververs* en aanverwante beroepen, zoals garentwijnders. Hoe de term *lijnwaadwevers* — in Brugge synoniem van *striepwevers* — in dat tabelletje terecht kwam, is een raadsel⁶¹.

Dezelfde ambachtstelling — de uitdrukking nijverheidstelling past beter — is de enige door E. Sabbe gebruikte bron om de geografische spreiding van de 18de eeuwse vlasindustrie in Vlaanderen na te gaan (II, 23-27). Daarbij mocht hij wel zo eerlijk geweest zijn te bekennen dat hij het document nr. 4.278 van de *Raad van Financiën*, alleen in een afschrift geraadpleegd heeft. Het oorspronkelijk stuk ging immers tijdens de Eerste Wereldoorlog verloren. Gelukkig zijn er nog voldoende minuten van bewaard — zelfs in genoemd fonds — om de telling te rekonstrueren en om de betrouwbaarheid ervan na te gaan⁶². De

60. Berekening volgens R.A.Bg., *Ambachten*, 419, op het jaar.

61. S.A.Bg., *Ambachten*, voorlopig 93, *Drapiers, Fusteiniers. Dossiers, 1530-1796*, met daarin de telling van 1738 en A.R.A., *Raad van Financiën*, 4.320, 12de bundel, antwoord nr. XIV.

62. Vooral in het pak met verwijzing in het laatste lid van vorige noot. Hierbij danken we drs. J.J. HEIRWEGH, die volop bezig is deze telling te rekonstrueren, om zijn vriendelijkheid onze aandacht op dit pak te vestigen.

moeilijkheid van dat soort tellingen ligt vooral in het gemis aan uniformiteit bij het hanteren van de normen. Zelfs begrippen als *meester* en *knecht* konden van streek tot streek een andere inhoud hebben. Vandaar de opvallend grote verschillen in de verhouding tussen beide groepen naargelang van de kasselrij. In de kasselrij Oudenaarde en in het Land van Dendermonde werd 1 knecht opgegeven tegen 1 meester. In de kasselrij Kortrijk bedroeg die verhouding 1 : 1,6 ; in het Brugse Vrije en het Land van Aalst 1 : 3. Waar evenveel knechten als meesters of getouwen voorkwamen, waren die zgn. knechten eigenlijk kinderen die het garen op de spoelen wonden⁶³. In de overige gevallen — kasselrij Kortrijk, Brugse Vrije, Land van Aalst — verstond men onder knechten meestal lieden die bij een landbouwer of *huysman* weefden. In de kasselrij Kortrijk heette men ze ook *cnaepwevers*. Voor een nadere verklaring van die termen kan men best terecht in een studie die Jos. De Smet reeds in 1929 liet verschijnen, maar die door schr. geweld of ongewild over het hoofd werd gezien⁶⁴. Wanneer men in die gevallen de knechten

63. A.R.A., *Raad v. Financiën*, 4.320, 12de bundel, antwoord nr. VI, verklaring van het hoofdbestuur van de kasselrij Oudenaarde (29 mei 1738) : *soo dat tot de fabrique gheoccupeert sijn ghelijck ghetal van wevers, soo veel jonghers tot het maken vande spoelen, ende noodigh vier spinnerssen om aen iederen wever werck te leveren. Ibidem*, 13de bundel, antwoord nr. 5, verklaring van het hoofdbestuur van de kasselrij van de Oudburg (8 april 1739) : *segghen dat wij bij onse voorgaende opden 25en juny 1738 niet particuliereijck en hebben ghesproken vande meesters wevers ende jonghers, als ghemeynt hebbende dat elck ghetauwe sijnen meester wever heeft ende eenen jonghen ende datter bijdien soo veele van d'een ende d'ander sijn in ghetalle als ser ghetauwen bevonden worden.*

64. J. DE SMET, *De toestand van de kastelnij Kortrijk in 1765. DEZ., Optelling van de wevers in de kastelnij Kortrijk in 1739, allebei in de Handelingen v.d. Kon. Geschied- en Oudheidk. Kring te Kortrijk, nieuwe reeks nr. 8 (1929), blz. 103-107 en 107-111.*

en meesters — zonder de *huysmans* — samentelt, bekomt men ongeveer het aantal getouwen. Dit geeft dan volgend resultaat :

Kasselrij Kortrijk :	7.336 get.
Land van Aalst :	6.454 get.
Oudburg Gent :	5.730 get.
Kasselrij Oudenaarde :	3.951 get.
Brugse Vrije :	2.594 get.
Land van Dendermonde :	1.110 get.

Deze rangschikking komt nog niet overeen met de weefintensiteit. Rekening gehouden met de verschillen in oppervlakte, moest de Oudburg van Gent nauwelijks voor de kasselrij Kortrijk onderdoen. In het Brugse Vrije was die aktiviteit vooral gekoncentreerd in de oostelijke en zuidelijke randgebieden. Tijdens de 18de eeuw werd de Gentse markt voor twee derden en meer langs de noordwestelijke stadspoorten bevoorraad⁶⁵.

In de Franse Tijd was de begripsverwarring niet minder groot. In 1811 vermeldde de statistiek van het departement van Jemappes evenveel wevers als getouwen ; tijdens het vierde kwartaal van 1812 waren er plots vijfmaal meer getouwen dan wevers ! In het eerste kwartaal van 1813 telde het Scheldepartement bijna dubbel zoveel getouwen als wevers terwijl in het Leiedepartement de wevers de getouwen zesmaal in aantal overtroffen. Voor de auteur was dat allemaal geen reden om enig voorbehoud te maken (II, 279-280).

Nog een paar details. Herhaaldelijk spreekt steller over de Brugse linnenhandelaar Joh. Bapt. Gillivets (II, 659), waar Gilliodts moet gelezen worden. De

65. J. VERMAUT, *Nieuwe gegevens*, blz. 151 en 162.

grove lijnwaadsoort *rousschen twijn* (II, 86) heette eigenlijk *Ronsschen* (van Ronse) *tuyn*.

Besluit

Ongetwijfeld zal het werk van E. Sabbe een blijvende waarde als informatiebron behouden, maar het aantal principiële fouten en blijken van overhaasting is zó groot dat men het moeilijk als een betrouwbaar standaardwerk kan beschouwen. Door deze publicatie af te stemmen op een breed en argeloos publiek, hebben de uitgevers een zware morele hypotheek op zich genomen. Wellicht werd hun initiatief gestimuleerd door de hoge wettelijke graad die schr. met de openbare verdediging van die studie op 15 juni 1943 behaalde. Men schijnt echter al te gemakkelijk te vergeten dat de omstandigheden toen ver van normaal en voor de promovendus buitengewoon gunstig waren. De oorlogstribulaties en de archiefbeveiligingspolitiek van de bezetter ontmoedigden de aangestelde kommisarissen om de bronnen van de auteur te controleren. Wellicht achtten ze dit volstrekt overbodig vermits schr., zelf archivaris - paleograaf, zich inmiddels door een aantal voorstudies een stevige reputatie opgebouwd had. Door een nieuwe, nauwelijks ontgonnen richting in te slaan, beschikte hij over een bewegingsvrijheid die een onmiddellijke controle haast onmogelijk maakte⁶⁶. Vandaar zijn niet te miskennen invloed op de historiografie. Om maar één voorbeeld aan te halen. In navolging van E. Sabbe (I,1, 333-346 of 2, 313-325) erkent vrijwel iedereen de snelle wederopbloei van de vlasnijverheid

66. Het probleem van de vereenzaming in de kwantitatieve historiografie werd op een treffende wijze behandeld door J. HANNES, *Histoire quantitative et faiblesse de l'historien* (La quantification en histoire. Etudes publiées par G. KURGAN et Ch. MOUREAUX, Brussel, 1973), blz. 167-170.

onder de regering van Albrecht en Isabella, waarbij wordt gesteld dat de topproductie van de 16de eeuw nog vóór 1620 tot in de veelvouden voorbijgestreefd was. Dat het Bestand een economische heropleving met zich bracht, staat vast, maar dat is nog geen reden om in overdrijvingen te vallen. Na een kritische bewerking van talrijke kwantitatieve bronnen, kwamen we tot de vaststelling dat het hoogtepunt van de 16de eeuw pas rond 1650 ingehaald en kort daarna overtroffen werd⁶⁷.

Voor zijn imago is het te betreuren dat schr. geen inspanning geleverd heeft om zijn wetenschappelijke voorsprong te affirmeren. Niets wijst erop dat hij sedert 1943 er ooit aan gedacht heeft zijn rijke erudiete kennis aan te passen aan de snelle vorderingen die de konjunktuurgeschiedenis zowel naar inhoud als naar methodes sindsdien maakte. De meest recente publikatie opgenomen in het tweede deel, is de eerste uitgave van zijn eerste deel ! Hij beschikte nochtans over voldoende medewerkers om desnoods de bibliografie voor hem te laten exciperen. Wegens dit vroegtijdig stilvallen bevestigt de ironie van de geschiedenis, dat wijlen prof. H. De Sagher niet helemaal ongelijk had toen hij t.a.v. de auteur *de mogelijkheid betwijfelde de oorsprong en de organisatie van de vlasindustrie te ontwarren en dit lijvige onderwerp af te werken* (I,1,15 of 2,20).

J. VERMAUT

67. Het hoogtepunt van de 16de eeuw moet men situeren in het begin van de zeventiger jaren. In onze *Nieuwe gegevens*, blz. 146 stelden we het inhaalpunt verkeerdelijk voor tussen 1620 en 1623. Deze voortijdige konklusie werd veroorzaakt door een onderschatting van de Oudenaardse markt in de 16de eeuw.

Une œuvre inédite du Maître du Saint-Sang

Il y a quelque temps l'occasion nous fut donnée d'étudier une œuvre de qualité, surgie sur le marché¹ et entrée récemment dans une collection privée hollandaise.

Il s'agissait d'un triptyque chantourné de belles dimensions² dont le panneau central représentait le *Mariage mystique de sainte Catherine*, les volets portant les effigies des donateurs accompagnés de leurs saints patrons et leurs revers, une *Annonciation* en grisaille. Une approche plus approfondie de ce tableau nous a permis d'explicitier son iconographie de le replacer dans son milieu historique et, alors qu'il avait été attribué au Maître de Hoogstraeten, de le replacer dans le groupe des œuvres attribuées au Maître du Saint-Sang.

Panneau central

Le *Mariage mystique de sainte Catherine* en est le sujet principal³ dont le choix sera explicité plus loin⁴.

1. Chez P. de Boer, Amsterdam.

2. Chêne. Panneau central x 66 cm v.g. 88 x 28,5 cm. v.d. 88 x 29,5 cm.

3. Ce sujet et cette composition connurent un vif succès. Nous rapprochons celles-ci des interprétations du Maître de Hoogstraeten, L.M.J. FRIEDLAENDER, *Altniederländische Malerei VII*, pl. 88, n° 116-119.

4. P.

La scène se passe dans un genre de Hortus conclusus délimité à la fois par un muret de rochers à gauche et par la courbe que forment les draperies des sainte Barbe et sainte Catherine et le bras raidi de l'Enfant qui se tend vers celle-ci. L'éclat des coloris des manteaux et des robes⁵, la richesse des résilles, les cheveux couleur de feu, le chatoyement des enluminures⁶, contrastent avec les tons très doux du reste de la composition, qui passent du brun roux ou brun pâle des sols, aux verts foncés des frondaisons et aux bleutés des horizons. La robe très sobre de la Vierge l'annonce aussi⁷. La douceur et la retenue de la scène sont soulignées par l'élégance un peu mièvre des visages, tous présentés de trois quarts sauf celui de la Vierge, dans des ovales parfaits, où s'inscrivent, les arcs fins des sourcils et des paupières baissées, les nez droits, les bouches menues et les mentons ronds. Les mêmes caractères se remarquent dans les mains dont les doigts très longs et les articulations à peine marquées dégagent presque une impression de mollesse.

5. Sainte Catherine porte une robe de brocart doré aux manches à brassards mauves d'où dépassent les manches bouffantes de la chemise blanche, ceinturée de rouge, et un manteau rouge rosé ; une couronne somme une résilie d'or qui couvre en partie les cheveux. Une robe du même modèle est portée notamment par une *Marie-Madeleine* (mi-corps) par le Maître de la Madeleine Mansi, Barcelone, Palaccio de la Virreina (Legado Cambo), L.M.J. FRIEDLAENDER VII, suppl. 178, pl. 124.

6. Le livre ouvert montre une riche miniature. On voit le roi David, couronné, agenouillé dans une prairie, la harpe posée à terre. Dans le ciel un ange lui fait part des trois fléaux qui le menacent (L. REAU, *Iconographie de l'art chrétien*, Paris, 1956, II, 1, p. 285). Cette illustration d'un des Psaumes Pénitentiaux dont David aurait été l'auteur, connut une énorme popularité. Néanmoins, David le roi Psalmiste, fut aussi un berger tout comme Joachim, Caïn et Abel (voir plus loin). Peut-être le choix du personnage fut-il déterminé aussi par cette raison.

7. Elle est vêtue d'une robe brun rosé et d'un manteau bleu foncé. La tête est voilée d'un linge transparent et auréolée d'or.

Au deuxième plan, à gauche, se dresse dans une clairière un ensemble de bâtiments précédés d'une cour. Deux personnes y conversent tandis qu'une autre s'achemine sur le sentier qui y conduit. Au sommet d'une cheminée niche une cigogne.

Entre la Vierge et sainte Barbe s'élève un arbre qui rappelle celui dont les fruits nourrirent la Sainte Famille lors de la Fuite en Egypte⁸.

Ici, dans une interprétation libre et originale, le peintre y a adjoint trois anges : l'un perché dans les branches fait tomber les fruits à l'aide d'une gaule, et ses deux compagnons les recueillent l'un dans les plis de sa robe, l'autre en ramassant ceux qui ont échappé à son compagnon⁹. La Vierge et l'Enfant ont déjà chacun en main un fruit. A l'extrême droite, un homme vu à mi-corps, chemine, une besace sur le dos : il s'agit peut-être de saint Joseph, qui est souvent représenté dans ces scènes avec beaucoup de discrétion.

8. Cf. J. DE VORANGINE, *La légende Dorée*, trad. par T. de WYZGWA, Paris 1902, p. 58-59.

9. a. L'exemple le plus proche nous est fourni par le Maître de 1518. *Sainte Famille, sainte Catherine et sainte Barbe* dans un Hortus conclusus. Au deuxième plan trois anges aidés par St. Joseph, cueillent ou ramassent des fruits. Localisation inconnue, cf. M.J. FRIEDLAENDER, XI, pl. 77, n° 79.

b. D'autres exemples nous sont fournis par exemples par le Maître de Hoogstraeten, *Vierge et Enfant accompagnés de sainte Catherine et sainte Barbe*. Un ange leur présente des fruits. Saint Joseph se tient à l'arrière. USA, Philadelphie, J.G. Johnson Collection, M.J. FRIEDLAENDER, VII, pl. 90, n° 122 et le numéro suivant attribué à Gossaert (?)

et par le Maître du Triptyque Morisson qui a représenté une scène semblable dans le volet droit du triptyque : *Vierge avec saints et anges*. Londres, National Gallery, cf. M.J. FRIEDLAENDER, VII, pl. 72. A propos de ce tableau voir «Les Primitifs flamands, Corpus de la peinture des anciens Pays-Bas méridionaux au quinzième siècle, 3, fasc. 6-13. The National Gallery, London, par Martin DAVIES, vol. 1, Anvers 1953, n° 21, p. 1-7.

A l'arrière-plan, un large cours d'eau tranquille s'écoule vers l'horizon, flanqué de deux masses de rocs. Des forteresses et une flotille s'y mirent. Du haut du ciel, Dieu le Père apparaît à mi-corps dans un nuage doré, surplombant la colombe du Saint-Esprit.

L'aspect paisible n'est pas rompu par les scènes secondaires parfois violentes qui se déroulent à proximité des rochers.

Dans la prairie en contrebas de la tour qui somme celui de gauche, un groupe d'hommes est désigné par un fuseau lumineux venant du ciel, tandis qu'un autre groupe est rassemblé un peu à l'avant. A l'opposé de cette scène, à droite, au pied des rocs gris, trois épisodes se succèdent : dans une prairie, un homme garde ses moutons ; un peu plus haut, deux personnages conversent ; enfin dans l'anfractuosité du rocher, l'un des deux abat son compagnon à l'aide d'un objet brun. Ces deux histoires, trop caractéristiques pour être de simples scènes de genre, se complètent : l'une montre le choix de l'offrande d'Abel et l'autre les conséquences meurtrières de la jalousie de Caïn¹⁰. L'offrande rejetée de ce dernier en préfigure une autre : celle de Joachim qui est représenté sur le volet gauche.

Volet gauche

Le volet gauche se divise en trois plans qui prolongent dans les tons et dans la forme ceux du panneau central. A l'avant le donateur, nu tête et presque chauve, vêtu d'un manteau noir fourré, est agenouillé derrière un prie-Dieu qui porte ses armoiries : de gueules à l'Agnus Dei, au chef d'hermines. Son

10. L. REAU, *Iconographie de l'art chrétien*, Paris 1957, t. 2, I, p. 94-96.

saint patron, portant une chevelure et une barbe grises et drapé dans un manteau rouge vif se tient derrière lui. Il appuie un livre ouvert sur son bras gauche et serre un agneau sous le droit, un deuxième agneau se presse contre sa jambe fléchie. Il s'agit de saint Joachim¹¹. Les agneaux qui l'accompagnent symbolisent l'offrande qu'il fit et qui fut refusée ; successivement, à l'arrière-plan, sont développés les épisodes de sa vie qui suivirent : sa retraite parmi les bergers, située ici dans un sous-bois et l'annonce de sa paternité prochaine sur les hauteurs dénudées de la colline à l'horizon¹². L'identification que nous avons faite des armoiries jusqu'ici inédites et du saint patron nous ont permis d'identifier le donateur avec Joachim Christiaens.

Volet droit

La composition de ce volet s'établit aussi en trois plans, mais à la différence des deux autres panneaux, aucun accent vif ne vient rehausser les tons doux de l'ensemble, qui passent du brun rosé du manteau de saint Josse, à celui plus pâle des rochers, des verts maintenant oxydés des verdures, au bleu verdâtre de l'horizon ; seuls tranchent le manteau noir fourré de la donatrice, sa guimpe et sa chemise d'un blanc éclatant, qui enferment un visage pâle percé par de petits yeux noirs ourlés de lourdes paupières. Les seules notes colorées sont celles du chapelet rouge attaché à une ceinture bleue que porte la jeune femme. Celle-ci est agenouillée devant son prie-Dieu et lève les yeux de son livres d'heures ouvert¹³. Elle

11. Et non de saint Jean-Baptiste comme il avait été annoncé erronément lors de la vente du tableau.

12. L'ange n'apparaît pas dans le ciel mais des nuages tourmentés suggèrent sa présence.

13. La miniature représente une Vierge et Enfant devant un feuillage.

a pu être identifiée avec Jossine Lampsins, famille dont les armes se blasonnent : de gueules au cerf arrêté d'or¹⁴.

Il ne semble pas que l'on puisse, avec certitude, attacher de signification à la petite scène du plan intermédiaire : sous une porte fortifiée une femme accueille un homme (en armes ?), un personnage marche en s'éloignant d'eux¹⁵.

14. Le gueules est ici fort bruni.

15. Il aurait été tentant d'y retrouver une *Rencontre à la porte dorée*, mais il ne semble pas que la scène corresponde à aucune de ces représentations, ni à un épisode de la vie de saint Josse.

Revers des volets

Au revers des volets une *Annonciation* se détache en grisaille sur un fond marbré grenat.

La Vierge debout à droite, suspend sa lecture et se tourne légèrement vers l'ange qui s'avance vers elle en coup de vent. Ce dernier est exécuté de façon fort maladroite ; le peintre n'a manifestement pas atteint un effet heureux ni dans l'attitude, ni dans l'échelle du personnage.

L'état de conservation de l'ensemble du triptyque est excellent. Le réseau des fines craquelures est bien visible, sauf à certains endroits peints en couleur foncée¹⁶. Le dessin sous-jacent est particulièrement apparent au revers : les personnages et les formes sont entièrement cernés ; les paupières, les nez, les plis des vêtements ou des membres sont ombrés de stries parallèles au pinceau.

Attribution

Lors de son achat par le propriétaire actuel, le triptyque était attribué au Maître de Hoogstraeten. Nous avons été en mesure de revoir ceci et en nous basant sur des éléments d'ordre stylistique et historique, de le resituer à son véritable auteur, le Maître du Saint-Sang.

Le peintre connu sous cette dénomination a été l'objet de quelques études¹⁷. Originaire d'Anvers, il vint s'installer à Bruges dans le courant de la

16. Nous pensons notamment aux verdure et aux manteaux des donateurs.

17. M.J. FRIEDLAENDER, IX, b. Joos van Cleve, Jan Provost, Joachim Patenier, p. 96-98. *Primitifs flamands anonymes. Catalogue avec supplément scientifique*. Exposition, Bruges, 14 juin - 21 septembre 1969, p. 74-87 ; p. 224-233.

deuxième décade du XVIe siècle ; il subit ainsi l'influence de Metsys d'une part, celle de peintres brugeois de l'autre. Deux de ses triptyques sont encore conservés à Bruges dans leur lieu d'origine : une *Déposition*¹⁸ et une *Virgo Deipara*¹⁹. Les ressemblances avec le triptyque qui nous occupe sont frappantes ; mais des traits communs les rapprochent des autres tableaux attribués à ce maître.

Nous essayerons d'évoquer ci-dessous ce qui nous paraît caractériser le Maître du Saint-Sang. Il est inutile d'insister sur l'influence de Metsys dont il est un suiveur immédiat et qui se retrouve notamment dans certains types de saintes et dans des figures quasi caricaturales masculines. Il semble avoir eu une prédilection pour les visages présentés de trois quart, minces, aux nez droits et fins, les bouches menues, les mentons ronds chez les femmes, plus accusés chez les hommes. Les paupières sont baissées en demi lune, ou fendues, montrant alors une pupille ronde et très noire. Les cheveux bruns légers et frisés ont des reflets roussâtres. Les mains prolongent l'avant-bras sans faire apparaître l'ossature du poignet. Leurs longs doigts sont parallèles ou légèrement fléchis, le petit étant assez souvent écarté des autres. Le dessin préparatoire au pinceau est souvent très visible, cernant de près les silhouettes. Les paupières, les mains, les plis des vêtements sont ombrés de

18. Bruges, Musée du Saint-Sang

P.c. *Déposition*

V.g. *Sainte Marie-Madeleine et Marie Cléophas*

V.d. *Saint Joseph d'Arimathie et deux hommes*

19. Bruges, église St. Jacques

P.c. *Glorification de la Vierge*

V.g. *la Sibylle de Tibur et l'Empereur Auguste*

V.d. *Saint Jean à Pathmos et deux franciscains*

Revers V.g. *Ecce Homo*

V.d. *La Vierge et saint Jean ; saint François d'Assise.*

traits parallèles ou en losange qui n'arrivent néanmoins pas à donner ni relief ni vigueur au contour²⁰. Certains vices d'exécution sont caractéristiques : nous pensons par exemple au bras raidi de l'Enfant Jésus qui pourrait presque passer pour une signature²¹.

Friedlaender²² avait déjà remarqué des attitudes ou des perspectives franchement maladroites dans divers tableaux du maître. L'ange de *l'Annonciation* dans le tableau qui nous occupe en est un autre exemple. Le Maître du Saint-Sang s'est complu à situer ses sujets dans le cadre de bâtiments, alors de type nettement brugeois²³ ou dans des paysages arborés. Les bouquets d'arbres aux verdure très découpées et très foncées peintes avec application, sont souvent mal proportionnés. Dès que l'on passe au deuxième ou au troisième plan, le travail se relâche complètement : les prairies, les rochers et les ciels sont exécutés rapidement de manière uniforme ; les arbrisseaux sont accrochés n'importe comment dans les rocs ; les bâtiments ne sont plus que de simples décors.

De petites scènes animent parfois ces arrière-plans. Elles présentent peu de personnages²⁴ et se déroulent

20. Ceci est visible à l'œil dans le revers du triptyque étudié ainsi que dans les deux tableaux de Bruges et sur les documents photographiques conservés au Centre National de Recherches «Primitifs flamands». De même dans les photos infra-rouge des deux volets : *Sainte Catherine et sainte Barbe*, USA, Cleveland, Museum of Art inv. 42 633 (ACL 1969, L 13 156B).

21. M.J. FRIEDLAENDER, IXb, a aussi fait remarquer la grandeur des oreilles des personnages, mais dans le tableau qui nous occupe toutes sont cachées.

22. Note 1, op.cit., p. 97, 98.

23. G. DOGAER, *La travée brugeoise dans quelques manuscrits de l'école ganto-brugeoise*. Scriptorium, t. XXIII, 1969, p. 338-341, 2 pl.

24. Des foules de personnages telles qu'on les trouve dans le *Portement de croix*, Greenville, S.C. Bob Jones University, coll. of religious Paintings. M.J. FRIEDLAENDER, IXb, p. 200 (pl. 201) ou *l'Adoration des Mages*, localisation inconnue M.J. FRIEDLAENDER, IX, b, n° 190, pl. 191 restent une exception.

soit dans les paysages, soit sur les chapiteaux s'il s'agit d'une scène d'intérieur.

Ces diverses observations s'appliquent au triptyque du *Mariage mystique* qu'une parenté particulière lie néanmoins avec celui de la *Virgo Deipara* de l'église Saint Jacques à Bruges : la Vierge et l'Enfant, les saints Joachim, sont presque semblables ; le visage de Jossine Lampsins rappelle celui de la sainte Anne tandis que ceux de Catherine et de Barbe sont fort proches de ceux des Sybilles²⁵.

Mais des points communs se retrouvent dans l'ensemble avec les autres œuvres du maître. C'est ainsi que les deux saintes rappellent celles des musées de Cleveland et de Hambourg²⁶, que le visage de Joachim Christiaens est proche de celui du saint Jean de Greenville et que celui de saint Josse peut être comparé à la fois à celui du Christ et d'un cavalier moustachu de la même composition²⁷. L'ange en grisaille au revers du volet gauche dérive en partie du modèle qui servit à celui de *l'Annonciation* du Prado tandis que la gènesflexion qu'accomplit la sainte Catherine

25. Elle est également proche de celles de Palerme et du Prado. Les Primitifs flamands, II. Répertoire des peintures flamandes du quinzième siècle. GIOVANNI CARANDENTE, Collections d'Italie, I. Sicile, Bruxelles 1968, n° 17. Maître du Saint-Sang, *Vierge à l'Enfant et quatre anges dans une église*, Palerme, Galleria Nazionale della Sicilia, Inv. 68, p. 31-32.

Espagne, Madrid, Prado, cat. 2494. *Triptyque de l'Annonciation*, v.g. *Saint Jérôme*, v.d. *Saint Jean-Baptiste*.

26. USA, Cleveland, Museum of Art, n° 42 633-4 (repr. dans M.J. FRIEDLAENDER, IXb, pl. 196, n° 196). *Triptyque de la Sainte famille*, v.g. *Sainte Catherine*, v.d. *Sainte Barbe* (ill. dans M.J. FRIEDLAENDER, IXb, pl. 196 n° 194).

27. M.J. FRIEDLAENDER, IXb, pl. 201 n° 200 *Portement de croix*, USA. Greenville, S.C. Bob Jones University, collection of religious Painting. Catalogue de la dite Université, vol. 2 Greenville 1962, p. 222-223, n° 122 (ill. en couleurs sur la couverture).

répète celle du saint Jérôme de cette oeuvre²⁸.

Quant aux tonalités du tableau, dans la mesure où nous avons pu les vérifier, elles s'apparentent à celles de la *Déposition* de Bruges et de la *Lucrece* de Budapest²⁹. Tout en respectant les gammes chromatiques de la *Virgo Deipara*, elles sont plus vives que celles-ci³⁰ et moins apparemment nuancées que celles de Greenville³¹.

On peut observer le dessin sous-jacent, tel que nous l'avons décrit plus haut, dans l'ensemble des photos ordinaires des œuvres attribuées à ce maître³².

Tout ce qui a été dit ci-dessus permet donc de ranger le triptyque du *Mariage mystique* parmi les tableaux du Maître du Saint-Sang. S'il ne présente pas l'originalité de la composition de Greenville, du moins à cause du soin qui lui a été apporté se range-t-il parmi les meilleurs connus et certainement parmi les mieux conservés.

Nous allons voir maintenant que c'est aussi celui dont le contexte historique est le mieux établi :

28. Madrid, Musée du Prado. *Triptyque de l'Annonciation* ; v.g. *Saint Jérôme*, v.d. *Saint Jean-Baptiste*. Catalogue du musée n° 2494. Panneau central reproduit dans le Catalogue de l'exposition des *Primitifs Flamands Anonymes*. Bruges, 14 juin - 21 septembre 1969, p. 82 n° 34.

29. Budapest, Museum der Bildenden Künste, n° 127, cf. ill. en couleurs dans S. URBACH, *Frühniederländische Tafelbilder*, Budapest 1971, n° 44.

30. Dans l'ensemble, la couche picturale de l'avvers du tableau est assez usée et plus terne que celle du *Mariage mystique*. Néanmoins le ton des paysages et des rochers sont semblables ; on retrouve le même rouge que celui du manteau de Joachim ; les brocarts de la robe de sainte Catherine et celle de Salomon sont pareils.

31. Que nous jugeons d'après la photo en couleurs du catalogue cité plus haut. Les autres tableaux ne nous sont connus que par des photos en noir et blanc.

32. Photothèque du Centre National de Recherches «Primitifs flamands».

Friedlaender nous dit que le Maître du Saint-Sang travailla peu pour les particuliers³³. Effectivement, dans la production conservée de ce maître, malgré tout assez réduite, on relève peu de portraits identifiables. Dans un triptyque, des donateurs sont accompagnés d'armoiries illisibles d'après la photo publiée³⁴. Un autre tableau représentant le *Christ, saint Jean et la Vierge* est sommé des armes jusqu'ici inédites de la famille frisonne Galkama et d'un autre écu non identifié³⁵; un *Ecce Homo* du maître, lui aussi inédit, porte deux armoiries d'origine étrangère, dont l'une peut-être assimilée à celles des Mareri³⁶.

Le tableau qui nous occupe est donc le seul jusqu'ici dont l'identification complète des armes a permis de retracer l'histoire avec le plus de précision. Le donateur, Joachim Christiaens, était originaire de Templeuve³⁷. Il devint reneur de la «Proosche» de Bruges³⁸.

33. M.J. FRIEDLAENDER, IXb, p. 97. Non localisé ; *Adoration des mages*, v.g. *donateur et Saint Jacques*, v.d. *donatrice et Sainte Catherine*. J.M. FRIEDLAENDER, *op.cit.*, pl. 191 n° 190.

35. Parti de sable à trois fleurs de lis d'or rangées en pal et d'argent au lion rampant de sable (Galkama). Ces armoiries sont accompagnées d'un autre écu où une coquille seule charge un champ de métal.

36. *Ecce Homo*. A. Munich, Collection privée. Version du *Christ montré au peuple*, cf. M.J. FRIEDLAENDER, *op.cit.*, planche 200, n° 199. Les armes de dextre sont probablement celles de la famille de Mareri (Rome, Naples). Celles de senestre portent un coupé enclavé d'une pièce d'argent(?) et de sable (?) chargé en cœur d'une étoile à six rais d'argent. Elle n'ont pas encore été identifiées.

37. Selon son épitaphe.

38. La prévôté de Saint-Donat était une seigneurie ecclésiastique. «Het Proosche» était le nom de la partie de celle-ci qui s'étendait dans la chàtellenie du Franc de Bruges et qui appartenait en propre au prévôt. Les échevins de «het Proosche» s'appelaient toujours «redenaers», jamais «scepenen». Les archives de la prévôté de Saint-Donat sont conservées aux archives de l'Etat à Bruges. Leur inventaire a été publié en 1960 à Bruxelles par leur conservateur, Monsieur J. MARÉCHAL, sous le titre «*Inventaris van het*

Les reneurs avaient une compétence réelle dans les trois ordres de juridiction criminelle, civile et féodale. Ils pouvaient en outre légiférer dans certaines matières fiscales. Joachim Christiaens figure parmi les reneurs siégeant dans la chambre du conseil et à la Vierschaar, c'est-à-dire au tribunal. Comme tel il apparaît régulièrement dans les comptes de la prévôté à partir de juin 1535 jusqu'en mai 1552, deux à trois fois par mois³⁹. Nous n'avons pas retrouvé la date exacte de son entrée en fonction ni les motifs qui déterminèrent son choix. On sait néanmoins que l'office de reneur pouvait être exercée de pair avec celui d'échevin, de conseiller ou de pensionnaire de la ville de Bruges⁴⁰ et que Joachim Christiaens fut effectivement conseiller à la ville en 1530, 1534, 1536 et 1544⁴¹. En 1543, il fit l'acquisition d'un fief à Oudemburch auquel l'office de reneur était attaché à titre héréditaire et qu'il transmit à sa descendance⁴².

(vervolg 38)

Archief der Proosdij van Sint Donaas te Brugge précédé d'une très intéressante introduction. Une autre étude de la prévôté de Bruges a été faite par L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Coutumes de la prévôté de Bruges*, 2 vol. Bruxelles 1887.

39. Rijksarchief Brugge. Sint-Donaas Proosdij, n° 382 en 383. Algemene rekeningen van de ontvanger generaal van het Proosche 1527-1547 et 1548-1569. De même passim dans les n° 102-103, Résolutieboeken van het Proosche (1538-1545 et 1549-1573).

Le Ms Bruxelles G 737 f° 245 v° le mentionne dans ces fonctions en 1536 et en 1547.

40. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *op.cit.*, t. 1, p. 46.

41. Ms Bruxelles G 737 f° 245 v°.

42. Rijksarchief Brugge. Sint-Donaas Proosdij n° 91 f° 19 et n° 92 f° 19. Le fief d'Oudemburch «met eenen arfnachteghe redenaerscepe daer toebehoorende» passa successivement de Joachim Christiaens (5 mars 1543), à son fils Corneille le 30 novembre 1552 suite à son décès, à son petit-fils Joachim et enfin à Jacques fils de ce dernier. Voir aussi, L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *op.cit.*, 1, p. 91.

Cette coutume très courante d'acheter un fief auquel était attachée une fonction fut pratiquée par plusieurs membres de sa famille à propos d'autres biens. C'est ainsi que son petit fils Joachim

En 1541 il possédait en ville une maison avec ses appendances appelée St. Antoine, et qui avait été jadis le bien de Jean van Cattenbroeck⁴³. Il avait en outre dans le canton d'Oostkamp un foncier de vingt-sept arpents au hameau ten Daele avec dix arpents de tenures à Oostkamp, neuf à Damme et neuf à Dudzele⁴⁴.

Il avait épousé en premières noces Marie van den Berghe dont il était veuf en 1527⁴⁵. Il en eut une fille, Adrienne qui s'unit à Philippe de Steeland⁴⁶.

acheta le 18 février 1637 le fief de Slype auquel était attachée la charge héréditaire de reneur (cf. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *OP.CIT.*, T. 2, p. 95). Il sera enterré à St. Donas auprès de son grand-père. Son frère Marc acquit une terre à St. André-lez-Bruges comportant les mêmes bénéfices (achat du 20 janvier 1607. Cf. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *op.cit.*, t. 2, p. 107). C'est peut être au même que fut retiré le 28 avril 1635 un fief avec office de reneur héréditaire, sa condition sociale ayant été jugée trop modeste (L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *op.cit.*, t. 1, p. 53).

43. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *op.cit.*, t. 2, p. 127.

Cette maison lui échut peut-être par l'intermédiaire de sa seconde épouse Jossine Lampsins. En effet sont enterrés à St. Donas un certain Jan van Cattenbroeck, et son épouse Jossine Lampsins, décédés dans le courant du XVe qui pourraient être ascendants de celle qui nous occupe ici.

44. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Coutumes des Pays et Conté de Flandre, Coutume du Bourg de Bruges*, t. 1, Bruxelles 1883, p. 446 n° 328 (se basant sur un compte de 1531-1545). C'est peut-être de lui aussi qu'il s'agit sous les n°s 318 à 321 à propos de quatre terres de diverses dimensions sises dans le même canton (*ibid.* *op.cit.*, p. 445).

45. Ms Bruxelles G 736 f° 126. Aussi cité comme veuf en 1529 selon Ms Bruxelles G 737 f° 245 v°.

Marie van den Berghe était fille de Corneille + 18/1/1514 et d'Adrienne Ryx + 19/1/1525, enterrés à Notre-Dame de Bruges et cités ensemble dès 1497 (cf. Ms Bruxelles G 736 f° 126).

46. Philippe de Steenland + 17/2/1556 enterré à Notre-Dame de Bruges dans la chapelle du Saint-Sacrement avec Adrienne Christiaens, fille de Joachim + 31/12/1568, cf. Ms Bruxelles II 1170 f° 351.

Philippe de Steeland était veuf en première noces de Marguerite van Winter, + le 9 mai 1531, cf. Ms Bruxelles G 750 f° 560.

Le couple eut douze enfants dont Olivier le quatrième né en 1542, cf. Ms Bruxelles G 736 f° 69 v°.

Il se maria à une date indéterminée avec Jossine Lampsins, fille de Corneille, qui est citée avec lui en 1536 et qui lui donna trois enfants : Corneille⁴⁷, Anne⁴⁸ et Françoise⁴⁹.

Joachim Christiaens décéda le 6 juillet 1552⁵⁰. Un service commémoratif fut célébré à l'initiative du collège des reneurs au sein duquel son fils l'avait remplacé et auquel ses condisciples furent tenus d'assister sous peine d'amende⁵¹. Jouissant du privilège

47. Corneille, conseiller à Bruges en 1569 épouse Jeanne de Montaigne (appelée aussi van Oyseel). Elle lui donna A) Joachim Christiaens cité en 1576 avec son épouse Isabeau Noppe, d'où 1) François + 22 septembre 1616, git à Saint-Donas avec Marie Cloribus + 17 mars 1668. 2) Joachim + 26 novembre 1648 B) Marc Christiaens enterré à Notre-Dame.

48. Anne épouse Corneille Ployaert, bourgeois de Dunkerque cité en 1555. D'où Marie qui épousa le 8 mai 1569 Jean Winkelman.

49. Françoise semble n'avoir pas eu de descendance.

50. J. GEILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de Flandre occidentales*, t. 1, Bruges, église Saint-Donas, Bruges 1861, p. 111, lit 5 juillet ; Le Ms Bruxelles G 737 f° 245 v° et le Ms Bruxelles G 1654 f° 19 indiquent le 6 juillet. Nous tenons à remercier M.H. PAUWELS, conservateur aux musées Royaux des Beaux Arts de Bruxelles, pour les vérifications qu'il a opérées dans l'exemplaire annoté par J. GAILLIARD et qu'il possède. Suite à son décès, son fils Corneille releva le fief à Oudenburch le 30 novembre de la même année (byden overlyden van zyn vader Joachim Christiaens) cf. Rijksarchief Brugge, Proosdij n° 92, op.cit., f° 19.

51. Rijksarchief Brugge. Proosdij n° 383, f° 14, (Compte septembre 1553 - septembre 1554).

«Den laetsten in Sporcle LIII waeren in Camere, Lemmens, Dhane, Ghomaer, Vyve, Smet, Anchman, Christiaens, Ballinc, Wambeke, Voughene, redenaers ende greffier. Aldaer by redenaers gheordoneert wiert dat men betaelen zoude Mr. Jeronimus vanden Clytson, prochiepape van Sint Donaes, van drie zielmessen by hem ghedaen over de ziele van Joachim Christiaens, Niclaeus Ebrecht ende Donaes van Wambeke, 3 l. 10 s».

Idem, dans Rijksarchief Brugge. Sint Donaas, Proosdij n° 103. Resolutieboeken van het Proosse (1549-1573). a° 1553 f° 87 v°.

Op den XIIIden van Sporcle XVe LIII waeren in Camere Lemmes, Dhane, Pape, Gomaer, Nieulant, Voighenaer, Vinck, Smet,

échu aux reneurs de la prévôté⁵², Joachim Christiaens fut enterré avec sa seconde épouse à l'église St. Donas, sous une tombe décrite comme suit : «Op die zuutsijde, onder een witten zarck met metael aen Sint Michiels outaer, licht Joachim Christiaens geboren van Templeuve, redenaere ten Prooschen, die starf 1552 den 6 in juillet, ende jonckvrauwe Joosyne, fa Cornelis Lamptyns, Joachims wijf was, die starf a° MDLXII den 19 augusti»⁵³.

Il semble que l'état de la pierre tombale ait rendu la lecture des armoiries difficile, à moins que les généalogistes n'aient confondu celles du couple avec celles des membres de leur famille enterrés auprès d'eux⁵⁴. En tout cas il est certain que les armoiries

Christiaens, Ballynck, Wambeke, Vyve... «Gheordonneert datmen de drye naervolgende daghen zal doen de ziele messen van wylen Joachim Christiaens, Nicolas Hebbrecht ende Donaes van Wambeke, overleden redenaers, ende elck vanden redenaers zal ghehooven wesen de messen te hooren op den peyne van v s. paris is te verleveren byden ghuenen die falgieren zal, ten waeren dat hy legittyme excuse hadde ende de redenaers die ter desen ordonnance niet presenten zyn gheweest dachvaert, zal eenen de zelve messen te horene, op ghelyck peyne».

ibidem f° 88

«Op den laetsten dach van Sporcle XVC LIII, waeren in camere Lemmes, Hane, Gomaer, Vyve, Smet, Ancheman, Christiaens, Baillynck, Wambeke, Wyghenaere.

Gheordonneert dat men Mr. Hieronymus van Clichthove, prochiepape van Sint Donaes, betaelen zal over de drye messen by hem ghedaen over de zielen van Joachim Christiaens, Nicolais Hebbrecht ende Donaes van Wambeke, redenaers, van elcke messe XX stuivers paris is compt, over de drye messen III ponden paris is, ende dat midts dat hy leverde de offer keerssen ende den outaer dede decken ende gordijen hanghen int swarte».

52. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Coutumes de la Prévôté de Bruges*, op.cit., t. 2, p. 20.

53. Ms Bruxelles G 1654 f° 19. La date du décès de Jossine est complétée grâce à J. GAILLIARD, op.cit., p. 111. Par contre, il lit le 5 juillet comme date de décès de Joachim.

54. D'après Ms Bruxelles G 1654 f° 19 les armes de Joachim se blasonnent de gueules au canton d'hermines chargé d'un écusson celles de son épouse, d'azur au chef d'or. Description reprise par J. GAILLIARD, op.cit., note précédente.

portées par les deux défunts furent celles peintes sur le tableau⁵⁵.

La biographie développée ci-dessus prouve donc que c'est en l'honneur du second mariage du reneur que le tableau fut exécuté. Peut-être fut-il à l'origine du choix du sujet principal et explique-t-il les allusions à la fécondité de l'union que sont des détails tels la vision de Joachim et la silhouette de la cigogne nichant sur le toit. On ne connaît pas la date de ce mariage mais il se situe certainement entre 1527 et 1536⁵⁶. Le costume des donateurs le placerait également aux environs de 1530. A la même époque, un autre reneur d'origine espagnole, Jean Pardo, portait son choix sur un tableau représentant le même sujet, et avant eux André de la Coste avait commandé un triptyque montrant le martyre de son saint patron⁵⁷.

De telles confrontations permettront petit à petit de déterminer avec plus de précision les rapports qui unirent autrefois les donateurs et les peintres. Dans le cas précis que nous avons développé, la réunion des noms de Joachim Christiaens et du Maître du Saint-Sang, la découverte d'une œuvre de celui-ci, ont satisfait à la fois l'historien de l'art et l'historien, jetant sur l'un et l'autre des lumières nouvelles.

CHRISTIANE VAN DEN BERGEN-PANTENS

55. Attribuées spécifiquement par Ms Bruxelles G 737 f° 245 v°. Ce sont aussi les armes que porte la fille de Joachim, Adrienne cf. Ms Bruxelles G 1657 f° 342 v° par exemple. Les armes des Lampins sont décrites dans le Ms Bruxelles G 1654 f° 28 v°.

56. Anonyme. Triptyque. *Mariage mystique de sainte Catherine*, v.g. *Saint Jean-Baptiste le donateur Jean Pardo et ses fils*, v.d. *Catherine de Vlaeminckpoorte et ses filles*. Les donateurs ont été ajoutés sur les volets vers 1530. Bruxelles, collection privée.

57. Triptyque Costa. *Martyre de saint André*, v.g. *Noces de Cana*, v.d. *Résurrection de Lazare*. Italie, Santa Margherita Ligure, église San Lorenzo alla Costa.

Oorkonden en Mededelingen

Historiografie
van de Brugse straatnamen
(tot de fusie van Groot-Brugge)

Men mag gerust zeggen, dat de studie van de Brugse straatnamen in 1875 is begonnen. In dit jaar publiceerde Karel de Flou, die naderhand een internationale faam als toponymist zou verwerven, een bijdrage in het lokale tijdschrift *De Hallentoren* (jg. I, nr. 8, blz. 5-6 ; nr. 9, blz. 7-9), onder de titel : *De straten van Brugge*. In hetzelfde jaar verscheen ook *Etude sur les noms des rues et des maisons de la ville de Bruges*, door de Brugse architect en archeoloog Karel Verschelde, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* (jg. XXVII, blz. 283-437).

Intussen was de toenmalige archivaris van de stad Brugge, L. Gilliodts-van Severen, reeds enkele jaren bezig met het uitgeven van zijn bekend *Inventaire des archives de la ville de Bruges* (Brugge, 1871-1876, 6 dln.), waarin heel wat vermeldingen van Brugse plaatsnamen worden aangetroffen. Maar veruit de meeste toponymische gegevens verschenen in het deel *Introduction*, dat in 1878 verscheen en waarin de auteur een afzonderlijk hoofdstuk wijdde aan de toponymie van Brugge, of zoals hij zegde, aan «les noms des localités» (blz. 331-520). Het *Inventaire des archives* van Gilliodts-van Severen werd echter pas goed bruikbaar na het verschijnen van het deel *Table analytique*, opgemaakt door E. Gailliard (Brugge,

1883-1885). Onder het trefwoord : «Rues et places, quartiers et endroits de Bruges», vindt men er op blz. 378-412 een alfabetische opgave van al de benamingen van wijken, straten en pleinen van Brugge, die in het zesdelige *Inventaire* van L. Gilliodts-van Severen worden aangetroffen.

Sindsdien verschenen verscheidene studies over de Brugse straten en hun benamingen. Te vermelden zijn :

- K. Verschelde, *De twee Ezelstraten van Brugge*, in *Rond den Heerd*, XII (1876), blz. 17-18.
- E. Van den Bussche, *De Simerolstrate*, in *La Flandre*, X (1879), blz. 126-132.
- E. Vanden Bussche, *La Place Maubert à Bruges*, in *La Flandre*, X (1879), blz. 171-180.
- A. Duclos, *Breidelstraat*, in *Rond den Heerd*, XVIII (1883), blz. 358-359.
- E. Van den Bussche, *Rue Breydel*, in *La Flandre*, XIV (1883), blz. 422-424.
- A. Duclos, *Consciencelane*, in *Rond den Heerd*, XVIII (1883), blz. 361-362, 379-380.
- G.D., *Dyver = Oever*, in *Rond den Heerd*, XXII (1887), blz. 312.
- A. Duclos, *Straatnamen*, in *Rond den Heerd*, XIX (1884) blz. 377-379, 385-387 ; II (1885), blz. 13-15 ; XXI (1886), blz. 193-194 ; XXV (1891), blz. 157-158.
- J. Claerhout, *Het Minnewater*, in *Biekorf*, III (1892), blz. 228-230.
- A. Verwaeterneulen, *De Leebrugge*, in *Biekorf*, III (1892), blz. 257-260.

Uit deze periode zijn voor de studie van de Brugse straatnamen de drie volgende publicaties van archivaris L. Gilliodts-van Severen bijzonder belangrijk :

- *Relevé historique de toutes les ruelles, waterstraetjes, impasses etc. de notre ville*, in *Bulletin communal de la ville de Bruges*, 1889, blz. XCI-CXXX.
- *Bruges ancienne et moderne*, Brussel, 1890, waarvan het hoofdstuk «Monuments, rues, etc.» een opsomming geeft van alle torens, poorten, bruggen, sluizen, markten en openbare pleinen, die te Brugge ooit hebben bestaan, en van alle straten met hun vroegere benamingen (blz. 53-81).
- *Les registres des «Zestendeelen» ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, XLIII (1893), blz. 1-401, waarin alle straten en pleinen van Brugge bij de aanleg van de kadastrale liggers in 1580 worden vermeld met hun ligging.

Van deze voornoemde publicaties, aangevuld met persoonlijke aantekeningen, maakte kanunnik A. Duclos natuurlijk gebruik voor zijn monumentale *Bruges. Histoire et souvenirs* (Brugge, 1910), waarvan hoofdstuk XI (blz. 430-588) als titel voert: «Nos places et nos rues». Daarin beschrijft de auteur de monumenten en bezienswaardigheden van de stad en weidt bij deze gelegenheid veelvuldig uit over oorsprong en betekenis van de namen van straten en pleinen.

De studie van de Brugse straatnamen was hiermede ongetwijfeld een grote stap vooruitgegaan, maar ze bleef toch nog ver van volledig. Regelmatig verschenen dan ook nieuwe bijdragen, waarvan we hier de bijzonderste vermelden.

- A. Visart de Bocarmé, *A propos du lieu dit «ter Balie» à Bruges*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXIII (1913), blz. 330-331.
- A. Duclos, *Kan men straatnamen vertalen? en Vele onder onze straatnamen zijn slecht geschreven*, in *Burgerwelzijn* van 13 en 20 dec. 1913.

- *Rues de Bruges portant des noms de personnes*, in *Journal de Bruges*, van 27, 28, 29 mei 1914.
- J. Mansion, *De Vlamingstraat te Brugge*, in *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde*, 1922, blz. 557.
- J. Mansion, *Nogmaals Vlamingstraat*, in *Leuvensche Bijdragen*, XV (1923), blz. 91.
- B. de Beer, *'t Verbrand Nieuwland*, in *Biekorf*, XXXIII (1927), blz. 112-113.
- B. de Beer, *Zakskens-straat*, in *Biekorf*, XXXIII (1927), blz. 254.
- L. De Wolf, *Buckstraatje*, in *Biekorf*, XXXIII (1927), blz. 78-79.
- B. de Beer, *De «Oliebane» te Brugge*, in *Biekorf*, XXXIV (1928), blz. 87-88, 112.
- J. De Smet, *De Spinolarei te Brugge in 1816*, in *Biekorf*, XXXV (1929), blz. 348-349.
- J. De Smet, *Le Malberg à Bruges*, in *Revue belge de philologie et d'histoire*, IX (1930), blz. 899-902.
- J. De Smet, *Over Brugsche straatnamen*, in *Biekorf*, XXXVIII (1932), blz. 33-41.
- J. De Smet, *De verfransing van de straatnamen in West-Vlaanderen (1806-1807)*, in *Mededeelingen van de Vlaamsche Toponymische Vereeniging*, IX blz. 21-34. - Betreft hoofdzakelijk Brugge en Oostende.
- J. Van de Wijer, *Brugge in den Franschen tijd. Namen van straten...*, in *Mededeelingen van de Vlaamsche Toponymische Vereeniging*, IX (1933), blz. 41-44.
- J.P. Mieras, *Bespiegelingen op de Spiegelrei*, in *Architectura*, nr. van 23 dec. 1933.
- K. De Wolf ; *Den «Eerdeweg» te Brugge*, in *Biekorf*, XL (1934), blz. 8-14.

- J. De Smet, *De plaatsnaam Smede*, in *Biekorf*, XLII (1936), blz. 254.
- J. De Smet, *De Brugsche straatnamen*, in *Biekorf*, XLII (1936), blz. 163-165.
- J. De Smet, *De Brugsche straatnamen*, in *Brugghe... 'n spiegel!*, Brugge 1939, blz. 99-112.
- A. Schouteet, *De Vrijdagmarkt te Brugge in 1744*, in *Biekorf*, L. (1949), blz. 49-52.
- J. De Smet, *De steenweg van Brugge op Blankenberghe. 1723*, in *Biekorf*, LVI (1955), blz. 129-136.

Meer speciaal van opvatting is het boekje *Brugse straten - Brugse namen*, van K. Rotsaert (Brugge, 1973), waarin 14 personaliteiten, naar wie straten te Brugge werden genaamd, worden behandeld, nl.: Collard Mansion, Joost de Damhouder, Nikolaas Despars, Simon Stevin, Leon de Foere, Louis de Potter, Graaf de Muelenaere, Paul Devaux, Jules van Praet, Lodewijk Gilliodts, Graaf Visart, Kanunnik Duclos, Karel de Flou en Kanunnik van Hoonacker.

Gaat het in de voornoemde bijdragen meestal over aparte straatnamen of over bepaalde aspecten in verband met de straatnamen, van een heel andere aard is de publicatie van dr. J. De Smet, *De Brugsche straatnamen in 1399, in het cijnsboek van den disch der Brugsche O.L. Vrouwkerk*, in *Feestbundel H.J. Van de Wijer*, Leuven, 1944 ; dl. I, blz. 331-363. Uit het genoemde cijnsboek excerpeerde de auteur de vele plaats- en straatnamen, localiseerde ze en gaf er de betekenis van, waarbij hij vooral gebruik maakte van A. Duclos, *Bruges. Histoire et souvenirs* ; L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges* ; van dezelfde, *Registres des «Zestendeelen»...* ; en van *Ommeganck van de Heeren gouverneurs van beyde d'aerme scholen*, vier ongepagineerde deeltjes in 1765 te Brugge gedrukt.

Nadien hebben wij zelf enige artikels betreffende Brugse straatnamen gepubliceerd in het plaatselijke nieuwsblad *Brugsche Courant* met de volgende titels :

- *Onze Brugsche straatnamen* (nr. van 27 juli 1946).
- *De Maagdenstraat en de Zwijnstraat op West-Brugge* (nr. van 17 aug. 1946).
- *De Annuntiatenstraat en Sarepta op Sint-Gillis te Brugge* (nr. van 31 aug. 1946).
- *Over plaatsnaamkunde in het algemeen en over de Bleekerstraat te Brugge in het bijzonder* (nr. van 26 okt. 1946).
- *De Eeckhoutstraat en Zeveneeke* (nr. van 30 nov. 1946).
- *Het Genthof* (nr. van 21 dec. 1946).
- *De Wijngaardplaats en de Wijngaardstraat* (nr. van 18 jan. 1947).
- *Verbrand Nieuwland en Koopmanstraat* (nr. van 5 febr. 1947).
- *De Wulfhagestraat* (nr. van 29 maart 1947).
- *De Vlamingstraat* (nr. van 26 apr. 1947).
- *De Drie Zwanenstraat* (nr. van 21 mei 1947).
- *De Stoofstraat* (nr. van 14 juni 1947).
- *De Engelstraat* (nr. van 27 aug. 1947).
- *De Schrijverstraat* (nr. van 24 sept. 1947).
- *De Hoedemakersstraat* (nr. van 22 okt. 1947).
- *De nieuwe straatnamen te Zeebrugge* (nr. van 28 jan. 1948).
- *De Koningstraat* (nr. van 7 apr. 1948).
- *Poitevinstraat, Jan Boninstraat, Hugo Losschaertstraat* (nr. van 14 apr. 1948).
- *De Balstraat* (nr. van 8 jan. 1949).
- *Gotje* (nr. van 16 maart 1949).
- *De nieuwe straatnamen op de wijk Sint-Jozef te*

Brugge (nr. van 1 okt. 1949).

— *De Schottinnenstraat* (nr. van 25 febr. 1950).

Ook dr. J. De Smet schreef verscheidene artikels in verband met de Brugse straatnamen in de plaatselijke nieuwsbladen. In de *Journal de Bruges* :

— *Les noms de nos rues* (nr. van 24 maart 1946).

— *Les noms de nos rues : Tempelhof* (nr. van 29 maart 1947).

— *Le «Zand» brugeois* (nr. van 10 jan. 1948).

— *Le Diver* (nr. van 3 juli 1948).

— *La Boeverie* (nr. van 24 febr. 1951).

— *1404 et l'origine de la Digue du Comte Jean* (nr. van 23 aug. 1952).

En verder :

— *De steenweg van Brugge op Blankenberge*, in *Brugsche Courant* van 9 juli 1955.

— *Geschiedenis van de Burg te Brugge*, in *Brugsche Courant* van 6, 10, 13 en 17 okt. 1956.

— *De Coupure te Brugge*, in *Brugsch Handelsblad* van 26 aug. 1961.

Ten slotte weze aangestipt, dat van 1948 af de journalist, E. Buysse, menig artikel over de Brugse straatnamen in de lokale nieuwsbalden heeft gepubliceerd, meestal van volkskundige aard.

Officiële straatnaamlijsten kunnen uiteraard slechts vanaf het einde van de 18e eeuw bestaan, vermits vóór deze tijd het stadsbestuur zich met het geven van officiële benamingen niet heeft ingelaten en de namen van straten en pleinen van de spraakmakende gemeente heeft overgenomen. Officiële straatnaamlijsten blijven voor de moderne periode niettemin eers terangsdocumenten.

Voor zover ons is bekend publiceerde het stadsbestuur de volgende lijsten van straatbenamingen :

- *Ville de Bruges. Liste indicative des noms des rues et places publiques de la ville de Bruges, avec la traduction française en regard, dressée ensuite de l'arrêté du Conseil Communal du 17 septembre 1842, in Bulletin Communal de la ville de Bruges, II (1843-1844), blz. 229-293.* - Geeft ook de gesupprimeerde straatnamen.
- *Ville de Bruges. Liste des noms des rues et places publiques. Bruges 1885.* - Met Franse vertaling en gesupprimeerde benamingen. Opmerkingen betreffende deze lijst vindt men in *Bulletin Communal* van 1884, blz. 467.
- *Stad Brugge. Alfabetische lijst der straatnamen. 1936.* - Met vorige benamingen en schrijfwijzen.
- *Stad Brugge. Alfabetische lijst der straatbenamingen. 1939.* - Met vorige benamingen en schrijfwijzen.
- *Stad Brugge. Alfabetische lijst der straatbenamingen. 1951.*
- *Stad Brugge. Alfabetische lijst der straatbenamingen. 1956.*
- *Stad Brugge. Straatnamen. Alfabetische lijst. 1963.*
- *Stad Brugge. Alfabetische lijst der straatbenamingen. 1967.*

Niet-officiële lijsten van Brugse straatnamen kunnen al even belangrijk zijn voor de historicus onzer straatnamen. Dergelijke lijsten worden veelvuldig aangetroffen, voornamelijk in uitgaven over de geschiedenis van de stad. Zoals bijvoorbeeld :

- A. Ferrier, *Description historique et topographique de la ville de Bruges, Brugge, 1838.*
- P. de Stoop, *Tableau indicatif des rues... de la ville de Bruges, Brugge, 1850.*
- *Guide historique et topographique de Bruges. Brugge, 1853.*

— *Les ruelles de Bruges*, in *Petite revue illustrée de l'art et de l'archéologie en Flandre*, I (1900), blz. 83-84.

We vermeldden reeds het werk van L. Gilliodts-van Severen, *Bruges ancienne et moderne* en voegen hier nog als voorbeeld aan toe: J. Gailliard, *Revue des monuments qui décoraient autrefois la ville de Bruges*, Brugge, 1850, waarin op blz. 94-100 de lijst voorkomt van de Brugse straten met de Franse vertaling en de gesupprimeerde benamingen.

Talrijke vermeldingen van straten en pleinen worden daarenboven in allerhande uitgaven over Brugge aangetroffen, voornamelijk in almanakken, kronieken en gidsen, nieuwsbladen en advertenties, edities van cartularia en andere archiefteksten. Vooral deze laatste soort uitgaven leveren interessant studiemateriaal. Hoger hebben we reeds gewezen op het belang van het *Inventaire des archives de la ville de Bruges* door L. Gilliodts-van Severen. Op dezelfde lijn mag ook genoemd worden de uitgave van de *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)* door dr. C. Wyffels, waarvan deel I, eerste stuk (Brussel, 1965) de tekst geeft van de rekeningen over 1280-1302, en het tweede stuk (Brussel, 1972) de *Indices* bevat. Vermelden we daarnog onze *Indices op de Buitenpoorterboeken van Brugge, 1548-1788. DL. II. De borgen en de domicilies van de buitenpoorters* (Handzame, 1973), met achterin (blz. 179-211) een alfabetische index op de huis-, plaats- en straatnamen van ruim 5000 woonplaatsen te Brugge.

Bij de studie van de straatnamen zijn woordenboeken en glossaria over de Nederlandse taal en over de toponymie effenaf onontbeerlijk. Zonder de hulp van dergelijke werken kunnen vele benamingen, die vroeger algemeen in gebruik waren maar nu uit het taalgebruik zijn verdwenen, thans verkeerd begrepen of in 't geheel niet meer verstaan worden.

Onder de meest voorname werken op dit gebied vernoemen we slechts :

- E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, 1885-1941, 6 dln.
- J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage, 1911.
- L.L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*, eerste uitg. Brugge, 1873.
- K. de Flou, *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen...*, Brugge, 1914-1938, 18 dln.
- J. Mansion, *De voornaamste bestanddelen der Vlaamsche plaatsnamen*, Brussel, 1935.
- M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, s.l. 1960, 2dln.

Hebben wij tot nog toe uitsluitend over de gedrukte bronnen gehandeld, niet minder belangrijk zijn natuurlijk de geschreven en onuitgegeven bronnen, waaronder de archiefteksten de allereerste plaats innemen. Deze laatste zijn weliswaar geen onontgonnen terrein gebleven, zoals uit de bovenvermelde literatuuropgaven genoegzaam kan afgeleid worden, maar ze bevatten nog steeds een schat aan ongebruikte gegevens. De oudste stukken zijn uiteraard de meest waardevolle, niet alleen omdat ze kostbare aanwijzingen kunnen opleveren omtrent het tijdstip waarop straten en pleinen zijn ontstaan, maar ook omdat zij de oorspronkelijke benamingen en schrijfwijzen het dichtst benaderen, veelal nog niet vervormd of gewijzigd werden, waardoor ze de meest betrouwbare basis vormen om de verklaring en de betekenis van de straatnamen te achterhalen.

Hoe zou men bijvoorbeeld de naam van de Schrijversstraat kunnen verklaren zonder te weten dat de

oorspronkelijke schrijfwijze van deze straatnaam Pieter de Grysestraat was, of zonder te weten welke gedaanteveranderingen deze straatnaam in de loop van de tijden heeft ondergaan ?

Al met al is de studie van de Brugse straatnamen ver van af. Vele straatnamen werden nog nooit bestudeerd en van andere werden verklaringen gegeven die ofwel foutief ofwel zuiver hypothetisch zijn. Zelfs van straatnamen waarvan een aanvaardbare verklaring werd geformuleerd, ontbreken meestal de gewenste bewijsgronden.

Een verdere bestudering van Brugge's straatnamen is dan ook gewenst. Ze zou de geschiedenis van de stad, in zijn meest ruime betekenis, terdege komen aanvullen. Verliezen we daarbij niet uit het oog, dat een merkelijk deel van het roemrijke verleden, waarop onze stad terecht fier gaat, in haar eerbiedwaardige straatnamen ligt besloten.

A. SCHOUTEET

Inventaris van het archief van de Brugse tuchthuizen

INLEIDING

De grondige geschiedenis van het Brugse gevangeniswezen is nog te schrijven. Dit omvatte naast de eigenlijke gevangenisinstellingen, nl. het Steen en de Donkere Kamer, in de 17e en 18e eeuw ook de tuchthuizen, nl. het Rasphuis en het Spinhuis. Het is van het archief van deze laatste, bewaard in het Stadsarchief te Brugge, dat hier een inventaris gegeven wordt, in de hoop dat hiermee een bijdrage geleverd wordt tot het vullen van de genoemde leemte¹.

Lange tijd werd de hechtenis slechts toegepast als een voorlopige maatregel in afwachting van de veroordeling tot straffen van andere aard, vnl. de lijfstraf. Toen ze echter vanaf de 2e helft van de 16e eeuw tot een werkelijke straf evolueerde, ging men ze eerst toepassen ter repressie van de bedelarij en de landloperij. De tuchthuizen die daartoe werden opgericht

1. Het gevangeniswezen is beknopt behandeld in : A. DUCLOS, *Bruges. Histoire et Souvenirs*, Brugge, 1910, blz. 117-120 ; P. ALLOSSERY, *De oudste giften en fondatiën ten bate der arme gevangenen te Brugge (ca. 1300-1500)*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Société d'Emulation te Brugge*, dl. LXXIX (1936), blz. 67-71 ; een vulgariserend overzicht van J. DE SMET, *La prison brugeoise*, in *Journal de Bruges*, 28-5-1949, blz. 2, kol. 1-2-3. Over de Brugse tuchthuizen afzonderlijk werd niets gepubliceerd. Ze werden wel bestudeerd in een licentiaatsverhandeling : F. COEN, *Het Rasp- en Spinhuis te Brugge vanaf hun ontstaan tot aan hun afschaffing (17e-18e eeuw)*, Onuitgeg. licentiaatsverhandeling, R.U.G., 1965-66.

in West-Europa liggen aan de basis van de moderne verbeteringsprincipes. Valide bedelaars, jeugdige leeglopers en ontuchtige vrouwen werden er tot een betere levenswandel aangezet door opsluiting, 's nachts in afzonderlijke cellen, en overdag met gemeenschappelijke handenarbeid 1 bis.

Het prototype was het tuchthuis van Amsterdam, opgericht in 1595. In de Zuidelijke Nederlanden waren reeds tuchthuizen geopend in Brussel en Antwerpen, toen de Staten van Vlaanderen in 1627 beslisten drie tuchthuizen op te richten, respectievelijk te Gent, Brugge en Ieper; het Brugse Vrije zou in elk van deze huizen personen mogen plaatsen. Te Gent werd dit besluit al dadelijk uitgevoerd², maar Brugge vond de 15.000 gulden die het daartoe van de Staten ontving, onvoldoende, zodat het in 1631 besliste met de bouw nog te wachten³. Toen reeds had men daartoe het «Pand» van de stad bestemd, waar men eertijds tijdens de meifoor een sieradenmarkt hield, en dat zijn naam gaf aan het Pandreijtje. Het heeft tot 1671 geduurd vooraleer men op die plaats de eerste

1-bis. L. STROOBANT, *Le Rasphuys de Gand*, in *Annales de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, dl. III (1898), blz. 191-307; A. HALLEMA, *Het Antwerpsche Tuchthuis, een Hollandsche navolging. Een bijdrage tot de geschiedenis van het gevangeniswezen te Antwerpen in de 17e eeuw*, in *Antwerpsch Archievenblad*, 1931, 6e jg. blz. 3-26; ID., *Geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland, 's Gravenhage*, 1958. ID., *De gevangenisarbeid in concurrentie met het particuliere bedrijfsleven en de strijd om het Amsterdamsche tuchthuismonopolie ten tijde der Republiek. Het Rayon Amsterdam-Leiden-Rotterdam. Tevens een bijdrage tot de geschiedenis der hardhoutbewerking en der bereiding van verfstoffen in de zeventiende en achttiende eeuw*, in *Economisch-historisch Jaarboek. Bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland*, 1935, dl. XIX, blz. 114-201; ID., *Wie er in de 17e eeuw in het tuchthuis kwamen?*, in *Tijdschrift voor strafrecht*, dl. XXXVIII (1928), blz. 222-245.

2. L. STROOBANT, *a.w.*, blz. 191-197 en blz. 249-253.

3. Zie nr. 5 van deze inventaris, en S(tads-)A(rchief) B(rugge), *Stadsrekeningen, 1630-1631*, f° 59.

steen legde van het tuchthuis of «rasphuis»⁴.

Het voltooide gebouw werd, naast zijn eigenlijke bestemming, ook gebruikt als werkelijke gevangenis nadat in 1689 het Steen was afgebrand. Was dit aanvankelijk slechts ten voorlopigen titel⁵, dan werd naderhand die situatie bestendigd, in zoverre dat daar de gemeentelijke gevangenis gevestigd bleef, die — mits verbouwingen in de 19e eeuw — uitgroeide tot de huidige rijksgevangenis.

Deze situatie van vereniging van tuchthuis en gevangenis in een gebouw, dat slechts voor één van beide bestemd was, leidde uiteraard tot spanningen⁶, en bracht uiteindelijk een verhuizing van het tuchthuis mee. Het werd ondergebracht in een oud klooster van de zusters Penitentinnen, in de Jeruzalemstraat⁷. In 1728 werd dan, wegens de te zware financiële last voor de stad, het tuchthuis «gesupprimeerd», wat inhield dat deze er geen onkosten meer

4. SAB., *Ferie van de tresorie*, 13 jan. 1671 ; nr. 76 van deze inventaris maakt melding van de aankoop in 1665 van het huis «het meuleken» in de Boeveriestraat voor het inrichten van een tuchthuis, maar dit werd dan toch niet geschikt bevonden.

De naam «rasphuis», naar het voorbeeld van de gelijkaardige reeds bestaande huizen, is afgeleid van een bezigheid van de gedetineerden, die bestond in het raspen van «brazielhout» tot het bekomen van verfstof voor laken : zie P. ALLOSSERY, *a.w.*, blz. 70, (14) ; nr. 60 van deze inventaris, f° 7 ; zie verder, blz. 4.

5. Zie nrs. 6 en 23 van deze inventaris.

6. Zie bv. nr. 23 van deze inventaris.

7. In elk geval na 1703 : A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 558, die daarvoor blijkbaar steunt op het handschrift van J.P. VAN MALE, *Beschrijvinghe vanden oorsprongh voortgangh ende tegenwoordighe staat vande stadt van Brugghe*, Tweeden boeck, derde deel, f° 112 (in het exemplaar van de Stadsbibliotheek te Brugge) ; ook vermeld in nr. 7 van deze inventaris.

voor zou doen⁸.

Maar in 1737 werd voor dit financiële probleem een oplossing gevonden door het overschot van de inkomsten van de verenigde hospitalen van de H. Maria Magdalena en van Nazareth ter beschikking te stellen van het tuchthuis. Er werd geargumenteed dat de leprozen en arme passanten, waarvoor deze hospitalen respectievelijk van oudsher de zorg droegen, sterk in aantal gedaald waren, zodat de activiteiten en mede de uitgaven er fel verminderd waren. Het tuchthuis werd dan ook, bij dekreet van de goevernante, heropgericht binnen deze hospitalen, waartoe een nieuwe vleugel moest opgetrokken worden bij de bestaande gebouwen in de Nieuwe Gentweg⁹.

Ondertussen was, in 1717, besloten tot het oprichten van een «spinhuis»¹⁰. Tevoren waren de losbandige vrouwen ondergebracht in een vleugel van het rasphuis. Nu konden ze een eigen huis betrekken, door een vrome juffrouw met dit doel aan de stad geschonken, dat gelegen was in de Hooistraat¹¹. Ook

8. Zie nr. 58 van deze inventaris ; SAB., *Register der secrete resolutiën 1725-1730*, 21 juli 1728.

9. Zie o.m. nrs. 7 en 36 van deze inventaris ; SAB., *Register der secrete resolutiën 1736-1740*, 9 dec. 1737 ; A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 117 en 575, beweert dat er reeds in 1589 een verbeteringshuis voor mannen bij deze hospitalen zou zijn gevoegd. Op welke bron hij daarvoor steunt is niet duidelijk. De akte van vereniging van de hospitalen van 10 feb. 1589, SAB., *Wittenboeck cotte E*, f° 150, maakt daar geen melding van ; bovendien is dit bestaan vóór enige andere dergelijke instelling in onze streken wel erg onwaarschijnlijk !

10. Zo geheten — naar analogie met de naam rasphuis — naar een van de bezigheden van de gedetineerde vrouwen, nl. het spinnen ; zie verder, blz. 4 ; andere benamingen waren «vrouwen rasphuis» en «deugdenhuis» ; SAB., *Register der secrete resolutiën 1714-1720*, 25 nov. 1717 ; nr. 135 van deze inventaris.

11. SAB., *Eersten Bruynen Boeck*, f° 234-236 v° ; zie nr. 135 van deze inventaris.

hier werden in 1737 en volgende jaren vergrotingswerken gedaan¹². Dit zou trouwens in 1769 nog eens nodig blijken¹³.

De problemen in het mannentuchthuis waren door de regeling van 1737 toch niet van de baan. De bestuurders van het Magdalena-hospitaal waren blijkbaar niet gelukkig met de aanspraak van het tuchthuis op het overschot van hun inkomsten, en gedroegen zich dan ook vrij onwillig t.o.v. het tuchthuis. Een nieuwe regeling van 1741, die de bestuurders van het tuchthuis inspraak bezorgde in het beheer van de goederen van het hospitaal, had evenmin het gewenste resultaat. Na jarenlange moeilijkheden werd uiteindelijk in 1752 door de keizerin een nieuw reglement uitgevaardigd, dat de Magdalena- en Nazarethhospitalen volledig met het mannentuchthuis verenigde, d.w.z. onder één directie plaatste en hun goederen gemeenschappelijk maakte¹⁴.

Vanaf 1773 echter, toen in Gent een provinciaal verbeteringshuis was gebouwd, werden te Brugge de «onverbeterlijken» veroordeeld om aldaar te worden gedetineerd¹⁵. Daarnaast bleef het rasphuis te Brugge bestaan, tot het door het Frans bestuur in 1797 werd opgeheven, zoals het spinhuis op 8 aug. 1796¹⁶.

Inzake het beheer, het personeel, en de dagelijkse

12. Zie nr. 211 van deze inventaris.

13. Zie nr. 212 van deze inventaris.

14. Zie vooral nrs. 31, 33, 36, 91 en 95 van deze inventaris. Het reglement van 24 jan. 1752 is vervat in nr. 37 van deze inventaris, en is uitgegeven in L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, dl. II, Brussel, 1875, blz. 749, en in de *Placcaert-boecken van Vlaanderen*, dl. V, Gent, 1763, blz. 48-52.

15. L. STROOBANT, *a.w.*, blz. 220, 269 en passim; nrs. 115 e.v. en 220 e.v. van deze inventaris.

16. A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 576, en J. DE SMET, *a.w.*; zie nr. 171 van deze inventaris.

gang van zaken in het tuchthuis valt heel wat te leren uit het in bijlage gepubliceerde stuk. De stads-magistraat, als oppervoogden, stelde drie (later meer) voogden of directeurs aan om het beheer van het rasphuis waar te nemen, waartoe deze in den beginne wekelijks en later om de 14 dagen vergaderden. Het dagelijks bestuur, vooral bestaande in het toezicht over de gedetineerden en hun werk, het aankopen van voedsel en andere benodigdheden, en de verkoop van de geproduceerde stukken, werd toevertrouwd aan een meester of vader of concierge.

Deze werd bijgestaan door minstens één knecht. Ook werden een dokter en een chirurgijn ter beschikking gesteld, alsmede een politiemeester van de stad voor de overbrenging van de veroordeelden¹⁷. De vereniging met de Magdalena- en Nazarethhospitalen in 1752 bracht uiteraard een nieuwe taakverdeling. Voortaan werden vier gemeenschappelijke voogden aangesteld, waarvan twee zich blijkbaar vooral met de hospitalen en de twee andere met het tuchthuis inlieten. De meester was dezelfde voor de drie instellingen, en werd bijgestaan door de broeders voor de bewaking van de gedetineerden en het toezicht op hun werkzaamheden, en door de zusters voor het bereiden van het voedsel en ander huishoudelijk werk; ook hadden ze verder te zorgen voor de zieken en arme passanten¹⁸.

Het spinhuis had van bij zijn stichting dezelfde voogden als het rasphuis. Lange tijd had het echter afzonderlijk personeel: een goevernante of concierge, een knecht, terwijl ook een dokter, een chirurgijn en een «schoolvrouw» ter beschikking gesteld werden.

17. Zie bijlage, blz. 17-18, nrs. 10, 15-42, 48-62, e.a. van deze inventaris.

18. Zie noot 14, reglement 1752.

Vanaf de jaren 1780 wordt het dagelijks bestuur nochtans waargenomen door de meester van de verenigde Magdalena- en Nazareth- hospitalen en man- nentuchthuis, die dan ook de «meester van de beide correctiehuizen» genoemd wordt. Dit wijst echter niet op een volledige versmelting met deze instellingen, aangezien de inkomsten en uitgaven van het spin- huis verder afzonderlijk in rekening werden ge- bracht¹⁹.

De werkzaamheden van de gedetineerden in het mannentuchthuis bestonden vooral uit het weven van linnen en wollen stoffen. Het raspen en malen van «verwershout»²⁰, werd opgelegd aan de mannen die zwaardere arbeid aankonden²¹. In het spinhuis hiel- den de vrouwen zich vooral bezig met kantwerk, maar ook met breien, spinnen²² en naaien²³. Met deze arbeid voorzagen de tuchtelingen gedeeltelijk in de inkomsten van het huis, en met wat ze meer pro- duceerden dan vereist werd voor hen een uitgangs- spaarpot aangelegd²⁴.

Het archief van de Brugse tuchthuizen is niet vol- ledig bewaard gebleven²⁵. Anderzijds is het duidelijk dat hetgeen in deze inventaris is opgenomen, niet allemaal van deze instellingen zelf afkomstig is. Ver- schillende stukken moeten bij de ordening van het Brugse stadsarchief in de 19e eeuw uit andere verza- melingen zijn bijeengebracht. Denken we maar aan

19. Zie nrs. 138, 141-171, 198 en 225 van deze inventaris.

20. Zie noot 4.

21. Zie nrs. 29 en 48-64 van deze inventaris.

22. Zie noot 10.

23. Zie nrs. 141-171 en 215-216 van deze inventaris.

24. Zie nr. 29 van deze inventaris, en L. STROOBANT, *a.w.*, blz. 193.

25. Vergelijk het archief van het spinhuis met nr. 140 van deze inventaris.

brieven ingekomen bij de magistraat of bij de thesaurie. En hoe is het anders te verklaren dat van de rekeningen zowel het origineel als het dubbel in dezelfde verzameling worden aangetroffen? Het is nochtans tegenwoordig vrijwel onmogelijk deze stukken volgens het herkomstbeginsel te herklasseren, vooral omdat het hele stadsarchief op die manier werd geordend.

Wijzen wij er tenslotte op dat de gebruiker van deze inventaris niet uit het oog mag verliezen dat hij voor de studie van het mannentuchthuis vanaf zijn vestiging bij het Magdalena-hospitaal en vooral vanaf zijn vereniging ermee in 1752, ook het archief van dit hospitaal op het Brugse stadsarchief en vooral in de C.O.O. te Brugge moet raadplegen. De stukken die van die periode af het geheel van de verenigde instellingen betreffen of organisch tot hun archief behoren zijn in deze inventaris uiteraard niet opgenomen.

A. VANDEWALLE

INVENTARIS

I. RASPHUIS

A. Beheer in het algemeen

a/ Stedelijke ordonnanties

1. Ordonnantie van de stadsmagistraat nopens de vagebonden, lediggangers en bedelaars, 1660.	1 katern
2. Idem, 1679.	1 stuk
3. Idem, 1694.	4 stukken ²⁶
4. Idem, 1740.	9 stukken ²⁷

26. Het zelfde stuk in 4-dubbel.

27. Opeenvolgende genummerde losse bladen.

b/ Oprichting en verbouwing

5. Stukken betreffende het besluit door de Staten van Vlaanderen om drie tuchthuizen op te richten, 1626-1631. 1 dossier
6. Rekwest van de magistraat van Brugge en van het Brugse Vrije tot wederopbouw van de afgebrande gevangenis ; geapostilleerd, 1690. 1 stuk
7. Stukken betreffende de heroprichting van het mannentuchthuis, 1734-1737. 1 bundel
- 7-bis. Stukken betreffende de oprichting van het mannentuchthuis binnen de Magdalena- en Nazarethhospitalen, 1737-1740 ^{27bis} 1 band
8. Schatting door de overziender van de stadswerken gemaakt voor het bouwen van een kapel in het rasphuis, 1739 ; geapostilleerd. 1 stuk
9. Kostenraming voor het optrekken van een dak op het tuchthuis, 1740. 1 stuk
10. Concept van een brief van de schepenen nopens de bouw en het beheer van het tuchthuis, 1740. 1 stuk
11. Uittreksel uit het resolutieboek van de schepenen betreffende de toelating aan de voogden van het tuchthuis om verbeteringswerken aan hun gebouwen te ondernemen, 1741 ; gelijktijdig authentiek afschrift. 1 stuk

c/ Interne organisatie en personeel

12. Voorschrift van de schepenen voor het beheer van het tuchthuis door zijn voogden, 1672. 1 stuk
13. Idem ; authentiek afschrift. 1 katern
14. Idem ; afschrift. 1 katern
15. Rekwest van de voogden van het tuchthuis aan de magistraat om maatregelen te mogen treffen tegen politiemeesters die hun plicht niet doen i.v.m. het aanhouden van bedelaars, 1672 ; geapostilleerd. 1 stuk
16. Uittreksel uit het resolutieboek van burgemeester en schepenen betreffende de jaarlijkse vergoeding van de bestuurders van het tuchthuis, 1672 ; authentiek afschrift. 1 stuk

27-bis. Verzameld door A. Van Huerne de Schiervelde, toenmalig lid van de stadsmagistraat.

17. Provisioneel reglement voor de tuchtelingen, gemaakt door de voogden, 1673.	1 stuk
18. Uittreksel uit het resolutieboek van burgemeester en schepenen betreffende de betaling van de bestuurders van het tuchthuis, 1678 ; authentiek afschrift.	1 stuk
19. Adviezen van de bestuurders van armenkamer en tuchthuis aan de gecommitteerden ter thesaurie over verschillende punten i. v. m. het beheer, ongedateerd (ca. 1680 ?).	1 katern
20. Attest ten voordele van politiemeester Ch. Shebbrecht van het tuchthuis en zijn assistent H. de Smit i. v. m. de gebeurtenissen bij het ophalen van een persoon, 1685.	1 stuk
21. Overeenkomst tussen de directeurs van het rasphuis en de paters predikheren te Brugge betreffende het opdragen van de zondagsmis in het rasphuis, 1686.	1 stuk
22. Uittreksel uit het resolutieboek van de stadsmagistraat betreffende de betaling van de bestuurders van het tuchthuis, 1686 ; gelijktijdig authentiek afschrift.	1 stuk
23. Stukken betreffende een proces tussen de stad voor de concierge van het tuchthuis, en de cipier van de gevangenis, aangaande de bevoegdheid van beiden in het tuchthuis voorlopig ook dienende als gevangenis, 1700.	1 dossier
24. Rekwes van Ch. F. Legillon aan de stadsmagistraat om ontslagen te worden als voogd en boekhouder van het rasphuis en het spinhuis, 1718.	1 stuk
25. Reglement van het tuchthuis van Gent, 1714 ; afschrift.	1 katern
26. Ontwerp van reglement voor het tuchthuis, 1719 ; geapostilleerd.	1 katern
27. Besluiten van de voogden aangaande het personeel van het rasphuis en het spinhuis, 1727 en 1736.	1 stuk
28. Brief van de stadsmagistraat aan de magistraat van Amsterdam en Middelburg, vragende verzending van de ordonnanties en reglementen voor hun tuchthuizen, 1737 ; afschrift.	1 stuk
29. Project van reglement voor de voogden van het rasphuis, 1739 ; geapostilleerd.	1 katern

30. Project van reglement voor de meester en de gedetineerden van het mannentuchthuis, 1739 ; geapostilleerd. 1 katern
31. Stukken betreffende een betwisting tussen de voogden van het mannentuchthuis en die van het Magdalena-hospitaal omtrent de levering van voedsel voor de tuchtelingen door deze laatsten, 1738-1739. 1 bundel
32. Rekwest van geburen van B. van Dycke, toezierder van het rasphuis, aan de schepenen om maatregelen tegen zijn wangedrag, 1739. 1 stuk
33. Stukken betreffende de gedeeltelijke versmelting van het beheer van de hospitalen van de H. Maria Magdalena en van Nazareth en van het mannentuchthuis, 1740-1741. 1 bundel
34. Uittreksel uit het resolutieboek van burgemeester en schepenen betreffende hun besluiten aangaande de voogden en de rekening, 1749 ; authentiek afschrift. 1 stuk
35. Bedenkingen over verschillende punten betreffende het beheer van het Magdalena-hospitaal en het mannentuchthuis, ongedateerd (ca. 1750 ?). 1 stuk
36. Stukken betreffende een proces voor de Raad van Vlaanderen tussen de voogden van het tuchthuis en die van het Magdalena-hospitaal, over hun financiële overeenkomsten i.v.m. het onderhoud van de tuchtelingen, 1750-1751. 1 bundel
37. Stukken betreffende de benoeming van de nieuwe directeurs en het nieuwe interne reglement van de Magdalena- en Nazareth-hospitalen en het mannentuchthuis, die nu verenigd zijn, 1751-1752. 1 dossier
38. Memorie aan de magistraat i.v.m. verhoging van de vergoedingen voor het personeel ; geapostilleerd, 1752. 1 stuk
39. Brief vanwege de directeurs van het mannentuchthuis waarin ze twee personen voorstellen waaruit kan gekozen worden ter vervanging van een ontslagnemende directeur, 1758. 1 stuk
40. Brief van de voogden van het mannentuchthuis aan de magistraat waarin ze vier personen

- voorstellen waaruit kan gekozen worden ter vervanging van twee voogden, (1760 ?). 1 stuk
41. Rekwest van de directeurs van de verenigde Magdalena- en Nazareth-hospitalen en van het mannentuchthuis aan de stadsmagistraat, betreffende een geschil met het ambacht van de wolwevers over de in het tuchthuis geproduceerde wollen stoffen, 1763 ; geapostilleerd. 1 stuk
42. Reglement van voeding en van straffen in het mannentuchthuis, (1780 ?). 1 stuk

d/ Diverse stukken

43. Staat van de goederen bevonden in het mannentuchthuis, 1682. 1 katern
44. Brief van J. Gerrebrant aan pensionaris H. van Susteren over de aankoop van brazielhout, 1717. 1 stuk
45. Verslag van de visitatie gedaan door een voogd van het mannentuchthuis op de hofsteden van het Magdalena-hospitaal, 1749. 1 stuk
46. Bedenkingen van de directeurs van het mannentuchthuis nopens het uitdelen van de «tekens» aan de stadsbedelaars, (1780 ?). 1 katern
47. Omslag met inhoudstafel van al de stukken die erin bewaard werden, ongedateerd²⁸. 1 stuk

B. Financieel beheer

a/ Gewone rekeningen

- 48-62. Rekeningen van ontvangsten en uitgaven voor het rasphuis, 1716-1751²⁹. 7 banden en 8 katernen

28. De daarop vernoemde stukken zijn van 1672 tot 1794 ; ze werden niet in deze omslag herenigd, omdat niet alle konden teruggevonden worden, en omdat wegens het ontbreken van enig verband tussen deze stukken de reden van hun vereniging niet duidelijk is. De teruggevonden stukken dragen in deze inventaris de nrs. 1, 2, 3, 4, 12, 16, 18, 25, 138.

29. Vanaf 1752 zijn er geen afzonderlijke rekeningen meer, maar zijn ze opgenomen in de rekeningen van de verenigde instellingen Magdalena- en Nazareth-hospitalen en tuchthuis. Zie SAB., verzameling «*hospice Madeleine*».

48. 1 okt. 1716 - 30 nov. 1717 (10 dec. 1717), ChF.
Legillon^{30,31}.
49. 30 nov. 1717 - 31 okt. 1718 (niet afgehoord), Ch.F.
Legillon.
50. 31 okt. 1718 - 31 okt. 1719 (17 april 1720), P. van
Overloope.
51. 31 okt. 1719 - 31 okt. 1720 (20 maart 1721), P. van
Overloope.
52. 31 okt. 1720 - 31 okt. 1721 (12 juni 1722), P. van
Overloope.
53. 31 okt. 1721 - 31 okt. 1722 (18 juni 1723), P. van
Overloope.
54. 31 okt. 1722 - 31 okt. 1723 (22 sept. 1724), P. van
Overloope.
55. 31 okt. 1723 - 31 okt. 1724 (19 dec. 1725), P. van
Overloope.
56. 31 okt. 1724 - 31 okt. 1725 (24 dec. 1725), P. van
Overloope.
57. 11 maart 1726 - 31 maart 1728 (21 mei 1728), J.B.
Maelfeyt
58. 21 mei 1728 - 21 juli 1728³² (27 okt. 1739), J.B.
Maelfeyt.
59. 2 okt. 1739 - 31 aug. 1741 (6 nov. 1741), P. de
Muynek.
60. 6 nov. 1741 - (20 okt. 1742), P. de Muynek.
61. 20 okt. 1742 - (13 maart 1751), P. de Muynek.
62. 9 nov. 1749 - 19 dec. 1751 (14 sept. 1753), P. de
Muynek.
- 63-66. Dubbels van bovenstaande rekeningen,
1716-1751. 2 banden en
2 katernen

30. De datum tussen haakjes geeft aan wanneer de rekening werd afgehoord, de persoonsnaam is die van de rendant.

31. Achteraan is er nog een «Notitie van de stukken lijnwaad en garens bevonden in het mannentuchthuis op 1 dec. 1717».

32. Datum waarop het tuchthuis door het college van burgemeester en schepenen werd opgeheven zie hoger, blz. 2. De rekening omvat nochtans ook de verdere vereffeningen sindsdien.

33. Deze en de volgende rekeningen bevatten twee annexen: een lijst van tegoed en schulden, en een staat van de goederen in het tuchthuis.

63. 1 okt. 1716 - 30 nov. 1717 (niet afgehoord), Ch.F. Legillon.
64. 21 mei 1728 - 21 juli 1728³⁴ (27 okt. 1739), J.B. Maelfeyt.
65. 6 nov. 1741 - (20 okt. 1742), P. de Muynck³⁵.
66. 20 okt. 1742 - (13 maart 1751), P. de Muynck.
67. Kladd van de rekening van 1739-1741. 1 katern
68. Staat van de goederen in het tuchthuis, 1741³⁶. 1 band
69. Idem, 1742³⁷. 1 katern
70. Fragment van de rekening van 1739-1741. 1 katern
71. Idem. 1 katern
- 72-75. Bewijsstukken bij de rekeningen, 1680-1751. 4 pakken
72. Bewijsstukken bij ontbrekende rekening(en), 1680-1682..
73. 2 okt. 1739 - 31 aug. 1741, nr. 50^{38,39}.
74. 6 nov. 1741 - (20 okt. 1742), nr. 60.
75. 20 okt. 1742 - (13 maart 1751), nr. 61.

b/ Speciale rekeningen

76. Rekening van de bouw van het tuchthuis door P. vanden Driessche, 21 feb. 1665 - (5 okt. 1675). 1 band
77. Tweede rekening van de bouw van het tuchthuis door P. vanden Driessche, 5 okt. 1675 - (29 okt. 1685). 1 band
78. Dubbel van nr. 76 en nr. 77. 1 katern
79. Bewijsstuk bij rekening nr. 76. 1 stuk

34. Zie noot 32.

35. Zie noot 33.

36. Hierbij gevoegd omdat het een concept betreft van het annex bij de rekening die in dat jaar werd afgehoord.

37. Zie noot 36.

38. Telkens data van de rekening waarop de bewijsstukken betrekking hebben, gevolgd door het nr. dat hoger aan die rekening werd gegeven.

39. Van slechts enkele stukken valt het verband met deze rekening te achterhalen; de rest betreft blijkbaar eerder persoonlijke zaken van voogd Damerin, vanaf 1725.

80. Bewijsstukken bij rekening nr. 77. 2 stukken
81. Rekening van de bouw van het tuchthuis binnen het Magdalena-hospitaal door wed. Ch. de Blauwe, 9 dec. 1737 - (13 april 1743). 1 katern
82. Rekening van de bouw van het tuchthuis door G.A. Damerin, 22 juni 1740 - (20 okt. 1742). 1 katern
83. Purgatieve rekening van de bouw van het tuchthuis door G.A. Damerin, 20 okt. 1742 - (7 jan. 1750). 1 katern
84. Bewijsstukken bij rekening nr. 82. 1 pak
85. Bewijsstukken bij rekening nr. 83. 6 stukken

c/ Diverse stukken

86. Rekwest van Jan de Vos, meester van het rasphuis, aan de stadsmagistraat, om vrijdom te bekomen van stadsaccijnzen op bier en wijn voor het tuchthuis, 1673 ; geapostilleerd. 1 stuk
87. Stuk betreffende de toelating door de magistraat tot het lichten van een som geld om de werken voor het rasphuis te betalen, 1673 ; geapostilleerd. 1 stuk
88. Stukken in een proces voor de Raad van Vlaanderen aangelegd door Jan de Vos, concierge van het tuchthuis, tegen de schepenen nopens de rekening van het tuchthuis, 1675. 1 bundel
89. Uittreksel uit het resolutieboek van de magistraat betreffende het schadelijk slot van de laatste rekening van het tuchthuis, 1718 ; authentiek afschrift. 1 stuk
90. Rekwest van de weduwe van P. van Overloope, gewezen boekhouder van het tuchthuis, aan de magistraat, om terugbetaling van voorschotten door hem gedaan, annex specificatie, 1731 ; geapostilleerd. 1 katern
91. Stukken betreffende het recht, door de stadsmagistraat aan de voogden van het mannentuchthuis toegestaan, tot inspraak in de rekeningen van het Magdalena-hospitaal, 1739-1740. 1 bundel
92. Rekwest van I. Tack, politiemeester, en zijn assistent, aan de stadsmagistraat om een supplementaire vergoeding voor hun diensten i. v. m. bedelaars, enz., 1742 ; geapostilleerd. 1 stuk

93. Uittreksels uit het resolutieboek van de magistraat aangaande geldmiddelen om schulden van het rasphuis te betalen, 1742 ; gelijktijdig authentiek afschrift. 1 katern
94. Idem. 1 katern
95. Stukken betreffende een proces van de voogden van het mannentuchthuis tegen die van het Magdalena-hospitaal aangaande hun wederzijdse rechten over beider rekeningen, 1750-1751. 1 bundel
96. Rekwest van de voogden van het mannentuchthuis aan de stadsmagistraat om uitbetaling van de achterstallige armgelden, 1751. 1 stuk
97. Stukken betreffende de betwisting omtrent de aansprakelijkheid voor het schadelijk slot van de afrekening van het mannentuchthuis, 1752-1753. 1 bundel

C. Tuchtelingen

a/ Lijsten

98. Uittreksel uit het resolutieboek van burgemeester en schepenen betreffende het opmaken van een lijst en een register van gedetineerden, 1749 ; authentiek afschrift. 1 stuk
99. Register van de resoluties over de opname van tuchtelingen in het mannentuchthuis, 1739-1795⁴⁰. 1 register
100. Lijst der tuchtelingen in het rasphuis, 1749. 1 katern
101. Alfabetisch register van veroordelingen tot en ontslagen uit het tuchthuis, 1768-1776⁴¹. 1 katern
102. Lijst der tuchtelingen in het rasphuis, 1769. 1 stuk
103. Idem, 1769⁴². 1 katern
104. Idem, 1773. 1 katern

40. Niet bijgehouden van einde 1739 tot 1749 en van 1770 tot 1786 ; voor de eerste van deze periodes werd in 1749 een lijst ingeschreven, terwijl voor de jaren 1771-1786 achteraan inschrijvingen op losse bladen zijn ingevoegd. Daarachter een alfabetische index.

41. Betreft ook vrouwen. Dit register werd blijkbaar aangelegd in 1776, maar niet voortgezet.

42. Met voor elke tuchteling een verklaring over zijn eventuele klachten.

105. Idem, 1776. 1 stuk
 106. Afschrift van voorgaand nr. 1 stuk
 107. Lijst van al de personen onder de jurisdictie van Brugge die sinds 1 nov. 1789 gedetineerd zijn, overgezonden door de stadsmagistraat aan de Raad van Vlaanderen, met bijhorende stukken⁴³, 1791. 1 dossier

b/ Veroordelingen en ontslagen

108. Rekwesten aan de stadsmagistraat om opname van personen in het rasphuis, 1691-1697. 6 stukken en
 1 dossier
 109. Idem, 1724-1725. 1 stuk en
 1 dossier
 110. Uittreksels uit het register van criminele examinatiën van burgemeester en schepenen, bevattende veroordelingen tot het rasphuis, 1725 ; gelijktijdige authentieke afschriften. 5 stukken
 111. Rekwesten aan de stadsmagistraat en andere stukken aangaande opname van personen in of ontslag uit het tuchthuis, 1740-1794. 1 pak
 112. Brieven betreffende verzoeken van magistraten van Vlaamse steden aan de magistraat van Brugge om personen op te nemen in het rasphuis, 1740-1749. 1 pak
 113. Besluiten van de voogden van het tuchthuis aangaande de opname van een persoon, 1768. 1 dossier
 114. Rekwest aan de voogden van het tuchthuis om een vrijlating, ongedateerd (18e eeuw ?). 1 stuk
 115-128. Dossiers betreffende veroordelingen tot het tuchthuis te Brugge of het provinciaal correctiehuis te Gent, en eventuele gratieverleningen⁴⁴. 14 pakken
 115. 1770.
 116. 1773.

43. Brieven, sententies.

44. De dossiers werden bewaard per jaar of per twee jaar, zoveel mogelijk chronologisch volgens de datum van de sententie ; soms werden ze aldus genummerd. De daarbijgevoegde gratieverleningen zijn uiteraard van latere datum. Voor de veroordeelden tot het provinciaal correctiehuis is telkens een overbrengingsbewijs bijgevoegd.

- 117. 1775-1776.
- 118. 1777-1778.
- 119. 1779.
- 120. 1780.
- 121. 1782⁴⁵.
- 122. 1785⁴⁶.
- 123. 1786.
- 124. 1787.
- 125. 1788.
- 126. 1789.
- 127. 1790.
- 128. 1791.

c/ Diverse stukken

- 129. Stukken betreffende een proces voor de Raad van Vlaanderen, door de stadsmagistraat tegen de magistraat van de parochie Aalter, aangaande een krankzinnige, gedetineerd in het tuchthuis te Brugge, maar afkomstig van Aalter, 1689. 1 dossier
- 130. Stuk betreffende een proces voor de Raad van Vlaanderen, door de magistraat van het Brugse Vrije tegen die van Brugge, aangaande de opname van veroordeelden van het Vrije in het tuchthuis van Brugge dat ook dient als gevangenis, 1690-1692 ; geapostilleerd. 1 stuk
- 131. Specificatie van de uitrustingskosten van een gedetineerde, 1751. 1 stuk
- 132. Besluiten van de voogden van het tuchthuis aangaande een poging tot ontsnapping, 1752. 1 dossier
- 133. Stukken betreffende een poging tot ontsnapping, 1773. 1 dossier
- 134. Stukken betreffende de overbrenging van een krankzinnige tuchteling naar zijn geboorteplaats Kleine Brogel in het graafschap Loon, 1755-1758. 2 stukken

45. Betreft alleen gratieverleningen aan tuchtelingen in het provinciaal correctiehuis.

46. Voor 1784 zie spinhuis, nr. 223 : bevat ook dossiers van mannen.

II. SPINHUIS

A. Beheer in het algemeen

135. Uittreksel uit het resolutieboek van de magistraat van Brugge, aangaande de oprichting van het spinhuis, 1717 ; authentiek afschrift. 1 stuk
136. Brief van de schenkster van het huis dienende tot oprichting van het spinhuis, aan de voogden van dit toekomstig spinhuis, met een aanbeveling voor concierge, 1718. 1 stuk
137. Besluiten van de voogden van het spinhuis aangaande de rekening, het reglement en het personeel, 1739. 3 stukken
138. Reglement voor de goevernante, de knecht en de gedetineerden in het spinhuis, ongedateerd⁴⁷. 1 stuk
139. Verzoeken aan de voogden van het spinhuis betreffende de uitbetaling van de fondatie voor de mis op zon- en feestdagen, 1795-1796 ; geapostilleerd. 1 stuk
140. Lijst der voorwerpen van het spinhuis die overgedragen werden aan het secretariaat van het stadsbestuur onder het Frans bewind, 1804 ; met bijgevoegde specificatie. 2 stukken

B. Financieel beheer

a/ Gewone rekeningen

- 141-171. Rekeningen van ontvangsten en uitgaven voor het spinhuis, 1718-1796⁴⁸. 25 katernen en 6 banden

47. Opgesteld ter verbetering van het voorgaande reglement van 1739. In het Stadsarchief van Gent is nog bewaard (zie V. VAN DER HAEGHEN, *Inventaire des Archives de la ville de Gand*, Gent, 1896, blz. 74, reeks 117: Gevangnissen, nr. 2) : «Articulen getrokken uyt het reglement van het vrouwe tuchthuys binnen de stad van Brugghe raeckende de ghone aldaer ghedetineert», gedateerd 1741 (met begeleidende brief, overgezonden aan de Gentse stadsmagistraat). Deze artikelen wijken enigszins af van onderhavig reglement.

48. Lacunes : gedeeltelijk 1725-1726, 1739, 1762-1766, 1770-1772. Rekeningen voor deze periodes zijn wellicht niet verloren, maar nooit gemaakt, gezien de lacunes steeds voorkomen bij de overgang van de ene naar een andere rendant, terwijl blijkbaar de reeksen van een zelfde rendant steeds volledig zijn.

141. 20 mei 1718 - 20 feb. 1720 (17 april 1720), P. van Overloope⁴⁹.
142. 20 feb. 1720 - 20 feb. 1721 (20 maart 1721), P. van Overloope.
143. 20 feb. 1721 - 20 feb. 1722 (12 juni 1722), P. van Overloope.
144. 20 feb. 1722 - 20 feb. 1723 (18 juni 1723), P. van Overloope.
145. 20 feb. 1723 - 20 feb. 1724 (22 sept. 1724), P. van Overloope.
146. 20 feb. 1724 - 20 feb. 1725 (14 dec. 1725), P. van Overloope.
147. 20 feb. 1725 - 31 okt. 1725⁵⁰ (24 dec. 1725), P. van Overloope.
148. 11 maart 1726 - 31 maart 1728 (21 mei 1728), J.B. Maelfeyt⁵¹.
149. 21 mei 1728 - 27 okt. 1739⁵² (27 okt. 1739), J.B. Maelfeyt.
150. 1 jan. 1738 - 31 dec. 1738 (13 mei 1739), I. Janssens.
151. 1 jan. 1740 - 31 dec. 1742 (1743), G. Pasman.
152. 1 jan. 1743 - 31 dec. 1751 (26 juni 1753), M.J. Bouckaert.
153. 1 jan. 1752 - 31 dec. 1753 (14 mei 1760), M.J. Bouckaert.
154. 1 jan. 1754 - 31 dec. 1755 (14 mei 1760), M.J. Bouckaert.
155. 1 jan. 1756 - 31 dec. 1757 (14 mei 1760), M.J. Bouckaert.
156. 1 jan. 1758 - 31 dec. 1758 (14 mei 1760), M.J. Bouckaert.

49. Zie noot 30.

50. «om de termijn gelijk te stellen met de rekening van het rasphuis». De rendant in kwestie was immers dezelfde voor beide tuchthuizen, alsook de eerstvolgende, van wie de rekeningdata dan ook gelijklopen.

51. Ingeschoven 1 bijvoegsel : «staat van het spinhuis» en «staat van het rasphuis», bevattende de eisen van de weduwe van P. van Overloope.

52. Letterlijk : «tot en met de date deser». Nochtans is er ook de rekening van I. Janssens voor 1738 : zie volgend nr.

157. 1 jan. 1759 - 20 april 1762 (28 jan. 1763), J.M. Ryelandt⁵³.
158. 31 mei 1766 - 31 aug. 1770 (19 nov. 1772), H. van Biesbrouck⁵⁴.
159. 19 nov. 1772 - (15 jan. 1784), Ch. van Overloope⁵⁵.
160. 1 sept. 1783 - 30 april 1785 (30 juni 1785), J. Lammen.
161. 1 mei 1785 - 30 april 1786 (22 aug. 1786), J. Lammen.
162. 1 mei 1786 - 30 april 1787 (5 dec. 1787), J. Lammen.
163. 1 mei 1787 - 30 april 1788 (10 juni 1789), J. Lammen.
164. 1 mei 1788 - 30 april 1789 (10 juni 1789), J. Lammen.
165. 1 mei 1789 - 30 april 1790 (31 mei 1791), J. Lammen.
166. 1 mei 1790 - 30 april 1791 (31 mei 1791), J. Lammen.
167. 1 mei 1791 - 30 april 1792 (30 okt. 1792), J. Lammen.
168. 1 mei 1792 - 30 april 1793 (18 juni 1793), J. Lammen.
169. 1 mei 1793 - 30 april 1794 (11 aug. 1794), J. Lammen.
170. 1 mei 1794 - 30 april 1795 (30 nov. 1795), J. Lammen.
171. 1 mei 1795 - 8 aug. 1796 (niet afgehoord), J. Lammen.
- 172-190. Dubbels van bovenstaande rekeningen, 1738-1796. 16 katernen
en 3 banden
172. 1 jan. 1738 - 31 dec. 1738 (13 mei 1739), I. Janssens.
173. 1 jan. 1740 - 31 dec. 1742 (niet afgehoord), G. Pasman.
174. 1 jan. 1743 - 31 dec. 1751 (26 juni 1753), M.J. Bouckaert.
175. 1 jan. 1752 - 31 dec. 1753 (14 mei 1760), M.J. Bouckaert.
176. 1 jan. 1754 - 31 dec. 1755 (14 mei 1760), M.J. Bouckaert.

53. Voor de overleden M.J. Bouckaert.

54. Voor I. van Hove.

55. Voor zijn overleden broer J. van Overloope. Deze rekening betreft ook het batig slot van de rekening van de verbouwing, 1769-1781 : zie nr. 78.

177. 1 jan. 1756 - 31 dec. 1757 (14 mei 1760), M.J. Bouckaert.
178. 1 jan. 1759 - 31 dec. 1762 (28 jan. 1763), J.M. Ryelandt⁵⁶.
179. 1 sept. 1783 - 30 april 1785 (30 juni 1785), J. Lammen.
180. 1 mei 1785 - 30 april 1786 (22 aug. 1786), J. Lammen.
181. 1 mei 1786 - 30 april 1787 (5 dec. 1787), J. Lammen.
182. 1 mei 1787 - 30 april 1788 (10 juni 1789), J. Lammen.
183. 1 mei 1788 - 30 april 1789 (10 juni 1789), J. Lammen.
184. 1 mei 1789 - 30 april 1790 (31 mei 1791), J. Lammen.
185. 1 mei 1790 - 30 april 1791 (31 mei 1791), J. Lammen.
186. 1 mei 1791 - 30 april 1792 (30 okt. 1792), J. Lammen.
187. 1 mei 1792 - 30 april 1793 (18 juni 1793), J. Lammen.
188. 1 mei 1793 - 30 april 1794 (11 aug. 1794), J. Lammen.
189. 1 mei 1794 - 30 april 1795 (30 nov. 1795), J. Lammen.
190. 1 mei 1795 - 8 aug. 1796 (niet afgehoord), J. Lammen.
191. Kladd van de rekening 1 jan. 1738 - 31 dec. 1738. 1 stuk
- 192-203. Bewijsstukken bij de rekeningen, 1738-1796. 10 liassen en 2 pakken
192. 1 jan. 1738 - 31 dec. 1738, nr. 150⁵⁷.
193. 1 jan. 1740 - 31 dec. 1742, nr. 151.
194. 1 sept. 1783 - 30 april 1785, nr. 160.
195. 1 mei 1785 - 30 april 1786, nr. 161.
196. 1 mei 1786 - 30 april 1787, nr. 162.
197. 1 mei 1787 - 30 april 1788, nr. 173, en 1 mei 1768 - 30 april 1789, nr. 164.
198. 1 mei 1789 - 30 april 1790, nr. 165.
199. 1 mei 1790 - 30 april 1791, nr. 166.
200. 1 mei 1791 - 30 april 1792, nr. 167.
201. 1 mei 1792 - 30 april 1793, nr. 168.
202. 1 mei 1793 - 30 april 1794, nr. 169.
203. 1 mei 1795 - 8 aug. 1796, nr. 171.

56. Zie noot 53.

57. Zie noot 38.

b/ Speciale rekeningen

204. Rekening van de collecten, armgelden en proficiatten ⁵⁸ ten voordele van het spinhuis, door G.A. Damerin, 27 okt. 1739 - 31 dec. 1742 (niet afgehoord).	1 katern
205. Idem, sedert 31 dec. 1742 (26 juni 1753).	1 katern
206. Dubbel van voorgaand nr.	1 katern
207. Idem.	1 katern
208. Bewijsstukken bij rekening nr. 204.	1 pak
209. Idem bij rekening nr. 205.	1 pak
210. Rekening ter uitvoering van een testament ten voordele van het spinhuis, door A. Hageman, (14 sept. 1744) ⁵⁹ .	1 katern
211. Bewijsstukken bij een ontbrekende rekening van bouwwerken aan het spinhuis, 1737-1743 ⁶⁰ .	1 pak
212. Rekening van de giften voor de oprichting van een nieuw gebouw ter vergroting van het spinhuis, door J. van Overloope, 1 mei 1769 - 21 juni 1781 (21 juni 1781).	1 katern

c/ Notitieboeken van ontvangsten en betalingen

213. Register van de goederen van de kapel van het spinhuis, en van de giften en aalmoezen voor dit huis, 1717-1758 ⁶¹ .	1 register
214. Handboek van de goederen van het spinhuis en de inkomsten daaruit, 1771-1796.	1 register en
2 ingesch. stukken
215. Notitieboek van de winsten der gedetineerden, en van de uitgaven voor hun onderhoud en werk, 1785-1789.	1 register
216. Idem, 1789-1796.	1 register

58. Giften die pensionarissen en commiezen gewoon zijn te doen aan burgemeester en schepenen, nu afgestaan ten voordele van het tuchthuis : SAB., *Register der secreete resolutiën*, 1740-1742, 21 jan. 1741.

59. Te beschouwen als bewijsstuk van rekening nr. 205.

60. Gezien de rekening zelf ontbreekt, zijn de data deze van de bewijsstukken.

61. Zeer onvolledig bijgehouden.

C. Tuchtelingen

a/ Lijsten

217. Register van opname en ontslag van de tuchtelingen en van de kontrakten nopens hun onderhoud, 1717-1742⁶². 1 register
- 217-bis. Register van de gedetineerden in het spinhuis, aangelegd in 1776 en bijgehouden tot 1794. 1 register
- 217-ter. Idem. 1 register
- 217-quater. Idem (onvolledig). 1 register

b/ Veroordelingen en ontslagen

218. Uittreksel uit het krimineel examinatieboek van de stad Brugge, bevattende een veroordeling tot het spinhuis, 1737 ; authentiek afschrift, 1738. 1 stuk
219. Dossiers betreffende veroordelingen tot het spinhuis, 1753-1769. 3 dossiers
220. Dossiers betreffende veroordelingen tot het provinciaal correctiehuis te Gent, 1775⁶³. 2 dossiers
221. Dossiers betreffende veroordelingen tot het spinhuis te Brugge of het provinciaal correctiehuis te Gent, 1776. 4 dossiers
222. Stuk betreffende een veroordeling tot het provinciaal correctiehuis te Gent, 1783. 1 stuk
223. Dossiers betreffende veroordelingen tot het provinciaal correctiehuis te Gent, 1784. 1 pak
224. Sententies van de veroordelingen tot het spinhuis, 1788-1795. 1 lias met kaft
225. Slakingen (ontslagen) uit het spinhuis, 1777-1796⁶⁴. 1 lias met kaft
226. Rekwesten aan de stadsmagistraat om een opname of een ontslag uit het spinhuis, met bijhorende stukken, 1737-1755. 1 lias en 2 stukken

62. En enkele notities tot 1780 ; zie ook nr. 101 en noot 41.

63. Zie noot 44.

64. Vanaf 1785 is het besluit van ontslag veelal vergezeld van het veroordelingsbesluit, welk laatste vanaf 1790 zelfs dikwijls alleen voorkomt.

c/ Diverse stukken

227. Rekwest aan de stadsmagistraat om maatregelen te treffen tegen een vrouw wegens haar wangedrag, 1707. 1 stuk
228. Brief aan de voogden van het spinhuis, hen vragende aan het college rapport te doen van het slecht gedrag van een vrouw, 1721. 1 stuk
229. Rekwest aan de stadsmagistraat om een overplaatsing van het spinhuis naar het St. Juliaansthospitaal, 1736 ; geapostilleerd. 1 stuk
230. Brief aan de voogden van het spinhuis, bevattende een klacht tegen een opname, ongedateerd ; afschrift. 1 stuk
231. Brief van de stadsmagistraat aangaande drie ontsnapte gedetineerden, 1740. 1 stuk
232. Autorisatie door de stadsmagistraat aan twee politiemeesters om uit het spinhuis ontsnapte vrouwen op te sporen en gevangen te nemen, 1746 ; geapostilleerd. 1 stuk
233. Notarisakte nopens het onderhoud van een gedetineerde, 1767. 1 stuk
234. Stukken betreffende gedetineerden (ook mannen), 1777. 1 pak

Bijlage

Voorschrift van de schepenen voor het beheer van het tuchthuis door zijn voogden, 28 juni 1672⁶⁵.

Alsoo opgebauwet ende opgherecht is binnen deser stede van Brugge een duchthuis omme daerdeure de vagabonden ledichgangers ende bedelaars, machtich synde met wercken den cost te winnen, te bedwynghen ende de stadt van sulckdanighe geboufte te zuveren ende tot een goet ende deuchdelick leven te brynghen

65. Nr. 12 van deze inventaris. Dit stuk bevat kostbare inlichtingen over de inrichting van het tuchthuis bij zijn ontstaan. Volledigheidshalve moet vermeld worden dat er reeds in 1669 een beperkt reglement, nl. voor de concierge, was uitgevaardigd, waarvan een exemplaar bewaard is in het stadsarchief te Gent : V. VAN DER HAEGHEN, *a.w.*, blz. 74, reeks 117 : Gevangenissen, nr. 2 ; L. STROOBANT, *a.w.*, blz. 257 ; hierop wordt trouwens in de eerste regels van onderhavig stuk allusie gemaakt.

ende dat sy daertoe hebben ghemackt verscheyden politycque ordonnantien ende tot onderwynt van tvoorsejde duchthuis ghestelt een concierge midsgaders ook gheordonneert een reglement naer de welcke hy hem sculdich is te reguleren ende dat noodich is daerenboven te stellen eenighe gouverneurs ofte vooghden de regierynghe ende overhant hebbende over tvoornoemde duchthuis als concierge ende andere die daertoe gheemployeert sullen worden, Soo ist dat Burchmeesters ende schepenen voornooft betrouwende opde goede zele ende affectie van dheeren Jaques vander helle, Jaques de Ghelder, ende Anthone Blanckaert, hebben tot een soo goddelick werck ende het ghemeene welvaart ende ruste deser stede deselve ghestelt ende ghecommitteert, soo sy doen by desen als voochden, ende regenten vande voorseyden huuse, omme de goederen ende incommen der selver te doen ontvanghen, ende administreren, ende den vuytgheef totte noodsaeckelicheden ende wercken daerbinnen t'exerceren, midsgaders de montkosten vande duchtelynghen om heurlieder bevel door den voorseyden concierge ende andere te doen doene, behoudens jaerlicx van alles doende rekenynghe, bewys, ende reliqua, voorts omme de ordonnantien ende reglementen alreede ghemackt ende noch te maecken, soo int regard vanden voorseyden concierge met syne domestycquen, als annopende de vagabonden, ledichgangers, ende bedelaers, te doen onderhouden, ende tot ophalen vande selve te employeren den policiemeester, met syn assistent, de welcke an hemlieden bevel ende ordonnantie onderworpen sullen syn, ende ande welcke by desen oock belast wort alle persoonen de welcke bevonden zullen worden alhier te bedelen sonder billiet, ende consent midsgaders buyten den tyt byden reglemente daeroffe ghemackt ghestatueert, op te nemen, ende int voornoemde duchthuis te brynghen, auctoriserende voorts de voornoemde voochden ende regenten, omme de duchtelynghen die aldaer sullen commen opghebrocht ofte daerinne by vonnesse van Burchmeesters ende schepenen voornooft nu synde ofte namaels weesende, ghecondempneert sullen worden (sonder eenich ansien der persoonen) te doen versekeren met sluyten, ende ontsluyten, oock met wercken, ende aerbeyt te belasten, ende verlichten. Voorts ande voorseyde duchtelynghen wetten, ende ordonnantien te stellen, ende d'overtreders van dien soo mans, vrouwen, knechtken, ende meyskens, oude, ende jonghe luyden, te straffen met incarceration, onthoudynghe van spyse, ende dranck, voorts te water, ende ten broode, oock op de rebben te setten, voor sulcken tyt als sy goet sullen vynden, midsgaders des noodt synde by gheeselynghe, de selve straffen te laten doen naer haerlieder discretie door den concierge, werckmeesters, ofte yemand anders, daertoe by hemlieden

te bevelen, alles nochtans ten overstaan, ofte met kennesse vande voornoomde ghecommitterde, ende soo verre daer eenighe saecken soudén moghen voorvallen verheysschende gheesselynghe, ende meerder straffe, daer inne de voornoomde voochden hemlieden zouden moghen vynden beswaert, sullen tselve anden collegie van schepenen te kennen gheven omme daerinne ghedisponneert te worden soo sy sullen vynden te behooren. Ende en sullen de voornoomde voochden gheene vande duchtelynghen (die by vonnisse ofte door laste vanden voorseyden collegie int voornoomde duchthuis sullen ghecondempneert ofte ghebrocht worden) moghen ontfanghen, ofte laten gaen, dan met voorgaande ordonnantie, ende consent vanden selven collegie, ende dat sulcx blycke by behoorelicke acte, de welcke de voorseyde voochden registreren sullen, ende eensaemdelick notitie houden vande namen, toenamen, oude, ende van waer de voorseyde duchtelynghen gheboren ende wonachtich syn oock mede van het incommen, ende uytgaene der selver, ende en sullen gheen duchtelynghen die aldaer ten versoucke van hunne ouders, vrienden ofte andere ghestelt soudén moghen worden, vermoghen tontfanghen ofte annemen (alwaert oock zoo dat sy heurlieder kosten wilden betalen) dan met voorwete, ende consente vanden voornoomden collegie, procederende in alles met discretie ende behoorelicke informatie van saecken, welcke voochden sullen eens telcken weke ordinairelick inde camere van tvoorseyde duchthuis (daertoe gheordonneert) vergaderen omme op alle voorvallende saecken te resolveren, ende orde te stellen, ooc somtyts extraordinairlick den noodt ofte dienst sulcx verheeschende, ten bevele vanden ghonen die van hemlieden presideren sal, ende midts desen worden ontslegghen van hunnen voorderen dienst de ghecommitteerde vande camer vande armen, ende dischmeesters deser stede, als de redenen commende te ceseren⁶⁶. Ende dit alles by provisie ende tot ander ordonnantie van schepenen aldus gheresolveert in camer desen achtentwyntischsten juni XVIc tweentseventich, (getekend) P. Vanden Woestyne

66. Met «armenkamer» moet bedoeld zijn de «beurse der armen», gesticht in de 16e eeuw als poging van de stadsmagistraat tot centralisatie van de parochiale armenhulp. De studies blijven daarover echter zeer vaag, en zwijgen zelfs helemaal over de lotgevallen daarvan in de 17e eeuw. Een afschaffing ervan bij de stichting van het tuchthuis zou nochtans niet onbegrijpelijk zijn, gezien dit initiatief juist de steun aan een gedeelte van de bedelaars moest uitschakelen. Zie SAB., *Register der secrete resolutiën 1672-1676*, 5 nov. 1672; A. DUCLOS, *a.w.*, blz. 307; P. VAN ZEIR, *De armenzorg te Brugge*, Brugge, 1960, blz. 19-21.

Mémoires
sur les ports d'Ostende
et de Nieuport

**Le partage des frais des ouvrages extraordinaires et
des travaux d'entretien des ports d'Ostende et de
Nieuport entre l'Etat, la province et les villes**

1819-1821

L'article 9 de l'arrêté royal du 17 décembre 1819 confiait les frais des travaux portuaires aux villes, qu'ils soient de simple entretien ou visent à l'amélioration et à l'agrandissement des installations¹.

C'est par une lettre du 13 juillet 1820 et une circulaire que le collège de la députation des Etats de Flandre occidentale avait fait savoir aux régences d'Ostende et de Nieuport que ces frais incombait désormais à leurs budgets. La régence de Nieuport, dès le 27 juillet, avait écrit au collège qu'il était impossible que la ville supportât la charge des travaux extraordinaires qui montait pour l'année 1820 à 178.800 florins et celle de l'entretien du port qui s'élevait à 8.400 florins alors que ses ressources lui permettaient à peine de subvenir à l'entretien des bâtiments communaux.

1. ALGEMEEN RIJKSARCHIEF DEN HAAG (A.R.A. DEN HAAG), *Staatssecretarie*, n° 815. L'article 9 porte : *De haven werken, daar onder begrepen de legplaatsen voor schepen, mitsgaders de kaaijen en sluizen tot dezelve behorende, komen te laste der steden en plaatsen waar zij gelegen zijn, onder het genot der inkomsten daaruit te percipieren. Van deze beschikking worden uitgezonderd de militaire havens van het Nieuwe Diep, Helvoetsluis, Medemblik en Vlissingen mitsgaders alle zoodanige werken van meer algemeen belang, als wij nader zouden mogen aanwijzen.*

La ville estimait d'ailleurs, que l'ensemble des ouvrages du port et des écluses était destiné non pas au profit exclusif de la ville mais bien plutôt à la protection du pays environnant contre les eaux et à la défense du Royaume. N'est-ce pas grâce à ces écluses que la contrée pouvait fournir les plus riches moissons d'Europe ? Au cas où la ville devrait se charger de l'entretien des ouvrages, il était à craindre que ceux-ci ne tombassent en ruine et que de fortes inondations en fussent les conséquences.

Ce n'est évidemment pas grâce aux revenus des droits d'écluse qui montaient à 3.796 florins 35 cents par année commune de 1814 à 1819 et à ceux du droit de tonnage (perçu par le capitaine du port) qui s'élevaient à 128 florins 78 cents par année commune que la ville pourrait subvenir aux frais d'entretien du port².

La régence de la ville d'Ostende, pour sa part, désigna une commission, le 29 juillet, chargée de présenter les observations de la ville. Cette commission soumit son rapport dans une séance extraordinaire au Conseil de régence le 17 août 1820. Elle faisait remarquer qu'en vertu de l'article 538 du code civil les ports appartiennent au domaine de l'Etat, que d'ailleurs, tous les gouvernements antérieurs avaient pris les travaux portuaires à leur charge.

2. A.R.A. DEN HAAG, *Waterstaat*, n° 1214, dossier 54. *Archives de l'Etat à Bruges*, (A.E. Bruges) *Archives de la ville de Nieuport*, Registre des séances du collège des bourgmestre et échevins, janvier 1820 - 10 novembre 1820, fos 92 v°, 94 v°. Le collège de la députation des Etats avait pris cette décision à sa séance du 13 juillet (A.E.B., *Archives de la Province de Flandre occidentale*, procès-verbaux des séances du collège des Etats, 1820). Le 22 août, il recevait approbation de sa démarche par une lettre du 16 août du Ministre de l'Intérieur qui, cependant, laissait le collège libre de s'adresser au Roi pour que les travaux soient effectués aux dépens du Trésor (id., *ibid.*).

De plus, le port d'Ostende ne constituait-il pas, pour une part, l'avant-port de Bruges et de Gand jusqu'où les bâtiments pouvaient remonter sans rompre charge. Quant aux écluses de Slijkens, situées d'ailleurs sur le territoire de la commune de Bredene, elles servaient essentiellement à la défense du pays contre les inondations en évacuant l'eau douce et en retenant l'eau de mer. Enfin, la ville ne pourrait, sur ses ressources, payer les énormes sommes (4888.750 florins) prévues pour les travaux extraordinaires de 1820³.

Le Collège des Etats de Flandre occidentale appuya auprès du Ministère de l'Intérieur la position des villes en lui transmettant les procès-verbaux de délibération des régences. Il rappelait que les Etats de Flandre occidentale, depuis deux ans déjà, exprimaient l'opinion que les travaux portuaires devaient être à charge de l'Etat⁴.

Le Ministre de l'Intérieur et du Waterstaat désirant être éclairé chargea le 4 octobre l'ingénieur en chef du 11e district de rédiger un rapport sur les installations portuaires d'Ostende et de Nieuport en soulignant la nature et le but des différents ouvrages entretenus jusqu'alors par l'Etat⁵.

L'ingénieur Jean de Brock se mit aussitôt à l'ouvrage et rédigea deux rapports munis chacun d'une

3. A.R.A. DEN HAAG, *Waterstaat*, n° 1214, dossier 54 : procès-verbal de la séance extraordinaire du conseil de régence d'Ostende du 17 août 1820.

4. IDEM, *ibidem*, lettre du 21 septembre 1820. Cette décision avait été prise en séance du collège des Etats du 8 septembre 1820 (A.E.B., *Archives de la Province de Flandre occidentale*, registre aux procès-verbaux des séances du collège des Etats).

5. IDEM, *ibidem* : minute de la lettre du 4 octobre 1820.

carte détaillée des installations. Il arrivait à la conclusion suivante qu'il soumettait modestement au Ministre dans sa lettre d'accompagnement du 18 novembre 1820 : «*Votre Excellence jugera par ces documents s'il ne serait point nuisible aux intérêts de l'Etat de laisser abandonner à une province ou à des régences de villes l'entretien si intéressant de ces deux ports dont les gouvernements précédents se sont toujours spécialement chargés*»⁶.

Les deux mémoires rédigés par Jean de Brock sont des plus intéressants, ils donnent une description détaillée des installations des deux ports et expliquent leur fonctionnement et leur but. Il est fort rare que des documents aussi complets subsistent et ceux-ci ont d'autant plus de valeur qu'ils ont été rédigés par quelqu'un qui, dès sa plus tendre jeunesse, avait travaillé aux installations portuaires.

Jean de Brock était né en 1783 (le 15 novembre) à Slijkens, il était le fils de l'ingénieur-directeur des travaux du département de la Lys et, dès 1797, sous les ordres de son père et de l'ingénieur Sgansin, il avait participé aux travaux de reconstruction de l'écluse de Slijkens.

Parallèlement, il avait suivi des cours de mathématiques auprès du professeur de navigation d'Ostende et se préparait à passer, en 1805, l'examen de l'Ecole polytechnique lorsque son père mourut. Comme il était l'aîné de six enfants mineurs, il fut décidé qu'il resterait conducteur des ponts et chaussées chargé également des bâtiments de la Marine. Il fut nommé à ce poste en 1805 ; lors de l'organisation définitive des ponts et chaussées, il devint conducteur de 2e classe et accéda à la première classe le 1er avril 1810. Il se trouvait alors sous la direction de l'ingénieur en chef Raffeneau et était chargé des constructions de toute nature dans les arrondissements d'Ostende et

de Nieuport.

Réquisitionné par le Conseil de Guerre à l'entrée des Alliés en 1814, il exerça les fonctions de chef de l'administration auprès du préfet retiré dans la place d'Ostende.

Le 10 juin 1814, il était nommé inspecteur des Travaux publics et lors de l'organisation définitive du Waterstaat, ingénieur en chef de 2e classe du 11e district c'est-à-dire celui d'Ostende et Nieuport. Qui donc mieux que cet Ostendais qui avait consacré toute sa vie à l'amélioration et à l'entretien des ports d'Ostende et de Nieuport pouvait donner un avis plus autorisé au Ministre⁷ ?

Il nous a semblé utile de publier ces deux mémoires ainsi que les cartes qui y sont annexées car ils donnent un excellent état des installations portuaires en 1820.

Malgré les démarches du Collège de la députation des Etats provinciaux la situation n'était toujours pas réglée en décembre 1820. Aussi, le 1er décembre, le Collège envoyait-il aux deux villes les budgets des travaux ordinaires et extraordinaires pour l'exercice 1821. Ce budget montait, pour Ostende à 16.010 florins de dépenses ordinaires et 131.000 florins de dépenses extraordinaires et pour Nieuport respectivement à 16.600 florins et 72.500 florins⁸. Le conseil de régence d'Ostende réuni le 11 décembre 1820, tout comme celui de Nieuport dans sa séance du 23 décembre, refusèrent à nouveau de se charger des frais

6. IDEM, *ibidem*.

7. Les renseignements biographiques sont tirés du matricule du personnel du Waterstaat (A.R.A. DEN HAAG), Waterstaat n° 857 qui donne à la date de 1818, des renseignements autobiographiques. L'ingénieur de Brock était fort apprécié par son chef l'inspecteur général du Waterstaat Bernard Herman Gaudriaan.

8. A.R.A. DEN HAAG, Waterstaat, n° 1214, dossier n° 54.

d'entretien et de travaux extraordinaires.

Le Collège de la députation des Etats se rangeait à l'avis des régences et écrivait, le 29 décembre 1820 et le 5 janvier 1821, au Ministre de l'Intérieur et du Waterstaat, en lui envoyant copie des procès-verbaux des séances des régences, que ces dépenses devaient être faites à charge du Trésor⁹. Cependant, certains travaux de terrassements et de fascinages étaient devenus urgents aux écluses d'Ostende. L'Administration du Waterstaat obtint une décision du Roi du 7 avril 1821 admettant de les soumettre à adjudication sans préjudice de l'arrêté qu'il prendrait au sujet de l'autorité qui devrait en assumer les frais¹⁰.

Le 6 juin 1821, le roi Guillaume prenait un arrêté par lequel il répartissait les charges des travaux des ports d'Ostende et de Nieuport entre l'Etat, la province et la ville d'Ostende.

L'Etat prenait à sa charge la majorité des travaux du port d'Ostende, il partageait avec la province les frais d'entretien des écluses de Slijkens, de l'ancienne écluse de Slijkens et des travaux qui en dépendaient, la province devait entretenir la prolongation du canal de Bruges à Ostende (travaux effectués en 1818-1819), l'écluse à l'entrée du bassin de commerce était entretenue par le département du Waterstaat mais les frais qui dépasseraient le revenu des droits

9. IDEM, *ibidem* et A.E., Bruges, *Archives de la ville de Nieuport*, registre aux procès-verbaux des séances du Conseil de régence, octobre 1818 - décembre 1820, fos 96 v°-97.

10. IDEM, *ibidem*, n° 1226, dossier n° 213. Le 12 mars 1821, le Ministre de l'Intérieur et du Waterstaat avait écrit aux Etats pour leur demander comment résoudre la question des travaux urgents, la députation avait chargé le 15 mars M.M. Sinave et Massé d'étudier la question (A.E.B. *Archives de la Province de Flandre occidentale*, registre aux procès-verbaux des séances du collège des Etats, 15 mars 1821). Le rapport en question fut déposé le 3 avril (IDEM, *ibidem*, 3 avril 1821).

d'écluse seraient à charge de la ville. Quant aux travaux du port de Nieuport, ils étaient mis pour un tiers à charge de la province et pour deux tiers à charge de l'Etat¹¹.

L'arrêté royal mettait ainsi fin à une controverse qui durait depuis un an et demi et qui était manifestement née d'une méconnaissance des problèmes des ports flamands par le département du Waterstaat. En effet, il s'avérait dès le départ, que l'arrêté royal du 17 décembre 1819 était parfaitement inapplicable aux villes d'Ostende et de Nieuport et cela, parce que l'importance des travaux portuaires de ces places n'était pas fonction uniquement de leur activité commerciale mais essentiellement de leur rôle dans l'évacuation des eaux douces de l'arrière-pays et de défense de la côte.

MARIE-ROSE THIELEMANS

Annexes

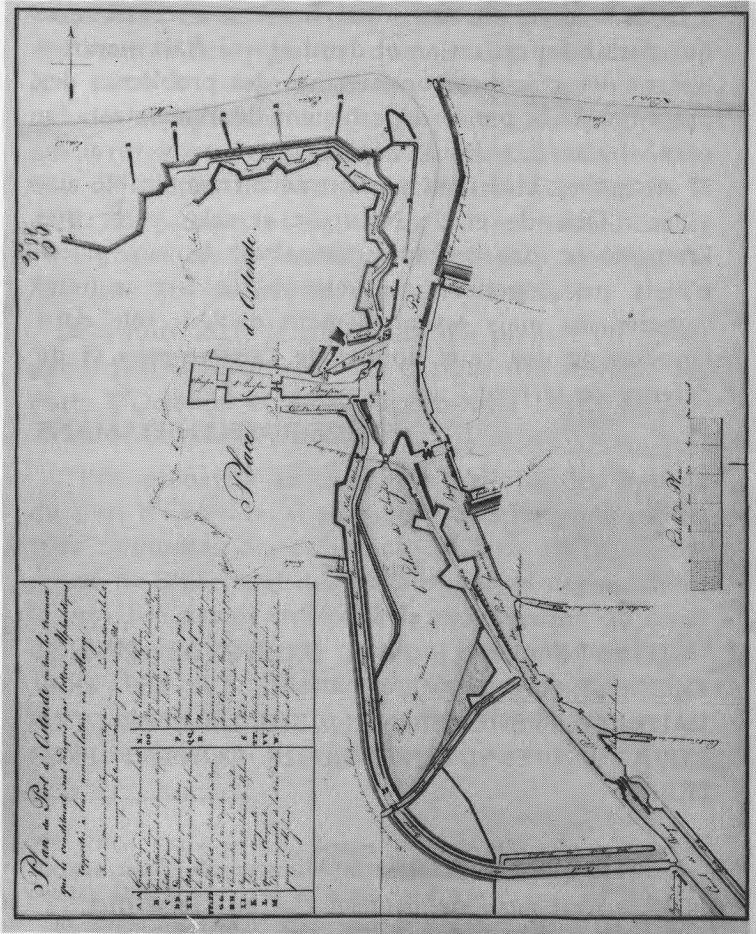
1.

MEMOIRE SUR LE PORT D'OSTENDE, ET NOTICE SUR LA NOMENCLATURE DE SES TRAVAUX, LEUR SITUATION, LE BUT DE LEUR CONSTRUCTION ET L'EFFET QU'ILS DOIVENT PRODUIRE¹².

Présenté à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur et du Waterstaat par l'ingénieur en chef du 11e district.

11. A.R.A. DEN HAAG, *Staatssecretarie*, n° 1206, arrêté n° 68. Par cet arrêté la prise en charge par l'Etat des travaux à la Lys et aux canaux de Gand à Ostende et de Plassendaal était refusée.

12. A.R.A. DEN HAAG, *Waterstaat*, n° 1214/54.

Plan van Oostende (A.R.A. Den Haag, Waterstaat 1813-1830, Nr 1214 / 54).

Pour l'intelligence du présent mémoire, j'ai formé le plan du port, représentant les ouvrages de toute nature qui le constituent avec leur nomenclature rapportée par lettre alphabétique placée à chaque ouvrage.

Le chenal que forme actuellement le port était autrefois une anse de la mer resserrée par des ouvrages défensifs par cette anse. La mer à chaque marée pratiquait bien avant dans les terres une très grande inondation. Le flux et reflux ainsi resserrés dans leur passage creusaient et entretenaient la profondeur du chenal.

Le port était donc alors naturellement constitué :

1° par le courant de la parée qui pratiquait l'inondation en s'introduisant jusqu'à 1 et ½ lieue au-delà de la ville.

2° par les ouvrages défensifs des rivages du chenal tendant à empêcher son élargissement qui aurait influé sur sa conservation.

Le Gouvernement avait acquis les propriétés ou avait indemnisé les propriétaires de cet immense bassin d'inondation dont le flux et reflux devait servir au curement et à la conservation du port.

Les jetées et les ouvrages défensifs et de conservation du chenal ont été toujours entretenus par l'Etat.

Le port d'Ostende ainsi heureusement constitué attirait les navires, et la fréquentation du port était d'autant plus grande que le canal de Bruges permettait leur remonte dans le pays.

Dans cet état de choses, ce port et l'inondation de toutes les terres des environs d'Ostende, pratiquée par marée, constituaient la principale défense de cette place forte.

En 1802, l'envasement de ce vaste bassin d'inondation était devenu à tel degré d'élévation qu'à l'exception de quelques criques, la mer dans les grandes vives eaux ne couvrait plus que rarement sa surface, la force du courant dans le port en ayant périodiquement diminué, la mer a fini par y déposer le sable et la vase que jadis elle charriait au loin et le port étant devenu presque impraticable, le Gouvernement d'alors ordonna l'assèchement des terres et la construction de l'écluse de chasse pour, avec l'écluse de Slijkens, remplacer artificiellement le courant qui autrefois produisait la profondeur du port. Il fit en même temps réparer et rétablir à charge de l'Etat, tous les autres travaux qui constituent le port.

Ce Gouvernement n'ayant pas été longtemps à reconnaître que les moyens artificiels auxquels la conservation du port avait commandé de recourir, privaient la place d'une grande partie de ceux de sa défense naturelle, ordonna et fit commencer la construction d'une grande citadelle aux écluses de Slijkens afin d'y maîtriser les eaux dans l'intérêt de la défense de la place.

Le Gouvernement actuel a incontestablement mieux conçu l'état des choses, par des travaux moins dispendieux, doublement utiles, il a assuré la conservation du port plus efficacement que par ceux faits antérieurement, et ces mêmes ouvrages complètent dans la place les moyens artificiels d'inondation défensive en eau douce à plus d'étendue que la mer permet ordinairement de faire.

Passons à la description, la situation et le but d'utilité de chacun des ouvrages qui constituent le port,

DESCRIPTION, SITUATION ET BUT D'UTILITE.

A.

GRANDE DIGUE DE MER QUI COUVRE LA VILLE DU CÔTÉ DU LARGE.

Elle est construite en sable et en terre forte son talus du côté de la mer (qui est la seule partie de cette digue que le Waterstaat entretient, l'intérieur l'étant par le Génie militaire) à... au-dessus des moyennes vives eaux et 7 aunes 20 de hauteur verticale sur 18 aunes 18 de base ce qui fait un peu moins de 3 de base pour 1 de hauteur. Il est revêtu en pierres sèches.

De tous les ouvrages du port, celui-ci est incontestablement le plus utile. Le sol d'Ostende et celui de tout le pays voisin étant beaucoup au-dessous du niveau des grandes marées, cette ville serait bientôt envahie par la mer si elle n'était abritée par cette digue qui est capable de résister à la violence des tempêtes. Cette barrière si efficacement opposée à l'impétuosité journalière des flots suit la direction de la côte et couvre les fossés de la place.

Ce talus à la mer est dans un parfait état et sa solidité permet d'assurer la conservation par l'ouvrage d'entretien effectué de 4 cantonniers nommés par arrêté du ministre du Waterstaat.

B.

EPIS OU JETEES EN AVANT DE LA GRANDE DIGUE DE MER.

Cinq épis ou jetées figurés sur le plan partent de divers points du pied de la digue et s'avancent en mer dans une direction à peu près perpendiculaire à celle de la digue.

Quatre de ces épis sont composés de charpente à claire voie avec enrochement et perré à leur base. Ils

sont en ruine depuis nombre d'années. Le cinquième a été il y a 10 ans reconstruit en forme de digue à dos d'âne entièrement revêtu en perré comme la digue de mer. Cette jetée est en bon état, son entretien incombe aux quatre cantonniers de la grande digue.

Le but de construction de ces jetées a été de rejeter au large le courant du flux et du reflux qui, par sa direction parallèle à celle de la digue, tend à affouiller le pied et à abaisser le rivage composé d'un sable très fin. Considérant le degré d'élévation que l'estran a acquis et que, dans le cas de prolongement de la jetée d'ouest, leur existence pourrait devenir pour le port plus nuisible qu'utile, nous estimons que la reconstruction de ces jetées n'est plus nécessaire.

C.

JETEE D'OUEST DU PORT.

Cette jetée qui a 165 aunes de longueur développée est composée d'une estacade en charpente à claire voie avec enrochement et perré à sa base. Elle est en ruine, mais si elle était en bon état, elle ne serait presque d'aucune utilité, parce qu'il règne un estran tout le long de son pied, et qu'il ne reste entre cet estran et la jetée d'est qu'une largeur de chenal d'environ 60 aunes de sorte que les bâtiments qui entrent doivent se diriger sur la jetée d'est près de laquelle se trouve la profondeur.

La construction à établir sur ce point est une nouvelle jetée d'ouest prolongée de 250 aunes de longueur en mer jusqu'à la petite rade. Par cette construction et par les moyens de chasses créés à l'intérieur du port on peut espérer d'atteindre le degré d'utilité dont le port d'Ostende paraît susceptible en offrant à son entrée le tirant d'eau nécessaire à des frégates de guerre.

D.

Une digue basse en pierres sèches qui a 510 aunes de longueur fait suite à la jetée ci-dessus et va rejoindre les estacades de l'intérieur du port, tout ce qu'on vient de dire de la jetée d'ouest doit s'appliquer à cette digue dont les matériaux pourraient servir utilement à la construction du rivage qui rétrécirait le port à la suite de la nouvelle jetée d'ouest.

E.

PETITE DIGUE DE MER QUI FAIT FACE SUR LE PORT.

Cette digue est composée de sable et de terre forte revêtue en perré dans sa partie baignée par les vives eaux ordinaires et en gazon dans le partie supérieure. Dans les grosses marées, exposée au vent du nord, elle est susceptible à des dégradations dans son talus supérieur. Sa conservation peut être assurée par un modique entretien.

Cette digue, qui fait suite à la grande digue de mer, couvre les fossés de la place, et établit une communication sur le port en dehors de la ville.

FF.

JETEE D'EST.

Cette jetée à 950 aunes de longueur, elle est composée :

1° D'une estacade en charpente à claire voie, sur laquelle est établi un chemin de halage au niveau des marées ; sur son musoir est établi un fort et, à 165 aunes de son extrémité intérieure, débouchent les fossés des nouvelles fortifications.

2° D'une digue Z Z qui suit l'estacade sur toute sa longueur.

L'estacade et le chemin de halage ont reçu de fortes

consolidations et améliorations. Elle se trouve en parfait état ainsi que le fort établi à son musoir. Le tout peut être conservé tel par un gros entretien.

La digue a une pente vers la mer motivée par celle de l'estran. Le corps de la digue est construit en terre argileuse, garanti par diverses espèces de revêtement, d'autant plus solides les uns que les autres que la portion de digue à défendre est plus avancée en mer, savoir : depuis la basse mer en perré sur 190 aunes de longueur, suivent 250 aunes de longueur entièrement en fascinage, sur le reste de la longueur le talus seul, du côté du port, est fasciné et le surplus est gazonné. Cette digue est en bon état et peut être conservée telle par un gros entretien.

Ces deux ouvrages sont de la plus grande utilité pour le port, l'estacade parce qu'elle sert au halage et à diriger les navires et à l'aquéage de ceux qui ne peuvent, la même marée, atteindre les bassins. Le fort du musoir, par son élévation et par l'éclairage qui y est établi, renseigne l'entrée du port. Il est aussi de grande utilité pour le secours à prêter aux navires courant danger à leur entrée ou sortie.

La digue consolide le pilotage de l'estacade. Elle garantit le rivage du port contre les affouillements des chasses d'écluses et elle soutient le sable de l'estran au derrière qui, sans elle, verseraient dans le port.

GG.

PARTIE DE LA RIVE DROITE A LAQUELLE EST ADOSSEE LA FORTIFICATION DE L'OUVRAGE A COURONNE A L'EST DU PORT.

Sur cette partie de rivage est construit un mur d'enceinte crénelé de la fortification ; à son pied est réservé pour le port un halage neutre des fortifications. Ce halage est garanti dans son talus du port

par revêtement en fascinage et perré qui, après la construction de l'écluse dans le port, demandera une refection totale. Les batardeaux et les traverses des fortifications qui donnent sur cette partie du port sont entretenus par le Génie Militaire.

HH.

*CONTINUATION DE LA RIVE DROITE
JUSQU'AUX BAJOYERS DE LA VIEILLE ECLUSE DE
SLIJKENS.*

Cette partie du rivage est formée par une digue en terre dont le talus inférieur est garanti de fascines et son talus supérieur en gazons. Elle est en bon état et peut être conservée telle par un entretien ordinaire.

Elle couvre le pays contre les inondations de la mer et elle établit le halage du port.

I.

BAJOYERS DES VIEILLES ECLUSES DE SLIJKENS.

Ces murs sont revêtus en pierre de taille de Tournai. Ils sont en bon état de conservation et pourront être tenus tels par un modique entretien.

Elles (sic) servent de quai et de revêtement du rivage.

K.

QUAI EN CHARPENTE

Ce quai reconstruit l'année passée est dans le meilleur état. Il formait jadis une partie du revêtement du sas de l'ancienne écluse. Il sert aujourd'hui à soutenir et à garantir le rivage et à l'aquage des navires en destination du canal de Bruges.

L.

ANCIEN QUAI EN CHARPENTE.

Il a fait, comme le précédent, partie de l'ancienne écluse de Slijkens et remplit le même but d'utilité.

Il est en ruine complète. La voie publique est compromise au derrière et les éboulements forment des attérissements à son pied, par sa reconstruction, on fera disparaître du port un ouvrage en si mauvais état qu'il fait contraste avec tous les autres ouvrages du port.

M.

*DERNIERE PARTIE DE LA RIVE DROITE AVANT
LES ECLUSES DE SLIJKENS.*

Cette partie est la digue revêtue en fascinages dans sa partie inférieure habituellement baignée par les eaux, et sa partie supérieure en gazons.

Elle est en bon état et peut être conservée telle par un gros entretien.

Ce revêtement sert à conserver le rivage contre les évacuations d'eau et les chasses des écluses de Slijkens.

N.

ECLUSES DE SLIJKENS.

Cette écluse considérable qu'on a avec raison appelée la clef du pays a de tout temps été bien entretenue. Les gros entretiens exécutés dans les dernières années, tant en réparation de sa maçonnerie qu'en reconstruction de ses quais en charpente amont que de celui de toutes ses portes à l'exception de 2 paires ; dans celles des tabliers et bascules de ses ponts-levis permettront de satisfaire à son entretien pendant plusieurs années avec moins de dépense.

Elle établissait seule la navigation des canaux à la mer et à la ville d'Ostende, assurait l'évacuation des eaux du pays et concourait aux chasses dans le port.

Par la construction des nouveaux ouvrages, son importance aura diminué de beaucoup, mais sa conservation est indispensable en ce qu'elle effectuera l'évacuation des eaux du pays, ou les retiendra quand

celles des wateringues d'un niveau inférieur déchargent dans le bassin, entre elles et l'écluse, qui se construit dans le port.

OO.

RIVE GAUCHE DU PORT DEPUIS LES NOUVELLES ECLUSES JUSQU'A L'ECLUSE EN CONSTRUCTION DANS LE PORT.

Les talus du port sont revêtus dans les parties inférieures par fascinage et dans leur partie supérieure en gazons, pour conserver ce rivage, sur lequel est établi la route n° 12, contre le courant des chasses de l'écluse de Slijkens, les parties des vieilles estacades du côté du port servant à l'aquéage des navires.

Tous ces ouvrages sont en bon état et peuvent être conservés tels par un gros entretien.

Les 2 lunettes qui y sont établies sont entretenues par le Génie Militaire.

P.

ECLUSE DE CHASSE DU PORT.

Cette écluse, son pont, les portes, les radiers et les abords sont en bon état de conservation et le tout peut être entretenu tel par un entretien ordinaire.

Cet ouvrage utile et un des plus vastes dans son espèce a été construit par le Gouvernement uniquement dans le but de curer le port et d'entretenir sa profondeur. En cas de siège de la place, cet ouvrage sert à la défense 1° en ce qu'il soutient l'inondation, 2° les portes permettent un jeu d'eau toujours possible dans le bassin ou dans le port suivant la position de la marée.

Depuis sa construction, d'abord l'enrochement indispensable de son faux radier aval, dans la suite, l'exécution des travaux extraordinaires ont obligé d'ajourner les chasses et souvent pour une suite de

temps. Les observations sur leur effet, tant dans le port qu'au dehors, permettent d'estimer avec assez de certitude que lorsque les nouvelles écluses coopéreront avec elle, le port recevra la profondeur désirée.

SON BASSIN DE RETENUE.

Les digues qui limitent le bassin et couvrent en même temps le pays contre la mer sont en bon état et n'exigent qu'un entretien ordinaire pour les y maintenir. C'est dans son fond qu'on prend les gazons et les terres argileuses si utiles et avantageuses à la réparation et à l'entretien des digues, des canaux et des ouvrages du port.

QQ.

NOUVEAU RIVAGE DU PORT ENTRE L'ECLUSE DE CHASSE ET LE BASSIN DE COMMERCE.

Ce nouveau rivage consiste dans une digue en terre forte et un chemin qui d'un côté sont baignés par le canal de Bruges et de l'autre par les eaux du port. Son talus inférieur est en fascinage et celui supérieur en gazons. Le tout est en bon état et n'exige qu'un entretien ordinaire pour sa conservation.

R.

NOUVELLES ECLUSES CONSTRUITES POUR SEPARER LA MER DU BASSIN DE COMMERCE ET DU CANAL DE BRUGES, PROLONGE JUSQUE DANS OSTENDE.

Ces écluses ont 4 paires de portes busquées et 4 aqueducs, ils renferment entre eux un bassin à faire port : en amont ces écluses se raccordent avec les quais de charpente du bassin de commerce, en aval elles le sont avec des estacades de charpente, d'une part, au port d'échouage, et de l'autre au rivage du port ; à leur conservation en bon état suffira un entretien courant et ordinaire.

Le but de leur construction a été :

1° d'établir la possibilité de faire port entre la mer, le bassin de commerce et le canal d'Ostende, tout le temps que la marée présente aux navires le tirant d'eau nécessaire à passer sur les buscs de l'écluse ;

2° pour y effectuer (pendant le barrage et la construction de l'écluse dans le port) le service de la navigation et d'évacuation d'eau qui se faisait à l'écluse de Slijkens.

3° pour en état de siège, servir à retenir et à manoeuvrer dans la place les eaux de l'inondation défensive.

S.

PORT D'ECHOUAGE.

Ce port d'échouage est revêtu d'un côté en maçonnerie de pierre de taille, qui est en bon état. Une partie de sa charpente de garde a été renouvelée, le reste doit encore l'être.

Sa rive opposée est un talus de fascinage, dans sa partie baignée par les eaux, et de gazons dans sa partie supérieure. Pour compléter cette rive, il reste à continuer jusqu'à l'écluse bleue une estacade en charpente à claire voie qui se raccordera avec celle aval des nouvelles écluses.

Ce même port d'échouage sert 1° de refuge aux bateaux de pêche et à l'échouement des navires avariés.

2° à la décharge et à la manoeuvre des eaux des fossés de la place par l'écluse bleue située à son extrémité intérieure.

Au moyen des constructions ci-dessus le port d'échouage sera en parfait état et il pourra être conservé tel par un modique entretien.

TT.

ESTACADE ET PLANCHERS DE DEBARQUEMENT SUR LE PORT A L'ENTREE DE CELUI D'ECHOUAGE.

Cet ouvrage très vieux a bien besoin d'une reconstruction totale, mais par la raison que si le projet de nouvelle jetée d'ouest et de rétrécissement du port reçoit exécution, il en devrait suivre une modification dans la direction des estacades et planchers, on estime qu'il conviendra de n'y faire en attendant que les grosses réparations nécessaires pour conserver l'utilité d'aquage et de débarquement aux voyageurs vice-versa entre notre Royaume et celui d'Angleterre.

V.

QUAI DIT DES ESPAGNOLS.

Ce quai en charpente à claire voie est entièrement en ruine et il se trouve presque totalement ensablé, il n'est plus d'aucune utilité, et disparaîtra lorsqu'on effectuera le rétrécissement du port projeté.

W.

NOUVELLE ECLUSE QUI SE CONSTRUIT DANS CE MOMENT DANS LE PORT.

Cette construction a différents buts qui sont : 1° en temps de siège, elle préviendra la saignée d'eau par les écluses de Slijkens, du Vingerlinck, de Nordheede, et du Vieux Sas.

2° par le moyen du bassin qui se trouve formé entre elle et les écluses de Slijkens aura lieu à la mer, la navigation, l'évacuation des eaux du canal d'Ostende, et de celles des wateringues.

3° ce bassin servira aussi de retenue à l'écluse en construction qui fera chasse dans le port.

4° l'écluse établira une communication directe entre les fortifications élevées sur les deux rives du port.

Par cet ouvrage et ceux de prolongement du canal de Bruges dans Ostende et les écluses établies à son embouchure aux bassins de commerce, on a vu réaliser au port d'Ostende, en peu de temps, les améliorations dont il était resté susceptible, en présentant le double avantage qu'à tout événement imprévu les deux communications à la mer peuvent à tout service se servir d'auxiliaire.

BASSINS DE COMMERCE CEDES A LA VILLE.

La ville d'Ostende avait trois bassins à flot qui ne présentaient d'accès entre eux et le port que dans le moment précis de la haute marée.

Par la construction des travaux extraordinaires, ils sont devenus bassins d'eau douce ayant une libre communication avec l'intérieur du pays et une autre à la mer, possible aussi longtemps que la mer présente assez de tirant d'eau sur le busc des écluses.

Le 1er bassin a été totalement dévasé et restauré dans tout son revêtement en charpente et sur le passage du 1er au 2e bassin, a été construit le pont Nassau sur lequel passe la route n° 12.

Fait et rédigé par l'ingénieur en chef du 11ème district du Waterstaat.

Bruges, le 18 novembre 1820

JEAN DE BROCK

Annexe 2

MEMOIRE SUR LE PORT DE NIEUPOORT ET NOTICE SUR LA NOMENCLATURE DE SES TRAVAUX, LEUR SITUATION, LE BUT DE LEUR CONSTRUCTION ET L'EFFET QU'ILS DOIVENT PRODUIRE¹³.

Présenté à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur et du Waterstaat par l'ingénieur en chef du 11ème district.

Pour l'intelligence du présent mémoire, j'ai formé le plan du port représentant les ouvrages qui le constituent avec leur nomenclature rapportée par lettre alphabétique placée à chaque ouvrage.

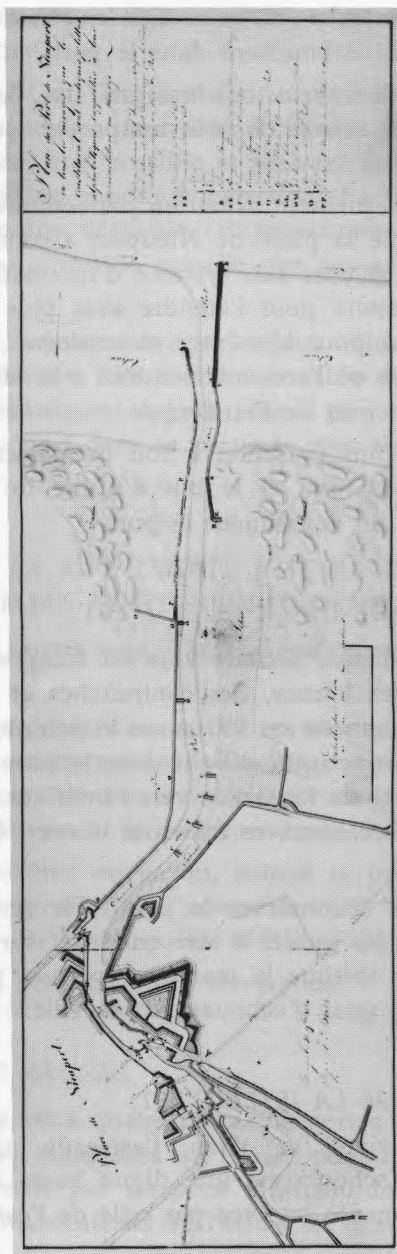
Ce port qui est un long chenal revêtu par des jetées à son extrémité et par des ouvrages défensifs sur les deux rives, n'était d'abord autrement constitué que par le passage du flux et du reflux de la mer, qui, à chaque marée, inondait une partie du terrain dans les environs et au delà de la ville, et par le libre cours à la mer de la rivière l'Yser et de beaucoup d'autres petits canaux.

Dans la suite, l'Yser et les autres canaux y ont été canalisés au moyen de la construction d'écluses, et le flux et reflux a été réduit à l'inondation du Schoor dit Nieuwendamme, dans le principe suivant :

1° Pour pouvoir par des écluses dans la possession de la place, tendre à volonté son inondation défensive, soit par la retenue des eaux douces ou par les eaux de la mer.

2° Pour conjointement avec le flux et reflux de la mer concourir par chasses et déversement du trop plein des canaux à la conservation et à l'amélioration du port.

13. A.R.A., DEN HAAG, *Waterstaat*, n° 1214/54.

Plan van Nieuwpoort (A.R.A. Den Haag, Waterstaat 1813-1830, Nr. 1214 / 54).

3° Pour rendre mieux navigables l'Yser et les autres canaux qui débouchent dans le port.

Tous ces travaux ont toujours fixé l'attention des souverains et ont de tout temps été entretenus par l'Etat.

Le gouvernement actuel en perfectionnant les fortifications de la place de Nieuport a complété par de nouvelles écluses son système d'inondation défensif, non seulement pour l'étendre avec plus de sécurité, mais aussi pour alimenter et conserver l'inondation dans le cas où l'ennemi viendrait à la saigner par les écluses au port de Dunkerque.

Nous allons présenter à Son Excellence la description, la situation et le but d'utilité de chacun des ouvrages qui constituent le port.

AA.

ESTACADE DE LA JETEE D'EST.

Cette estacade à claire voie est composée de pieux liés par des liernes, des contrefiches et des tirants ; sa partie avancée sur 100 aunes et son musoir en mer ont été reconstruits et sont dans le plus parfait état, tout le reste de l'estacade vers l'intérieur, négligé depuis nombre d'années a besoin d'une très grosse réparation.

Elle sert à conserver le port, à le renseigner aux navires, à les guider à leur entrée et sortie, ou pour les aquéer lorsque la marée ne permet point de remonter au quai d'échouage de la ville.

BB.

DIGUE DE LA JETEE D'EST.

Au derrière et dans l'estacade ci-dessus et jusqu'aux schoors est une digue basse à dos d'âne dans une pente motivée par celle de l'estran, elle est

composée d'un noyau de terre glaise entièrement revêtue en fascinage.

Ses parties ZZ et YY qui étaient totalement ruinées ont été reconstruites tout dernièrement. Elles sont dans le meilleur état possible et peuvent être conservées telles par un modique entretien. La partie intermédiaire moins dégradée est provisoirement conservée dans sa direction actuelle par des grosses réparations.

Cette digue, un des ouvrages les plus utiles du port, consolide l'estacade, elle soutient le sable de l'estran contre son dévasement dans le chenal et constitue la rive droite du port dans sa partie la plus avancée en mer.

CC.

RESTE DE LA RIVE DROITE JUSQU'A L'ECLUSE DE BRUGES DANS L'INTERIEUR DU PORT.

Un schoor, quatre épis et une digue constitue cette rive droite.

Les épis composés d'un noyau en terre glaise assis sur enrochement et revêtus de fascinages sont en bon état, et peuvent être conservés tels par un gros entretien ; ils maintiennent la direction du port.

La digue revêtue en gazon, couvre le pays et les ouvrages des fortifications contre la mer, en même temps qu'elle établit en partie le halage du port.

Elle n'exige presque point d'entretien.

D.

ECLUSE DE BRUGES.

Cette écluse est à quatre paires de portes busquées qui renferment entre elles un bassin pour faire port, Elle est traversée par un pont tournant de piétons, pour les communications de l'écluse et des ouvrages

de fortification. Tous les murs sont parementés en pierre de taille ; à l'amont et à l'aval existent des quais de charpente pour soutenir les rivages et guider la manoeuvre de port.

Cette écluse a reçu d'assez fortes réparations dans sa maçonnerie, pour la mettre tout à fait en bon état, il y reste à renouveler.

Elle sépare la mer des eaux du pays, établit la navigation entre le port et les divers canaux qui y débouchent, sert à l'évacuation des eaux du pays, et en temps de siège de la place, elle soutient ou étend l'inondation défensive au nord de la place.

Ecluse de Nieuwendamme ; située au fond de la crique, elle est à deux passages ; retenait la mer et concourait à l'évacuation des eaux de l'Yser.

Elle est en bon état et ne servira plus qu'à l'évacuation des eaux de Vladsloo et à soutenir les eaux du bassin de retenue, quand la nouvelle écluse de chasse en construction à l'embouchure de la crique manoeuvrera sur le port.

EE.

RIVAGE DU PORT ENTRE L'ECLUSE DE BRUGES ET L'ECLUSE DE CHASSE EN CONSTRUCTION.

Son talus du port est revêtu en fascinages dans sa partie inférieure, et en gazon dans celle supérieure afin de garantir contre la mer la route n° 1 établie sur elle, le pays, et les ouvrages défensifs.

Elle est en bon état et peut être conservée telle par un modique entretien.

F.

ECLUSE DE CHASSE EN CONSTRUCTION A L'EMBOUCHURE DE LA CRIQUE DE NIEUWENDAMME.

Cet ouvrage fait partie de ceux arrêtés par procès

verbal du 8 mars 1818 de la commission mixte nommée par les Départements de la Guerre et du Waterstaat.

Elle est à deux passages de 5 aunes d'ouverture chacun avec deux portes de chasse et de flot, et d'un pont dormant de traversée.

Elle est destinée à remplacer par les chasses le courant du flux et reflux qu'occasionnerait en vives eaux l'inondation des schoors et des criques de Nieuwendamme, et à tenir ces schoors inondés pendant le siège de la place.

Cette écluse après son achèvement sera remise au département du Waterstaat.

G.

ECLUSE D'YPRES.

Cette écluse est à 4 paires de portes qui renferment entre elles l'espace nécessaire aux ports de la navigation. Des aqueducs sont pratiqués dans les murs avec le jour dans l'écluse. Elle est traversée d'un pont de pied pour la manoeuvre de l'écluse et la communication aux fortifications. Ses murs sont parementés en pierre de taille ; à l'amont et à l'aval existent des quais de charpente pour soutenir les rivages et guider les manoeuvres de port. La maçonnerie est en bon état, des paires de portes et leurs manoeuvres sont à reconstruire.

Elle sépare la mer des eaux du pays, établit la navigation entre le port et les divers canaux qui y débouchent, sert à l'évacuation des eaux du pays et, en temps de siège de la place, elle soutient ou étend l'inondation défensive au sud et à l'ouest de la place.

Son pont de piéton va être élargi pour servir à la fois à la route n° 1 et à la communication du village de Saint Georges avec les terres au nord de l'Yser.

H.

NOUVELLE ECLUSE DE FURNES.

Cette écluse qui a neuf aunes de largeur est à 4 paires de portes busquées et à pont tournant.

Elle est destinée à établir la navigation du canal de Furnes par sa branche qui contourne la place à l'orient, et, en temps de siège, à compléter l'inondation défensive au sud et à l'ouest de la place, après sa construction qui est au point d'être achevée, elle sera remise au département du Waterstaat.

II.

PARTIE DE LA RIVE OUEST JUSQU'AU GRAND PONT SUR LE CHENAL.

Sur toute cette partie bordée par les fortifications, il n'existe point de halage ou d'aquéage, l'entretien en incombe entièrement au Génie Militaire.

K.

GRAND PONT SUR LE CHENAL.

Ce pont en charpente composé d'une partie dormante et d'un pont tournant a été totalement reconstruit il y a peu d'années, il est en parfait état, et peut être conservé tel pour longtemps par un entretien ordinaire.

Il était d'un entretien dispendieux en ce qu'il rétablissait l'unique communication entre la ville, la rive droite du port, et les fortifications et le pays au nord des canaux. Par la construction des nouveaux ouvrages au fond du port, on obtiendra une communication auxiliaire.

LL.

QUAI D'ECHOUAGE.

Ce quai est en charpente sur 300 aunes de longueur. Il est en bon état, et peut être conservé tel par

un gros entretien.

Il forme le seul aquéage sûr qui existe dans l'intérieur du port de Nieuport et sert au déchargement ; il garantit le rivage et la ville contre la mer.

MM.

RIVE GAUCHE DU PORT JUSQU'À L'ECLUSE DE FURNES.

Elle forme le glacis des fortifications qu'elle couvre contre la mer, et sert au halage du port, elle est entretenue par le Génie Militaire.

N.

ECLUSE DE FURNES.

Cette écluse est à quatre paires de portes busquées renfermant entre elles l'espace nécessaire à faire port. Elle est traversée par un pont tournant ordinaire, ses murs sont parementés en pierre de taille ; à l'aval et à l'amont existent des quais et estacades de charpente qui soutiennent et garantissent le rivage contre l'évacuation des eaux et guident les bateaux.

Cette écluse a été complètement restaurée dans sa maçonnerie, sa mise en parfait état exige encore le renouvellement de paires de portes busquées.

Elle établit la navigation entre le canal de Furnes, le port et les autres canaux qui y débouchent, fait l'évacuation des eaux du pays, et, en temps de siège, effectue l'inondation défensive à l'ouest de la place.

Par la construction de la nouvelle écluse de Furnes, en ce port, la dernière reste destinée à l'évacuation seule des eaux du pays et à coopérer à l'inondation de la place.

Les ouvrages des fortifications qui l'enveloppent sont entretenus dans leurs parties en saillies sur le port, par le Génie Militaire.

OO.

RIVE GAUCHE JUSQU'A L'ESTRAN.

Ce rivage est composé d'une digue sablonneuse et en terre forte, revêtue en gazon ; les parties les plus exposées de son talus, sont garnies de fascines, dans leur partie inférieure, vers son extrémité ouest, sont 2 épis construits comme ceux de la rive droite.

Sa partie entre l'écluse de Furnes et le 1er épi, était autrefois établie dans des directions couvertes à la place. Le Génie Militaire en a fait la rectification dans l'intérêt de la place.

Elle est en fort bon état, ainsi que les deux épis.

Cette digue tout en constituant le halage du port couvre les terres contre l'inondation de la mer, et les épis défendent son talus et maintiennent la direction du port.

PP.

JETEE D'OUEST.

Cette jetée qui à 2.000 aunes de longueur est une digue basse qui longe le port, et à l'extrémité de laquelle sont placés quelques pieux.

La digue est totalement en ruine ; à peine en découvre-t-on les traces, ce qui permet aux sables de l'estran de franchir dans le port sans le moindre obstacle, où ils causent les principaux atterrissements que le port éprouve. La partie d'estacade est fortement ensablée.

La reconstruction totale de cet ouvrage est un des moyens le plus urgent pour conserver le port de Nieuport.

Fait et rédigé par l'ingénieur en chef du 11ème district du Waterstaat.

Bruges, le 18 novembre 1820

JEAN DE BROCK

Annexe 3

ARRÊTÉ ROYAL FIXANT LES QUOTES PARTS RESPECTIVES DE L'ÉTAT, DE LA PROVINCE ET DES VILLES DANS L'ENTRETIEN ET LES TRAVAUX DES PORTS D'OSTENDE ET DE NIEUPOORT.

BRUXELLES, 5 JUIN 1821¹⁴.

6 Juni 1821

N° 68

Wij Willem, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz.

Op de Rapporten van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken en Waterstaat van den 17 february n° 17 W., en van den 3 Maart daar aanvolgende N° 24 W. Het eerste uitgebragt, op twee arresten van de Staten van Westvlaanderen, houdende het eene, hunlieder verzoek, om het voorstel door Gedeputeerde Staten, tot het heffen van additionele centen voor de kosten der werken, aan de wegen gedaan, als niet ingekomen te beschouwen en het andere, algemeene bezwaren, met opzigt tot het dragen van de kosten, die voor de overgegevene Waterstaats werken vereischt worden, en verzoek dat in die bezwaren, op de in het adres aangegeven wijze mag worden voorzien.

Het tweede, betreffende de door de Gedeputeerde Staten van de Provincie Westvlaanderen, ingezonden en geappueerde reclamatiën van de steden *Ostende* en *Nieuipoort* tegen het brengen te haren laste van het onderhoud der havenwerken aldaar, waarin zij, ingevolge bepaling van het 9e artikel van Ons Besluit van den 17e December 1819. N° 1, zouden moeten voorzien.

14. A.R.A., DEN HAAG, *Staatssecretarie*, n° 1206.

Gezien de nadere rapporten van Onzen voornoemden Minister vanden 18 April dezès jaars N^o23 W en van den 4 Juny daar aanvolgende N° 3 W.

Gezien de adviesen van de Staats commissaris benoemd bij ons secreet besluit van 1 Augustus 1818 LaTT.

Gezien de lijst N° 2 gevoegd bij ons gemeld besluit, waar op de werken behoorende tot de havens van Ostende en Nieupoort, vermeld zijn, welke dien te gevolge, aan de Provincie worden overgegeven.

Gelet op het laatste gedeelte van het hierboven vermelde 9e artikel des besluits van den 17e December 1819 N° 1 waarbij, van de daar in vervatte beschikking, krachtens welke de havenwerken enz. ten laste komen van de steden en plaatsen, alwaar zij gelegen zijn, ook nog zoodanige andere werken van meer algemeen belang zijn uitgezonderd, als wij nader zouden mogen aanwijzen.

En in aanmerking nemende ; dat het beginsel, waar op het besluit van den 17 December 1819 N° 1 gegrond is, grootendeels buiten toepassing zoude worden gesteld, bij aldien ingevolge der staten verlangen de rivier de Leye benevens de kanalen van Gent naar Ostende, en van Plasschendaele naar Duinkerken, met de daar op aanwezige werken, wederom ten laste van het Rijk zouden worden overgenomen.

Dat de havenwerken van *Ostende* en *Nieupoort* met de waterkeeringen, daaraan onderhoorig, in een zeer nauw verband staan met 's Rijks vesting werken aldaar, zoo wel als met de beveiliging van eene groote en aanzienlijke uitgestrektheid lands en aan meer dan eene provincie tegen overstromingen en andere onheilen ; dat overzulks 's Rijks algemeene belangen de meest onmiddelijke zorg voor het behoud der gemelde werken op eene gebiedende wijze vorderen en dat er alzoo termen

voorhanden zijn om op de meergemelde werken toepasselijk te maken. De aan ons voorbehoudene uitzondering bij Art. 9 van ons besluit van 17 december 1819 N° 1.

Hebben goed gevonden en verstaan 1° te difficulteren, in het door de staten van Westvlaanderen aan ons medegedeeld verlangen, om de rivier de *Leye*, benevens de kanalen van *Gent* naar *Ostende* en van *Plasschendaale* naar *Duinkerken*, wederom ten bezwaar van de Algemeene Schatkist, overtenemen, wordende mits dien ten opzichte van het onderhoud en de bekostiging der aldaar aanwezige werken, gepersisteerd, bij de bepalingen in ons besluit vanden 17^e December 1819 N° 1 gemaakt.

2° te bepalen : Dat van de havens en andere daar toe betrekkelijke werken te *Ostende*, geheel of gedeeltelijk wederom door het Rijk zullen worden onderhouden.

- A. De groote zeedijk langs de stad.
- B. De steenenhoofden voor den evengemelden zeedijk gelegen.
- C. Het westerhavenhoofd.
- D. De lage steenenhavendam op het evengemelde hoofd volgende.
- E. De kleine zeedijk, gelegen langs de buitenhaven.
- F. Het oosterhavenhoofd, ende daar toebehoorende zeedijk.
- G. De overwerken, gelegen binnenwaards van het zoovevangemelde havenhoofd.
- H. De aardendijk tot deze oeverwerken behoorende, en zulks van het zeeende der westerhavenhoofden tot aan de nieuwgebouwd wordende, en hier na te vermelden voorsluis, met uitzondering van het zoogenaamde stranddok in het onderhoud van welker beschoeying door de stad zal moeten

worden voorzien.

- J. De groote spuisluis, met derzelve bedijkte spui-
kom.
- K. De aardendijk tusschen haven en het verlengde
Brugsche kanaal.
- L. De nieuw gebouwd wordende voorsluis in de ha-
ven, binnen de fortificatien. Alle welke opge-
melde werken, behoudens de hiervoren sub H
gemaakte uitzondering, uitsluitend door het Rijk,
zullen worden bekostigd.
- M. De Slijckensche sluizen.
- N. De zijmuren van de oude Slijckensche sluis.
- O. De houten kaai beschoeying daar toe behoorende.
- P. De beschoeying van den binnenvleugel dier sluis.
- G. De oeverwerken van den regter buiten vleugel der
zelve.

Alle welke opgemelde werken zullen worden be-
heerd, door het Departement van Binnenlandsche
Zaken en Waterstaat en bij vervolg worden bekos-
tigd, voor de helft door 's Rijks Schatkist en voor
de wederhelft voor de Provincie Westvlaanderen.

- R. De nieuwe werken, welke in 1818 en 1819, in, en
bij Ostende zijn daargesteld en bestaande in de
verlenging van het Brugsche Kanaal door het
koophandels dok aldaar, welke als tot het gemelde
kanaal behoorende, ten laste van de Provincie
zullen blijven met uitzondering van de groote
nieuwe schutsluis, aan den ingang van het groote
koophandels dok van Ostende, die door het De-
partement van Binnenlandsche Zaken en Water-
staat bij voortdoring zal worden beheerd, doch
waarvan de onderhouds kosten gezamenlijk door
het Rijk en de stad Ostende, ieder voor de helft,
zullen gedragen worden, voor zooverre die kos-

ten, de jaarlijksche opbrengst van het doorwaart geld, aan die sluis geheven wordende, zullen te bovengaan.

Dat de kosten van het onderhoud der havenwerken van Nieuwpoort met de daar toe betrekkelijke dijken, sluizen en kaayen, in het vervolg zullen komen, voor een derde gedeelte ten laste der Provincie Westvlaanderen, en voor het overige door 's Rijks Schatkist zullen bestreden worden.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken en Waterstaat is belast met de uitvoering van het tegenwoordig besluit, waarvan een afschrift zal worden gezonden aan onzen Minister van Financien, aan de Algemeene Rekenkamer en aan de Staats Commissie, benoemd bij Ons secreet besluit vanden 1 Augustus 1818 La TT, tot informatie.

Brussel, den 6 Juny 1821

(s) Willem

(s) J.G. de Mey de Streefkerk¹⁵.

15. Secrétaire d'Etat.

Hans Memling dans son cadre idéal.

Jamais l'art de Memling n'a connu admiration plus fervente qu'au XIXe Siècle. La grande exposition des Primitifs flamands en 1902 à Bruges marque l'apogée de cette période glorieuse. Au coeur de l'exposition, une salle entière était consacrée au maître brugeois ; *la Châsse de Sainte Ursule* y occupait la place d'honneur¹.

A cette date, la légende naïve du soldat blessé dans les armées du Téméraire recueilli et soigné par les bonnes soeurs, conservait les faveurs du public et cela malgré les documents découverts et publiés par W.H.J. Weale qui donnaient une version plus véridique des faits.

Ardent défenseur de la foi chrétienne, Weale, anglais de naissance et brugeois d'adoption, avait dès 1867 participé à l'organisation de l'exposition présentée dans la grande salle des Halles, consacrée aux «Tableaux de l'ancienne école néerlandaise»². Ensemble modeste si on le compare à la réalisation prestigieuse qui devait, en 1902, attirer à Bruges des visiteurs et des spécialistes venus de tous les pays. Le catalogue officiel de l'exposition se doublait d'un

1. Signalons l'important article paru au catalogue de l'exposition : *800 Jaar Sint-Janshospitaal Brugge 1188-1976*, Brugge, 1976. Au vol. 1, p. 225-245, A. VIAENE, *Vijf eeuwen ontmoeting met het Sint-Janshospitaal*.

2. *Tableaux de l'ancienne école néerlandaise exposés à Bruges en septembre 1867*. Bruges.

«Catalogue critique» dont l'auteur, Georges H. De Loo, s'attira bien des inimitiés³.

Peu avant la clôture de l'exposition, un Congrès archéologique et historique, tenu à Bruges sous l'égide de la Société d'Emulation, donna l'occasion d'aborder certains problèmes épineux⁴. Tour à tour, la part respective de Hubert et de Jean Van Eyck dans l'exécution du *Retable de l'Agneau Mystique*, l'origine flamande de Roger van der Weyden ou le terme même de «Primitifs» firent l'objet de longues discussions.

Il n'est pas sans intérêt de feuilleter quelques-uns des articles publiés dans les périodiques belges ou étrangers pour mesurer l'ampleur de cet événement artistique et l'enthousiasme manifesté par ceux qui ont pu voir et étudier ces «œuvres admirables qu'on ne trouvera plus jamais réunies à côté des chefs-d'œuvre des musées et des églises de Belgique».

Voyons d'abord les circonstances qui ont favorisé cette prédilection pour Memling, liée à certaines tendances essentielles. L'émotion, la «pureté primitive», l'art gothique, le sentiment religieux sont exaltés par les adeptes de cette «poésie chrétienne» dont A. François Rio est un des représentants les plus écoutés : pour lui, «l'idéal est le seul critère» (*De la Poésie Chrétienne* - Paris, 1836).

Idéalisme et réalisme constituent pour Jakob Burckhardt les deux pôles qui dominent tour à tour l'évolution des Arts (*Die Kunstwerke der Belgischen Städte*, Düsseldorf, 1842) : Memling est le premier

3. *Exposition des tableaux flamands des XIVe, XVe, et XVIe siècle. Bruges 1902. Catalogue critique.* Gand, 1902.

4. *Congrès Archéologique et Historique tenu à Bruges, du 10 au 14 août 1902 sous la direction de la Société d'Emulation.* Compte rendu publié par LÉON DE FOERE, 3e partie, Bruges 1902.

qui ait réintroduit le sentiment et la tendresse dans l'École tandis que, en même temps, il dépassait en compréhension profonde la forme des Van Eyck. Memling, considéré comme le Fra Angelico du Nord, parvient à exprimer le divin, tandis que l'art eyckien reste attaché à la terre. «Jan Van Eyck en verwerkt maar aardsche gedachten» écrit Weale en 1871⁵. Adolphe Siret considère les figures de *Adam et Eve* du Retable de Gand comme une tache dans une oeuvre religieuse, elles suscitent la «répulsion de toute âme sensible»⁶.

Bruges, lieu privilégié, conservant intacts des vestiges du passé devient le but d'un véritable pèlerinage d'art. De nombreux témoignages concordent pour exprimer cette séduction. «Je vais tous les jours à l'hôpital de Bruges — écrit le sculpteur David d'Angers en 1851 — pour voir la châsse du divin Hemling (sic). Quelle merveille que l'art compris ainsi !»⁷

Eugène Fromentin écrit de Bruges à sa femme, le 24 juillet 1875 : «Van Eyck et Memling, Memling surtout»... L'un voit avec son oeil, l'autre avec son esprit ; l'un copie et imite, l'autre transfigure ; l'un reproduit à peu près les types humains qu'il avait sous les yeux, l'autre rêve en regardant la nature, ... âme toute entière tournée vers la grâce, la noblesse et la beauté»⁸.

5. Plaquette éditée à l'occasion de l'exposition : *Hans Memlinc, zijn leven en zijne schilderwerken. Eene schets door W.H. JAMES WEALE. Brugge, 1871. Nawoord door M. GOETINCK, Brugge, 1976.*

6. C. Ed. TAUREL, *L'art chrétien en Hollande et en Flandre*. Amsterdam, La Haye, Bruxelles, 1881, t.I, p. 10.

7. H. JOUIN, *David d'Angers*. Paris, 1878, II, p. 287.

8. E. FROMENTIN, *Correspondance et fragments inédits*, 2e éd., Paris, 1912, p. 372.

Les ouvrages de Passavant⁹ ou de Crowe et Cavalcaselle¹⁰ ne comportaient que quelques illustrations tout à fait insuffisantes. C'est probablement à l'initiative de Octave Delepierre, avocat, archiviste, membre fondateur de la Société d'Emulation de Bruges, que les premières reproductions consacrées à la Châsse furent exécutées. En 1839 et 1840, l'artiste gantois, Charles Onghena dessine les différentes scènes de la *Légende de Sainte Ursule* qui seront gravées au burin, au trait. Un album de grand format est édité à Bruxelles en 1841 ; à Bruges, la même année, le même ouvrage paraît illustré de planches lithographiques en noir ou en couleur. Ces reproductions, vendues à l'entrée de la salle de l'hôpital, étaient parfois rehaussées de couleurs, à la main. Un exemplaire colorié de ce «superbe ouvrage» fut remis en hommage à la Reine de la part des éditeurs, MM. Buffa et Bogaert. Ces albums comportent toutes les scènes de la vie de Sainte-Ursule ainsi que les sujets représentés sur les pignons de la Châsse et les médaillons du couronnement¹¹.

D'autres lithographies, reproductions partielles, ont été exécutées d'après Memling par le brugeois Pierre-Jean De Vlamijnck (1795-1850). Celles que possède la Bibliothèque Royale de Bruxelles sont fort belles et de dimensions imposantes.

9. J.D. PASSAVANT, *Kunstreise durch England und Belgien*. Frankfurt a/M., 1833, p. 354.

10. J.A. CROWE et G.B. CAVALCASELLE, *The Early flemish Painters*. Londres, 1857, chap. 4, p. 251, Memling's Masterpieces.

11. *La Châsse de Sainte Ursule*, gravée au trait par Charles Onghena d'après Jean Memling, avec texte par O.D. et AUGUSTE VOISIN, dédiée à la Reine des Belges. Bruxelles, 1841. *La Châsse de Sainte Ursule, peinte par Memling*. Lithographiée par MM. Ghémar et Manche de la grandeur des panneaux. Coloriée d'après l'original par M. Malherbe fils. Texte par M. OCTAVE DELEPIERRE, archiviste provincial. Bruges, 1841, gr.in-fol.

Il ne faut pas attendre longtemps pour que la photographie, se glorifiant de ses premiers succès, s'intéresse aux précieux petits sujets : huit reproductions «photographically copied in their original sizes» par J.F. Michiels, éditées à Cologne en 1854 par F.C. Eisen, avec titres bilingues, allemand-français. Devenues très rares, elles ne sont plus que l'ombre pâlie du modèle. D'autres photos du spécialiste belge, Edmond Fierlants ont contribué à faire connaître Memling à l'étranger¹². La série de la *Légende de Sainte Ursule* a été exposée à Londres en 1862 et à Paris en 1867. Succès d'autant plus grand en France que les reproductions disposées sur un support en bois reconstituaient l'aspect de l'ensemble. On sait que Burne-Jones avait acquis cette suite de photographies dont il signale dans ses «Memorials» qu'elles constituaient l'ornement de son «sitting-room»¹³.

Quant à la copie peinte, exécutée par un artiste du nom de Van den Broucke qui avait obtenu l'autorisation de la Commission des Hospices, elle semble avoir été retrouvée récemment assez mystérieusement en Amérique où elle passe pour un original¹⁴.

Lorsque, vers le second tiers du XIXe Siècle le genre troubadour trouve ses sujets de prédilection dans les divers épisodes de la vie des grands maîtres, on se tourne tout naturellement vers Memling pour le représenter, encore amaigri et fragile, entouré de ses bienfaiteurs qui contemplant la Châse à peine achevée, la fraîcheur du coloris rivalisant avec l'éclat des ors.

12. EDMOND FIERLANTS, Notice Biographie Nationale, vol. 32, t.IV supp., col. 205 (S. SULZBERGER, 1964).

13. *Memorials of Edward Burne-Jones I*, p. 289, Londres 1906.

14. J.P. SOSSON, *Les primitifs flamands de Bruges*. Apport des archives contemporaines (1815-1907). Bruxelles, 1966.

La scène est représentée par J.B. Madou : *Memling à l'Hôpital de Bruges*, dans une lithographie de la collection de ses «Scènes de la Vie des Peintres» de 1842. E.A. Wallays traite le même sujet dans un tableau du Groeningemuseum¹⁵. H. Dobbelaere (en 1857) représente le sujet à plus grande échelle (Courtrai. Stedelijk Museum). Evariste Carpentier peint la scène en la modernisant ; tableau qui a figuré récemment à la Foire des antiquaires à Gand (1975).

Il faut attendre la clôture de l'exposition de Bruges — événement sans précédent — pour en mesurer l'importance à travers les articles publiés dans les revues belges et étrangères. Par le jeu des comparaisons, une sorte de hiérarchie s'est établie : deux noms dominant tous les autres, Van Eyck et Memling. Plutôt que d'accepter les opinions préconçues et de les considérer comme «chose jugée» il faut élargir le point de vue : idéalisme et réalisme ne sont pas aussi opposés qu'on aurait pu le croire, ces deux tendances se trouvent parfois réunies.

Ce point de vue est défendu avec talent par Charles Merki dans le «*Mercure de France*»¹⁶. Tandis que l'auteur admire l'art des Van Eyck, «art entier, absolu et complet» et la «laideur audacieuse de *Adam et Eve*», il voit dans le *Mariage mystique de Sainte Catherine* — poème suave — «l'oeuvre merveilleuse qui ne fut jamais égalée».

Dans «*La Plume*», Jean Canova adopte la méthode descriptive. Il admire sans réserves l'harmonie des couleurs¹⁷.

15. Catalogue par H. PAUWELS, Groeningemuseum, Brugge, n° 225. Brugge (1960).

16. *L'Exposition de Bruges*, vol. 44, 1902, p. 119.

17. *La Plume*, 1902, p. 1163, L'Exposition des Peintres primitifs flamands à Bruges, 15 juin - 15 septembre 1902.

Un article de Jules Coucke dans «L'Humanité Nouvelle» s'intitule «L'Exposition des Primitifs flamands — Essai psychologique»¹⁸. Memling considéré comme «l'incarnation même de l'art flamand», triomphe à Bruges. Pourtant, l'auteur est réticent et refuse d'accepter ce jugement comme définitif. Memling, d'origine étrangère et «tudesque» est influencé par l'école de Cologne ; l'exagération des détails infimes, la minutie extrême, la conception étriquée ou anecdotique obligent à exprimer des réserves. Seuls les portraits échappent à ces critiques, on expose des «échantillons de toute beauté».

Il n'y a pas de doute que l'ensemble des chefs-d'œuvre présentés à Bruges en 1902, tout en consacrant la gloire de Memling, dont ils marquent l'apogée, ait d'autre part favorisé le revirement qui annonce une plus juste appréciation. Un art séduisant, s'inspirant réalisations antérieures non sans y ajouter une grâce, une pureté, un raffinement qui n'ont pas fini de nous charmer.

S. SULZBERGER

18. *L'Humanité nouvelle*, I, p. 82, Nov. 1902.

Beeldhouwwerk
van Jacobus Berger
in de Brugse St.-Donaas-
en St.-Salvatorskerken.

Over de Brugse beeldhouwer Jacobus Berger staat niet zo heel veel bekend. Hij leverde in 1777/78, samen met schijnwerker Jaak van Gorp, voor de St.-Annakerk, twee biechtstoelen met het bijhorend muurbeschet¹. Ook de muurbekleding aan de zuidwand, vanaf de koorafsluiting tot aan de predikstoel, zou door hen gemaakt zijn². J. Gailliard schrijft eveneens de kerkmeestersbank toe aan van Gorp en Berger³.

1. J. GAILLIARD, *Ephémérides brugeoises, ou relation chronologique*, Brugge, 1847, blz. 276, met rekeningenuittreksels, evenwel zonder datering. — J. Buysschaert, St.-Annakerk, Brugge (z.j.-1948) en J. Haentjens, St.-Anna Brugge. Parochie en Kerk, Brugge, 1966, geven als datum 1677/78 en als schrijnwerker Jaak van Gorp aan. J. Weale, *Bruges et ses environs*, Brugge, 1884, vermeldt als schrijnwerker Jan de Sangher en het jaar 1699. Dit jaartal werd nageschreven door K. De Flou, *Promenades dans Bruges*, Luik, 1904, en Ad. Duclos, *Bruges histoire et souvenirs*, Brugge, 1910 — E. Rabbay, *Brugge en omstreken*, Brugge 1918, schrijft de biechtstoelen toe aan schrijnwerker Jan van Gorp (1677). V. Vermeersch, *Brugges Kunstbezit*, dl. 1 Brugge 1969, dateert de biechtstoelen 1677-85 en vermeldt eveneens Jan van Gorp. Zou Jaak van Gorp soms niet de vader geweest zijn van Jan van Gorp die we verder ontmoeten ?

2. J. BUYSSCHAERT, *a.w.* blz. 21, en J. HAENTJENS, *a.w.* blz. 23, schrijven dat de muurbekleding vanaf de predikstoel tot aan de einddeur, in 1713 afgewerkt werd door van Gorp en Berger. Dit kan bezwaarlijk aangezien J. Berger reeds in 1701 overleed.

3. J. GAILLIARD, *a.w.* blz. 277, met rekeningenuittreksels, doch zonder datering. Volgens Buysschaert dateert de bank van de kerkmeesters uit de jaren 1664/65. Wellicht bedoelt Gailliard hier het gestoelte van de dischmeesters in 1688 geplaatst.

Uit een betalingsvordering (Bijlage I) blijkt dat J. Berger ontwerptekeningen en beeldhouwwerk leverde voor werken uitgevoerd door schijnwerker Lodewijk Eelwout, in de kooromgang van de St.-Donaaskerk (1685/87).

Jacobus Berger werkte in 1680/82 mede aan de bouw en de versiering van het marmeren koordoksaal, ontworpen door Cornelius Verhove, voor de St.-Salvatorskerk⁴. Wanneer Berger op 27 augustus 1683 in die kerk huwt met Magdalena Petyt, treedt Verhove op als getuige⁵. Samen met Jan van Gorp levert hij er in 1690 de bekroning voor het nieuwe hoogaltaar (1645/48) ; daarna (1690/92) plaatsen zij de marmeren afsluiting rondom het hoogkoor⁶. Uit het bestelcontract⁷ dat wij hieronder (Bijlage II) publiceren blijkt dat hij er nog voor de kapel van O.L. Vrouw van Loretto, de apostelbeelden van St.-Petrus en St.-Paulus leverde in 1694/95. Volgens Verschelde is het ook best mogelijk dat Berger de schepper is van de Smedenbank uit 1696⁸.

Tenslotte vervaardigt J. Berger in 1698 (?) en in 1697 de twee prachtige biechtstoelen in de noordelijke kooromgang van de Onze Lievevrouwkerk⁹. Op

4. K. VERSCHELDE, *De kathedraal van S. Salvator te Brugge*, Brugge, 1863, blz. 156.

5. L. LANNOO, *De Brugse orgelbouwersfamilie Berger 1677-1845* — Licentiaatsthesis 1975 fol. 7. We zijn Steller dankbaar om zijn inlichtingen.

6. K. VERSCHELDE, *a.w.* blz. 155 en 157.

7. We danken de heer O. Mus, uit Ieper, die ons dit stuk uit het Rijksarchief van Brugge aanduidde.

8. K. VERSCHELDE, *a.w.* blz. 156. Over dit kunstwerk zie A. Schouteet, *De bank van de Cavelotters (1696) in de kathedraal te Brugge*, in *Antiek*, 4 (1969-70), blz. 482-485.

9. J. WEALE (*a.w.* blz. 128), AD. DUCLOS (*a.w.* blz. 676) en naar hen nog anderen, dateren deze biechtstoelen van 1689. Het is

26 juli 1701 wordt Jacobus Berger begraven op St.-Salvators.

Na deze korte uitweiding over de werklĳst van J. Berger willen wij nagaan welke relatie er bestond tussen de nieuwbestelde apostelbeelden en de Loretokapel. Wij citeren K. Verschelde : «Bij akte van 14 november 1490 verkreeg het Broederschap van SS. Petrus en Paulus de kapel welke nu onder de naam van O.L.V. van Lorette bekend is, en den 25 januari 1489 gewĳd was¹⁰. Al degene welke van dit broederschap deel maakten, moesten de reis naar Rome gedaan, en de kerk der HH. apostelen Petrus en Paulus bezocht hebben ; daaruit gaf men aan de gildebreders de naam van Romeinen» (blz. 211).

De broederschap van O.L. Vrouw van Loretto werd in de St.-Salvatskerk opgericht ten jare 1609¹¹. «Van het tijdstip zijner instelling af, was dit broederschap met dit van SS. Petrus en Paulus verenigd. Al degenen welke ervan deel maakten hadden de reis gedaan naar Loretto of naar Rome» (Verschelde a.w. blz. 218).

De Brugse broederschap kende blijkbaar een hoge bloeiperiode. In 1644 werd voor haar kapel een nieuw altaar gemaakt waarop tussen Kerstdag en

niet onmogelijk dat de eerste biechtstoel dateert uit dit jaar. De tweede kwam er slechts in 1697 ; immers op het boek dat St. Jan in de hand houdt staat te lezen : Jacobus Berger sculptor et Ludovicus Hagheman scrinarius me fecerunt anno 1697. Reeds Gailliard (a.w. blz. 214) had deze namen opgemerkt — hij vermeldt daarbij nog zekere Bion. Deze laatste biechtstoel werd geschonken door Maria de Maecker, weduwe Jan Wauckier, wier wapen bovenaan staat afgebeeld.

10. Volgens Weale (a.w. blz. 110) werd deze kapel gebouwd in 1482-89 en overwelfd in 1556. De sluitsteen van het gewelf stelt Christus voor tussen Petrus en Paulus.

11. M. ENGLISH, *Moorslede... of Brugge ?* in Biekorf, 1928, blz. 92-93.

Lichtmis een schilderij met de geboorte van Christus werd aangebracht (Versch. a.w. blz. 219).

Omstreeks 1650 werden in de kapel de drie grote schilderijen opgehangen waar de legende op afgebeeld staat van het heilig huisje. In 1666 verschijnt te Brugge in vertaling het boekje (met platen) van Tursellini, *De historie ende mirakelen van O.L. Vrouwe van Loretten*. Het huizeken van Loretten dat ophangt aan de oostelijke pilaar van de kapel werd gemaakt «op het einde der jaren 1690» (Versch. a.w. blz. 220).

Dit alles laat de schijn dat de broederschap der Romeinen zich verdrongen moet gevoeld hebben in haar eigen kapel. Het verwondert ons dan ook niet dat gezorgd wordt voor het aanbrengen van nieuwe beelden van hun patroonheiligen Petrus en Paulus¹². Ze dienden opgesteld op kraagstukken (scharousen = cartouches) en bekroond met een schelp opgehouden door een engel. Tegelijkertijd werd een nieuwe bekroning (croonement) aangebracht boven het altaar. Mich. English, die een tekening van dit altaar in zijn bezit had¹³, geeft er volgende beschrijving van: «En 1643 fut construit un nouvel autel à retable de marbre par Jean de Damhoudere. Des deux côtés du tableau se voyaient deux statues de grandeur nature, représentant les Saints Pierre et Paul. Le tableau était une toile d'A. Janssens et représentait l'Annonciation. Tout en haut de l'entablement il y avait une représentation sculptée de la Translation de la Sancta Casa»¹⁴.

12. Op het devotieprentje van O.L. Vrouw van Loretten in S. Salvators (1677) staan onderaan de HH. Petrus en Paulus afgebeeld en het wapen van paus Alexander VII (1655-1667).

13. Parochieblad Brugge, 6 aug. 1950.

14. La Patrie, Brugge, 18 en 25 mei 1935. — In het Parochieblad (6 aug. 1950) schrijft ENGLISH: «De bekroning van boven was gevormd door engelenfiguren die 't Heilig Huizeke of de Sancta Casa di Loretto droegen».

Als contractant-besteller van het nieuwe beeldhouwwerk treedt op broeder Pieter Vanden Driesche, gasthuismeester van St.-Juliaans te Brugge¹⁵. Of hij een bestuursrol vervulde in de broederschap van SS. Pieter en Pauwel of van O.L. Vrouw van Loretten is ons onbekend. Dit is best mogelijk. In elk geval moet hij in Brugge een vooraanstand man geweest zijn, aangezien we hem eveneens ontmoeten bij de herbouw van de Blindekenskapel, waar hij mede-ondertekenaar is van de overeenkomst gesloten op 15 maart 1651, met timmerman Clemens de Prince, die het nodige hout voor de bouw leverde¹⁶.

Het barokke altaar, met het beeldhouwwerk van J. Berger, vond geen genade bij de neo-gotiekers van de vorige eeuw. «Cet autel fut abattu le 19 novembre 1889 et feu le curé Leuridan, qui abhorrait ces retables païens, fit détruire les statues d'apôtres»¹⁷.

A. DESCHREVEL

Bijlage I

1687

Heesch omme Jacques Bergee heescher ter eender sijde jegens ende ten laste van Lodewyck eelbout verweerder ter andere voor edele ende weerde heeren Burghmrs ende schepenen der stede van Brugghe.

Alvooren dheescher verthoont hoe den verweerder aen hem heescher deughdelick schuldigh ende ten achteren is de somme van seven ponden drije schell. vier grooten over het maecken ende leveren van diversche beeltauwerijen siraeten ende teekenijnghen volgens het extract uit sheeschers hant boeck ten desen annexe.

15. Over deze gasthuismeester zie: J. GELDHOF, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge 1275-1975*, Brugge 1975, blz. 60-61.

16. AD. DUCLOS, *Onze Lieve Vrouwe van Blindekens te Brugge*, Brugge, 1905, blz. 28.

17. M. ENGLISH, *La Patrie*, Brugge, a. nrs.

oock de schardousen daer op de voors. appostelen sullen moeten ghestelt worden emmers alles conforme de modellen daer van sijnde, ende dat al van linde boomen ende abeelen hout alles leverbaer dat niet en is rot nochte vierich (in margine : is te weten dat alle de posteuren moeten ghemaectt worden van lindeboomen) voor soo veele als hij aennemer tot het voors. werck sal moeten ghebruijcken roo deijlen hout, teselve sal moeten wesen sonder speck ende sonder knopen ende dat al voor de somme van veertich pondt gr. courant ghelt te betaelen bij een vierde ghereet, een vierde te kerstdach 1694 ende de twee resterende vierden voorschreven werck volmaectt ende ghestelt sijnde, twelcke sal moeten gheschieden ten coste van den aennemer soo van het voeren als stellen dit alles sonder verghelt ende sal het selve werck moeten volmaectt ende ghestelt sijn ter voors. cappelle voor onse vrouwe lichtijnghe 1695 (in margine : emmers veerthijen daechen onbegrepen) ende daer den aennemer in faulte blefve tselve werck voor den voors. tijt te volmaecken (ende) stellen sal hij verbeuren de somme van ses ponden grooten. Belovende den aennemer het voors. aenghenomen werck in den manieren voorschreven ende op den voorschreven tijt alsoo precijselick te volcommen, daer inne ende in de voors. boete verbindende sijn persoon ende goederen present ende toecommende op eericke ende reele executie. Bekennende den aennemer van den bestelder ontfanghen thebben thijen ponden grooten courant hiervooren ghereet besprocken passerende bij dien danof absolute quittance met renunciatie aende exceptie van onghetelden ghelde. Actum desen 20 julij 1694.

Brô Pieter vanden driessche

Jacques Berger

1694

Ons present

J. De Deckere dtor

Me stipulante

Pauwels Jooris

R De Grave not.

1694

1694

Rijksarchief Brugge, Fonds notariaat n° 266 (Not. R. De Grave 1687-1699).

Vlaamse Biografica

Een nieuwe rubriek voorstellen die van bij de aanhef voorbestemd is om kritiek aan te zuigen, ervaar je als een vreemd avontuur. De verantwoording wil niet zo vlot uit de pen vloeien. Het lijkt alsof er een vreemd lichaam het vertrouwde evenwicht komt verstoren. Vooral wanneer, in afwijking van de traditie, eerder aan het onafgewerkte dan aan het mooi afgeronde werkstuk de voorrang wordt gegeven. De bedoeling bestaat erin voortaan geregeld fragmentaire levensschetsen op te nemen van opvallende figuren die binnen de vlaamse en West-Vlaamse ruimte gedacht, gewerkt of geschreven hebben. De rubriek wordt dus geen tegenhanger van bestaande initiatieven als het «Nationaal Biografisch Woordenboek» of de «Biographie Nationale» omdat telkens één duidelijk kenmerk zal ontbreken, namelijk de wil om zo volledig mogelijk te zijn. De idee is gegroeid uit de vaststelling dat de belangstellings sfeer van veel vorschers geleidelijk vastere vormen aanneemt, zowel in de ruimte, in de tijd als in de thematiek. De generatie van vrijbuiters die zich op bewonderens- en benijdenswaardige wijze doorheen eeuwen voortbewogen, dreigt volkomen te verdwijnen. Vandaar dat eenieder op de duur interessante en ongekennde informatie omtrent personen opslaat die nauwelijks binnen het eigen onderzoek een plaats kan vinden en waarvoor de aangepaste bestemmingen ontbreken. Van een biografische nota wil men niet horen omdat de elementen onvoldoende worden geacht; omdat het bronnenmateriaal te eenzijdig overkomt; omdat

cruciale data ontbreken. Het resultaat is meestal zo dat het bruikbare voor goed in de steekkaartenbak blijft rusten.

Met ons opzet hopen we aan deze toestand te verhelpen. Het moet mogelijk worden om waardevolle maar onvolledige gegevens bekend te maken. Het is de wens dat na verloop van jaren uit deze brokstukken, volwaardige biografieën zouden groeien die dan met meer recht een plaats in de genoemde biografische repertoria zouden verwerven.

We zijn er ons van bewust dat het in concrete gevallen niet gemakkelijk zal zijn om telkens steekhoudende criteria aan te leggen en vol te houden ; om maximale en minimale grenzen te trekken ; om de keus van de verhandelde personen te verantwoorden. Ervaring moet ook hier weer leerschool zijn.

Het kan een kleurrijke optocht worden : een deken van de volders die post vat naast de vakbondsecretaris van de textielarbeiders ; een middeleeuws makeelaar of negociant voorafgegaan door een twintigste eeuwse fabrikant of reder ; een bouwheer van een abdij gevolgd door een architect van een modern ziekenhuis...

R. VAN EENOO

Boekbesprekingen

A. VANHOUTRYVE, *De vishandel en het visambacht te Brugge tot op het einde van het oud regime*. Brugge, Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle, 1975, 117 blz. + ill.

Een studie die, naar de titel laat veronderstellen, een ruim publiek zou moeten aanspreken. Nochtans kan de lektuur ervan moeilijk de vorser bevredigen.

Het werk, dat vlot leest, brengt het verhoopte bewijs niet van de «overweldigende invloed» van het Brugs visambacht «op het economisch leven van de middeleeuwse stad» (Ter inleiding, blz. 5). Daarbij benaderen de vele en korte hoofdstukjes (soms slechts 1 blz.) wel het visambacht in al zijn vormen, maar alles blijft gewoonlijk bij algemeenheden en oppervlakkige gegevens. Oorspronkelijk en interessant zijn de hoofdstukken V en VI van het eerste deel, waar de auteur de vismijn, de vismarkt en de visverkoop behandelt, alhoewel we graag de visprijzen van 1586 te Brugge (blz. 51) tegenover andere konsumptiegoederen hadden afgewogen gezien.

Een uitgewerkte studie kan men verder deze bijdrage over vishandel en visambacht werkelijk niet noemen.

Slechts enkele voorbeelden.

De diverse plaatsen van visaankoop werden wel opgesomd (blz. 21-24) met enkele losse gegevens over het visserijbedrijf, maar beschouwingen over de commerciële banden, over de intensiteit en de evolutie van de handel op die respectieve centra, ontbreken totaal.

Bij het vervoer van de vis (blz. 31) wijst de auteur terecht op het

belang (zonder bewijzen of cijfermateriaal) van de waterwegen... maar vergeet bvb. dat Blankenberge ook via een waterweg met Brugge in verbinding stond en dat Heist zowel over land als over water een «visweg» had !

Al te bondig werden de hoofdstukken «Bezittingen en financies van het visambacht» (blz. 69) en «Betrekkingen tussen het Brugs visambacht en dit van Sluis» (blz. 85) afgehandeld, terwijl ook de vis als economische en sociale faktor meer aandacht verdiende (hfdst.1).

Een volledige bibliografie is steeds van groot belang. Door een aanvulling van zijn bibliografie had de auteur zich een aantal onjuistheden, verouderde opvattingen en oppervlakkigheden kunnen besparen.

De oorkonde van 961 — bewijs o.m. van de ouderdom van de Sint-Christoffelkapel (blz. 71) — is een valse oorkonde uit het archief van Sint-Donaas. Het artikel van A. Viaene «Sint-Kristoffelkerk, oudste stadskerk van Brugge?» (*Biekorf*, 58, 1957, blz. 313-314) was gewis een betere basis geweest dan C. Custis (1765).

«La Flandre» van R. Blanchard (Rijsel, 1906) blijft een zeer goed werk, maar voldoet toch niet meer voor alles wat de vormingsgeschiedenis van onze kust aangaat (blz. 17 en blz. 18) en ook het werk van E. Vlietinck (Oostende, 1897) vertoont onjuistheden en tekorten, omdat de historische geografie sindsdien grote vooruitgang maakte.

De artikels en de studie van M. Coornaert over Heist blijken onbekend en in verband met Wenduine kent de auteur de herwerkte uitgave van P. Verdeyn niet (Wenduine, 1960) en evenmin het werk van E. Lepeer, *Vin Dune an de Zee* (Wenduine, 1974).

Voor meer gegevens over de riviervis (blz. 24-25) had de heer Vanhoutryve misschien een aanloop kunnen vinden in de artikels van D. Verstraete (*Biekorf*, 1966, blz. 207-208) en van G. van Nieuwenhuysse (*Biekorf*, 1966, blz. 295-296) die de vijvers van Binnen-Vlaanderen en van het Brugse als onderwerp hebben.

Als onnauwkeurigheden (of was het de zetduivel?) noteerden we : beleg van Nieuwpoort in 1600 en niet 600 (blz. 21) ; het zijn Blankenbergse schuiten en geen sloepen (blz. 24) ; A. Wauters en niet C. Wouters (blz. 23) ; de boete die de Kortrijkse viskoper diende te betalen (blz. 38) ; Oudenaarde en niet Audenaarde (blz. 49 en blz. 50) ; Sint-Pieter (of St.-Pieter) en niet S. Pieter + meerdere vermeldingen van heiligen.

We begrijpen het opzet van de auteur om alle aspecten van het visambacht en de vishandel te bestuderen, maar was het niet te

veel gewild dit zowel voor de middeleeuwen als voor de moderne tijden te willen doen? Dit verklaart wellicht waarom de werkelijke rol en het belang van het Brugs visambacht niet klaar en duidelijk aangetoond zijn en ook waarom Brugge als «vishandelcentrum» (blz. 13) onvoldoende tot zijn recht komt.

R. BOTERBERGE

A. UYTTEBROUCK, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*. Bruxelles, Editions de l'Université, 1975, 2 volumes, 1-552 ; 553-973 (Faculté de Philosophie et Lettres LIX).

Na de werken van Ch. Kerremans¹, M. Martens² en R. Byl³, is voor het hertogdom Brabant een nieuwe, voor de kennis van de instellingen in de late middeleeuwen zeer belangrijke, studie verschenen.

Het veld dat door onderhavige studie bestreken wordt is zeer breed en het spreekt vanzelf dat de auteur niet alle aspecten van het bestuur in Brabant wilde behandelen; onder «gouvernement» dient hier dus niet «bestuur-in-het-algemeen» maar wel *centraal bestuur* te worden verstaan. De incarnatie van bestuur, wettelijkheid en uitvoerbaarheid van bestuursdaden is de hertog, die vanzelfsprekend niet alleen kan besturen, maar hiervoor beschikt over een uitgebreid ambtelijk apparaat. Het voornaamste onderdeel hiervan is de hertogelijke Raad, die wij, moest de vergelijking niet mank gaan, met onze ministers zouden kunnen vergelijken. De studie van deze Raad vormt dan ook de hoofdbrok van dit werk.

Met de grondigheid hem eigen, behandelt de auteur de samenstelling van de Raad, de toegang ertoe, de duur van de functie van de Raadsheren, de vergaderingen en de activiteitsgraad van de

1. Ch. Kerremans, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la maison de Bourgogne (1406)*. Bruxelles, 1949 (Acad.roy. de Belgique, Classe des Lettres, Mémoires in-8°, t. XLIV fasc. 2).

2. M. Martens, *L'administration du domaine ducal en Brabant au Moyen Age, 1250-1406*. Bruxelles, 1954 (Acad.roy. de Belgique, Classe des Lettres, Mémoires in-8° t. XLVIII, fasc. 3).

3. R. Byl, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVe siècle)*. Bruxelles (1965), in-8°, U.L.B., Traux de la Faculté de Philosophie et Lettres, t. XVIII).

leden, hun vergoedingen, de rol en de bevoegdheid van de Raad, de door hem opgestelde akten en de verhouding van de Raad tot de gebieden buiten het eigenlijk hertogdom en waarmee slechts een personele unie bestaat.

De Raad is in feite gegroeid uit de *curia ducis*, de hofhouding van de hertog, waaruit nog vele andere organen en ambten zijn gegroeid. Ook dat behandelt de auteur : het gaat hier immers om centrale organismen of ambtenaren. Zo komen aan de beurt : het hertogelijk hof, het leenhof, de rekenkamer en de raadkamer. De hoge Brabantse officieren, zoals de drossaard, de maarschalk en de ontvanger maken deel uit van het hof en later — soms — van de Raad. Dit alles vormt de hoofdbrok, het *corpus*, van de studie.

Wij zegden reeds dat de auteur de hertog terecht als sluitsteen van het bestuur in het hertogdom beschouwt : aan hem en aan zijn functie zijn trouwens het eerste deel van het werk gewijd.

Het slotdeel is gewijd aan de wisselwerking : hertog en zijn uitvoerders-onderdanen en is betiteld : de controle van de hertogelijke macht. Zonder de Staten van Brabant tot in de kleinste details te willen bestuderen, verleent de auteur vooral aan die instelling en haar bedrijvheden een ruime plaats.

Hoeft het te worden gezegd dat dit werk een werkelijke aanwinst is voor de historiografie van het hertogdom Brabant ? Men zou laatstgenoemde restrictie trouwens gerust kunnen laten wegvallen : voor vele van onze vroegere vorstendommen, die nog niet over een totaalstudie van de laat-middelseeuwse instellingen beschikken, kan het werk als model gesteld worden.

Het naslaan van het werk zou vergemakkelijkt geworden zijn moest ook het eerste volume een afzonderlijke inhoudstafel gehad hebben voor het daarin opgenomen tekstdeel. Op blz. 73 legt de auteur de term «*engagère*» uit, uitleg, die wij hadden verkozen op de plaats waar de term voor het eerst in het werk gebruikt wordt.

Op blz. 322 e.v. heeft de auteur het over het ontbreken van patentbrieven van aanstelling tot Raadsheer. Hij houdt voor dat de Brabantse adel er geen behoefte aan had. Dit moge zo zijn voor de families — en zij waren vrij talrijk — waarvoor de kwaliteit van raadsheer erfelijk was, maar er waren toch ook anderen, die slechts eens uitzonderlijk tot de Raad behoorden — want niet alle Brabantse edelen waren raadsheer — en waarvoor een patentbrief toch wel uitzonderlijk belangrijk moet geweest zijn ! Waarom hechtten die dan geen belang hieraan ? De vraag blijft onbeantwoord maar gebrek aan belangstelling lijkt ons toch niet de enig mogelijke verklaring.

De studie munt uit door haar grondigheid. Terzelfdertijd houdt die kwaliteit een zeker gevaar van omslachtigheid en langdradigheid in en het werk is inderdaad gestoffeerd met vele opsommingen en voorbeelden, maar de vlotte leesbaarheid wordt hierdoor nooit geschaad. Een wetenschappelijk werk is trouwens geen roman!

Ook voor wat de synthese betreft, komt de auteur bijzonder sterk naar voor. Op merkwaardige wijze slaagt hij erin feiten en vaststellingen in een algemene chronologie te situeren en aldus een zekere vorm van parlementarisme en ministeriële verantwoordelijkheid (blz. 495) in het laat-middeleeuwse Brabant aan te wijzen, terwijl hij de caesuur die met de inkomst van de Bourgondiërs samengaat in het Brabantse staats- en bestuursapparaat duidelijk belicht.

Volume 2 van het werk bevat o.m. de zeer uitgebreide bibliografie, vijf bijzonder interessante bijlagen — waaruit wij vooral de lijst van de raadsheren, hun biografische notities, en de lijst van activiteiten van de Staten onthouden — en een klapper op persoons- en plaatsnamen.

J. MERTENS

A.L. DE VLAMINCK, *Jaerboeken der aloude kamer van rhetorika, Het Roosjen, onder kenspreuk : Ghebloeyt int wilde, te Thielt, Gent, 1862* (heruitgegeven door het Kelderteater Malpertuis te Tielt, 1975).

Naar aanleiding van de viering van het 700-jarig bestaan van de Halletoren te Tielt en tegelijk als bijdrage tot de Europa-feesten in die stad heeft het Kelderteater Malpertuis in 1975 op originele wijze hulde willen brengen aan een groep voorgangers in het beoefenen van de toneelspeelkunst te Tielt, met name de aloude rederijkerskamer «Het Roosjen», door het laten herdrukken (integraal en ongewijzigd) van een in 1862 verschenen geschiedenis van genoemde kamer. Auteur van dat werk (opgevat als een kroniek) was Alfons De Vlaminck, gewezen «geheimschrijver» van «Het Roosjen». Hij beschikte blijkbaar over een uitgebreid archief, want hij kon zijn verhaal in 1400 laten aanvangen en vervolgens stap voor stap de evolutie van de Tieltsse kamer aantonen. Zijn *Jaerboeken* (in totaal 253 bladzijden) beperkten zich niet tot een

opsomming van data, namen en feiten, maar gaven ook een duidelijk beeld — door het opnemen van gedichten, toneelfragmenten en nieuwjaarswensen — van de diverse activiteiten binnen en buiten de «kamer van rhetorika». Bovendien zorgde De Vlaminck voor een historische inleiding, een reeks bijlagen en een verzameling voetnoten, waardoor hij zijn chronologisch overzicht een ruimere dimensie kon geven en de lotgevallen van «Het Roosjen» beter kon situeren in de zich wijzigende politieke, sociale en economische omstandigheden. Zo droegen deze *Jaerboeken* onrechtstreeks bij tot de geschiedenis van stad en land.

Ruim een eeuw later blijkt de voornaamste verdienste van Alfons De Vlaminck nog steeds te zijn, dat hij door nauwkeurig onderzoek en door publikatie van tot dan toe ongebruikt archiefmateriaal ons een duidelijker inzicht heeft gegeven in het leven van een rederijderskamer. Wat we vernemen over het wel en wee van het Tieltsse gezelschap, geldt immers in grote mate ook voor andere «cameren van rhetorijcken». Zoals elders in den lande zien we de gezellen van «Het Roosjen» eerst aan het werk in en rond de kerk, ter opluistering van religieuze plechtigheden of bij de organisatie van ommegangen, om vervolgens geleidelijk een meer wereldlijke taak op zich te nemen en een zelfstandiger rol te gaan spelen. De stedelijke overheid stelt dat blijkbaar op prijs, want spoedig worden de rederijders ingeschakeld bij feestelijkheden en vieringen. Van hen wordt verwacht, dat zij de levensvreugde van de burger helpen verhogen door het vertonen van esbatterenten, het deelnemen aan optochten en het opvrolijken van schuttersbijekomsten. De rederijders (met aan het hoofd een «prins», een «deken» en een «factor») spannen zich telkens in om de opdrachten naar behoren uit te voeren (de stad belooft hen dan ook met ponden en «kannen wijns») en ze krijgen aldus steeds meer vermaardheid. Weldra wordt contact gezocht met andere kamers in het land, wordt deelgenomen aan «kampstrijden» en wordt — op eerste genieting van een rederijker — gewedijverd om het «landjuweel». De tweede helft van de 15e eeuw en de eerste helft van de 16e eeuw mogen de bloeiperiode van «Het Roosjen» genoemd worden. Daarna doemen onweerswolken op. Politieke en militaire gebeurtenissen zaaien onrust, verdringen de volksfeesten en leggen de rederijders voor lange tijd het zwijgen op. In Tielst echter — zo schrijft De Vlaminck — «bleef het vuer nog onder de asch smeulen». De 18e eeuw biedt nieuwe mogelijkheden voor de rederijders, de dichtader vloeit weer rijkelijk en zelfs de Franse overheersing wordt overleefd. Wanneer De Vlaminck zijn verhaal in 1862 afsluit, kan hij met fierheid getuigen: «Thands is de kamer nog in volle wezen. Ongeminderd de vreemde konfraters, telt zij

drij en vijftig te Thielt gehuisveste leden, allen tot de treffelijkste burgerij der stad behoorende».

Als lezer in 1975 voelt men zich niet helemaal voldaan met die slotzin. Men wil immers méér vernemen. Men wil o.m. horen hoe het na 1862 verder is gegaan met «Het Roosjen» en met het toneellevens in Tielt. Waarom zorgde het Kelderteater Malpertuis niet voor een «addendum»? Of waarom werd het analytisch werk van De Vlaminck niet als basis genomen voor een synthetische studie tot op de huidige dag? Wat de lezer evenzeer mist, is een nadere kennismaking met de auteur. Wie was eigenlijk die ijverige Alfons de Vlaminck? Het loonde toch de moeite om bij voorbeeld na te gaan wat hem, na zijn vertrek uit Tielt, was blijven boeien in de geschiedenis van ons volk. De lijvige boeken die hij — met de regelmaat van een klok — van 1863 tot 1903 liet publiceren en die vooral gewijd waren aan het verleden van Gent en Dendermonde, verdienden een beter lot. Misschien is het voor Malpertuis nog niet te laat om de leemte aan te vullen en ere te brengen aan wie ere toekomt.

K. DE CLERCK

N. HUYGHEBAERT, H. ANECA, P. CALLEBERT, J.-M. DUVOSQUEL, J. PYCKE, *Monasticon Belge, T. III, Flandre Occidentale, vol. III*, Luik, Centre national des recherches d'histoire religieuse, 1974, in quarto, pp. 583-1011, 650 fr.

Volgens het oorspronkelijke — intussen aangevulde — plan van Dom U. Berlière in 1890 opgesteld, verschijnen de jongste jaren de afleveringen van het monasticon met een stijgende frequentie. Vooral de abdijen van de provincies Brabant en West-Vlaanderen zijn sinds 1955 aan de beurt gekomen. Aldus kwamen niet het minst door de stuwkracht van Dom N. Huyghebaert in 1960 en 1966 voor deze laatste provincie de delen over de Benedictijner- en Cisterciënzerorde klaar. Het hier te bespreken deel handelt over de Norbertijnerkloosters en de conventen van de reguliere orde van de H. Augustinus, dus niet over de bedelorde van de Augustijner-eremieten. Tot de eerste reeks behoren de abdij van Sint-Niklaas te Veurne (Huyghebaert-Aneca) en de proostdijen van Diksmuide, Proven, Veurne en 's Heerwillemskapelle (alle door Huyghebaert); dezelfde auteur stond ook in voor de Augustijnerabdijen van Eeckhout, Zonnebeke en de proostdij van Hertsberge, J. Pycke leverde de bijdragen over Ieper, Lo en Vormezele, P. Callebert over Eversam en Duvosquel behandelde Waasten.

Elke bijdrage bestaat uit vier delen, waarvan de twee eerste aan de naam, bronnen en literatuur, de twee volgende aan de stichting en de opeenvolgende abbatiateen zijn gewijd. Dit schema is uitteraard op een chronologische behandeling en dus eerder op de externe geschiedenis afgericht; niettemin worden heel wat belangrijke inlichtingen over het inwendige en geestelijk leven van de kloostergemeenschappen in de soms uitvoerige en leerzame levensberichten van de abten verstrekt. Eens te meer bevestigt deze nieuwe aflevering, tot eer trouwens ook van de jongere medewerkers, al het goede dat in de vorige afleveringen reeds werd geprezen. De mededelingen, met precieze en veelvuldige bronvermeldingen goed gestaafd, meestal kort weergegeven, zijn meer dan eens het resultaat van tijdrovend onderzoek en van grondiger kennis van de problemen dan de korte verwijzingen wel eens laten vermoeden. Vaker nog dan hun voorgangers moesten zij op onuitgegeven materiaal werken, wat de originaliteit van hun bijdrage ten goede komt en het nut onderlijnt van dit wetenschappelijk pionierswerk en even degelijk als onmisbaar werkinstrument. Al onze waardering daarvoor. Het weze ons niettemin toegelaten hier op enkele oppervlakkige vergissingen of verschrijvingen te wijzen.

P. 618, n. 9 wordt bij de abtswijding van Ph. Van Damme, benoemd op 27 oct. 1588 verwezen naar een artikel over Rythovius, die echter reeds op 9 oct. 1583 overleden was. Het zal dus wel bisschop Simons geweest zijn. Terloops opgemerkt het is altijd beter een naam te préciseren dan te spreken over de bisschop van Ieper, van Brugge enz. P. 595 vermeldt dat abt du Flocq de abdij herbouwde binnen de stadsmuren, maar op p. 618 is er alleen vermeld dat de kloosterlingen zich vestigen in het refugium en de herbouw gebeurt pas onder abt C. Druve (p. 620-621); p. 620, n. 1 en 4 ontbreekt de verwijzing naar de blz.; op p. 623 heeft J. Liebaert de zorg voor college te Veurne maar op p. 633 wordt dit het college van Diksmuide; wie wijdt deze abt op 25 juli 1689? Hoe p. 626, n. 2 verzoenen met 635, n. 10; p. 627, n. 12 waarom veranderen Henrykx en Astaes van voornaam? p. 628, n. 2 en 636, n. 10 kloppen niet helemaal; p. 632, n. 6 de datum bij het begin van de zin zal ook wel 1753 zijn; p. 640, n. 2 de datum van de dood van Lippins in 1486 kan moeilijk een «siècle plus tard» zijn; p. 638 en 640, n. 6 hetzelfde artikel en dezelfde schrijver moeten gelijk geciteerd worden; p. 651, n. 1 wij verstaan niet goed waarvan 183 fl. het zesde deel is.

P. 657,6 bij deken F.X. Rousseeuw mocht ook verwezen worden naar het artikel van S. d'Ydewalle, *De vergadering van de dekens in*

het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van Fr.-R. Boussen (1834-1848), *Standen en Landen LX*, Brussel, 1972, p. 115-205 ; p. 658, n. 1 zal 1659 wel 1569 zijn cfr. 677, n. 4 ; p. 661 : in de streek maakten alleen Zonnebeke en Eeckhout deel uit van de congregatie van Arrouaise, als dat tenminste met de *province artésienne* bedoeld wordt. Waarom de schrijfwijze West-Vleteren ? Waarom *malgré cela* op p. 676, 19 ? Waarom op p. 678-679 de naam van bisschop Simons verschillend spellen ? P. 680, n. 9 staat archévêque en op p. 684, n. 3 archiducs ; p. 684, n. 11 een bisschop die gestorven is op 1 nov. kan moeilijk op 30 nov. nog iets confirmeren ; p. 685 was is een *prieur indépendant* ? ; p. 686 geeft de indruk dat de abt van Ter Duinen pas na de dood van bisschop de Robles samen met deze de abdij meermaals bezoekt ; p. 665 : de laatste zin over Jean II geeft de indruk dat alles wat daar vermeld is aan hem te danken is, maar er zijn geen bewijzen dat de oorkonden van 1255 en 1266 met zijn bestuur te maken hebben ; p. 660 en 669 voor de familie Haveskerke mocht misschien verwezen worden naar E. Warlop, *De Vlaamse adel vóór 1302, II, nr. 106* ; p. 669, n. 6 waarom de datum in tekst niet aanpassen aan de datum van de nota ? en n. 12 wat betekent n. 132 ?

P. 717, n. 8 mocht ook vermeld op p. 666 ; p. 726, n. 16 wie was bisschop J. Monissart ? p. 729, n. 3 waarom Jean i.p.v. François de Melun ? 731,3 kan niet 1551 zijn (zie 733,9) ; 736-738 spelling van Simons gelijk houden ; 758,3 ook bij P.Lehmann, *Die Parodie im Mittelalter*, 1963, p. 85 en 204 ; 766,2 en 7 : kan men tweemaal hetzelfde altaar geven ? 768,1 Stefanus van Doornik is pas in 1192 bisschop van Doornik (zie 767,11), en n. 7 moet het woord *quondam* abbas zo uitgelegd worden dat hij abt was en resigneerde ? 773,14 hoe kan abt Laurent reeds in 1314 gekozen zijn ? 819,3 misschien kon verwezen worden naar E. Warlop, *o.c.*, II, 20,5 ; 829,6 moet het niet 1238-58 zijn ? 850 de abdij van Waasten wordt vermeld in ons artikel J.-B. De Smet, *bisschop van Ieper en Gent, Coll. Brug. et Gand.*, 1969, 2, p. 235-236 ; 851,4 is er wel een nr. 56 in de Acta Episc. Yprensis ?

Wij beperken onze vitterijen tot deze steekproef. Wie het belang ervan ten koste van zijn hoge waardering van het werk zou overdrijven, zou een nog veel grovere fout maken. Wij hopen van harte dat de volgende volumes hetzelfde peil mogen bereiken.

P. DECLERCK

M.K.E. GOTTSCHALK, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, dl. II : de periode 1400-1600, Sociaal Geografische Studies nr. 13, Assen, Van Gorcum en Comp., 1975, XV-896 pp. kaarten en diagrammen, geb. fl. 178.*

In een vorig nummer van ons tijdschrift (1972, CIX, p. 254-259) wijdde wijlen archivaris J. De Smet een uitvoerige en terecht lovende bespreking aan het eerste deel van deze bronnenuitgave, die aldus besloot : «Onderhavig werk is een prachtig standaardwerk, een model hoe historische kritiek kan gepaard worden met een grondige kennis van de historische geografie... het wordt een niet te ontberen naslagwerk voor de historische geografie en voor de pedologie van de Nederlandse kuststreek... wij bewonderen de taaië werkkraft en de grote bevoegdheid van de auteur». Graag onderschrijven wij dat oordeel na raadpleging van het tweede deel.

De auteur die in 1955-1958 haar tweedelig werk publiceerde over de *Historische Geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen* is terzake een onbetwiste competentie die nu reeds meer dan twintig jaar op dat domein nauwkeurig en onverdroten historisch monnikenwerk verricht. Zoals in het eerste deel werd bijna uitsluitend met uitgegeven bronnenmateriaal gewerkt. Evenwel waar toen in chronologische volgorde zoveel mogelijk *alle* vermeldingen van stormvloed en overstromingen werden aangegeven, worden deze referenties nu voor de recentere auteurs beperkt tot deze die een afwijkend standpunt innemen. De bronnen worden telkens op hun kritische betrouwbaarheid terzake afgewogen en hun mededelingswaarde naar zekerheidsgraad onderzocht. Dank zij de veelvuldiger bronnen kon de auteur ook met grotere nauwkeurigheid de intensiteit, verloop en gevolgen van vloed en overstromingen preciseren. Dat nuttige maar moeizame werk wordt dan in diagrammen per halve eeuw samengevat met gedetailleerde vermelding van de Nederlandse provincies, Vlaanderen, Engeland, Duitsland en Frankrijk. Voor de Nederlanden wordt ook melding gemaakt van ijsvorming op stromen en estuaria en voor Zeeland worden in een appendix ook de dijk- en grondvallen en het stuwend duinzand vermeld. Overstromingen in oorlogstijd worden speciaal belicht. Na elke periode van vijftig jaar wordt een samenvattend overzicht gegeven, dat met de kaarten en schetsen die het boek illustreren uiterst leerrijk is. Het geheel wordt afgesloten met een reeks biografische gegevens betreffende auteurs vóór 1800 (en niet in deel I voorkomend), met een uitvoerige bibliografie en een

index van geografische namen. Zoals in het eerste deel is de inleiding in het Engels geschreven, de bespreking van de bronnen voor iedere stormvloed en rivieroverstroming in het Nederlands met telkens de conclusie in het Engels, evenals de synthese na elke halve eeuw (pp. 188, 301, 534, 817). Voor onze streken vindt men zijn weg vrij gemakkelijk door onder de passende trefwoorden (Vlaanderen, Gent, Brugge enz.) de geografische index te raadplegen.

In haar besluit bespreekt de auteur de mening van Bakker e.a. die vooral vanuit het bodemkundig onderzoek (dus steunende op sedimentatieverschijnselen) een oorzakelijke samenhang leggen tussen zeetransgressiefazen en de frequentie van stormvloed en rivieroverstromingen; op basis daarvan spreken ze dan van een Carolingisch-Ottonische en van een laat-middeleeuwse transgressiefaze. Dat wordt vanuit het historisch bronnenonderzoek — en, naar het ons voorkomt, terecht — door de auteur in vraag gesteld. Eerder moet men besluiten dat stormvloed en overstromingen geïsoleerde fenomenen zijn en voor de oudere perioden, waarvoor documentatie schaars is, moet men voorzichtig omspringen met het begrip transgressie om een aantal bodemkundige verschijnselen te verklaren. Meer dan voorheen zal men evenwel aandacht moeten schenken aan de gevolgen van de technische vooruitgang in de bedijking vooral na omstreeks 1200 waardoor de menselijke reactie op de natuurrampen nogal ingrijpend veranderde.

De grote verdienste van het werk van Dr. Gootschalk is ongetwijfeld gelegen in het geduldig en voorbeeldig kritisch bijeenbrengen en bespreken van de uitgegeven documentaire gegevens over het onderwerp... op dat vlak: de ietwat eenzijdige documentatie, ligt m.i. voorlopig ook de grootste documentaire beperktheid ervan. Maar een belangrijk werkinstrument is het intussen ongetwijfeld.

P. DECLERCK

A. VIAENE EN B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *Het Heilig Bloed te Brugge - Le Saint Sang à Bruges - Procession of the Holy Blood - Die Reliquie vom Heiligen Blut*, Brugge (1976), 154 p., ill.

Met deze viertalige publikatie richten de auteurs zich voornamelijk tot de talrijke binnen- en buitenlandse bezoekers van de Heilig Bloedkapel en toeschouwers van de jaarlijkse Heilig Bloedprocessie.

In een eerste onderdeel, getiteld «Het H. Bloed te Brugge»,

wordt de geschiedenis van de beneden- en bovenkapel, en van de relikwie behandeld. Daarin is tevens een overzicht verwerkt van de bezienswaardigheden (kunstvoorwerpen, bouwkundige merkwaardigheden, enz.) in de beide kapellen en het museum.

Het tweede onderdeel brengt de geschiedenis van de Heilig Bloedprocessie : de vroegste teksten, de deelname van de ambachten aan de middeleeuwse «omwegang» en later, de gevolgde circuits, de «duistere periodes» (Reformatie, Franse tijd), evoluties en vernieuwingen in de processie, en ten slotte enige uitleg omtrent de recentste vernieuwing, die vanaf 1969 geleidelijk aan werd ingevoerd.

De Franse tekst is ongeveer gelijk aan de Nederlandse ; alleen is de geschiedenis van de processie er minder uitvoerig in behandeld. De Engelse en Duitse teksten zijn slechts resumés, die elk een drietal bladzijden beslaan.

Aan het eind volgen nog een bibliografisch gedeelte en een viertalig «Programma van de processie».

Het werk is rijkelijk geïllustreerd (gedeeltelijk in kleur), hoofdzakelijk met stemmingsbeelden uit de processie. Bij die illustraties missen we wel een afbeelding van datgene waarrond alles eigenlijk draait : het schrijn met de relikwie van het Heilig Bloed.

In deze beknopte gids zullen de historici en kunsthistorici niet direkt nieuwe gegevens hoeven te zoeken ; maar voor de geïnteresseerde Bruggelingen en vreemde bezoekers is het een mooi en lezenswaardig boekje over een relikwie die reeds ruim zeven eeuwen een belangrijke rol speelt in het Brugse religieuze en volkse leven.

M. RYCKAERT
aspirant NFWO

D. DALLE, *Gids voor de Westkust, Veurne en het achterland*, s.l., s.d., 80 blz., ill.

Deze gids is anders dan de vele gidsboekjes die aan de toerist één en ander meedelen — meestal uit tweede of derde hand — over de steden en dorpen die hij bezoekt. Hier is een historicus aan het woord die zijn streek grondig kent en deze kennis op een leesbare manier wil doorgeven. Dit blijkt reeds uit de inleidende hoofdstukken : de vorming van het gewest, de ontwikkeling van de economie, de bevolking, de administratieve inrichting. Daarna bezoekt de auteur achtereenvolgens Nieuwpoort, Oostduinkerke,

Koksijde, De Panne, Veurne en het achterland (houtland, polders, Lo en Diksmuide). Dr. D. Dalle maakt geen inventaris op, hij wijst enkel het belangrijkste aan : de kerken met hun kunstbezit, stedelijke en landelijke monumenten. De Westhoek is een streek die de toerist nog veel te bieden heeft ; hier liggen nog kleine goed-bewaarde dorpjes die buiten het jachtige leven van onze tijd gebleven zijn.

Een speciale vermelding verdient wel de mooie illustratie, waarbij we wel een oud vissershuisje missen. Minder geslaagd lijkt ons de schikking van de tekst. Maar dat is een zorg voor de tweede druk, die we graag zouden geïllustreerd zien met een grotere kaart van de streek waarin alle gemeenten en ook de natuurlijke streken (duinen, polders, houtland) zouden vermeld staan. En waarom geen historische kaart met de Duinkerke-overstromingen, oude zeedijken en eerste nederzettingen (met eerste vermelding) ? En in deze tweede druk zal de auteur de hier nog opgenoemde — maar reeds in 1970 naar Brugge overgebrachte — Hoge Seinemolen te Beveren, moeten «slopen».

L. Devliegheer

Kroniek

PERSONALIA

Nieuwe bestuursleden. — Op de bestuursvergadering van 24 maart 1976 werden drie nieuwe bestuursleden verkozen : prof. dr. R. Van Eenoo, drs. M. Ryckaert en drs. W. Vanderpijpen.

Pastoor J. De Cuyper 80. — Bij gelegenheid van de 80ste verjaardag van ons bestuurslid Jan De Cuyper, werd zijn bibliografie, verschenen in *De Leiegouw*, 8 (1966), blz. 31-36, door F. Debrabandere voortgezet voor de periode 1966-1976 (*De Leiegouw*, 18, 1976, blz. 135-138). Vergeten is zijn *Woord vooraf* bij L. Devliegher, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk*, blz. 7-10 (*Kunstraprimonium van West-Vlaanderen*, nr. 6. Tielt-Utrecht, 1973), waarin zijn verbondenheid met de O.-L.-Vrouwekerk en met Kortrijk treffend tot uitdrukking komt.

Doctoraat D. Callewaert. — Op 26 oktober promoveerde Dirk Callewaert te Leuven tot doctor in de Wijsbegeerte en de Letteren (groep Germaanse Filologie) op een proefschrift getiteld «De H. Godelieve van Gistel. Bijdrage tot de studie van het leven en de volksverering».

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE.

Tentoonstelling Pacificatie van Gent. — Naar aanleiding van de herdenking van de Pacificatie van Gent (1576) werd van 9 september tot 8 november 1976 door het stadsbestuur van Gent een tentoonstelling georganiseerd in het oude complex van de Sint-Pietersabdij, thans Centrum voor Kunst en Cultuur.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling werd een kataloog gepubliceerd, samengesteld door dr. J. Decavele, stadsarchivaris en bezieler van de tentoonstelling, onder een aan de Nederlandse historicus Rogier ontleende titel «*Eenheid en Scheiding in de Nederlanden, 1555-1585*». De kataloog is een fraai kijkboek geworden, waarin de

beschrijving van de tentoongestelde stukken door een vlotte bindtekst zijn verbonden. Hij bevat ook bijdragen van de hand van prof. dr. R.C. van Caenegem en prof. dr. I. Schöffer. Het gaat hier om de toespraken die door beide geleerden tijdens de Academische Zitting in de Pacificatiezaal van het Stadhuis te Gent op 8 september 1976 werden gehouden. Beide teksten wijzen op het belang van de historie, en dan meer bepaald van de Pacificatie van Gent, ook voor hedendaagse visies en problemen. De 275 bladzijden tellende kataloog werd voortreffelijk uitgegeven en bevat talrijke waardevolle illustraties. Het gaat hem hierbij niet alleen en zelfs niet in hoofdzaak om historische documenten, maar ook en vooral om visueel aantrekkelijk materiaal, «kunstwerken van het allerhoogste en minder hoog niveau, getuigenissen van en herinneringen aan feiten en personen...». Het streven van de samenstellers om de «gebeurtenissen zoveel mogelijk met visueel materiaal uit de tijd zelf op te roepen», in vijf afdelingen (De Nederlandse samenleving aan de vooravond van de Opstand, Op de drempel van een troebele tijd, Alva en de geuzen, De eenheid hersteld?, Naar de Scheuring) is o.i. tenvolte geslaagd.

Ja. M.

Colloquium «Pacificatie van Gent». — Ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaardag van de Pacificatie van Gent en van de bij die gelegenheid gehouden Pacificatiefeesten te Gent, werd op 22 en 23 oktober 1976 in die stad een tweedaags wetenschappelijk colloquium georganiseerd met als thema «Opstand en Pacificatie in de Lage Landen». Het algemeen voorzitterschap werd waargenomen door prof. dr. Prevenier, terwijl het voorzitterschap van de twee secties (de historische en de cultuurhistorische) werd waargenomen door prof. dr. J. Buntinx en door dr. L.P.L. Pirenne.

Op de plenaire openingszitting werd het woord gevoerd door de Algemene Voorzitter en de openingsrede werd gehouden door prof. dr. M. Baelde.

De inrichters speelden het klaar op de slotdag van het colloquium het verslagboek te publiceren, wat een organisatorisch succes mag worden genoemd. Voor de wetenschappelijke kwaliteit van het boek staat de inhoud borg. Het blijkt tevens dat het jaar 1576 in zijn zeer brede historische en cultuurhistorische context wordt gesitueerd, waarbij zowel humanisme, kunst en cultuur als instellingen, sociale en economische problemen aan bod komen.

De referaten werden gebundeld in het verslagboek: «Opstand en Pacificatie in de Lage Landen - Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent». Het betreft :

Prof. dr. M. Baelde en drs. P. van Peteghem : De Pacificatie van Gent.

Drs. G. Janssens : Brabant strijdt voor de vrede.

Drs. P. van Peteghem : Vlaanderen met gematigde geestdrift Brabant achterna.

Dr. J.J. Woltjer : De weerslag van de Pacificatie in de Noordelijke Nederlanden.

Drs. P. van Peteghem : De Pacificatie van Gent : Triomf van de herwonnen eenheid (met een overzicht van de gedrukte uitgaven van de Pacificatie door drs. J. Machiels).

Prof. dr. M. Baelde : Oranje, Marnix en de Pacificatie.

Prof. dr. H. Demeester : De Katholieken en de Pacificatie. Documenten.

Dr. J. Scheerder : De werking van de inquisitie.

Dr. N. Maddens : Hoeveel inwoners telde het graafschap Vlaanderen op de vooravond van de opstand tegen Spanje ?

Dr. E. van Cauwenberghe : De economisch-sociale toestand omstreeks 1576.

Dr. J.G.C.A. Briels : Emigratie en immigratie. Omvang en betekenis van de Zuidnederlandse inwijking in Noord-Nederland omstreeks de periode 1572-1621.

Drs. H. Maes : Luther had vele voorlopers.

Prof. dr. A. Gerlo : Drie onuitgegeven brieven van Lipsius aan Marnix.

Prof. dr. H. van Nuffel : De opstand van de Nederlanden in de literatuur.

Dr. H. de Ridder-Symoens : De weerklank van de Hervorming en de onafhankelijkheidsstrijd in de publikaties van de kringen voor plaatselijke geschiedenis.

Prof. dr. E.H. Waterbolk : Humanisme en de tolerantiegedachte.

Dr. A.L.E. Verheyden : De Pacificatie van Gent, een politiek-godsdienstig maneuver of de aankondiging van een nieuwe tijdsgeest.

Dr. U. Vermeulen : Katholieken en liberalen tegenover de Gentse Pacificatiefeesten van 1876.

Als bijlagen worden hier gepubliceerd : de tekst van het Pacificatieverdrag, verschillende versies van de Pacificatie, pamfletten, een kaart van de Zeventien Provinciën, een kaart van Gent in 1576. Het werk is tevens geïllustreerd.

Ja. M.

Tentoonstelling «Vijf eeuwen cartografie in België». — In 1965 werd door het Centrum Pro Civitate van het «Gemeentekrediet van België» begonnen met de uitgave van de beroemde «Ferraris-kaart», een tussen 1771 en 1778 opgesteld dokument dat men terecht als de eerste stafkaart van de zuidelijke Nederlanden beschouwt. Thans in 1976 werd deze uitgave beëindigd: het is een prestigieuze publikatie, bestaande uit twaalf kaartenmappen en 12 volumes tekst, die de «Mémoires historiques, chronologiques et économiques», die deel uitmaakten van het cartografisch werk van Ferraris, in anastatische herdruk reproduceert.

Naar aanleiding van de voltooiing van deze publicatie werd de hierboven vermelde tentoonstelling van 8 september tot 3 oktober 1976 in «Passage 44» te Brussel georganiseerd. Opvolger van de cartografische werkzaamheden van Ferraris is het Militair Geografisch Instituut, sinds kort omgevormd tot Nationaal Geografisch Instituut. Het is dan ook normaal dat dit Instituut zijn medewerking verleende aan de organisatie van deze tentoonstelling, waarin men trouwens een deel van zijn produktie en de gebruikte instrumenten kon bewonderen. De beknopte, doch handige katalogoog bevat de beschrijving van «kaarten en documenten», instrumenten» en van de «kaarten en instrumenten van het nationaal geografisch instituut». Dr. A. De Smet schreef een korte inleiding voor de katalogoog: een overzicht van «De cartografie in België tot Philippe Vandermaelen».

Ja. M.

Bibliofilie. — De bibliofiele kring Colard Mansion uit Brugge is aan zijn tweede werkjaar toe. Naast de inhoud van het boek zal opnieuw de ruimste aandacht besteed worden aan alles wat met het boek zelf verband houdt zoals boekband, typografie, illustratietechniek, handschriften, recente bibliofiele uitgaven, antikwaarswaerwerking en de geschiedenis van de drukkunst.

Dit jaar staan volgende punten op het programma: een voordracht over het restaureren van boeken, een bezoek aan de kartografie-afdeling van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en een dia-avond over Boergondische handschriften. In de tweede helft van het jaar voorziet men een voordracht over hedendaagse bibliofiele uitgaven, een bezoek aan het Plantin-Moretusmuseum te Antwerpen en een uiteenzetting over de Brugse drukker H. Goltzius. Na iedere bijeenkomst bespreken de dertig leden in een vriendschappelijke sfeer allerlei wetenswaardigheden in verband met hun gemeenschappelijke belangstellingspunten: het schone van het boek.

Vijftigjarig bestaan Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. — Op maandag 25 oktober 1976 hield de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie in de Universitaire Stichting te Brussel een academische zitting naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van haar oprichting.

Prof. dr. K. Roelandts lichtte de verwezenlijkingen en de doelstellingen van de Commissie toe. Hij legde hierbij vooral de nadruk op het werk van de Commissie in dienst van de gemeenschap en wees op de toenemende activiteit in dit verband, mede als gevolg van een aantal administratieve veranderingen, zoals de gemeentefusies. De algemene Secretaris, prof. dr. A. Boileau lichtte de activiteit van de Commissie toe, vooral op het stuk van de publikaties. Prof. dr. H. Draye besprak de «Huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de naamkunde» en pleitte voor het oprichten van een instelling die het karakter van een «nationaal instituut voor naamkunde» zou hebben. Prof. dr. A. Goosse besloot de feestzitting met een lezing over «Cinquante ans de dialectologie et d'onomastique wallonnes».

Uit alle verslagen en lezingen bleek dat de Commissie prachtig werk heeft gepresteerd en nog steeds presteert, niettegenstaande de veel te ontoereikende middelen waarover zij kan beschikken.

Ja. M.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Beschermde monumenten in 1976. — In West-Vlaanderen werden in 1975 26 monumenten en 2 landschappen officieel beschermd ; in 1976 zijn er 20 monumenten en 10 landschappen (meestal in verband met de beschermde gebouwen) bijgekomen. Hierna volgt de lijst van de in 1976 beschermde gebouwen en meubilair.

Anzegem, bescherming van de Sint-Jan-de-Doperkerk tot het kerkmeubilair uitgebreid.

Beauvoorde, hoeve Blauwhuis.

Brugge, Genthof 11.

Brugge, Spiegelrei 7.

Brugge, Woensdagmarkt 10.

Harelbeke, de gevels van de binnenkoer van de vlasfabriek, Marktstraat 37.

Harelbeke, Marktstraat 110.

Helkijn, Stationstraat 35.

Ledegem, huis De Pereboom, Menenstraat (beschermd in 1974), werd gedeclasseerd.

Leffinge, O.-L.-Vrouwekerk.

Kortrijk, huis hoek Groeningestraat 48 - Houtmarkt 9.
 Menen, Rijselstraat 10.
 Menen, Rijselstraat 53, 55, inrijpoorten 51a en 57.
 Moerkerke, Blauwe Sluis.
 Oostende, Fort Napoleon.
 Ruiselede, hoofdgebouw van het Rijksopvoedingsgesticht.
 Ruiselede, Sint-Caroluskerk (+ neogotisch meubilair) in Doomkerke.
 Rumbeke, Baljuwhuis, Hoogstraat 10.
 Stalhille, het orgel in de reeds beschermde kerk.
 Veurne, huis Vleeshouwersstraat - hoek Zwarte Nonnenstraat.
 Veurne, Pannestraat 24.
 Het Fort van Beieren (Brugge/Koolkerke) werd spijtig genoeg enkel als landschap beschermd.

Het fort van Beieren te Koolkerke (foto Ministerie van Openbare Werken. Dienst voor Topografie en Fotogrammetrie).

Romeins Oudenburg. — Sedert 1956 worden opgravingen ondernomen te Oudenburg door de Nationale Dienst voor Opgravingen, onder leiding van prof. dr. J. Mertens. Deze opgravingen zijn voor onze gewesten in die zin relevant, dat ze een vrijwel totaal nieuwe

kijk geven op de Romeinse bewoning bij ons, meer bepaald dan in het kustgebied. Inderdaad, de ontdekking van de militaire basis uit de laat-Romeinse tijd te Oudenburg, vormde het definitief bewijs dat Oudenburg — en dus ons kustgebied — als gevolg van de massale plundertochten van Germaanse stammen in het midden van de 3e eeuw, werd ingeschakeld in het kustverdedigingssysteem, dat bij de Romeinse administratie bekend stond onder de benaming *Litus Saxonicum*. Over het *castellum* zelf verschenen reeds een aantal studies van de hand van J. Mertens. De vesting kende drie periodes, waarvan twee in hout en de derde in steen. Deze laatste werd opgericht rond het midden van de 4e eeuw en bleef bezet tot in het begin van de 5e eeuw. Van kapitaal belang was de ontdekking van het bij deze steenbouwfase behorende grafveld. De publikatie van deze begraafplaats, die in het totaal 216 graven opleverde, verscheen reeds in 1971 van de hand van J. MERTENS & L. VAN IMPE : *Het Laat-Romeins grafveld van Oudenburg* (*Archeologia Belgica* 135 ; Brussel, 1971). Deze lijvige studie is een soliede basis voor de kennis van de militaire bedrijvigheid bij ons in de laat-Romeinse tijd.

De plaats van dit militair bolwerk werd uiteraard niet lukraak gekozen. De overstromingen, die kort na het midden van de 3e eeuw de kustvlakte onder water zetten, hadden de aldaar gevestigde Gallo-Romeinse bewoning — voor zover deze door de Germaanse invallers nog niet was verwoest — volledig overspoeld en een nieuwe kustlijn gevormd. Evenals de oude kustlijn kende ook de nieuwe een grillig verloop. Het is aan het uiteinde van een in de kustvlakte opduikende zandrug, nl. de pleistocene rug van Ettelgem naar Oudenburg, dat de Romeinen hun versterking bouwden. Een natuurlijk krekensysteem zorgde voor een snelle verbinding tussen de basis en de op de Noordzee opererende vloot.

Bij het onderzoek van het laat-Romeinse *castellum* en grafveld kwamen ook tal van sporen aan het licht van de vroegere bewoning. Deze laatste maakten het onderwerp uit van een studie van I. CREUS, *De Gallo-Romeinse nederzetting onder het laat-Romeins grafveld van Oudenburg* (*Archeologia Belgica* 179 ; Brussel, 1975). Het blijkt inderdaad dat reeds gedurende de vroeg-Romeinse periode, de toen in de veenvlakte dringende landtong was bewoond, en dit vanaf de tweede helft van de 1e eeuw tot ca. midden 3e eeuw na Chr. Gezien de talrijke vondsten betrof het vermoedelijk een kleine agglomeratie (*vicus*), bewoond door een geromaniseerde Menapische bevolking. De grondsporen uit deze periode, die aan het licht kwamen bij het onderzoek van het laat-Romeinse grafveld, omvatten een aantal palen van houtbouw, de uitbraaksleuven

van een stenen gebouw, twee (of drie ?) houten waterputten, verder grachten, afwateringskanaaltjes en talrijke afvalkuilen.

De paalgoten behoorden blijkbaar tot twee verschillende gebouwen, waarvan althans één werd vervangen door het latere stenen gebouw. De steenbouw vormt een langgerekte rechthoekige constructie van 21,6 x 10 m, ingedeeld in zes vertrekken en gefundeerd met Doornikse kalksteen. Later werd een zevende vertrek van 6,5 x 5 m aangebouwd, gefundeerd met groene veldsteen. Vermoed wordt dat het een badgebouw betrof. Bij de aanleg van het grafveld was dit gebouw reeds geruime tijd verlaten, vermits de puinen door zand waren overstoven. Nochtans werden binnen de ruïnes geen graven aangelegd.

Onder het talrijk vondstenmateriaal vermelden we de grote hoeveelheid terra sigillata, het geïmporteerde luxe-aardewerk bij uitstek. Dit wijst er op dat de Gallo-Romeinse nederzetting op de plaats van de latere militaire aanwezigheid niet onbelangrijk is geweest. Bij de onversierde sigillata vinden we immers stempels van de pottenbakkers Bassinus, Billus, Carantus, Celsus en Censor uit Zuid-Gallië, Buccus, Drusus, Nicephor en Pentilius uit Midden-Gallië. Een dergelijke hoeveelheid gestempeld materiaal vindt men zo maar niet overal. Een brede gamma aan versierde sigillata is eveneens aanwezig. Hiervan leverden de ateliers van het Oostgallische centrum Rheinzabern het leeuwenaandeel. De studie van de terra sigillata verschaft daarenboven belangrijke gegevens over de handelsrelaties en de chronologie van de nederzetting. Zo was het monopolie van de handel in sigillata op onze gewesten gedurende de tweede helft van de 1e eeuw blijkbaar in handen van de Zuidgallische ateliers, greep er in het begin van de 2e eeuw een verschuiving plaats ten voordele van Midden- en Oost-Gallië, terwijl de 3e eeuw dan weer volledig in het teken stond van een uitsluitend Oostgallische import, met aan de spits Rheinzabern aan de Rijn. Deze tendens tekent zich trouwens ook af bij de studie van het materiaal van andere belangrijke Gallo-Romeinse nederzettingen in de kuststreek zoals Brugge, De Panne, Wenduine, Wulpen e.a. Onder het overige aardewerk is er verder nog een aantal fragmenten in zgn. gevernist aardewerk en een massa aan gebruiksaardewerk, grotendeels van lokale of regionale herkomst (zgn. kustaardewerk). Als curiosa vermelden we tenslotte nog twee terra cotta-beeldjes, nl. een met de voorstelling van Venus en een mannelijke godheid, alsook nog enkele munten, o.a. van Trajanus, Faustina II en Commodus. Spijtig is de behandeling van het archeologisch materiaal wel het zwakste deel van deze studie ; er kon immers heel wat meer worden uitgehaald.

In elk geval is het nu duidelijk dat een belangrijke schakel werd toegevoegd aan de geschiedenis van het Romeinse Oudenburg en hierdoor ook aan de geschiedenis van onze kuststreek in de Romeinse tijd. Op de opduikende zandrug van Oudenburg blijkt zich immers reeds in het Hoge Keizerrijk, vanaf de tweede helft van de 1e eeuw, een Gallo-Romeinse bewoning te hebben ontwikkeld, die — gezien het belang van de vondsten — vermoedelijk een agglomeratie betrof. Deze *burgerlijke* nederzetting werd rond het midden van de 3e eeuw verwoest tijdens de invallen van de Germanen. Kort daarop ontworpen een natuurlijke ramp, de overstromingen van de Duinkerke 2-transgressie, het nog resterende Romeinse leven in de kuststreek. Alhoewel Oudenburg toen niet rechtstreeks getroffen werd, moet de bewoning op de aangrenzende zandstreek wel intens betrokken geweest zijn bij deze tweede ramp. Na deze beide katastrofen — waardoor de kustvlakte zelf onbewoonbaar werd — werd in de loop van de tweede helft van de 3e eeuw door de Romeinen een militaire basis opgericht op de plaats van de vroegere nederzetting, wegens de uitzonderlijke strategische positie van die plaats. Hiermede begint voor Oudenburg, en ook voor de kuststreek, een nieuwe periode, gekarakteriseerd door een Romeinse *militaire* aanwezigheid. Met de ontruiming van het *castellum* in het begin van de 5e eeuw gaan onze gewesten definitief verloren voor het Romeinse rijk en treedt de kuststreek in het licht van een nieuwe periode: de Frankische overheersing.

H. Thoen

Een Romeinse nederzetting te Kerkhove. — De gemeente Kerkhove geniet reeds sedert het begin van de 17de eeuw bekendheid om haar oudheidkundige vondsten. De toenmalige teksten vermelden immers de vondst van een Romeinse muntschat op de plaats *ten Hove*¹. Enkele vondstmeldingen uit het begin van deze eeuw wezen duidelijk op het bestaan van een nederzetting op het grondgebied van de gemeente². De ligging ervan werd evenwel nergens precies omschreven.

1. M. Thirion, *Les trésors monétaires gaulois et romains trouvés en Belgique*, Brussel, 1967, blz. 101, nr. 149.

2. M. Bauwens - Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Westvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*. (*Oudheidkundige repertoria*, IV, Brussel, 1963, blz. 54-55.

Het site werd pas in 1971 opnieuw ontdekt bij het bestuderen van de veldbodemkaart. Het bevindt zich langs de westelijke rand van de Scheldevallei, tussen de dorpskommen van Waarmaarde en Kerkhove, op een rugvormige kouter die gemiddeld een vijftal meter uitsteekt boven het niveau van de Scheldevallei.

Sinds 1973 onderneemt de Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen op deze plaats systematische opgravingen³. De aanleg van twee puttenbatterijen, bestemd voor de produktie van drinkwater, vormde de direkte aanleiding tot het onderzoek.

Tot nog toe werden één houtbouw en vier steenbouwen aangesneden. Twee van de steenbouwen zijn nu nagenoeg volledig opgegraven. Ze hebben een centrale binnenkoer, waarrond een aantal vertrekken symmetrisch zijn aangelegd. Binnen één der gebouwen werden zeven merovingische graven ontdekt; de grafkuilen waren afgeboord met brokken kalksteen en fragmenten van *tegulae*. Hun mobiliair was uiterst schaars.

Het tweede gebouw had minstens één verwarmde ruimte. In de puinlaag ervan kwamen, behoudens een groot aantal fragmenten van *tubuli*, hypocausttegels en vloerbeton, ook enkele stukken van zuilentrommels en lijsten in kalksteen en van gepolijste marmerplaten aan het licht. Het site was gedeeltelijk of zelfs volledig omgeven door een V-vormige gracht. Blijkens het vondstenmateriaal was de plaats bewoond in de 2de en 3de eeuw na Chr.

Wegens het uitzonderlijk belang van de teruggevonden sporen, worden voor 1977-1978 verdere opgravingen in het vooruitzicht gesteld. Tevens wordt de mogelijkheid onderzocht om de opgegraven gebouwresten te consolideren en de terreinen toegankelijk te stellen voor het publiek.

M. Rogge - A. Van Doorselaer

Het Gallo-Romeinse zoutwinningscentrum te Leffinge. — In *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, jg. 112, (1975) blz. 167-169 bespraken ondergetekenden de vondst van Romeinse scherven in 1973 op de in aanbouw zijnde autoweg Brussel-Calais, vak Jabbeke-Veurne. Gezien het speciaal karakter van het materiaal werd uitgekeken naar vondsten *in situ*. Deze

3. Cfr. *Archeologie*, 1974, blz. 83 en *Archeologie*, 1975, blz. 52.

kwamen aan het licht tijdens het voorjaar 1974. Reeds in het najaar van 1974 werd door de bemiddeling van de «Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen» (V.O.B.o.W.) en onder leiding van ondergetekenden een proef-sleuf getrokken op een perceel gelegen langs de Zwarte Weg en eigendom van landbouwer G. De Blauwe. Hierdoor werd de vooropgestelde hypothese, dat het zou gaan om een nederzetting uit de Romeinse tijd waar aan zoutwinning werd gedaan, volledig bevestigd.

In 1975 en 1976 werden de opgravingen te Leffinge door V.O.B.o.W. voortgezet. Uitgaande van sleuf LFZ.74/1 werden tijdens de maanden juli tot half augustus 1975 zeven nieuwe sleuven aangelegd van 10 x 2 m (LFZ.75/2-8). Vier hiervan waren door vroegere uitvening grotendeels verstoord. In de overige sleuven werden tal van brandplaatsen vastgesteld alsmede dikke aslagen, vermengd met verbrokkeld materiaal afkomstig van de opbouw van de oventjes, zgn. *briquetage*. Tijdens de zomer van 1976 werden de opgravingen gekoncentreerd in het NW-deel. Ditmaal werden twee sleuven onderzocht en een vlak van 10 x 10 m, samen een oppervlakte van 150 m² (LFZ.76/9-11). Dit jongste onderzoek had tot doel de westelijke en noordelijke begrenzing van het site te bepalen, een beter inzicht te krijgen in de werkwijze van zoutwinning en de datering scherper te stellen.

Wat deze laatste betreft, staat het onomstotelijk vast dat deze zoutindustrie dateert uit de Romeinse tijd, en wel uit de 2e-3e eeuw na Chr. Het gaat hier dus om een archeologische bevestiging van iets wat reeds uit teksten was gekend, nl. zoutwinning in onze gewesten in de Romeinse tijd. Dit was onder meer reeds geattesteerd door de twee inscripties gevonden in het begin van deze eeuw te Rimini, en opgericht ter ere van een Romeinse *centurio* L. Lepidius Proculus door de *salinatores civitatis Menapiorum* en de *salinatores civitatis Morinorum*, met andere woorden door de zoutzieders van de *civitas* der Menapii (gebied tussen de Schelde en de Noordzee) en der Morini (N. Frankrijk, ten zuiden van de Menapii). Deze teksten werden in 1970 aangevuld door enkele opschriften behorend tot de «wonderbare visvangst» van Nehalennia-altaren in de Oosterschelde, ter hoogte van Colijnsplaat. Hieronder zijn er namelijk vier *negotiatores salarii* of zouthandelaars, waarvan drie uit Keulen, en verder drie *negotiatores allecari* of handelaars in vissaus, waarvan één uit het gebied van de Treveri. De altaren dateren uit het eind van de 2e en uit de 3e eeuw.

De dokumenten, de *geschreven bronnen*, zijn dus gekend. Sommige auteurs hebben gepoogd deze teksten te verklaren in het licht van archeologische vondsten gedaan te De Panne en te Brugge. Op deze plaatsen zijn inderdaad *briquetage*-vondsten ontdekt (d.w.z. technisch materiaal gebruikt bij antieke zoutwinning). Archeologisch dateren de *briquetage*-vondsten van De Panne en Brugge echter uit de voor-Romeinse ijzertijd (La Tène), zodat zij niets te maken hebben met de teksten die spreken over zoutwinning in de Romeinse tijd.

Vandaar het belang van het Romeinse zoutwinningscentrum van Leffinge. Op basis van de gevonden elementen kunnen we de te Leffinge gebruikte methode van zoutwinning als volgt beschrijven. In het veen, dat dagzoomde in de Romeinse tijd, werd een kleine greppel gegraven van ca. 0,50 m. diam. Op het veeneilandje werd een kleilaag aangebracht waarop het oventje werd opgebouwd. Dit bestond uit vertikaal geplaatste kleicylinders (pilaartjes), waarop bakjes, eveneens vervaardigd uit aardewerk, werden geplaatst. Het is mogelijk dat de bakjes rustten op een rooster, geschraagd door pilaartjes. Tussen die pilaartjes werd de brandstof (veen) aangebracht, en in de bakjes werd zout water gegoten, dat tijdens het kristallisatieproces werd aangevuld. Het zoute water was vermoedelijk zeewater, dat langs krekten de nederzetting bereikte. Het is mogelijk dat het zoute water tijdens een voorafgaandelijke fase in grote vergaarbakken werd uitgedampt om het zoutgehalte te concentreren. Dergelijke installaties uit de Romeinse tijd werden reeds ontdekt te Raversijde en te Zeebrugge, maar werden te Leffinge zelf nog niet aangetroffen. De dikke lagen zelas, die wijzen op de aanleg van oventjes in batterijen, zijn misschien een aanduiding dat het gebruikelijke concentratieproces te Leffinge werd achterwege gelaten.

H. Thoen en E. Cools

Pelgrimstochten. — Bedevaarten zijn een belangrijk element in alle godsdiensten. Grote scharen zijn als bedevaarders onderweg geweest; ze hebben familie en goederen voor soms lange tijd verlaten, hebben onderweg lijden — en ook wel vreugde — gekend, ze hebben veel gezien waarover ze nog lang nadien vertellen konden. De omstandigheden zijn thans helemaal veranderd, maar de bedevaarten zijn gebleven. De bedevaarten zijn gemakkelijker en massaler geworden, terwijl nu ook de keuze gewijzigd is. Vroeger waren Jeruzalem, Rome en Compostella de grote pelgrimsoorden, nu gaat men naar Rome, Lourdes of Fatima.

In het boek «Pelgrimstochten» (uitgeverij Fibula-Van Dishoeck te Bussum, 1974) geeft drs. J. Van Herwaarden een uitvoerig beeld van de bedevaarten, voornamelijk in het kristelijke Westen, maar inleidend vestigt hij ook de aandacht op bedevaarten in andere godsdiensten. Van de kristelijke bedevaarten worden niet enkel de drie reeds hierboven genoemde grote bedevaarten behandeld, maar ook talrijke andere o.m. deze naar de Mont-Saint-Michel, Aken, Vezelay, le Puy, Rocamadour.

In een afzonderlijk hoofdstuk wordt de relatie bedevaarten en kruistochten onderzocht. Veel voorkomend waren de gerechtelijke bedevaarten die essentieel verschilden van de devotiebedevaarten, omdat zij niet vrijwillig geschiedden, maar opgelegd waren als straf en boete voor gepleegde misdaden en waarvan in de vorige jg. van onze Handelingen nog een vb. uit 1294 bestudeerd werd.

Terloops weze er hier aan herinnerd dat A. Viaene vele bijdragen, voornamelijk in *Biekorf*, aan bedevaarten heeft gewijd.

Bedeavaarten werden niet door alle kerkelijke gezagsdragers met welgevallen beschouwd; van in het begin waren er waarschuwingen en afkeuringen; in de late middeleeuwen stond men er dikwijls zeer kritisch tegenover, zoals o.m. Erasmus bewijst.

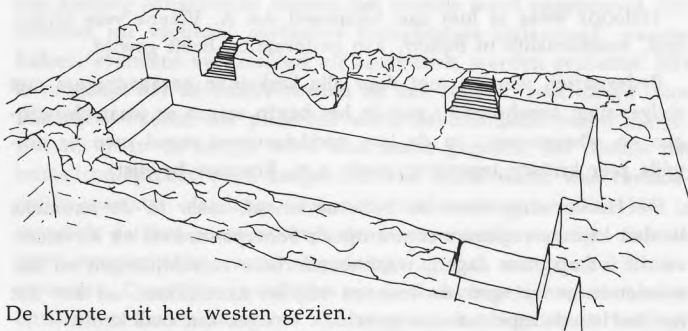
De Hervorming wees de bedevaarten af, maar in de katolieke landen kwamen nieuwe centra op als Scherpenheuvel en Kevelaer, en dit tot op onze dagen, waar wonderbare verschijningen en mirakuleuze genezingen de mensen blijven aantrekken, zij het dat het toeristisch aspect thans meer dan vroeger aan bod komt.

Romaanse krypte te Haringe. — Sinds enkele jaren zijn in de Sint-Martinuskerk te Haringe omvangrijke restauratiewerken aan de gang; o.m. worden aan de vieringstoren belangrijke versterkingswerken uitgevoerd. In deze laatgotische hallekerk is de vierzijdige middentoren een restant van de romaanse kerk die er eens gestaan heeft (cfr. Br. Firmin, *De romaansche kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen*, s.l., 1940, blz. 236-240); een beeldhouwde ijzerstenen latei bevindt zich in het Gruuthusemuseum te Brugge (cfr. onze bijdrage, *Een romaanse latei uit Haringe in het Gruuthusemuseum te Brugge*, in *Bulletin Kon. Com. Monumenten en Landschappen*, 15, 1964, blz. 47-62).

Tijdens de vakantieperiode in het bouwvak, werd in juli-augustus 1976 met enkele vrijwilligers een klein onderzoek ingesteld in het koor, de enige plaats die op dat ogenblik bereikbaar was.

De opgraving leverde belangrijke resultaten op. De funderingen van het romaanse koor bestaan in het oostelijk gedeelte uit twee evenwijdig lopende muren, die bij nader onderzoek bleken te behoren tot een kleine krypte van 6 m lengte en 1.30 m breedte, waarschijnlijk daterend uit de 11e eeuw. In de oostmuur bevinden zich twee venster-tjes waarvan de benedenhelft nog intact is ; in de zijmuren zijn er geen vensters. Tegen de noordmuur is een 30 cm brede bank gemetseld. In de westmuur bevindt zich op de zuidkant de toegang tot de krypte ; de treden zijn niet meer aanwezig, wel de dorpel van de ingang. De vloerhoogte vóór deze dorpel ligt op -119 onder de vloer van het huidige koor.

De krypte was waarschijnlijk afgedekt door een halfrond tongewelf.

De krypte, uit het westen gezien.

Onder impuls van pastoor J. Declerck heeft de Kerkfabriek besloten de krypte te restaureren ; het gebruik van eigentijds materiaal zal het mogelijk maken het oorspronkelijk metselwerk blijvend te onderscheiden van het gerestaureerde werk.

L. Devliegheer

Bisschop Triest. — Bij gelegenheid van de vierhonderste verjaardag van de geboorte van Antonius Triest, bisschop van Brugge (1617-1621) en bisschop van Gent (1621-1657) werd in de zomermaanden van 1976, in de krypte van de Sint-Baafskathedraal te Gent een merkwaardige tentoonstelling gehouden van documenten, schilderijen, borduurwerk en zilverwerk, uit de eerste helft van de 17e eeuw. Een kaart van Joannes en Cornelius Blaeu, *Episcopatus Gandavensis*, toonde de grenzen en de indelingen van het bisdom in 1642 : duidelijk is de parochie Poeke getekend als behorend tot het bisdom Brugge, zoals de bul *Ex iniuncto*, van 11 maart

1561, het had bepaald. In de loop der eeuwen is de krypte de begraafplaats geworden van Gentse patriciërsfamilies en hogere geestelijkheid. Meldenswaardig is de grafsteen waaronder bisschop Triest begraven ligt. Het prachtige mausoleum dat hij, terwijl hij nog leefde, door Hieronymus Duquesnoy uit marmer had laten beeldhouwen en in het koor plaatsen, was voor de bezoekers evenwel niet toegankelijk.

B.J. de B.

Visitatieverslagen bisschop Triest. — Antoon Triest, eerst bisschop van Brugge, later van Gent, is vooral bekend als kunstliefhebber en mecenas en als sympathisant van de gestreng Jansenius. Deze veelzijdige en belangrijke figuur was het prototype van een contra-reformatorische bisschop. Gedurende meer dan 30 jaar bezocht hij gemiddeld om de drie jaar de ruim 150 parochies van zijn Gentse diocees en schreef er telkens eigenhandig een kritisch rapport over neer. Deze unieke, zeer waardevolle verzameling visitatieverslagen wordt uitgegeven door ons medelid dr. M. CLOET, *Itinerarium visitationum Antonii Triest, episcopi Gandavensis (1623-1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest (XXVI/582 pp.)*.

Tentoonstelling monumentenzorg te Brugge. — Het stadsbestuur van Brugge heeft ook dit jaar in het stadhuis een tentoonstelling gehouden i.v.m. de drukke bedrijvigheid die er in de stad heerst op het gebied van de monumentenzorg. Aan de hand van tekeningen, maquettes en foto's werden de ontworpen, voltooiden en in uitvoering zijnde restauraties toegelicht. Hopelijk worden nu ook de andere Vlaamse steden actieve monumentenbeschermers. Een passief lidmaatschap van een vereniging van historische steden volstaat niet!

Onderscheiding monumentenzorg voor de Stichting Marcus Gerards. — De Hamburgse stichting F.V.S. heeft de Europaprijs voor monumentenzorg, groot 25000 DM, toegekend aan de National Trust in Schotland. Een gouden Europamedaille voor monumentenzorg wordt geschonken aan de stad Dubrovnik (Joegoslavië) en aan de Brugse Stichting Marcus Gerards.

Het geboortehuis van G. Gezelle. — De restauratie van het geboortehuis van Guido Gezelle te Brugge, waarbij o.m. de in 1909 door Huib Hoste bijgevoegde verdieping opnieuw verwijderd werd, was de aanleiding tot de herinrichting van het museum. Deze

vernieuwing, die gebeurde zonder de medewerking van specialisten als A. Viaene, Chr. D'haen en J. Geldhof, werd meestal op scherpe kritiek onthaald.

Grootwarenhuis Tietz te Brugge. — In oktober 1976 werd de gevel (in neo-renaïssancestijl, architect J. Hertogs uit Antwerpen 1906-'7) van het grootwarenhuis Tietz — het eerste grootwarenhuis te Brugge — afgebroken, en dit tegen het advies in van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Boven de middenste dakkapel herinnerden twee details aan de oorspronkelijke bestemming: een gebeeldhouwde T (Tietz) en de bekroning van het fronton door een beeld van Mercurius, god van de handel. In *Biekorf* 20 (1909), 168-169, staat een kort verhaal over twee dames in «den nieuwen winkel van Tietz,... een prondelare die den kleinen burger komt dooddoen». Sic transit gloria...

Duiventoren te Lo. — De stad Lo heeft de uit 1710 stammende duiventoren van de vroegere abdij aangekocht voor de som van 95.000 fr.

Rosmolen uit Houtem heropgericht in Sint-Michiels. — In 1971 kocht het Provinciebestuur bij de familie Vanhee in Houtem (bij Veurne) het binnenwerk van een rosmolen (rossekot); in 1976 werd de rosmolen herbouwd in het Tillegembos bij de hoeveherberg «De trutselaar». Naar aanleiding van de herstelling van deze rosmolen — de enige in ons land die kan werken — publiceerde L. Devliegher in jg. 76 (1975-1976) van *Biekorf*, een vergelijkende studie over de rosmolens in de kuststreek.

Boerenhuis uit Hoogstade naar Bokrijk. — Als laatste restant van een oude boerderij stond te Hoogstade, nabij de IJzer, een 18de-eeuws woonhuis reeds tientallen jaren onbewoond. Tijdens de winter 1975-'6 kwam een gat in het dak, waardoor in korte tijd het huis reël bedreigd werd, temeer dat de eigenaar het gebouw niet wilde restaureren. Na lange onderhandelingen kon het Openluchtmuseum de boerenwoning aankopen. De afbraak begon op 27 mei 1976, en reeds in begin november werd de wederopbouw aangevangen. Te Bokrijk komt het huis te staan bij de schuur uit Lo, het rossekot uit Lampernisse en het (nog te herbouwen) wa-genhuis uit Ardoois.

L.D.

In het Museum voor Volkskunde te Brugge. — Het stedelijk Museum voor Volkskunde te Brugge heeft de in 1925 opgerichte

«Brugsche Drukkerij» (Molenmeers) aangekocht.

In oktober werd de uit 1881 daterende chicoreifabriek, gelegen op de hoek van de Leffingestraat en de Sint-Annarei, gesloopt. Voor de enen was het waardevolle industrie-architectuur, voor de meer esthetisch aangelegde zielen was het een vloek langs de reie. Blijkbaar heeft men er niet op gedacht dat het gebouw een rol had kunnen spelen als annexe voor het Museum voor Volkskunde, en meer bepaald voor het tentoonstellen van ambachtsalaam waarvoor in de huisjes in de Balstraat geen plaats is.

*Tentoonstelling over het Sint-Janshospitaal te Brugge*¹. — Wat is een historische tentoonstelling? Het uitstellen van curieuze voorwerpen omtrent een of ander thema? Stel dat we de opzetter(s) van een tentoonstelling vergelijken met een geschiedschrijver. De teksten die deze laatste opdiept en aan zijn publiek presenteert, zijn niet willekeurig aan elkaar geregen. Ze zijn gerangschikt en niet alfabetisch (dit was hoogstens in zijn steekkaartenbak het geval). De geschiedschrijver wil namelijk geen «teksten» presenteren, maar een «verhaal» waarin samenhangen tussen verschillende verschijnselen duidelijk worden. Hij wil het publiek iets laten zien wat het niet zou zien als het alleen maar met de blote teksten werd geconfronteerd. Hij richt zich dus tot een publiek met de minimale bedoeling iets nieuws te zeggen en te worden begrepen. De verzamelde losse brokjes informatie worden tot een overzichtelijk, begrijpelijk geheel samengevoegd. Het gaat wel om een begrijpelijk geheel: de teksten worden niet bij elkaar gezet omdat ze toevallig goed op één blad passen of omdat ze mooi bij elkaar staan. Het is mogelijk, ik vind het zelfs zeer wenselijk, dat een aangename stijl niet wordt geschuwd — tenslotte doet men beroep op de tijd en het geld van de lezer en saaiheid is geen criterium voor wetenschap — maar literaire kwaliteit is geen voorwaarde voor goede geschiedschrijving.

Wat doet de samensteller van een historische tentoonstelling? Men kan deze vraag op twee manieren opvatten: wat zou hij moeten doen en wat doet hij gewoonlijk? Er is geen enkele reden

1) Bij gelegenheid van de tentoonstelling die plaats vond in het enige kader van de middeleeuwse gebouwen van het Sint-Janshospitaal werd een tweedelige geïllustreerde katalogus (724 blz.) uitgegeven. Deel I bevat bijdragen betreffende de geschiedenis en gebouwen van het hospitaal, terwijl deel II de eigenlijke katalogus bevat.

te bedenken waarom zijn taak anders zou zijn dan de taak van de geschiedschrijver : zich met een samenhangend, begrijpelijk verhaal tot een publiek richten. Zijn taak is het niet curieuze voorwerpen uit te stallen omtrent de Grote Raad van Mechelen, de Pacificatie van Gent of het Sint-Janshospitaal. Hij gaat er niet van uit dat de bezoekers reeds op de hoogte zijn van de functie en de geschiedenis van deze verschijnselen. Hij wil ze dit juist vertellen en met visuele middelen duidelijk maken wat ze niet weten of niet kunnen weten. Tenzij hij geen historische tentoonstelling wil opzetten maar een uitstalraam van «historische» voorwerpen waarbij «historisch» niet veel anders betekent dan dat het voorwerpen uit vroegere tijden betreft. Zoals een goed geschiedverhaal méér is dan een rij omgevallen fiches, zo is een goede tentoonstelling méér dan een verzameling voorwerpen. Niet de kunstzinnige etaleur moet hier aan het werk, maar de historicus die zich vragen stelt, denkt, verhaalt. Alleen, en dit is de moeilijkheid, wordt het verhaal niet alleen met woorden maar vooral met zichtbare en tastbare voorwerpen meegedeeld. In een wereld waar film en televisie zo een belangrijke rol spelen, is de opleiding van de historici voornamelijk literair gebleven en daarom blijft «uitdrukken» : uitdrukken met woorden en zelden met beelden.

Vele zogenaamde historische tentoonstellingen — de tentoonstelling over het Sint-Janshospitaal vormde geen uitzondering — zijn grotendeels verblindende etalages. Ik zeg het niet graag omdat noest opzoeken en schikken, ontzaglijk veel werk, aan deze tentoonstelling moet voorafgegaan zijn, maar de tentoonstelling over het Sint-Janshospitaal betekent een gemiste kans om met het schitterende materiaal een echte historische tentoonstelling te maken. In deel I van de catalogus kan men veel wetenswaardigheden, ideeën en goede geschiedverhalen aantreffen, maar van het goede geschiedverhaal naar de goede historische tentoonstelling ligt een lange weg die niet afgelegd is. Dit blijkt duidelijk in deel II van de catalogus. Het onderscheid in «Archivalia» (A.) en «Handschriften en Drukwerken» (D.) bijvoorbeeld, is misschien goed voor een specialist-historicus die naar stukken zoekt, maar het is geen rangschikking die de gewone, achteloze koper helpt om inzicht te verkrijgen in de historische functie en betekenis van het Sint-Janshospitaal. Hoe bruikbaar is zo'n catalogus als de toeschouwer bijvoorbeeld merkt dat zaken uit verschillende tijden, met verschillende functies en van verschillende lettertjes voorzien, bij elkaar geschikt staan en dit zonder achterhaalbare redenen? Ik heb er niets tegen als de historische redenen van de samenstelling duidelijk blijkt, maar dit was niet altijd het geval. Niet bij mij en

ook niet bij de bezoekers die ik daarnaar gevraagd heb. (Als dit een troost mag zijn : ik heb hetzelfde nagevraagd bij de tentoonstelling over de Grote Raad van Mechelen en de Pacificatie van Gent en met hetzelfde resultaat. Studenten geschiedenis vroegen na het bezoeken van deze laatste tentoonstelling wat nu eigenlijk de Pacificatie van Gent was).

Bij hun werk moeten de geschiedschrijver en de tentoonsteller zich zo duidelijk mogelijk afvragen tot wie ze zich richten en wat ze willen zeggen en welke vragen ze willen beantwoorden of stellen. Bijvoorbeeld : Welke sociale groepen werden opgenomen in het hospitaal ? Hoe was de verhouding tussen de religieuze en de geneeskundige opvattingen over zieken ? Hoe werden de zieken gezien, benaderd en behandeld ? In hoeverre weerspiegelde zich daarin het sociaal-economische en geestelijke leven van de stad ? Hoe groot was de invloed van de geestelijke en de wereldlijke instellingen ? Enzovoorts. Er valt daarover veel te lezen, nog meer te schrijven wellicht, maar er viel weinig te zien.

Ongetwijfeld, vlot gezegd maar zeer moeilijk gedaan. Zoals men goed leert schrijven door goede boeken te lezen, zo moet men goed leren «tentoonstellen» door goede tentoonstellingen te bezoeken. Maar die zijn schaars. Ik ben geen deskundige museoloog maar wie eens een uitstapje maakt naar Amsterdam, en een goede historische tentoonstelling wil zien, moet het Amsterdams Historisch Museum in de Kalverstraat bezoeken.

A. Demyttenaere

600 jaar Brugs stadhuis. — Het privé-initiatief — in casu de Bank Brussel Lambert — heeft ervoor gezorgd dat het 600-jarig (1376-1976) bestaan van het «eerste» gebouw van de stad Brugge, nl. het stadhuis, op een waardige wijze herdacht werd met een tentoonstelling (16 oktober - 28 november 1976) en een opmerkelijke, rijk geïllustreerde katalogus. Deze laatste bestaat uit drie delen. In het eerste deel beschrijft stadsarchivaris A. Vandewalle uitvoerig de zes eeuwen geschiedenis van het gebouw. Belangrijk zijn o.m. zijn bevindingen i.v.m. de Gotische zaal. Het tweede deel bevat de katalogus — opgesteld door G. en A. Michiels — van de tentoonstelling die archivalia, ikonografische dokumenten en enkele kunstwerken omvatte. In het derde deel beschrijft A. Janssens de Bisthoven het gebouw en zijn kunstbezit, zodat men nu voor de eerste maal een echte gids van het stadhuis bezit.

Jammer dat de katalogus ontsierd wordt door storende zetfouten : vuurblok i.p.v. vuurbok, herstellingen i.p.v. schellingen, de tekst bij nr. 15, de foutieve beschrijving bij nr. 108, enz.

Tentoonstellingen te Kortrijk. — Twee belangrijke tentoonstellingen vonden dit jaar te Kortrijk plaats. De eerste — ingericht door de Bank Brussel Lambert — toonde 18e en 19e-eeuwse schilderijen en beelden uit Kortrijks privé-bezit. De tentoonstelling en de catalogus (67 blz. en 14 afb.) werden samengesteld door B. Dewilde.

De andere tentoonstelling werd gewijd aan de 400 jaar geleden te Kortrijk geboren schilder Roeland Savery (1576-1639). De catalogus (44 blz. en 33 afb.) werd verzorgd door P. Debrabandere.

Tentoonstelling Kunstschaten uit de kerken van het Decanaat Wervik. — In het instituut Mater Amabilis ging op 3 en 4 juli 1976 een tentoonstelling door van kerkelijke kunst uit de kerken van Geluveld, Nieuwkerke, Wervik en Zandvoorde; de overige kerken van het decanaat waren niet vertegenwoordigd. Als we bedenken dat drie van deze kerken tijdens de oorlog 1914-18 totaal verwoest werden, dan verwondert het ons niet dat Wervik, en bepaald de Sint-Medarduskerk, het leeuwenaandeel leverde van de tentoongestelde kunstwerken. Deze waren keurig opgesteld in een ruim lokaal en er was een mooie catalogus met 18 afbeeldingen beschikbaar, opgesteld door een parochiale werkgroep. Aldus blijft minstens iets bewaard na die gezamenlijke inspanning. We hebben de tentoonstelling bezocht en aan de tekst enkele correcties aangebracht die we hierbij meedelen, niet om het werk en de inspanning van de verdienstelijke opstellers te kleineren, maar om de wetenschap vooruit te helpen.

Beeld (n° 3) Christus op de koude steen met gebonden handen — houten kern met terra-cotta kan niet; hout werd gebruikt om de geschonden delen te herstellen — eerder 18° eeuwse volkskunst.

Borstbeeld (n° 4) H. Donatus schijnt tweede helft 17° eeuw. — het voetstuk blijkt jonger.

Kelk (n° 9) dateert uit de tweede helft 17e eeuw; de onderste acanthusrand schijnt te wijzen in de richting van Rijsel. Wellicht zijn de kelken n° 12 (Rijsels) en n° 16 van dezelfde maker.

Zonnemonstrans (n° 19) stamt uit de 19e eeuw, gezien de afbeelding van het H. Hart van Jezus er op voorkomt.

Kruisbeeld (n° 31) in ebbenhout en schildpad dateert uit het begin van de 17e eeuw; dit kan uitgemaakt uit de vormgeving van het sierend zilverwerk.

Wat onder n° 32 aangeduid staat als «kaarslicht» is niet anders dan een oorspronkelijke «Godslamp» of «eeuwig licht».

Reliekhouders n° 38 is van St Joris (Georgius) met de draak, en niet van de H. Gregorius.

Het prachtig gewadenstel (n° 50) van 1610 is van zijdebroomkast (niet : soie de Lyon) en rood fluweel (niet : velours de Gênes). Wellicht behoorde het eenmaal toe aan de Ieperse kanunnik Fr. Fentin (+ 1648).

Aan het merkwaardig gewadenstel (n° 51) — einde 17e eeuw — is heel wat onduidelijk door slijtage en neogotieke toevoegingen. Het kazuifel heeft op de achterzijde een Madonna met Kind ; aan de voorzijde niet Ignatius maar waarschijnlijk de H. Pius V die het feest van O.L. Vrouw ter Victorie instelde i.v.m. de Slag van Lepanto 1571. In elk geval is de rode muts het kenteken voor een paus. Aldus zou het kazuifel kunnen in verband gebracht met de broederschap ter vrijkoping van de slaven, die in Wervik een hoge bloei kende.

Op dalmatiek en tuniek zijn alleen een H. Bisschop (?) en de H. Barbara herkenbaar. De koormantel heeft op de kaproen de H. Augustinus en op het sluitstuk de H. Clara (kloosterzuster met monstrans). De stoel draagt de afbeeldingen van de H. Ignatius (boek met A.M.D.G.) en de H. Franciscus Xaverius ; die zouden aanleiding gegeven hebben om het geheel het «Jezuïetengewadenstel» te noemen. «Kelkvelum» dient veranderd in «Schoudervelum» : dit draagt een Christusfiguur (kaftafbeelding) die stellig uit de 19e eeuw stamt.

Het zijdeborduurwerk van kazuifel (n° 52) en tuniek (n° 53) komt voort van een en hetzelfde gewaad dat moet dateren uit het midden van de 18e eeuw ; het Jezuskind draagt niet een vogeltje maar wel een peer. Het jaartal 1680 voor de tuniek is niet te aanvaarden.

Het lukte ook ons niet de heilige bisschop met boek en kelk te identificeren op het kelkvelum n° 55 dat dateert begin 17e eeuw.

De bursa (n° 56) hoort bij het stel gewaden n° 50 en dient gedateerd 1610. Het schilderij (n° 59) met de H. Familie is getekend bij het vlaggetje van St. Jan : «V OOST le jeune F» ; de figuren van de H. Familie schijnen familieportretten te zijn.

A.D.

Richtlijnen voor de medewerkers. — Iedere jaargang van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge bevat een aantal vaste rubrieken.

1. Artikels.
2. Oorkonden en mededelingen.
3. Vlaamse Biografica (nieuwe rubriek)
4. Boekbesprekingen.
5. Kroniek.
6. Boekenschouw (bibliografie).

Het werkerrein van het Genootschap omvat *grosso modo* a) vóór het Ancien Regime : het graafschap Vlaanderen b) voor de Heden-daagse periode (d.i. na 1789) : de provincie West-Vlaanderen. Bijgevolg kunnen bijdragen worden opgenomen betreffende de algemene of bijzondere geschiedenis van het graafschap Vlaanderen of een hiertoe behorend onderdeel, evenals bijdragen nopens de algemene of bijzondere geschiedenis van de provincie West-Vlaanderen of een hiertoe behorend onderdeel.

Geschiedenis moet worden opgevat in de ruime betekenis : het betreft algemene historische studies, maar ook hulpwetenschappen en bijzondere studies, die beantwoorden aan de verschillende in de Boekenschouw opgenomen rubrieken. De bijdragen moeten nochtans origineel zijn : vulgarisatie en niet-oorspronkelijk onderzoek worden geweerd.

Is de bijdrage een werkelijke studie, dan komt die voor opname in de rubriek «artikels» in aanmerking. Gaat het om een korte bijdrage, rechtzetting, toelichting of presentatie (vaak met uitgave) van een tekst dan wordt de bijdrage eventueel opgenomen in de rubriek «oorkonden en mededelingen».

Vanaf heden wordt een rubriek biografische notities («Vlaamse biografica») gepland : het zijn biografische nota's die ofwel (nog)niet voldoende stof bieden voor een bijdrage in het «Nationaal Biografisch Woordenboek» of in de «Biographie Nationale» ofwel om een andere reden (belang van het personage) (nog)niet in genoemde gespecialiseerde werken werden opgenomen.

In de rubriek «Boekbesprekingen» worden de werken die aan het Genootschap ter bespreking werden aangeboden, gerecenseerd.

De «Kroniek» vermeldt gebeurtenissen in de historische wereld waarvoor de leden van het Genootschap belangstelling hebben (personalia, opgravingen, publikaties, colloquia, tentoonstellingen, monumentenzorg, handschriften, verplaatsing van dokumenten en archivalia...).

Zoals door de ondertitel wordt aangeduid is de «Boekenschouw» een bibliografie voor de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en de provincie West-Vlaanderen.

De redactieraad oordeelt over het al of niet opnemen van de ingestuurde bijdragen en over de plaatsing in de aangepaste rubriek.

De medewerkers gelieven volgende richtlijnen te volgen :

- de kopij dient getypt (ongeveer 70 aanslagen per lijn, woordspatie inclusief) en volledig persklaar te zijn. Auteurscorrecties vallen ten laste van de auteur. Gelieve een doorslag (afschrift) van uw tekst te maken en zelf te bewaren. Het gebeurt wel eens dat een tekst zoek geraakt bij de verzending.
- gebruik de voorkeurspelling. (zie «Woordenlijst van de Nederlandse Taal»).
- Inlevering kopij : de kopij voor de aflevering 3-4 van een bepaalde jaargang dient ons vóór 30 juni van dat jaar te bereiken. De kopij voor de aflevering 1-2 van de volgende jaargang vóór 31 december.

De auteurs van bijdragen opgenomen als artikel of in de rubriek «Oorkonden en mededelingen» ontvangen kosteloos 25 overdrukken.

Bijkomende overdrukken kunnen op hun kosten besteld worden.

- Citaten en de tekst worden tussen aanhalingstekens of uit Italiaan (in de tekst één maal onderlijnd) gesteld. Vreemde woorden worden uit Italiaan gesteld (in de tekst één maal onderlijnd).

De in noot aangehaalde werken vermelden de beginletter van de voornaam (ten hoogste twee) en de familienaam van de auteur (driemaal onderlijnd = kapitalen), het werk (onderlijnd = Italiaan) plaats en jaar van uitgave, blz. - Voor aanhaling van artikelen worden, na de familienaam van de auteur, vermeld :

titel van het artikel, gevolgd door *titel van het tijdschrift of verzameling* (onderlijnd = Italiaan) waarin het verscheen, jaargang, plaats (alleen voor verzameling) jaar, blz.

Voor werken waar vaak naar verwezen wordt kan een verkorte titel gebruikt worden. Men vermijde op.cit. en art.cit., die in geen geval op andere werken mogen slaan dan op het onmiddellijk voorafgaande van eenzelfde auteur, voor het geval dat naar meer dan één werk van een bepaald auteur verwezen wordt.

Namen van archiefdepots en fondsen worden (de eerste maal) voluit geschreven. Als de verwijzingen naar een bepaald depot en fonds talrijk zijn kunnen afkortingen, waarvan vanzelfsprekend vooraf de betekenis werd aangegeven, gebruikt worden.

Elke verwijzing naar een vindplaats moet de lezer toelaten desgewenst de beweringen van de auteur te controleren. Fonds, reeks, nummer en folio, rubriek of datum moeten dus duidelijk en nauwkeurig aangegeven worden.

Uit bronnen aangehaalde teksten worden gecursiveveerd (in de tekst eenmaal onderlijnd).

Van de opgenomen teksten worden twee drukproeven gemaakt. Bij de eerste verbeterde drukproef wordt het manuscript opnieuw meegestuurd naar de redactie. Bij de tweede verbeterde drukproef, wordt ook de eerste opnieuw teruggestuurd naar de redactie.

Voor de verbetering worden de gebruikelijke verbetertekens gebruikt. Zo bijzondere lettertekens of ruimten tussen de regels gewenst zijn, worden ook hiervoor de gebruikelijke verwijzingen aangegeven.

De verbeterde drukproef moet *binnen* de veertien dagen aan de redactie terugbezorgd worden.

Boekenschouw

Lopende bibliografie van de geschiedenis van
het oude graafschap Vlaanderen
en de provincie West-Vlaanderen
1975-1976

(1 september - 31 augustus)

door M. Ryckaert en W. Vanderpijpen. Met medewerking van
M. Berteloot, D. Cracco, L. Danhieux, L. Devliegheer, J.M. Duvos-
quel, N. Huyghebaert, B. Janssens de Bisthoven, J. Mertens, H.
Platelle, A. de Schietere de Lophem en J. Six.

Voor de criteria die bij de samenstelling werden gevolgd, zie
H. Em. 88 (1951) 172.

I. HULPWETENSCHAPPEN

1. Bibliografie, Inventaris en Kataloog.

1. R. Van Eenoo, A. Scufflaire, J. Bovesse, M.E. Dumont, E. Hélin, R. Petit, D. Van Derveeghde, W. Prevenier, C. Triaille-Closset, D. Tits-Dieuaide, J. Verhelst, U. Vermeulen, H. Gaus, E. Witte, L. Kongs, C. Lis, J. De Belder, J. M. Cauchies, N. Haesenne-Peremans en J. Art, *Bibliographie de l'histoire de Belgique 1974 - Bibliografie van de geschiedenis van België 1974*. - BTFG., 53 (1975) 1150-1283.
2. J. Mertens, L. Danhieux, A. de Schietere de Lophem, L. Devliegheer, N. Huyghebaert, B. Janssens de Bisthoven, H. Platelle, A. Schouteet, J. Six, D. Cracco, J.M. Duvosquel, M. Berteloot, L. Schepens, M. Ryckaert en W. Vanderpijpen, *Boekenschouw ; bibliografie voor de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen 1974-1975*. - HEm., 112 (1975) 402-433.
3. M.J. Chartrain-Hebbelinck, P. Colman, G. Derveaux-Van Ussel, A. De Valkeneer, G. Dogaer, J. Dosogne-Lafontaine, C. Dumortier, E. Duverger, J. Folie, C. Gaier, Th. Glorieux-De Gand, T. Hackens, S. Houbart-Wilkin, H. Joosen, A.M. Mariën-Dugardin, M.E. Mariën, V. Martiny, L. Serck, M. Sonkes, A. Van Bever en F. Van Molle, *Bibliografie van de nationale kunstgeschiedenis - BTOK.*, 43 (1974)
1ste van een lopende jaarlijkse bibliografie. Vertrekpunt : 1972.
4. M. Berteloot, *Bibliografie van Brugge 1975*. - BO., 16 (1976) 46-48.

5. A. Bousse, *Belgische archivalische publicaties voor het jaar 1973*. ABB., 46 (1975) 651-664.
6. F. Debrabandere, *Jan de Cuyper 80. Bibliografie Jan de Cuyper, 1966-76*. - LG., 18 (1976) 133-138.
7. R. De Herdt, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent*. - HMGOG., n.r. 29 (1975) 129-144.
8. F. Denys, *Bibliografie van Poperinge en omliggende*. - Poperinge, 1975.
9. A. Franchoo, *Register vijf jaar Brugs Ommeland 1971-1975*. - BO., 15 (1975) 141-183.
10. P. Janssens, *Tijdschriften van de geestelijkheid in Vlaanderen (1850-1960)*. - Antwerpen, Centrum voor studie en documentatie, 1974, LXX-453 blz. (Nederlandse volkskundige bibliografie: systematische registers op tijdschriften, reekswerken en gelegenheidsuitgaven, 19).
11. H. Lapeyre, *L'œuvre de Raymond de Roover*. - RHES., 53 (1975) 413-424.
12. H. Stalpaert, *Tentoonstellingen en catalogi '74-'75*. - Bond van Westvlaamse Volkskundigen, Jaarboek 1, Brugge, 1975 197-198.
13. L. Trenard, *L'historiographie actuelle des Pays-Bas français*. - JOE., (1976) 179-202.
14. S. Blazy, *Les archives de Dunkerque*. - AVD., 2 (1975) 1, 15-24.
Uitstekend overzicht van de ook voor ons belangrijke fondsen.
15. A. Cordewiener, *De pers en de tweede wereldoorlog. Repertorium van de pers, bewaard in het centrum*. Brussel, Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog, 1975, 2dln., 578 blz.
16. W.P. Dezutter en M. Goetinck, *Archivalia betreffende de bouwvakambachten bewaard in het Rijksarchief te Brugge*. - Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 33-36.
17. J.-M. Duvosquel, *Un inventaire des chartes de l'hôpital de Comines dressé vers 1327-1330*. - MSHC., 5 (1975) 223-240.
18. *Inventarissen van gemeentearchieven. Deel I. Rijksarchief Kortrijk*. Brussel, Algemeen rijksarchief, 1975, 193 blz.
Inventarissen van de volgende gemeentefondsen: Anzegem, Avelgem, Emelgem, Gullegem, Rekkem, Sint-Eloois-Vijve, Spiere, Tiegem, Zwevegem.
19. W. Tillie, *Inventaris van het oud archief [van de] Stad Poperinge*. - Poperinge, Stadsbestuur, 1976, z.p.
20. A. Vandewalle, *Archivalia betreffende het Sint-Janshospitaal en de medische corporaties te Brugge*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 31-39, ill.
21. A. Vandewalle, *Overzicht van het archief van de bouwvakambachten bewaard op het Stadsarchief te Brugge*. - Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 27-32.
22. C. Vleeschouwers en M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Inventaire du fonds «Officialité de Tournai» (1597-1781) conservé au Séminaire épiscopal de Tournai*. - ABB., 47 (1976) 263-323.

23. S.G. Axters, *Bibliotheca neerlandica manuscripta II.* - OGE., 50 (1976) 309-336.
 Vervolg op *Bibliotheca neerlandica manuscripta 1224-1500* in *Bibliothèque de la revue d'histoire ecclésiastique* 49 (1970).
24. G. Blazy, *Trésor des églises de Flandre (arrondissement de Dunkerque). Catalogue de l'exposition présentée au Musée de Dunkerque, 21 septembre - 27 octobre 1975.* - Préface de J. Guillouet. Dunkerque, 1975, 80 blz., ill.
- 24b. *Catalogus Guido Gezellemuseum Brugge.* - Brugge, Stadsbestuur, 1976, 45 blz.
25. *Catalogus Kunstschatten uit de kerken van het decanaat Wervik. Tentoonstelling 3-4 juli 1976.* - Wervik, Werkgroep Sint-Medarduskerk, 1976, 25 blz., ill.
26. *Catalogus tentoonstelling Grootte Stooringe 1875. Stadhuis Roeselare, 6-23 november 1975.* - Roeselare, 1975.
27. [Catalogus] *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976. Tentoonstelling georganiseerd door de Commissie van Openbare Onderstand van Brugge, 5 juni - 31 augustus 1976.* - Brugge, C.O.O., 1976, 2 dln., 724 blz., krtn., ill.
28. *Catalogus van de tentoonstelling Vlaamse fantastiek van Ensor tot heden, gehouden te Beauvoorde - kerk Vinkem van 12.7.'75 tot 10.8.'75.* - Veurne, Opbouwwerk IJzerstreek, 1975.
29. O. Crombez, *Richesses des bibliothèques du Nord et du Pas-de-Calais* - JOE, (1976) 149-155.
30. D. De Stobbeleir, *Liste des publications des archives générales du Royaume et des Archives de l'Etat* (1973). - ABB., 46 (1975) 664-666.
31. W.P. Dezutter en M. Ryckaert e.a., *Kroniek en korte berichten I.* - BO., 16 (1976) 49-66.
32. A. Matthijs, *Middeleeuwse verzamelingen van het Gruuthuse museum (Brugge); merovingische voorwerpen - middeleeuws aardewerk.* - Brussel, Nationaal centrum voor oudheidkundige navorsingen in België, 1976, 28 blz., 21 pltn. (Oudheidkundige repertoria).
33. *Museumgids voor Vlaanderen, Wallonië en Brussel.* - Ledeberg, Erasmus, 1975, 114 blz.
34. *Programma praalstoet van de Gouden Boom Brugge 24 & 31.8.1975.* - Brugge, Stadsbestuur, 1975.
35. *Programma Westvlaamse reuzenommegang. Hulde van de Provincie West-Vlaanderen aan HH. MM. Koning Boudewijn en Koningin Fabiola, bij het koninklijk ambtsjubileum 1951-1976 te Brugge op zondag 16 mei 1976.* - Brugge, Provinciebestuur, 1976, z.p., ill.
36. W. Schrickx, *An early Seventeenth Century Catalogue of Books from the English Jesuit Mission in Saint-Omer.* - ABB., 46 (1975) 592-618.
37. *De Sint-Corneliusdevotie in Vlaanderen. Tentoonstelling ingericht ter gelegenheid van de feestviering 1000 jaar Aalter; Sint-Corneliuskerk, 20-29 september.* [Aalter, Comité 1000 jaar Aalter], 1974, 139 blz.

38. *Vijf jaar aanwinsten, 1969-1973*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1975, XVII-509 blz.

2. Paleografie, Diplomatiek, Handschriften en Epigrafie.

39. *Restitution par l'Allemagne de 24 pièces des archives anciennes d'Hénin-Liétard (1248-1737) et remise aux Archives générales du Royaume de 6 pièces provenant de l'institution royale de Messines (1212-1511)*. - Hénin-Beaumont, Municipalité, 1975, 29 blz.
 Concerne aussi quelques documents du Chapitre Saint-Martin d'Ypres.
40. D. Van den Auweele, *Een fragmentaire tekstgetuige van het Brugse «groot privilege» (1304)*. - BO., 16 (1976) 135-142.
41. R. De Keyser, A. Derolez, J. Deschamps, G. Dogaer, M. Haverals, J. Goossens, W. Lourdaux, R. Macken, E. Persoons, D. Van den Auweele, W. Van Hoecke, D. Verhelst, A. Verryccken, P. Obbema, *Kroniek der Handschriftenkunde in de Nederlanden (1973-1974)*. - ABB., 46 (1975) 712-808.
42. G. Pinkernell, *Die Handschrift B.N. ms fr. 331 von Raoul Lefèvres «Histoire de Jason» und das Werken des Miniaturisten Lievin van Lathem in Brügge*. - S., 27 (1973) 295-301.
43. G. Van Dievoet en D. Van den Auweele, *Juridische handschriften voor 1800 in België. Een nieuw project*. - ABB., 47 (1976) 44-52.

3. Aardrijkskunde, Archeologie Onomastiek en Taalkunde.

44. A. Derolez, *Lambert van Sint-Omaars als kartograaf*. - JOE., (1976) 14-30, ill.
45. A. Dewitte, *Reisroutes vanuit Brugge door Zeeland, Holland en het Land van Loon, 1532-1533*. - B., 76 (1975-1976) 97-100.
46. G. Schilder en W.F.J. Mörzer, Bruyns, *Zeekaarten en navigatieinstrumenten*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 239-248.
47. A.-D. v. den Brincken, *Die kartographische Darstellung Nordeuropas durch Italienische und Mallorquinische Portolanzeichner im 14. und in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. - HG., 92 (1974) 45-58, ill.
 De meest noordelijke aanduidingen op Portolanen zijn «Brugis» en «Flandria».
48. R. Agache, *Importantes découvertes protohistoriques aux abords est de l'embouchure de l'Authie (Pas-de-Clais)*. - Septentrion, 6 (1976) 21-59, ill., krt.
49. Ph. Beaussart, *Les vases à buste de Famars (Nord)*. - RN., 58 (1976) 7-14.
50. M. Bruwier, *Rond een tentoonstelling ; de toekomst van de industriële archeologie in België*. - TGB., 30 (1976) 77-79.

51. E. Cools en H. Thoen, *Gallo-Romeinse zoutwinning te Leffinge ?* - MBO., 6 (1975) 45-46.
52. Ph. Despriet, *Nederzetting uit de ijzertijd in Kortrijk* - LG., 18 (1976) 77-84, ill.
53. Ph. Despriet, *Wervikse Archeologica. I. Een gepolijst bijtje uit Wervik*. - VMSOCW, 9 (1974) 56-58.
54. Ph. Despriet, *Wervikse Archeologica. II. Gallo-Romeinse aarden beeldjes uit Wervik*. - VMSOCW, 10 (1975) 1-2, 29-38.
55. Ph. Despriet, *Wervikse Archeologica. III. Romeinse aardewerk uit Wervik*. - VMSOCW, 10 (1975) 3-4, 11-24.
56. G. Lefranc, *Vestiges de mottes féodales en Flandre intérieure*. - Villeneuve-d'Ascq ; Association pour la promotion de l'archéologie régionale, Ferme Saint-Sauveur, 59650-Villeneuve-d'Ascq ; z.d., 120 blz., krtn., ill.
57. P. Leman, *Informations archéologiques. Circonscription du Nord - Gallia*, 33 (1975) 267-290, ill.
58. P. Marsden, *A boat of the Roman period found at Bruges, Belgium in 1899 and related types*. - Nautical archeology, 5 (1976) 23-55.
59. F. Ozeel, *Un site carolingien : le «trou des Sarrasins» à Houdain-les-Bavai*. - RN., 58 (1976) 51-72.
60. M. Schrevel en M. Debersee, *Le puits gallo-romain de Beuvry-La-Forêt (Nord)*. - RN., 58 (1976) 25-38.
61. *Statistique archéologique du département du Nord. Arrondissements Dunkerque - Hazebrouck (Lille 1862-1863)*. Handzame, Familia et Patria, 1975, ca. 300 blz., krtn. (Frans-Vlaanderen, 4).
 Fac-similé-uitgave van de in 1862-63 gepubliceerde tekst in het «statistique archéologique du département du Nord» verschenen in «Bulletin de la commission historique du département du Nord» en van de gedeelten betreffende de arrondissementen Duinkerke en Hazebroek in : Mannier, E. *Etudes étymologiques, historiques et comparatives sur les noms des villes, bourgs et villages du département du Nord*. - Paris, 1862.
62. *Tabula Imperii Romani. Lutetia, Atuatica, Ulpia Noviomagus*. - Editée par R. Chevalier avec la collaboration de R. Agache e.a. Paris, A. et J. Picard, 1975, 225 blz., krt.
 Archeologisch repertorium van ongeveer 2500 nederzettingen uit de periode 50 V. - 450 N.C. Het betreft het Noorden van Frankrijk, Benelux en het Zuid-Oosten van Groot-Britannië.
63. H. Thoen, *Iron Age & Roman Salt-Making Sites on the Belgian Coast*. - *Salt. The study of an ancient industry. Report on the salt weekend held at the University of Essex*, 20, 21, 22 September 1974, z.p., Colchester Archaeological Group, 1975, 56-60, krt., ill. - overdruk in : *Westvlaamse Archeologica*, overdrukkenreeks uitgegeven door de Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen, I, z.p., 1975.
64. H. Thoen, *Het Land van Waas in de Romeinse Tijd*. - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België

- vzw., XLIII° Congres, Sint-Niklaas-Waas 1974, Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 56-65, krt., ill.
65. J. Trimpe Burger, *The islands of Zeeland and South Holland in Roman times*. - Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, 23 (1973) 135-148.
 66. A. Van Doorselaer, *Excavations at the XIVth century village of Roeselare (Sint-Margriete) (East Flanders, Belgium)*. - Brugge, De Tempel, 1974, 78 blz., ill. (Dissertationes archeologicae Gandenses, 15).
 67. J. Viérin, *Werpstenen uit de oude burcht van Kortrijk*. - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw., XLIII° Congres, Sint-Niklaas-Waas 1974, Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 113-116, krt., ill.
 68. *Westvlaamse archeologica. Overdrukkenreeks uitgegeven door de vereniging voor Oudheidkundig bodemonderzoek in West-Vlaanderen*. - Kortrijk, Vereniging voor oudheidkundig bodemonderzoek in West-Vlaanderen (1975), 1-
 69. A. Dawijndt, *Diernamen op de Westvlaamse herbergborden*. - JubBk., 32-43.
 70. A. Dawijndt, *Oude Herbergnamen uit de Westhoek (19e eeuw), Herkomst en betekenis*. VIII - BK., 17 (1975) 111-120.
Beginletters L en M.
 71. F. Debrabandere, *Een aanwinst voor de Nederlandse antroponymie*. - N., 7 (1975) 240-257.
Naar aanl. van W. Beele, *Studie van de Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwsrekeningen 1250-1400*. (Handzame), 1975, 2 delen.
 72. J. Geldhof, *Brugse huisnamen uit een XVe eeuwse renteboek*. - B., 76 (1975-1976) 161-165.
 73. M. Gysseling, *Comines et la toponymie préhistorique*. - MSHC., 5 (1975) 213-222, ill.
 - 73.b. M. Gysseling, *Dries*. - N., 7 (1975) 258-265.
 74. M. Gysseling, *Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie*. - N., 7 (1975) 1-6.
 75. J. Roelandt, *Wijtschate, de parochie «Huict et Quattre»*. - IK., 11 (1975) 103-104.
Naamvorming 2e helft XVIIe eeuw.
 76. M. Ryckaert, *Zeeuws-Vlaanderen in de Brugse huisnamen*. - Bijdragen tot de Geschiedenis van West Zeeuws-Vlaanderen, 2 (1975) 63-69.
 77. A. Ryserhove, *Driehonderd Beernemse plaatsnamen; zesde reeks*. JBB., 8 (1974/1975) 68-114, ill.
 78. A. Viaene, *Charolois, een moeilijke prinsennaam in Vlaanderen*. - B., 76 (1975-1976) 183-184.
 79. W. Beele, *Middelieperse persoonsnamen en de lexicografie van het Middelnederlands*. - N., 7 (1975) 82-126.
 80. B. Bijmens, *Binnen de taalgrens - Hoe staat het met het Nederlands in Frans-Vlaanderen?* - JubBK., 7-16.
 81. F. Debrabandere, *Oostendse Lapkoes*. - Taal en Tongval, 28 (1976) 64-66.
 82. M. De Certeau, D. Julia en J. Revel, *Une politique de la langue*.

- La Révolution française et les patois*. Paris, Gallimard, 1975, 320 blz.
83. A. Demedts, *Dialect en ABN in Frans-Vlaanderen*. - JubBK., 73-76.
84. M. Devos en H. Ryckeboer, *Het «Woordenboek van de Vlaamse dialecten», een terreinverkenning met voorproef*. - *Taal en Tongval*, 27 (1975) 131-167 en 28 (1976) 49-58.
85. C. Kilianus, *Etymologicum teutonicae sive dictionarium Teutonico-Latinum*. - *Handzame, Familia et Patria*, 1974, 768 blz.
- Facsimilé-uitgave van de in 1599 bij Plantin te Antwerpen gedrukte tekst.
86. J. Maes, *Verloren woorden uit het taalgebruik van de Zuidelijke Nederlanden*. - *OH.*, 30 (1976) 52-59.
87. C. Moeyaert, *De hedendaagse schrijftaal van de Westhoek in Frankrijk*. *Lexicon* - *JOE.*, (1976) 226-238, ill.
88. C. Moeyaert, *Snuffelend in oude en nieuwe boeken*. - *JubBK.*, 159-161.
- Betreft het Nederlands in Frans-Vlaanderen vroeger.
89. M. Nuyttens, *De weerslag van de Franse onderwijswetten op de achteruitgang van de volkstaal in Noord-Frankrijk in de 19de eeuw*. - *JOE.*, (1976) 137-148.
90. J. Roelandt, *Gediede*. - *VMSOCW.*, 8 (1973) 1-2, 21-24.
- Woord uit het juridisch vocabularium waarvan het bestaan in de 18de eeuw te Komen is bewezen.
91. J. Roelandt, *Hanze = overeenkomst*. - *VMSOCW.*, 8 (1973) 1-2, 17-19.
- Voorkomen van dit woord in die betekenis i.v.m. een bewoner van Wervik in de 15de eeuw.
92. J. Soete - F. Debrabandere, *De taal van het geld*. - *LG.*, 18 (1976) 35-50.
- Studie over Westvlaamse taalkunde.
93. A. Viaene, *Beyaert - Bayerd, een term uit het oude hospitaalwезen, 1323-1700*. - *B.*, 76 (1975-1976) 65-71.
- o.a. in het Brugse Sint-Janshospitaal.

4. Numismatiek, Sigillografie, Heraldiek en Iconografie.

94. J. Ghysens, *Méthode pour une meilleure connaissance de la monnaie en Flandre, Hainaut et Brabant au XIVe siècle*. - *Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw.*; XLIIIe Congres; Sint-Niklaas-Waas 1974; Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 528-532.
95. J. Ghysens, *Le monnayage d'argent en Flandre, Hainaut et Brabant au début de la guerre de cent ans*. - *RBNS.*, 120 (1974) 109-192.
96. J. Lippens, *Brugse attestmedailles uit de periode 1792-1892*. - *TN.*, 26 (1976) 14-19.
97. S. Scheers, *L'histoire des monnaies gauloises frappées sur le territoire de la Belgique actuelle*. - *CEN.*, 13 (1976) 21-28, ill.

98. W. Vanderpijpen, *Archieven betreffende de muntgeschiedenis en de numismatiek van de middeleeuwen en van de moderne tijden. - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw.; XLIIIe Congres, Sint-Niklaas-Waas 1974; Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 541-547.*
99. A. Van Keymeulen, *Een onuitgegeven variëteit van een Brugs stuk van 5 stuivers* - TN., 26 (1976) 76-77.
Betreft een in 1752 te Brugge geslagen stuk van 5 stuivers.
100. [M. Van de Catsyne], *De postmerken van de treinpostkantoren uit de proefperiode (1840-1850)*. [Oostende, Westvl. Filatel. Studiekring, 1975], 20 blz., krtn., ill. (Wefis-studie, 10).
101. G. Jansen, *Armoiries de familles de Dunkerque*. - AVD., 2 (1975) 1, 37-42, ill.
102. G. Jansen, *Armorial de Dunkerque*. - Handzame, Familia et Patria, 1974, VII-137 blz., ill.
103. J. Ballegeer, *Langs Brugse reien. Iconografische gids*. - Brugge, Raaklijn, 1976, 168 blz., ill.
104. W.P. Dezutter, *De iconografie van de straat- en marktzanger in Vlaanderen. Een voorstudie*. - Bond van de Westvlaamse Volkskundigen, Jaarboek I, Brugge, 1975, 107-110.
105. E. Van Hoenacker, *Het panoramisch gezicht op Kortrijk toegeschreven aan Joachim Beuckelaer*. - LG., 18 (1976) 297-299.

5. Genealogie, Biografie en Levensberichten.

106. R. Baert, *Uit de oude doos*. - BO., 16 (1976) 91-100, ill.
De familie Baert te Varsenare.
107. R. Berger, *Lambert d'Ardres et la famille de Fiennes*. - BSAM., 22 (1975) 315-330.
108. J. Beyen, *Genealogisch fragment Ocket (naar een stamboom in privébezit en getoetst aan de klappers op de parochieregisters van Oostende)*. - VS., 11 (1975) 609-613.
109. A. Camerlynck en M. Hardeman, *Onze Kwartierstaat: Jozef Camerlynck 1904-1976*. - VS., 12 (1976) 391-394, portr.
110. M. Catulle, *Robert du Bois, échevin de Courtrai en 1679, 1686, 1687. Sa famille*. - P., (1976) 7-8.
111. M. Catulle en X. de Ghellinck Vaernewyck, *Descendance de Chrétien du Bois (Dubois, Du Bois) échevin de Courtrai en 1610, 1612, et 1616*. - P., (1976) 9-12.
112. A. Deschrevel, *Naamlijst van de priesters-biechtvaders in het oude bisdom Ieper na het Concordaat*. - IK., 12 (1976) 1-4, ill.
113. R.L. Dewulf, *Huwelijkkontrakten (vervolg op V.S. 1975, blz. 432)*. - VS., 11 (1975) 551-556, 589-594; 12 (1976) 19-26, 373-380.
114. R.L. Dewulf, *Onze Kwartierstaat: Achiel Van Acker, Kamer-voorzitter 1898-1975*. - VS., 11 (1975) 475-481, portr.
115. R.L. Dewulf, *Onze kwartierstaat: Korno, de reus van Blankenberge 1872-1953*. - VS., 12 (1976) 139-142.
Cornelis-Frans Huys, visser.

116. R.L. Dewulf, *Onze Kwartierstaat : Vandenberghe Joseph, landbouwer-burgemeester 1914-1975*. - VS., 12 (1976) 307-310, portr.
117. R. Dewulf-Heus, *De staten van goed van de heerlijkheden Ten Hove, Hertsberge, den Houtschen, Steenbrugge en Gentbrugge*. Brugge, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1975, 83 blz.
118. R. Dewulf-Heus, *Staten van goed van de heerlijkheden Erckegem, Oostkamp en Rooden geseyt Nieuwenhove*. - MBO., 5 (1974) 78-88, 99-108, 116-124, 139-144 ; 6 (1975) 15-16, 32-36, 53-56, 67-72, 82-88, 99-104, 111-116, 137-140, 155-156 ; 7 (1976) 18-20, 31-32, 43-44, 58-60, 75-76, 88-92.
119. F. Duyvejonck, *Stamboom familie Duyvejonck*. Roeselare ; F. Duyvejonck, Koning Albert-I-laan, 21 ; 1975. 85 blz.
Familie uit de streek van Roeselare.
120. A. Franchoo, *De landbouwersfamilies Van Maele te Varsenare*. - BO., 16 (1976) 183-190, ill.
121. A.R. Goussey, *De molenaarsfamilies Govaert en Lefèvre en hun molens te Lampernisse, Mannekenvere, Avekapelle en Veurne*. - JubBk., 148-151.
122. *Clapper op de «parckemynen index» van de Kortrijkse weeskamer. Deel II. Kasselrij Kortrijk*. - Opgemaakt onder de leiding van R. Vancraeynest. Oostende, V.V.F. Oostende-Kuststreek, 1976, II-423 blz.
123. L. Lindemans, *Het geslacht Thuysbaert*. - VS., 12 (1976) 42-50, 69-72.
124. A. Preneel, *Doodhalmen en staten van goed van Passendale*. - VS., 12 (1976) 93-96, 131-138, 311-315, 409-412.
125. J. Roelandt, *Sterfhuysinventarissen uit het notarieel archief Marc-Jean Gommers, Komen (1711-1716)*. - VS., 11 (1975) 461-468 ; 12 (1976) 33-41, 97-102, 159-164, 297-302, 413-418.
126. J. Roelandt, *Wervikse voorouders rond de eeuwwisseling «1400»*. VMSOCW, 10 (1975) 3-4, 27-80.
127. A.T. van Biervliet, *Onze Kwartierstaat : Dom Modest van Assche, abt der Sint-Pietersabdij van Steenbrugge (Erembodegem 1891 - Brugge 1945)*. - VS., 11 (1975) 531-536, portr.
128. G. van der Ghinste, *Notes généalogiques sur la famille Calloigne à Bruges et sa descendance*. - MGN., 30 (1975) 285-399, portr.
129. P. Vandewalle, *Belastingsbetalers in de kasselrij Veurne, 1750-1795*. - Oostende, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1975, V-201 blz.
130. J. Vandromme, *Zestiende eeuwse doodsrekeningen te Izegem*. - VS., 11 (1975) 653-669.
131. W. van Hille, *Addenda et Corrigenda. En lisant van Dycke*. - MGN., 31 (1976) 168-180.
132. W. van Hille, *Familles de Westflandre, 3 ; Généalogies Lebbe, Rouseré, Donche, Peel*. Brugge, Tablettes des Flandres, 1975, 400 blz. (Tablettes des Flandres : documents 7).
Families uit de streek van Poperinge.
133. A. Vanmarcke, *Huwelijkskontrakten te Menen (vervolg op V.S. 1975 blz. 385)*. - VS., 11 (1975) 525-530, 571-578 ; 12 (1976) 439-444.

134. C. Viaene, *De stam Viaene ; de afstammelingen van Carolus Viaene 1687-1738 en Martina Goddyn 1689-1773*. [Koekelare], 1976, 222 blz., ill.
135. *Vlaams Kwartierstatenboek ; deel II*. - Handzame, Familia et Patria, 1975, 100-22 blz. (Vlaamse vereniging voor familiekunde).
Tweede deel in de reeks. Bevat 100 kwartierstaten.
136. R. Lagrain, *De moeder van Guido Gezelle Monica Devriese, 1804-1875*. - Tielt, 1975, 172 blz.
137. J.P. Renier, *Jozef Roelandt, ereburger van de stad Wervik*. - VMSOCW, 9 (1974) 59-67.
Bio-bibliografie van de geschiedschrijver van Wervik.
138. J. Roelandt, *Wouter van Wervik*. - VMSOCW, 8 (1973) 1-2, 7-11.
139. H. Verleyen, *James Ensor ; een levensschets*. - Torhout ; H. Verleyen, Vredelaan, 19 ; 1974, 33 blz., ill.
140. E. Verstraete en D. Van Steenkiste-Reidt, *Eugeen Vansteenkiste*. Ieper ; D. Vansteenkiste-Reidt, De Haernestraat, 8 ; 1976, 196 blz., ill.
Schilder.
141. R. Verschuere, *Hugo Verriest, de pastoor van te lände*. - Oude-naarde, Sanderus, 1975, 231 blz., ill.
142. A. de Schieter de Lophem, *In memoriam. Le baron Karl van Caloen*. - Bulletin de l'Association de la Noblesse du Royaume de Belgique, (1975) 124, 237-240.
143. P. Lefrancq, *Un bâtisseur à l'esprit novateur : Jean Tabari évêque de Thérouanne 1384-1403*. - AVD., 2 (1975) 1, 27-33.
144. J. Messiaen, *Jacques Colaert corsaire dunkerquois, amiral flamand 1584-1637*. - AVD., 2 (1975) 1, 51-59.
145. M. Messiaen, *Hendrik Geeraert, held van de IJzer 50 jaar geleden overleden (1863-1925)*. - BK., 17 (1975) 127-138, ill.
146. A. Pollet, *Eigen belevenissen : herinneringen aan de oorlog 1914-1918 ; deel 3*. - Gistel ; A. Pollet, Molenstraat, 34 ; 1976, 48 blz., ill. [vervolg van nr. 144 van de Boekenschouw - Handelingen 112 (1975)].
147. J. Roelandt, *Nog over Petronella De Fever (1551)*. - VMSOCW, 8 (1973) 1-2, 38-39.
Priorin van het hospitaal van Wervik.
148. A. Ryserhove, *In memoriam Z.E.H. Joseph-Antoine Raes*. - JBB., 8 (1974-1975) 7-8, ill.
149. R.C. Van Caenegem, *In memoriam Prof. Dr. H. Van Werveke (1898-1974)*. - BGN., 90 (1975) 80-83.
150. J. Van den Heuvel, *De geschiedschrijver van Knokke : Pastoor Julius Opdedrinck (1851-1921)*. - Cnoc is ier, (1976) 8, 27-35.
151. A. Vandromme, *Figuren van bij ons : François Ameye, 5e burgemeester van Izegem sinds 1830*. - TM., 16 (1976) 1/2, ill.

6. Volkskunde.

152. A. Bonneze, *Een en ander over karren in de Westhoek*. - BK., 18 (1976) 3-30, ill.
153. A. Bonneze, *Uit ons Westvlaams volkskundig patrimonium ; schuurinschriften*. - JubBK., 17-31, ill.

154. W.L. Braeckman, *Laat-zeventiende-eeuwse liederen van de West-vlaamse pastoor Jongheryx*. - VK., 77 (1976) 1-14.
155. R. Braem, *La Symphonie «L'Espérance» (Comines-France) fêtera ses 50 ans en 1976*. - MSHC., 5 (1975) 511-528.
156. M. Cafmeyer, *Ik kom van Kanegem*. - Bond van Westvlaamse Volkskundigen, Jaarboek I, Brugge, 1975, 113-136, ill.
Het dagelijks leven bij het begin van deze eeuw.
157. M. Cafmeyer, *Vlazele bij het IJzerfront*. - B., 76 (1975-1976) 73-80, 154-160.
Dagelijks leven te Vladslo in het begin van de eeuw.
158. E. de Coussemaker, *Chants populaires des Flamands de France*. - Kemmel-Steenvoorde, Werkgroep Malegijs, 1976, 452 blz.
Anastatische herdruk van de uitgave van 1856.
159. M. De Man - Verbeeck, *De Vlaamse kinderprenten met voorstellingen van kinderspelen*. - VK., 76 (1975) 111 e.v.
160. H. Demarest, *De Maatschappij Gaaibolders onder kenspreuk «de Eendragt» gevestigd in d'estaminet Hof van Plaisance te Brugge*. - Bond van Westvlaamse Volkskundigen, Jaarboek I, Brugge, 1975, 137-169.
161. C. Devyt, *Onze windmolens in 1974*. - B., 75 (1974) 413-414.
Jaarlijks verslag over de Westvlaamse windmolens.
162. A. Dewitte, *Culinaire combinaties van de deken Mark Laurijn, Brugge 1531-33*. - B., 76 (1975-1976) 182-183.
163. W.P. Dezutter en M. Goetinck, *De verering van de H. Eligius, de H. Jozef en de Vier Gekroonden*. - Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 97-109, ill.
Onder andere bij de Brugse ambachten.
164. W.P. Dezutter en M. Goetinck, *Verhalende en iconografische bronnen en hun belang voor de studie van de bouwambachten*. - Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 119-134, ill.
Met hoofdzakelijk Brugse voorbeelden.
165. W.P. Dezutter en M. Goetinck, *Volksgebruiken bij het bouwen*. Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 143-147.
In Vlaanderen.
166. O. Dittrich, *Sankt Aldegundis, eine Heilige der Franken. Sainte Aldegonde, une sainte des Francs*. Kevelaer, Verlag Butzen & Berker, 1976, 220 blz.
Edition bilingue allemande et française ; relevé des lieux de culte notamment en Belgique : 26 églises.
167. J.H. Geens, *Het Vlaamse dansarchief*. - VK., 76 (1975) 39 e.v.
168. J. Geldhof, *Publieke veiling van de stoeldraaijerij Herman Huuskens, Brugge 16 augustus 1666*. - Bond van Westvlaamse Volkskundigen, Jaarboek I, Brugge, 1975, 171-176.
169. A.G. Homblé, *Brugge : een proctoloog uit de XIVe eeuw op een uithangbord van een apotheek in Gruuthuse*. - OZ., 51 (1976) 19-21.
170. A.G. Homblé G.C.S.J., *Het uithangbord van een chirurgyn uit de XIVe eeuw in Gruuthuse*. - B., 75 (1974) 411-412.

171. N. Huyghebaert O.S.B., *Het mirakuleus beeld van O.L. Vrouw ter Nieuwe Plant, Roesbrugge-leper*. - B., 76 (1975-1976) 15-22.
172. J. Landuyt, *Lattenklieverij te Beernem*. - JBB., 8 (1974/1975) 63-67, ill.
173. J. Lepage, *Ex-voto marins*. - AVD., 2 (1975) 1, 61-68, ill.
Methodologisch artikel, met vb. uit Duinkerke.
174. A. Lowyck e.a., *Kantsprokkelingen*. - CH., 29 (1975) 8-12, ill.
175. A. Lowyck, A. Deschrevel, A. Stroobants, e.a., *Smeedwerk*. - OH., 30 (1976) 133-137, ill.
Aanvulling op OH., 29 (1975) 48-102 (zie vorige Boekenschouw, n° 168).
176. A. Lowyck, *Het moordlied in de westhoek der Nederlanden-in-Frankrijk tot 1860*. - Bond van de Westvlaamse Volkskundigen, Jaarboek I, Brugge, 1975, 17-106.
177. O. Luyckx, *Huwelijksgedicht uit 1908*. - BK., 18 (1976) 6-7, ill.
Rooryck uit Hoogstade.
178. E. Morel, *Een vergeten volksfiguur uit de Westhoek. Henri Depuydt, bakker, schrijver, houtbewerker en dichter te Elverdinge*. - IK., 11 (1975) 123-126.
179. E. Neylants, *Ferdinand Morael van Nieuwpoort. Zijn autobiografisch lied van 1865*. - B., 76 (1975-1976) 169-172.
180. K.C. Peeters, *Eigen aard; overzicht van het Vlaamse volksleven; met voorwoord van J. Gessler; illustraties van H. Lievens; 4de uitgave*. Antwerpen, De Vlijt, 1975, 457 blz., ill.
181. J. Roelandt, *De zoete legende van Mesen, van Wervik en van... overal*. - VMSOCW., 10 (1975) 3-4, 2-6.
Betreffende de legende van de stichting van de abdij van Mesen.
182. E. Slos, *De wagenmaker*. - JBB., 8 (1974/1975) 9-14, ill.
183. J. Soete en F. Debrabandere, *Volkse heiligen*. - LG., 18 (1976) 281-296, ill.
184. H. Stalpaert, *Brugse devotieprenten van Onze-Lieve-Vrouw*. - Brugge, Heemkundige Kring Mautits Van Coppenolle, 1976, 256 blz., ill.
185. H. Stalpaert, *Liefde en huwelijk in twee Westvlaamse gelegenheidsliederen*. - Bond van Westvlaamse Volkskundigen, Jaarboek I, Brugge, 1975, 177-184.
186. S. Top, *Bakelandt in de geschiedenis en de volkskunde*. - Bond van de Westvlaamse Volkskundigen, Jaarboek I, Brugge, 1975, 7-15.
187. S. Top, *De historische context van Gust Lamerants «Vlaamsche wondervertellingen uit Fransch-Vlaanderen»*. - VK., 77 (1976) 30-51.
188. B. Tuybaerts-Vertommen, *Brugse legenden*. - MBO., 6 (1975) 12-14, 30-31, 51-52, 65-66, 81, 97-98, 110-111, 135-136, 153-154; 7 (1976) 17, 29-30, 41-42, 57, 74-75, 88, ill.
O.a. Heer Halewijn, het Minnewater, 't Beertje van de Loge, de draak van Male, de gouden kroontjes van het stadhuis, O.L. Vrouw met de inktpot, de Brugse zwanen...
189. K. Van den Bergh, *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden*. Brussel, Aurelia Books, 1975, 82 blz. (Aurelia folklorica, 2).

190. J. Van den Heuvel, *Heiligenverering en volksdevoties in het Sint-Janshospitaal*. [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 195-215, ill.
191. R. Van der Linden, *Hondenslager, kerkbaljuw en suisse*. - VK, 76 (1975) 125 e.v.
192. R. Van der Linden, *Volkskunde in de stad*. - LG., 18 (1976), 51-70, ill.
Heeft vooral betrekking op Kortrijk.
193. L. Vanheule, *Pette Blaevoet vertelt*. - Leisele, Heemkring Bachten de Kupe, 1975, 208 blz., ill. (Heembibliotheek Bachten de Kupe, 9).
194. L. Vanheule, *Van Trouwen, Trouwringen en nog wat*. V - BK., 17 (1975) 99-110, ill.
195. A. Viaene, *De legende van de drie levenden en de drie doden in beeld en in de Vlaamse processiespelen, 1400-1820*. - B., 76 (1975-1976) 101-105, ill.
196. A. Viaene, *De onvolbrachte bedevaart naar Compostella. Naloop van Pierken Zandvoyle van Cassel*. - B., 76 (1975-1976) 173-176.
197. G. Vlieghe-Steps, *Uit de culinaire vergeethoek : oorlogsbereidingen*. - B., 76 (1975-1976) 52-54.

II. ALGEMENE GESCHIEDENIS.

1. Geschiedenis van Vlaanderen.

198. H. Anrys, *Congé pour mourir (les belges dans la Royal Navy)*. Avec préface de J.P.L. Van Dyck. Brussel, P. De Meyere, 1975.
199. J. Bartier, *Karl der Kühne*. Genf, Weber, 1976, 300 blz., ill.
200. A.P. Broekmans, *Over de IJzer naar Gent. Het Belgische bevrijdingsoffensief van 28 september tot 11 november 1918*. - 14-18 de eerste wereldoorlog, Amsterdam, Amsterdam Boek, 1976, 1482-1487, ill.
201. C. Bronne, *l'Amalgame ou la Belgique de 1814 à 1830*. - Bruxelles, P. Legrain, 1975, 408 blz., ill.
202. R.E.B. Coombs, *Before endeavours fade. A guide to the battlefields of the first world war*. London, 1976, 136 blz.
Concerne notamment les sites de la première guerre mondiale en Flandre.
203. J. Dams, *Michel Jacobsen et la flotte de Flandre de 1621 à 1632*. - AVD., 2 (1975) 1, 43-49, ill.
204. *Albert De Clerck gedenkboek*. - Tielt, Lannoo, 1975, 142 blz., ill.
Westvlaams politicus.
205. J. de Launay, *Hitler en Belgique (Aardooie, Beselare, Brûly, Bruxelles, Comines, Evere, Geluwe, Geluveld, Langemark, Louvain, Messines, Ploegsteert, Poperinge, Roulers, Wervik, Wevelgem, Wytshate, Ypres, Yvoir)*. Bruxelles, Edition Byblos, 1975, 157 blz.
206. J. Delmelle, *Slagvelden van België ; geïllustreerd met 29 foto's, kaarten en platen*. Nederlandse tekst : Johanna Jove. Brussel, Rossel, 1976, 118 blz., ill.

207. P. De Saint-Hilaire, *Raadselachtig Vlaanderen*; geïllustreerd met 33 foto's; Nederlandse tekst: Stefaan Renard. Brussel, Rossel, 1975, 175 blz., ill. (Reeks «Nieuwe gidsen», 7).
208. H. De Schepper en G. Parker. - *The formation of government policy in the catholic Netherlands under the Archdukes, 1596-1621* EHR., 91 (1976) 241-254.
209. M. De Vroede, *Geknecht Land. Het Duitse regime in het bezette deel van België - 14-18 de eerste wereldoorlog*, Amsterdam, Amsterdam Boek, 1975, 726-731, ill.
210. *De Franse Nederlanden. Jaarboek uitgegeven door de stichting Ons Erfdeel* vzw. 1976. Rekkem, Ons Erfdeel, 1976, 8°, 256 blz., ill.
211. W. Gaunt, *Cités flamandes, Bruges, Gand, Anvers, leur histoire et leur art*. Paris, Albin Michel, 1973, 160 blz., ill., krt.
212. P. Geyl, *P. Geyl en Vlaanderen; deel 3: Brieven en notities. 1933-1966; uit het archief van prof. Dr. P. Geyl*. - Uitgegeven door P. van Hees en A.W. Willemsen. Antwerpen, De Nederlandse boekhandel, 1975, 596 blz. (Mens en tijd).
213. J. Goossenaerts, *Vlaanderen; somber verleden, hoopvol heden, heerlijke toekomst*. Gent; J. Goossenaerts, Hofstraat, 173; 1975, 32 blz.
214. M. Gysseling, *Ontstaan en verschuiving van de taalgrens in Noord-Frankrijk*. - JOE, (1976) 70-85, ill.
215. *Histoire des Pays-Bas français: Flandre, Artois, Hainaut, Boulonnais, Cambrésis*. Toulouse, Privat, 1972-74, 2 dln., 582 blz. + 422 pln., ill. (Univers de la France et des pays francophones: série Histoire des provinces).
216. H.P. Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*; 4de druk. Antwerpen, Het Spectrum, 1974. (Prisma compendia, C19).
217. H.P. Jansen, *Kalendarium; geschiedenis van de lage landen in jaartallen*; 2de druk. Antwerpen, Het Spectrum, 1974. (Prisma, 1469).
218. E.H. Kossmann, *De lage landen, 1780-1940; anderhalve eeuw Nederland en België*. Brussel, Elsevier, 1976, 618 blz.
219. G. Kurth, *La frontière linguistique en Belgique et dans le nord de la France*. Bruxelles, Culture et civilisation, 1974, 2 dln., 588 + 155 blz.
- Anastatische herdruk van de uitgave van 1896.
220. K. Kwiet, *Ludendorff in de aanval. Het Duitse voorjaarsoffensief in 1918 en Fochs benoeming tot geallieerd opperbevelhebber van het Westelijk front*. - 14-18 de eerste wereldoorlog, Amsterdam, Amsterdam Boek, 1976, 1259-1265, ill.
221. M. Lerecouvreur, *Gas aan de IJzer. De tweede slag om Ieper (22 april - 27 mei 1915)*. - 14-18 de eerste wereldoorlog, Amsterdam, Amsterdam Boek, 1975, 462-465, ill.
222. W. Paravicini, *Guy de Brimeu. Der Burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl der Kühnen*. Bonn, 1976, 807 blz.
223. G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659; the logistics of Spanish victory and defeat in the Low*

- Countries wars.* Cambridge, University Press, 1972, XVIII-307 blz., ill. (Cambridge studies in early modern history).
224. R. Phimpot, *Maximilien I and England 1477-1509.* London, 1975, 254 blz.
225. S.P. Pistono, *Henry IV and the Vier leden : Conflict in Anglo-Flemish Relations, 1402-1403.* - BTFG., 54 (1976) 458-473.
226. H. Platelle, *Le problème du scandale. Les nouvelles modes masculines aux XIe et XIIe s.* - BTFG., 53 (1975) 1071-1096.
 Concerne surtout la Normandie et la Flandre.
227. *Schelde, Leie, Noordzee.* - Antwerpen, J.E. Buschmann, 1975, 92 blz., ill. (Flandria illustrata, 11).
228. L. Schepens, *Achter de IJzer. De belgen in het niet-bezette deel van hun land en in den vreemde - 14-18, de eerste wereldoorlog,* Amsterdam, Amsterdam Boek, 1975, 732-735, ill.
229. E. Schraepfer, *Wedloop met de tijd. Strategie en tactiek van Ludeendorff aan de vooravond van het voorjaarsoffensief 1918 - 14-18 de eerste wereldoorlog,* Amsterdam, Amsterdam Boek, 1976, 1254-1258, ill.
230. *Twintig eeuwen Vlaanderen.* Hasselt, Heideland-Orbis, 1972-, ill.
1. R. Van Roosbroeck, *Geschiedenis van Vlaanderen, I. Van de vroegste tijden tot en met de Bourgondische tijd.* Verantwoording namens de hoofdredacteur door Max Lamberty. 1972, 414 blz.
 2. R. Van Roosbroeck, *Geschiedenis van Vlaanderen, II. Van de Habsburgse tot en met de Oostenrijkse tijd.* 1972, 417 blz.
 3. R. Van Roosbroeck, *Geschiedenis van Vlaanderen, III. Van de Franse tijd tot 1940.* 1973, 393 blz.
 5. A.W. Willemsen, *De Vlaamse beweging, II. Van 1914 tot 1940,* 1970, 427 blz.
 10. *Kunst en wetenschap. I. Letterkunde* door Bernard Frans Van Vlierden. *Toneel* door Carlos Tindemans. *Muziek* door Frans Van den Brecht en Albert Vander Linden. *Concertleven* door Johan Cosaert. *Opera* door Renaat Verbruggen. *Dans en ballet* door Piet Deses. *Creatieve fotografie* door Karel van Deuren. *Film* door Joz. Van Liempt. 1973, 425 blz.
 12. *Kunst en wetenschap, III. Wetenschap ;* redactie en inleiding door Marcel A. Nauwelaerts ; *de middeleeuwen* door Albert Derolez ; *de renaissance- en humanistische periode* door Marcel A. Nauwelaerts ; *de zeventiende en achttiende eeuw* door Roger A. Blondeau ; *de negentiende en twintigste eeuw* door Roger A. Blondeau. 1974, 408 blz.
 13. *Vlaamse figuren, I.* 1976, 454 blz.
 14. *Vlaamse figuren, II.* 1976, 451 blz.
231. M. Van den Wijngaert, *Het beleid van het Comité van de secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting, 1940-1944.* Brussel, Paleis der Academiën, 1975, XLVI-326 blz. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren, 79, jrg. 37).

232. F. Van der Elst, *20 jaar Volksunie ; 1954-1974 ; een beknopt overzicht van de wording, de stichting en de geschiedenis van de Vlaams-nationale partij*. Brussel, Volksunie, 1975, ill.
233. K. Van Deuren, *Dit Vlaanderen heb ik hartelijk lief ; ons land zoals het eertijds was*. - Tielt, Lannoo, 1975, 184 blz., ill.
234. P. Van Peteghem, *Vlaanderen in 1576 : revolutionair of reactionair*. - TG., 89 (1976) 335-357.
235. A. Viaene, *Frans II, Keizer der Romeinen als laatste graaf van Vlaanderen*. - B., 76 (1975-1976) 5-14, ill.
236. *Vlaanderens roem*. Brussel, Elsevier Sequoia, 1975, 432 blz., ill.
237. *Vlamingen aan het Oostfront*. Antwerpen, Etnika, 1973-75, 2 dln, 245 + 277 blz.
238. *West-Vlaanderen. De provincie vroeger en nu*. Brussel, Gemeentekrediet van België, 1976, 95 blz., krtn, ill.

2. Plaatselijke Geschiedenis.

239. *Jubileumuitgave Bachten de Kupe, 15 jaar*. Leisele, Heemkring Bachten de Kupe, 1974, 284 blz.
240. G. Renoy, *Les bains de mer au temps des maillots rayés*. Brussel, Rossel, [1976], 111 blz., ill. (Guides rétro).
241. A. Ryserhove, *Gemeenten van het arrondissement Eeklo in Beeld*. Handzame, Familia et Patria, 1976, 352 blz., ill.
242. G.F. Tanghe, *Parochieboeken. Handzame, Familia et Patria, 1975-*
 Anastatische herdrukken
 II. Parochieboek van Assebroek, Jabbeke, Sint-Andries, Sint-Kruis, Sint-Michiels. 1975.
 Bevat :
 — Beschrijving van Assebrouck. Rousselaere, D. Vanhee, 1856, 34 blz.
 — Parochieboek of beschrijving van Jabbeke. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, 1860, 113 blz.
 — Beschrijving van Sint-Andries. Brugge, De Schrijver - Van Haecke, 1857, 43 blz.
 — Beschrijving van Sint-Kruis. Brugge, De Schrijver-Van Haecke, z.j., 98 blz.
 — Parochieboek of beschrijving van Sint-Michiels. Brugge, De Scheemaecker-Van Windekens, z.j., 39 blz.
- IV. Parochieboek van Beernem, Damme, Sijseele, Lapscheure. 1975.
 Bevat :
 — Parochieboek of historie van Beernem. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, z.j., 105 blz.
 — Parochieboek van Damme, met een schetsje van Houcke en Meunikenreede. Brugge, De Schrijver-Van Haecke, z.j., 217 blz.
 — Beschrijving van Sysseele. Brugge, De Schrijver-Van Haecke, 1858, 43 blz.
 — Beschrijving van Lapscheure. Rousselaere, David Vanhee, 1857, 36 blz.

V. Parochieboek van Ruisselede en Meulebeke. 1975 :

Bevat :

- Parochieboek of beschrijving van Ruisselede. Brugge, De Scheemaecker-Van Windekens, 1861, 138 blz.
- Parochieboek of beschrijving van Meulebeke. Brugge. De Scheemaecker-Van Windekens, z.j., 151 blz.

VI. Parochieboek van Marialoop, Oostroosbeke. 1976.

Bevat :

- Parochieboek of beschrijving van Marialoop gevolgd door eene lofrede van O.L.V., patroones van de kerk. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, 1861, 64 blz.
- Parochieboek van Oostroosbeke. Brugge, De Schrijver - Van Haecke, 1874, 218 blz.

VII. Parochieboek van Leke, Lombardzijde, Middelkerke, Oudenburg, Bekegem, Ettelgem, Roksem, Westkerke, Zerkegem. 1976.

Bevat :

- Parochieboek of beschrijving van Leke. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, z.j., 65 blz.
- Parochieboek of beschrijving van Lombardzijde. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, 1866, 47 blz.
- Beschrijving van Middelkerke voortyds genoemd Middelkerke-ter-Streep, gevolgd door het leven van den heiligen Willebrordus, patroon der zelfde parochie. Rous-selaere, David Vanhee, 1857, 40 blz.
- Beschrijving van Oudenburg. (Brugge), De Schrijver - Van Haecke, z.j., 84 blz.

Bevat vervolgens nog enkele in offset gedrukte teksten overgenomen uit Standaerd van Vlaenderen :

- Bekeghem (Uit Standaerd van Vlaenderen 17-6-1851).
- Ettelghem (Uit Standaerd van Vlaenderen 5-7-1851).
- Roxem (Uit Standaerd van Vlaenderen 19-6-1851).
- Westkerke (Uit Standaerd van Vlaenderen 14-6-1851).
- Zerkeghem (Uit Standaerd van Vlaenderen 15-7-1851).

VIII. Parochieboek van Ichtegem, Couckelaere, Wercken, Bouvenkercke, Clercken, Thourout. 1975.

Bevat :

- Parochieboek of beschrijving van Ichtegem. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, 1863, 109 blz.
- Leven van den H. Martinus, bisscop van Tours en patroon van Couckelaere, gevolgd door de beschrijving dezer parochie. Brugge, De Schrijver - Van Haecke, 1858, 209 blz.
- Parochieboek of beschrijving van Wercken. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, 1861, 64 blz.

Bevat vervolgens nog enkele in offset gedrukte teksten overgenomen uit Standaerd van Vlaenderen :

- Bovekerke (eertyds Bouvenkercke) (Uit Standaerd van Vlaenderen 26-6-1851).
- Clercken (Uit Standaerd van Vlaenderen 17-7-1851).
- Thourout (Uit Standaerd van Vlaenderen 12-8-1851 ; 14-8-1851 ; 19-8-1851).

- XI. Parochieboek van Ardooië, Kachtem, Moorslede, Oostnieuwkerke, Winkel-St. Elooi, Oekene, Rumbeke, Rolleghem-Kappelle. 1975.

Bevat :

- Beschryving van Ardooië. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, z.j., 64 blz.
- Parochieboek of beschryving van Kachtem. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, z.j., 79 blz.
- Parochieboek of beschryving van Moorslede, gevolgd door het leven van den H. Martinus, patroon dezer parochie. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, z.j., 96 blz.
- Beschryving van Oostnieuwkerke. Rousselaere, D. Vanhee, 1857, 21 blz.
- Parochieboek van Winkel-St.-Elooi. Brugge, De Scheemaecker - Van Windekens, 1875, 103 blz.
- Beschryving van Ouckene. Z.pl., uitg. en j., 24 blz.
- Beschryving der parochie Rumbeke, door eenen kanonik van 't kapittel van Brugge. Rousselaere, David Vanhee, 1852, 51 blz.

In offsetdruk is een tekst bijgevoegd uit de 19de eeuw met als titel : Rolleghemcapelle. Er is geen bronvermelding.

- XII. Parochieboek van Iseghem, Emelgem. 1975.

Bevat :

- Parochieboek van Iseghem, gevolgd door de levensbeschryving des Heiligen Hilonius, patroon, eersten apostel en paster dezer plaats. Brugge, wed. De Schrijver - Van Haecke, 1862-1863, 532 blz., ill.
 - Emelgem.
Het betreft de anastatische herdruk van een tekst van 2 blz. opgesteld op 18 juli 1856.
243. F. T'Sas, *La batterie Tirpitz au littoral belge*. - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw., XLIIIe Congres, Sint-Niklaas-Waas 1974, Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 447-449.
Tijdens de eerste Wereldoorlog.
244. L. Vanheule, *De schuttersgilden in de Westhoek*. - JubBK., 197-255, ill.
245. L. Stockman, *De pachthoven van de Jezüieten te Aalter*. - AM., 26 (1975) 158-175, krt., ill.
246. W.P. Dezutter en M. Ryckaert, *Een stedelijk bouwvoorschrift uit 1232 tegen brandgevaar (Aardenburg en Brugge)*. - Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 59-68.
247. R. Willemsen, *Bieroliet in mineur (1589-1604)*. - Bijdragen tot de Geschiedenis van West Zeeuws-Vlaanderen, 2 (1975) 35-46, krt.
248. J. Ballegeer, *Langs Brugse beelden*. Brugge, Raaklijn, 1976, 160 blz.
249. *Brugge*. - Inleiding en bloemlezing van Fernand Bonneure. Brugge, Raaklijn, 1974, 230 blz., ill.
250. L. Constandt en J.P. Esther, *Wettelijke bescherming van monumenten te Brugge*. - MBO., 5 (1974) 28-32, 36-41.

251. H. Demarest, *Uit 't Brugse buurschap van Bertje en Huzaar*. - GiK., 14 (1976) 4, 3-37.
252. L. Devliegher, *Les maisons à Bruges ; inventaire descriptif*. Tielt, Lannoo, 1976, 2 dln., 492 + 384 blz., ill.
253. J. Geldhof, *Nalatenschap van Joos Keriool, broeder in het St. Juliaansgasthuis, Brugge 1412*. - B., 76 (1975-1976) 116-118.
254. J. Noterdaeme, *De vroegste geschiedenis van Brugge*. - HEm., 112 (1976), 171-204.
2de deel ; 1ste deel zie : Boekenschouw, HEm, 111, (1975), nr. 248.
255. [J. Penninck], *De Sint-Salvatorskerk te Brugge*. - MBO., 7 (1976) 55-56, 71-73, 84-87, ill.
256. *Provinciaal Hof te Brugge*. Brugge, Provinciebestuur, 1976, 85 blz., ill.
257. M. Ryckaert, *Ambachtshuizen te Brugge. De huizen van de timmerlieden, de metselaars, de tegeldeckers en de kapel van de smeden*. - Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 37-57, ill.
258. M. Ryckaert, *Brugge's ontstaan en vroegste geschiedenis : nog steeds een vraagstuk*. - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw., XLIIIe Congres, Sint-Niklaas-Waas 1974, Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 103-106.
259. M. Ryckaert, *Enkele data in verband met de geschiedenis van Brugge en van het Sint-Janshospitaal*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 15-24.
260. M. Ryckaert, *De omvang van de «grote brand» te Brugge in 1415*. - B., 76 (1975-1976) 23-29, krt.
261. P. Vanden Abeele en W. Baes, *Brugge, levende stad ; fotoboek*. Brugge, Orion, 1975, 244 blz., ill.
262. D. Van den Auweele, *Een Brugse strafbedevaart naar St.-Jacob te Compostella (1294)*. - HEm., 112 (1975) 359-368.
263. A. Vandewalle, *De molens te Brugge in 1778*. - B., 76 (1975-1976) 90-92.
264. A. Van Zuylen van Nyevelt, *Episodes de la vie des ducs de Bourgogne à Bruges*. Brugge, Cayman-Seynave, 1975, 310 blz., ill.
265. A. Viaene, *Een Brugse meester-schrijnwerker bekend in Schotland, 1441*. - B., 76 (1975-1976) 61-62.
266. A. Viaene, *Een «covent van ghewillighe aermen» in Brugge 1348*. - B., 75 (1974) 407-410.
267. A. Viaene, *Vijf eeuwen ontmoeting met het Sint-Janshospitaal*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 225-245. ill.
268. A. Viaene en B. Janssens de Bisthoven, *Het Heilig Bloed te Brugge. Le Saint Sang à Bruges. Procession of the Holy Blood. Die Reliquie vom Heiligen Blut*. Brugge, Schoonbaert, 1976, 154 blz., ill.
269. C. Vlaemynck, *De Meidagen van 1940*. Brugge, 1976.
Bewerkte overdruk uit het «Brugsch Handelsblad».
270. B. Windels-Arickx, *Huizen in de Steenstraat te Brugge (de nrs. 11-13-15-17-19)*. - BO., 16 (1976) 143-182, ill.

271. H. Zantkuyl, *Brugge-Amsterdam*. - B., 76 (1975-1976) 31-34.
Gelijkenissen en verschillen op gebied van geschiedenis en gebouwenpatrimonium.
272. R. Merlier, *De landelijke bebouwing in de Sint-Pieters-heerlijkheid door de eeuwen heen in Desselgem, Beveren-Leie, Deerlijk en Wa-regem*. Beveren-Leie, 1976 (licentiaatsverhandeling kunstgeschiedenis en oudheidkunde).
273. P. Lefrancq, *Le célèbre hôtel-Dieu de Beaune fondé par une religieuse originaire de Deûlémont ?* - MSHC, 5 (1975) 241-250.
274. L. Van Acker, *De oude Drievaldigheidsconfrerie van Diksmuide*. - B., 76 (1975-1976) 106-112.
275. W. Van Hille, *Twee documenten over de Liberale Partij te Diksmuide*. - BK., 18 (1976) 19-23, ill ; 45-47.
Banket in 1863 en redevoering in 1866.
276. P. Mommerency, *Zo is Doomerke. Een historisch overzicht samen met het ontstaan en de groei van de parochie*. Oostkamp, Heemkring Zuid-Bulskampveld, 1976, 79 blz., ill.
277. A. Cabantous, *Les Gens de Mer de Dunkerque (1695-1724) d'après les dénombrements* - AVD., 2 (1975) 1, 27-39.
278. J. Messiaen, *Le Pilotage de Dunkerque. Quatre siècles de services*. - AVD., 2 (1975) 1, 41-61, ill.
Het historisch gedeelte is eerder vluchtig.
279. M. Millon, *Nouvelles légendes de l'histoire de Dunkerque et de la Flandre maritime française*. Mulhouse, 1975, 234 blz., ill.
280. A. Lava, *De laatste bedrijfsmolen draait nog te Eggewaartskapelle*. - JubBK., 156-158, ill.
281. D. Callewaert, *Gistel : twee Godelieve-oorden in één gemeente*. - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw ; XLIIIe Congres ; Sint-Niklaas-Waas 1974 ; Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 366-368.
282. A. Hoste, *De Sint-Godelieveabdij te Gistel tijdens het abbatiaat van Katarina de la Coste (+ 1581)*. Gistel, Sint-Godelieveabdij, 1975.
283. *Harelbeke*. Kortrijk ; B. De Walsche, Doorniksestraat, 62 ; 1975, 224 blz.
284. J. Roelandt, *Les orgues de l'église d'Houthem, propriété de la famille Morel en 1738*. - MSHC., 5 (1975) 323-332, ill.
285. J.A. Jonckheere, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Staatsbos van Houthulst*. - Tijdschrift van de Koninklijke Belgische Bosbouwmaatschappij, 83 (1976) 19-39, ill.
286. R. Buckinx, *Van een leperse tentoonstelling die in 1940 werd afgelast*. - IK., 12 (1976) 15-16.
Ontwerpen van Delbeke voor wandschilderingen in de leperse halle.
287. H.J. Constandt, *Ieper in het monumentenjaar*. - IK., 11 (1975) 57-76, ill. ; 81-102, ill. ; 105-122, ill.
Bouwkundige beschrijving van historische gebouwen.
288. K. Cornillie, *Tragische bladzijde uit de dood van Ieper*. - IK., 12 (1976) 30-32.
Slachtoffers van het bombardement in april 1915.
289. *Oorlogsdagboeken over Ieper (1914-1915)*. Uitgegeven door Jozef

- Geldhof. *Eerste deel : de dagboeken Delaere, Delahaye en Duflou ; met een inleiding van A. Caenepeel*. Brugge, Genootschap voor geschiedenis, 1974, 368 blz., ill. (Bijdragen tot de geschiedenis van West-Vlaanderen).
290. V. Priem, *De Ieperse vestingen*. - GiK., 14 (1976) 1, 2-6, ill.
291. J. Roelandt, *Een beschrijving van Ieper uit 1697*. - IK., 12 (1976) 5-9.
- Ieper en omgeving.
292. *Septingentesimum iubilaeum hospicii dicti Belle*. Ieper, C.O.O., 1976, 135 blz., ill.
293. R.V. Verbeke, *Het Regiment van Ieper*. - IK., 12 (1976) 20-25. Het 8e Linieregiment, ontstaan onder het Voorlopig Bewind (1830).
294. E. Warlop, *De stichters van het Godshuis Belle, kinderen van hun tijd*. - Septingentesimum iubilaeum hospicii dicti Belle, Ieper, C.O.O., 1976, 35-54.
295. R. Bekaert, *De Izegemse beiaard*. - T.M., 16 (1976) 1/2, 109-111.
296. E. Seynaeve, *Een korte aanbreng tot de militaire geschiedenis van Izegem*. - TM., 16 (1976) 1/2, 97-107, ill.
297. E. Seynaeve, *Herbergen te Izegem (22.10.1779)*. - TM., 16 (1976) 1/2, 92-96.
298. «Cnoc is ier»; tijdschrift van de Heemkring Knokke. Knokke; A. Sandelé, Dumortierlaan 99; 1976-.
299. G. Adriaenssens, *Knokke en de wateringe Volkaertscote*. - Cnoc is ier, (1976) 7, 32-40; (1976) 8, 36-50.
300. *Catalogus Alfred Verwee en Knokke*. - Knokke, Heemkundige Kring Cnoc is ier, 1976, z.p., ill.
301. A. Dhont, *De acht molens van Knokke. Verzamelde nota's in de Dagklapper uit Knokke*. Knokke, Cnoc is ier, 1976.
302. A. D'Hont, *Souvenir de Knokke, Zoute (Albert-Plage); guide à travers le temps*; 280 illustrations. Knokke, A. Ghekiere, 1973, 252 blz., ill.
303. A. D'hont, *Uit de «Jaer-boecken» van de Spaanse naar de Oostenrijkse tijd*. - Cnoc is ier, (1976) 7, 9-22; (1976) 8, 17-26.
304. D. Lannoy, *De loteling van 1863*. - Cnoc is ier, (1976) 7, 28-30.
305. J. Van den Heuvel, *De klokken van Knokke*. - Cnoc is ier, (1976) 7, 44-50.
306. B. Bijmens, *Het Frans gedenkteken van het 6e Landweeerregiment te Koksijde*. - BK., 17 (1975) 97-98.
307. H. Bourgeois, *De Comines-B. et des chiffres... ou la vie cominoise à la belle époque*. - MSHC., 5 (1975) 449-482, krt., ill.
308. J. Dufournet, *Notes commyniennes. A propos d'un livre sur Comynnes moraliste*. MSHC., 5 (1975) 277-288.
309. J.-M. Duvosquel, *Deux visites de Philippe de Comynnes à Comines en 1468-1469*. - MSHC., 4 (1974) 277-284.
310. J.-M. Duvosquel, *Documents comptables de l'hôpital de Comines XIVe-XVe s.* - HGOK., 40 (1973) 60-124.
311. J.-M. Duvosquel, *La Société d'Histoire de Comines et de la Région en 1974-1975*. - MSHC., 5 (1975) 205-212.
312. [J.-M. Duvosquel], *Le vol de la statue de N.-D. de Grâce à Comines-B. en octobre 1974*. - MSHC., 5 (1975) 578-579.
- Statue du XVIIIe siècle.

313. J. Roelandt, *La Seigneurie de Winhem à Comines-France*. - MSHC., 5 (1975) 289-321, krtn.
314. A. Schoonheere, *La Caisse d'Épargne de Comines-France, institution séculaire et moderne*. - MSHC., 5 (1975) 387-404.
315. D. Callewaert, *De heilige Johannes Nepomucenus te Kortrijk*. - Curtrice 41 (1976) 1-4.
316. P. Catrice, *Deux Courtraisiens du XIXe siècle prophètes de la régénération du monde et de la conversion des Juifs*. - HGOK., 41 (1974) 123-315, ill.
317. *Zo was... Kortrijk*. Antwerpen, C. de Vries-Brouwers, 1974, 76 blz., ill.
76 afbeeldingen van prentkaarten uit de periode 1890-1930.
318. A. Pollet, *Van vroeger en nu te Moere*. Deel IV. Gistel, A. Pollet, 1975, 44 blz. ill.
319. C.C. Selosse, *Dernier souvenir de la chapelle Saint-Pierre à Mouscron*. - HGOK., 41 (1974) 317-318, ill.
320. J. Joye, *Bas-Warneton avant 1914*. - MSHC., 5 (1975) 483-510, krt., ill.
321. H. Zutterman, *Heemkundige wandelingen te Oedelem (deel III)*. - JBB., 8 (1974/1976) 15-46, ill.
322. F. Wastiels, *Duizend jaar Oostduinkerke*. Oostduinkerke, V.V.V., 1976, 127 blz., krtn., ill.
323. *Kursaal 100 : 1875-1975*. Oostende, Goekint, 1975.
324. Y. Vincke, *Oostende in oude prentkaarten (4de druk)*. Zaltbommel, Europese bibliotheek, 1975.
325. B. Bond, *Passendale. De derde slag om Ieper (31 juli - 6 november 1917) - 14-18 de eerste wereldoorlog*, Amsterdam, Amsterdam Boek, 1976, 976-982, ill.
326. P.C. Six, *Des cendres amères : un incendie criminel à Ploegsteert (Le Bizet) en 1854*. - MSHC., 5 (1975) 357-386, krt., ill.
327. J.C. Walle, *L'héritage théâtral du cercle dramatique ploegsteertois ou histoire du théâtre à Ploegsteert depuis 1897*. - MSHC., 5 (1975) 529-578, ill.
328. E. Leeuwerck, *'t Is nu een parking ! (Sint-Vincentiusgesticht te Poperinge)*. - ADS., 6 (1976) 3, 2-7, ill.
329. F. Rotsaert, *Aanzienlijke herstellingen in de St.-Bertinuskerk en de O.L. Vrouwkerk te Poperinge tijdens het jaar 1596*. - ADS., 6 (1976) 3, 17-19.
330. F. Rotsaert, *De geschiedenis van de klok in Vlaanderen en de klokkenroof in het Poperingse*. - ADS., 6 (1976) 4, 11-17.
331. G. Theys, *Kort historisch overzicht van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Poperinge*. - GiK., 14 (1976) 1, 8-10.
332. W. Tillie, *De grote markt te Poperinge*. Poperinge, Heemkring Aan de schreve, 1975, 52 blz., ill. (Aan de schreve. Drie-maandelijks tijdschrift voor Poperinge en omstreken, 5, 1975, nr. 1).
333. J. Descheemaeker, *Raismes. Sa forêt, son histoire, ses seigneurs et sa région*. Z.p. z.j., 385 blz., gestencild.
334. H. Platelle, *Raismes (Nord). Un survol de son histoire*. Raismes, Hôtel de Ville, 1975, 8°, 15 blz.

335. H. Vandenberghe, *Uittreksels uit een oud boek ; Reningelst 17de eeuw.* - ADS., 5 (1975) 3, 24-29.
336. A. Derville, *Le problème des origines de Lille.* - *Mélanges offerts à Edouard Perroy.* - Paris, Publications de la Sorbonne, 1975, 65-78.
337. R. Carton, *Sint-Eloois-Winkel in oude prentkaarten.* Zaltbommel, Europese Bibliotheek, 1975.
338. A. Dewitte, *Tuinbouwgrond op de Sint-Kruisparochie binnen Brugge.* - B., 75 (1974) 403-406.
339. F. Dewitte, *500 jaar vrye archiers van mynheere sint sebastiaan te Sint-Kruis-Brugge.* Brugge, uitgeverij Orion, 1975, 249 blz., ill.
340. G. Jansseune, *Oorlogskroniek van Slijpe 1914-1918.* Spermalie, 1976. (Eigen Erf, deel II).
341. M. Desmedt, *Molens en molenaars te Snellegem.* - BO., 16 (1976) 71-90, ill.
342. J. Noterdaeme, *Molens en molenaars te Snellegem.* - BO., 16 (1976) 191-195.
343. M. Debaere, *Het Kasteel van Staden en de Familie Moreel. Glorie en verval.* - Het Gebied van Staden, 6 (1976) 105-148, ill.
344. R. Cauwe, *Het Stasegemse oorlogsdagboek van pastoor Fové.* - LG., 18 (1976) 173-206, ill.
345. *Cursus voor kunstvorming en streekgeschiedenis «De Roede van Tiel».* Brugge, Westvlaams verbond van kringen voor heemkunde, 1975, 44 blz., 1 krt.
346. H. Verleyen, *De Rospijfontein en haar omgeving aan het slot van Wijnendale.* Torhout ; H. Verleyen, Vredelaan 19 ; 1975, 81 blz.
347. A. Franchoo, *Landelijk en bouwkundig erfgoed te Varsenare.* - OH., 30 (1976) 117-120, ill.
348. A. Franchoo, *Varsenare en zijn rijk verleden ; deel 4.* Sint-Andries-Brugge, Heemkundige kring «Maurits van Coppennolle», 1974, 200 blz.
349. A. Franchoo, *Veldwachters op Varsenare in de vorige eeuw.* - BO., 16 (1976) 39-45.
350. A. Franchoo, *Wettelijke echtscheiding te Varsenare ten jare 1824.* - BO., 16 (1976) 128-130.
351. A. Dawijndt, *De Ollevier's, oud-burgemeesters van Veurne.* - BK., 18 (1976) 43-44.
352. G. De Cuyper, *Een heksenproces te Veurne op 10 februari 1616 ten laste van Bette Blaere.* - JUBBK., 46-72.
353. L. Blockeel, *Van der Vichte. De gemeente, de parochie, de heerlijkheid, het geslacht.* Met een bijdrage van N. Maddens. Vichte, De Spinspoele, 1975.
354. R. Verschuere, *De stenen molen van het Streuvelsdorp aan de rand van het textielcentrum Vichte.* - Ingooigem, R. Verschuere, 1976, 228 blz., ill.
355. L. Deflou, *Het Klein-Seminarieekasteeltje.* - IK., 12 (1976) 10-14, ill.
- Te Vlamertinge.
356. R. Parez, *Les fêtes jubilaires de Saint Jean de Warneton en 1875.* - MSHC., 5 (1975) 405-448, ill.

357. J.A. Bomans, *Wervik 1793 - Kennismaking met de totale oorlog*. - VMSOCW., 9 (1974) 45-55.
358. J.K.M. Bottema, *Nederlandse troepen onderscheidden zich bij Wervik - Herinneringen aan 1793*. - VMSOC., 9 (1974) 40-44.
359. R. Defrancq, *Wervik in de periode 1738-1785*. - VMSOCW., 8 (1973) 1-2, 40-77.
360. L. Lannoy, *De Sint Medarduskerk te Wervik : Historische schets*. VMSOCW., 9 (1974) 25-33.
361. J.P. Renier, *Wervikse soldatenbrief uit de Napoleontische tijd*. - VMSOCW, 10 (1975) 3-4, 25-26.
362. J.P. Renier, *Twee Wervikse soldatenbrieven uit de Napoleontische tijd*. - VMSOCW, 10 (1975) 1-2, 39-49.
363. J. Roelandt, *Eigen beleid van de molenaars in Wervik, 1636-1692*. - VMSOCW, 9 (1974) 17-24.
364. J. Roelandt, *Het goed «Ten Duivekote» te Wervik*. - VMSOCW, 10 (1975) 1-2, 2-28.
- XVde-XXste eeuw.
365. J. Roelandt, *Opdringerige taalpolitiek te Wervik : 1663-1784*. - VMSOCW, 8 (1973) 1-2, 1-4.
366. J. Roelandt, *Het plan van een Wervikse brug is in werkelijkheid dit van de brug te Menen*. - VMSOCW., 8 (1973) 1-2, 20.
367. J. Roelandt, *De rekening van het maalgeld te Wervik, 1734*. - VMSOCW., 9 (1974) 2-16.
368. J. Roelandt, *Vier onbekende Wervikanen uit 1522*. - VMSOCW., 8 (1973) 1-2, 12-16.
369. J. Roelandt, *Een Werviks klokje uit 1569 in de «Auvergne»*. - VMSOCW., 8 (1973) 1-2, 5-6.
370. J. Roelandt, *De Wervikse heerlijkheid Oosthove volgens de denombrementen van 1481, 1562 en 1606*. - VMSOCW., 8 (1973) 3-4, 1-92.
- Reeds verschenen in : GOK. Hand., 39 (1972) 3-92.
371. J. Roelandt en J.P. Renier, *Hof te Cathem*. Wervik, Comité tot bescherming van patrimonium en landschap te Wervik, 1976, 31 blz.
- Geschiedenis van de heerlijkheid en van de hoeve van de middeleeuwen tot nu.
372. J. Samyn, *De molen «Belcan» te ... Naours*. - VMSOCW., 10 (1975) 3-4, 6-10.
- Moulin transporté en 1962 de Belcan (hauteur entre Wervicq-Sud et Bousbecque) à Naours (Somme).
373. H. Vandenberghe, *Heulhove te Westouter*. - ADS., 6 (1976) 3, 8-12, ill.
374. A. Vanden Broucke, *Oude straten en dreven op Sint-Sixtuswijk te Westvleteren*. - ADS., 5 (1975) 3, 13-23, krt.
375. G. Lams, *De heerlijkheden van Winghene*. Wingene, G. Lams, 1973, 57 blz., ill.
376. G. Lams, *Wingene Sint-Jan, 60 jaar parochie, 1913-1973*. - Wingene ; G. Lams, Galgenstraat, 29 ; 1973, 51 blz., ill.
377. J. Vlaminck, *Lit het kerkelijk leven vóór 1800 te Woumen*. - JubBK., 265-276.
378. J. Vlaminck, *Lit het volksleven voor 1914 te Woumen*. - BK., 17 (1975) 140-144 ; 18 (1976) 8-15.

Volksgebruiken.

379. A. Deseyne en A. Deseyne, *Zonnebeke 1914-1918. Dood en heropstanding van een dorp*. Zonnebeke, André Deseyne, 1976, 576 blz., ill. + map met 7 plannen.
380. A. Theuninck, «*Viversmolen*», *gelegen op de Frezenberg te Zonnebeke* (± 1815-1915). Zonnebeke, De Zonnebeekse Heemvrienden, 1976.
381. M.A. Aalbrechtse, *De molen te Zuidzande-dorp*. - Bijdragen tot de Geschiedenis van West Zeeuws-Vlaanderen, 2 (1975) 47-55, ill.

III. BIJZONDERE GESCHIEDENIS.

1. Recht en Instellingen.

382. F. Doeleman, *Zeggenschap op de Honte*. - TRG., 43 (1975) 23-43.
383. J. Monballyu, *De «Costumen van de Erfscheeders» van Kortrijk volgens een optekening van omstreeks 1620*. - HKCUOW., 26 (1973-1974) 202-238.
384. J. Roelandt, *Meinachtkotjes*. - B., 76 (1975-1976) 113-115.
Het gewoonterecht betreffende het in bezit nemen van grond die niemands bezit is.
385. J. Roelandt, *Verzoeningsakte te Wervik, 1599*. - B., 76 (1975-1976) 45-51.
386. D. Van den Auweele, *Zeerecht*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 220-226.
387. F. Van Molle, *Koperen koppen en vuisten in het oude Vlaamse strafrecht*. - GiK., 14 (1976) 3, 2-28.
388. P. Van Ruymbeke, *De naardede van de heerlijkheid Vichte*. - HGOK., 41 (1974) 3-93.
389. M. Baelde en L. Van Onckelen, *De Konsulten van de Geheime Raad in de zeventiende-eeuwse Nederlanden (1665-1685)*. - ABB., 46 (1975) 70-95, 628-649 en 47 (1976) 53-75.
390. G. Bellart, P. Bougard en C. Rollet, *Paroisses et communes de France. Dictionnaire d'histoire administrative et démographique. N° 61 : Pas-de-Calais*. Paris, Ed. Universitaires, 1975, 2dl., 1.437 blz., krtn. tabn.
391. R. Berger, *Complément aux listes échevinales de Saint-Omer*. - BSAM., 22 (1975) 331-333.
392. W.P. Blockmans, *Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits*. - HKCG., 140 (1974) 257-368.
393. W.P. Blockmans en P. Van Peteghem, *De pacificatie van Gent als uiting van continuïteit in de politieke opvattingen van de standenvertegenwoordiging*. - TG., 89 (1976) 322-324.
394. L.K. Cumps, *De tempeliers in het baljuwschap Vlaanderen*. - VK., 76 (1975) 294 e.v.
395. J. Grootaers, *Achiel Van Acker in het parlement 1927-1974*. Brussel, Belgisch instituut voor wetenschap der politiek, 1975, IV-142 blz. (Belgisch instituut voor wetenschap der politiek ; document ; 1ste reeks, 3).

396. R. Lanszweert, *De heren van Stavele, burggraven van Veurne*. - JubBK., 134-147.
397. F. Pollentier, *Admiraliteit*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 295-306.
398. L. Schepens, *De provincieraad van West-Vlaanderen 1836-1921; socio-politieke studie van een instelling en haar leden met 501 biografieën van Westvlaamse notabelen*. Tielt, Lannoo, [1976], 665 blz. ill.
399. J. van Buggenhout, *Wateringen; het ontstaan van de Keure te Veurne-Ambacht*. - JubBK., 187-196.
400. W. Van Hille, *De volgenen van de heerlijkheid Rousbrugge*. - JubBK., 256-264.
401. W. von Groote, *Der Magnus Praeco und sein Amtsnachfolger in Flandern im 12. Jahrhundert*. - HMGOG., n.r. 29 (1975) 39-48.
402. R. Wellens, *Les états généraux des Pays-Bas, des origines à la fin du règne de Philippe le Beau, 1464-1506*; T. 1er. Heule, UGA, 1974, 528 blz., ill. (Standen en Landen, 69).

2. Economische en Sociale Geschiedenis. Demografie.

403. M.-A. Arnould, *Quand sont apparus les premiers moulins à papier dans les anciens Pays-Bas. Drukkerijen en papiermolens in stad en land van de 14de tot de 16de eeuw. Economische en sociale aspecten*. - Internationaal colloquium, Spa 11-14. IX. 1973, Handelingen, Brussel, Gemeentekrediet van België, Historische Uitgaven Pro Civitate, 1976, 267-298.
404. G. Asaert, *Scheepsbezit*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 180-205.
405. G. Asaert, *Scheepvaart van het Zuiden tot 1400*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 37-74.
406. R. Baetens, *De havenbeweging te Oostende (1635-1662)*. - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw.; XLIII° Congres; Sint-Niklaas-Waas 1974; Annalen. Sint-Niklaas, 1975, 119-123, tab.
407. B. Bijnens, *De Ijslandvaarders van de Westkust*. Koksijde, V.V.V., 1976, 40 blz., ill.
408. J. Crokaert, *De Oostendse compagnie*. Strombeek-Bever, De Schorpioen, 1975, 80 blz., ill.
Uitgave op losse bladen.
409. L. Danhieux, *Visserij van de Zuidnederlanders*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 277-284.
410. R. Debyser, *Herstel van het postnet aan het front na Wereldoorlog I*. [Oostende, Westvl. Filatel. Studiekring, 1976], 44 blz., krtn., ill. (Wefis-studie, 12).
411. H.L.V. de Groote, *Zeeverzekering*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 206-219.
412. H. De Groote, *De zeeassurantie te Antwerpen en te Brugge in de zestiende eeuw*. Antwerpen, Marine Academie, 1975.

413. R. De Gryse, *Het schip en de zeevisserij te Dieppe in de 15de eeuw.* - MMA., 22 (1971-1972) 25-76.
Belangrijke aanvoer van Noordzeeharing door Vlaamse schepen.
414. M.T. Deleurere, *De munt in Vlaanderen op grond van de confiscatielijsten uit de streek van Geraardsbergen rond 1330.* - HMGOG., n.r. 29 (1975) 49-57.
415. J.C.A. De Meij, *Oorlogsvaart, koopvaart en zeevaart.* - Marietieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 307-337.
416. N.J. de Meyer, *Een periode van monetaire onrust, 1467-1496.* - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw.; XLIII° Congres; Sint-Niklaas-Waas 1974; Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 519-524, diagr.
417. F. Denys, *De textielnijverheid te Poperinge in 1830.* - B., 76 (1975-1976) 93-96.
418. W.P. Dezutter en M. Goetinck, *Het historisch bouw materiaal : hout, natuursteen, baksteen.* - Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 69-89, ill.
419. J. Duplessy, *La monnaie flamande, monnaie internationale (XIIIe-XVe siècles).* - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw.; XLIII° Congres; Sint-Niklaas-Waas 1974; Annalen, Sint-Niklaas, 1975, 525-527, krtn.
420. L. Génicot, *Sur le domaine de St.-Bertin à l'époque carolingienne.* - RHE., 71 (1976) 69-78.
421. Fr. Germonprez, *Coeberger, drooglegger der Moeren.* - JubBK., 131-133.
422. N. Maddens, *De omvang van de veestapel en van het bouwland in de kasselrij Kortrijk in 1586-1587.* - LG., 18 (1976) 273-280.
423. *Marietieme Geschiedenis der Nederlanden, I*, Bussum, 1976, 369 blz., ill.
Met beredeneerde bibliografie voor iedere bijdrage.
424. J. Mertens, *Het buitenstedelijk goederenbezit van het Sint-Janshospitaal te Brugge.* - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 84-89, ill.
425. O. Mus, *Godshuizen en ekonomie. Motieven en achtergronden bij de stichting van het Godshuis Belle te Ieper.* - Septingentesimum iubilaeum hospicii dicti Belle, Ieper, C.O.O., 1976, 55-95.
426. J. Penninck, *Het Bakkersambacht te Brugge.* - BO., 16 (1976) 5-38. Tevens als afzonderlijke uitgave verschenen (Brugge, Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle, 1976, 8°, 38 blz., ill.).
427. J. Penninck, *Het bakkersambacht te Brugge.* - JubBK., 169-86.
428. M. Ryckaert, *Binnenstedelijk onroerend bezit van het Sint-Janshospitaal te Brugge tijdens het Ancien Régime.* - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 90-111, krtn., ill.
429. A. Schoutteet, *Ambachten te Brugge onder het ancien régime.* - Catalogus Tentoonstelling Op en om de Bouwwerf, Brugge, 1975, 15-26, ill.

430. F. Sigaut, *Pour une cartographie des assolements en France au début du XIXe siècle*. - AESC., 31 (1976) 631-643.
Behandelt ook in het kort de vruchttopvolging met nijverheids- en veevoedergewassen in Vlaanderen.
431. P. Soetaert, *De «Leenbeurze» te Ieper (1534-1795)*. - HEM., 112 (1976) 205-230.
432. P. Soetaert, *De pandlening te Brugge van de middeleeuwen tot de Franse tijd*. - MBO., 7 (1976) 23-24, ill.
433. R.W. Unger, *Scheepsbouw en scheepsbouwers*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 155-179.
434. J. van Beylen, *Scheepstypen*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 108-154.
435. J. Vanbossele, *De bezittingen van de Groeningeabdij onder het abbatiaat van Katharina Doens*. - LG., 18 (1976) 3-16, ill.
436. J. Vanbossele, *De eigendommen van de Kortrijkse Groeningeabdij in Ramskapelle*. - BK., 18 (1976) 25-30.
437. Chr. Vandenbroecke, *Agriculture et alimentation*. Gent-Leuven, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1975, 694 blz., tabn, graf. voorstn. (Belgisch Centrum voor landelijke geschiedenis, publikatie nr. 49).
Behandelt de landbouw en levensmiddelenpolitiek in de Oostenrijkse Nederlanden (1713-1794). Is vooral op Vlaanderen georiënteerd.
438. G.D. van der Heide, *Schepen van de oudste tijd*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 13-36.
439. A. Vanhoutryve, *De vishandel en het visambacht te Brugge tot op het einde van het oud regiem*. Brugge, Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle, 1975, 117 blz., ill.
440. J. Van Roey, *Handelsvaart van de Zuidnederlanders*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 249-260.
441. J. Van Roey, *Zeelui aan de wal*. - Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, I, Bussum, 1976, 227-238.
442. R. Van Uytven, *Politiek en economie : de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden*. - BTFG., 53 (1975) 1097-1149, diagr.
443. J. Vermaut, *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in westelijk Vlaanderen vóór 1800. Konjunktuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen*. - Bulletin van het O.S.G.G. (Oudstudenten in de Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Gent), 24 (1974) 135-144.
444. D. Verstraete, *Bezittingen van de Potterie op Oedelem*. - JBB., 8 (1974/1975) 57-62.
445. O. Vilain, *De Compagnie der Zaagmolens, Oostende 1808*. - B., 76 (1975-1976) 146-147.
446. C. Zoller-Devroey, *Le domaine de l'abbaye Saint-Pierre de Corbie en Basse-Lotharingie et en Flandre au Moyen-Age*. - BTFG., 54 (1976) 427-457.
447. Ph. Denis, *Pour une histoire économique et sociale des réfugiés wallons et flamands à Norwich au XVIe siècle : travaux récents et sources inexploitées*. - ABB., 46 (1975) 472-488.
448. E. Ghesquiere, *Het ontstaan van de «Coöperatieve»*. - VMSOCW, 9 (1974) 34-39.

- Katholieke Cooperatieve te Wervik gesticht vóór 1914.
449. R.G. Van Coillie, *Tering en nering binnen het beluk van het kerspel Neucapelle tot 1914*. - BK., 18 (1976) 31-42, ill.
Een sociaal-economische inventaris.
450. M. Backhouse, *Peiling naar de sociale status van de Kortrijkse Hervormden (1566-1585)* - TG., 89 (1976) 394-412.
451. W.P. Blockmans en W. Prevenier, *Armoede in de Nederlanden van de 14de tot het midden van de 16de eeuw : bronnen en problemen*. TG., 88 (1975) 501-538.
452. A. Bourgeois, *Lépreux et maladeries du Pas-de-Calais. Notes complémentaires*. - BSAM., 22 (1975) 352-358.
Complète le livre du même auteur : Lépreux et maladeries du Pas-de-Calais Xe-XVIIIe s. - Commission départementale des Monuments historiques, tome XIV, 2e partie, 1972.
453. L. Brouwers, *Vijftig jaar christelijke werkgeversbeweging in België ; een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis*. Brussel, Unipac-België, 2 dln., 517 + 648 blz., ill.
454. H. Demarest, *Kanttekeningen in verband met de armenzorg te Brugge in de 19e eeuw*. - 't Beertje, (1975) 39-80.
455. H. De Schepper, *De mentale rekonversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacificatie van Gent*. - TG., 89 (1976) 420-428.
456. D.E. Devreese, *Vestiging van het Internationaal Werkliedenverbond in België (1865-1868)*. - TSG., 2, (1976) 4, 42-56.
457. A. Dewitte, *De geneeskunde te Brugge in de middeleeuwen*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976. Brugge, 1976, 113-129, ill.
458. J. Hindryckx, *Lit de oude doos*. - JubBK., 152-155.
Betreft 2 aanvragen om loonsverhoging in 1867 en 1868 opgesteld door de Veurnse lantaarnopstekers.
459. G. Maréchal, *Het Sint-Janshospitaal in de eerste eeuwen van zijn bestaan*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 41-75, ill.
460. G. Maréchal, *Motieven achter het ontstaan en de evolutie van de stedelijke hospitalen in de XIIIde en XIIIde eeuw*. - Septingentesimum iubilaeum hospicii dicti Belle, Ieper, C.O.O., 1976, 11-34.
461. J. Roelink, *Standverschil en christendom in de negende eeuw in het Frankische rijk*. - TG., 88 (1975) 6-26.
462. K. Rotsaert, *Priester Fonteyne en het fonteynisme te Brugge*. Brugge, Heemkundige kring «Maurits Van Coppenolle», 1975, 104 blz.
463. H. Ryckeboer, *De behoefte aan een taalsociologisch onderzoek in Frans-Vlaanderen*. - JOE., (1976), 156-168.
464. M.J. Tits-Dieuaide, *Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen-âge*. - TG., 88 (1975) 562-583.
465. L. Van Acker, *Vrijkoping van Vlaamse Kristenlaven (1719)*. - B., 76 (1975-1976) 166-168.
466. L. Van Buyten, *De «ellendigen» in moderne bronnen der zuidelijke Nederlanden*. - TG., 88 (1975) 539-550.
467. M. Vermang, *Vijftig jaar Christelijke Werkersbeweging in België : verdienstelijk en voorzichtig*. - SMGC., 28 (1975) 1038-1039.

468. R. Delva, *Bevolkingsgeografie van de stad Oostende na de Tweede Wereldoorlog*. [Gent, Rijksuniversiteit, 1976], diagr. Licentiaatsverhandeling.
469. R. De Wulf-Heus, *De volkstelling te Oostkamp in het jaar 1748*. BO., 16 (1976) 101-127.
470. G. Gadeyne, *De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en tellingen (1794-1814)*. - HEm., 112 (1975) 231-357.
471. P. Janssens en E. Van Cauwenberghe, *De nobiliaire mobiliteit in de Zuidelijke Nederlanden (15de - 18de eeuw) : Inleiding tot de computeranalyse*. - BG., 57 (1974) 228-255.
472. D. Lannoy, *De kolonisatie naar Noord-Amerika in de 19e eeuw*. - Cnoc is ier, (1976) 8, 51-64.
Over de uitwijking vanuit Knokke.
473. Chr. Vandenbroeke, *Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon in Vlaanderen en Brabant (17de-19de eeuw)*. - TSG., 2 (1976) 107-145.

3. Geschiedenis der Wetenschappen en Letteren.

474. L. Elaut, *Johan Yperman, de vader van de Vlaamse chirurgie*. - Septingentesimum iubilaeum hospicii dicti Belle, Ieper, C.O.O., 1976, 113-134.
475. L. Elaut, *Pastoor Florisoone van Gijverinkhove doet het met «spouwen en douwen, met vryven en niezen», 1781-1783*. - B., 76 (1975-1976) 35-44.
476. A. Raes, *Jan Palfijn (2e deel)*. - GiK., 14 (1976) 2, 2-30.
477. A. Van den Bon, *De dokters en de chirurgen vanaf de 16de eeuw tot heden*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 131-139, ill.
478. L.J. Vandewiele, *De apotheek en de apothekers van het Sint-Janshospitaal te Brugge*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 141-167, ill.
479. L.J. Vandewiele, *Bij de reprint van de Farmakopee van Brugge*. - B., 75 (1974) 399-402, ill.
480. L.J. Vandewiele, *De triakel in verzen uit het Sint-Janshospitaal te Brugge*. - B., 76 (1975-1976) 129-145.
481. K. De Busschere, *Verwaarloosde gedichten van Gezelle in «Rond den Heerd» 1865-1871*. - GK., 11 (1976) 7-35.
482. P. Dederck, *Wie was Ruusbroec? - Een boek van A. Ampe*. - CBG., 21 (1975) 270-274.
483. J. De Muelenaere, *Gezelle en zijn Franse zusters*. - GK., 11 (1976) 59-88.
484. C. D'Haen, *De handschriften van de sermoenen van Gezelle ; een eerste verkenning*. - GK., 11 (1976) 173-181.
485. C. D'Haen, *De retraite-nota's van Gezelle ; een eerste verkenning*. - GK., 11 (1976) 182-187.
486. E. Hoebeke, *Koninklijke aloude en vrije rederijkerskamer «Rhetorica kunst en eendracht» 1838-1974*. Waregem, 1975.
487. *Met Guido Gezelle op wandel in de tuin van het museum*. Brugge, Kulturele Kring Sinte Anna, 1976, 64 blz., ill.

488. W. Muylaert, *Het Sint-Janshospitaal in de literatuur*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 217-223.
489. J. Persyn, *Raakpunten Guido Gezelle - Juliaan Claerhout*. - GK., 11 (1976) 119-126.
490. J. Persyn, *De Tieltse jaren van Juliaan Claerhout, 1884-1887*. (Vervolg) - *Halletorentje*, Tielt, 22 (1975) 64-73 (Wordt vervolgd).
491. J. Smeyers, *Achttiende-eeuwse literatuur in het Nederlands in Noord-Frankrijk. 1. De toneelbedrijvigheid*. - JOE., 99-114, ill.
492. M. Smits van Waesberghe S.J., *Het ruusbroec-imago in licht en schaduw*. - SMGC., 29 (1976) 350-353.
493. R. Vanlandschoot, *Cyriel Verschaeve en de Société Littéraire*. - *Halletorentje*, Tielt, 21 (1974) 23-37.
494. A.W. Willemsen, *Geyl als grootnederlander in de jaren twintig*. - BGN., 90 (1975) 458-473.

4. Geschiedenis van het Onderwijs.

495. F. De Simpel, *L'enseignement primaire   Warneton de 1500   1900*. - MSHC., 5 (1975) 333-356, krt., ill.
496. M. De Vroede, *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België; de periodieken*. Gent, Seminaries voor historische en voor vergelijkende pedagogiek van de Rijksuniversiteit, 1975, 2 dln., 658 + 764 blz.
I. 1817-1878
II. 1878-1895.
497. G. Pauwels, *60 jaar onderwijs in de H. Hartschool te Izegem*. - TM., 16 (1976) 1/2, 3-91.
498. A. Vandewalle, *De spinscholen te Gits, van 1783 tot 1817*. - B., 76 (1975-1976) 149-153.

5. Kunstgeschiedenis.

499. *Abdijen en begijnhoven in België*. Brussel, Historia, 1974-75, 2 dln., 88 + 92 blz., ill.
500. *Acht eeuwen Europese schilderkunst: schatten uit de Belgische musea*; 2de uitgave. Brussel, Arcade, 1975, 418 blz., ill.
501. *België, kathedralen en stadhuizen*. Brussel, Commissariaat-generaal voor toerisme, 1975, 40 blz., ill.
502. R. Buckinx, *Wie was Louis Delbeke?* - IK., 12 (1976) 17-18.
Iepers kunstschilder en schrijver (1821-1891).
503. *Burchten en hoevekastelen*. Brussel, Vokaer, 1976, 287 blz. (Het groot kastelenboek van België, 1).
504. *Burchten en kastelen in België*; 6. Brussel, Historia, 1975, 72 blz., ill.
505. F. Debrabandere, *Een schilderij van Robbe in privé-bezit*. - LG., 18 (1976) 89-90, ill.
506. P. Debrabandere, *Salonschilderijen in Kortrijk*. - LG., 18 (1976) 207-218, ill.
507. J. De Cuyper, *Zorg voor juwelen en archief van de Kortrijkse kapittelkerk*. - LG., 18 (1976) 17-34, ill.

508. P. de Knock, *Oude Westvlaamse tegels*. Poperinge, Aan de schreve, 1976, 16 blz. ill. (Aan de schreve. Driemaandelijks tijdschrift voor Poperinge en omstreken, 6 (1976) nr. 1 en 2).
509. J. Delmelle, *Kathedralen en kapittelkerken in België*; geïllustreerd met 28 foto's; Nederlandse tekst: Johanna Joue. Brussel, Rossel, 1975, 120 blz., ill. (Reeks «Nieuwe gidsen», 8).
510. J. Delmelle, *Stadhuizen en gemeentehuizen van België*; geïllustreerd met 26 foto's; Nederlandse tekst: Johanna Joue. Brussel, Rossel, 1975, 119 blz., ill. (Reeks «Nieuwe gidsen», 5).
511. C. Denorme, *Edelsmeedwerk in de parochies «Bachten de Kupe»*. - BK., 17 (1975) 121-126, ill.
Adinkerke, Alveringem, Avekapelle, Bulskamp.
512. A. Deschrevel, *De ombouw van het orgel in de St. Pieterskerk te Torhout door Pierre Charles van Peteghem in 1882*. - JHKH., (1975) 8-11.
513. A. Deschrevel, *Een kopergravure naar Vigor Boucquet*. - BK., 18 (1976) 3-5, ill.
St. Norbertus en St. Juliana van Mont-Cornillon. Tekenning ± 1650 van de Veurnse schilder Boucquet.
514. A. Deschrevel, *Het Belle-Godshuis, 1616-1915 - Septingentesimum iubilaeum hospicii dicti Belle, Ieper, C.O.O., 1976, 96-112.*
Architectuur en kunstwerken van het Belle-Godshuis te Ieper.
515. A. Deschrevel, *Het Onze-Lieve-Vrouwaltaar in de Sint-Bertinuskerk te Poperinge*. - ADS., 5 (1975) 3, 2-8, ill.
516. A. Deschrevel, *Klokken voor de Kortrijkse Sint-Maartenskerk door Geeraert van Halle, 1650*. - LG., 18 (1976) 267-272.
517. A. Deschrevel, *Over het gieten van klokken vroeger*. - JubBK., 121-128, ill.
518. F. De Simpel & J.-M. Duvosquel, *Deux cent soixante-cinq dessins du peintre animalier Eugène Verboeckhoven (Warneton 1798-Schaerbeek 1881)*. Préface de J. Stiennon. - MSHC., 5 (1975) 1-197.
519. Ph. Despriet, *Tegelkeramiek uit Heule en Vichte*. - LG., 18 (1976) 85-88, ill.
520. F. De Vleeshouwer, *De Kortrijkse kunstschilder Albert Caullet*. - LG., 18 (1976) 71-76.
521. *Drie generaties moderne kunst in West-Vlaanderen*. Brugge, Provincie West-Vlaanderen, 1975, 288 blz., ill.
Tentoonstellingscatalogus (Knokke: 11/7-7/9/75; Hasselt: 18/10-9/11/75; Lille: 28/11/75 - 11/1/76; Münster, Westfalen: jan. - feb. 76).
522. J.P. Esther, *Beschermde monumenten te Brugge. Godshuizen Adornes, Balstraat 2*. - MBO., 5 (1974) 53-54.
523. J.P. Esther, *Monumentenbeschrijving en bouwgeschiedenis [van het Sint-Janshospitaal]*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 259-339, ill.
524. M. Goetinck en M. Ryckaert, *Brugse archivalia betreffende Hans Memling*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 495-501, ill.

525. G. Gyselen, *Twee schilderijen uit 1517 en 1534 voor de Sint-Niklaaskerk te Veurne gerestaureerd*. OE., 19 (1976) 122-130, ill.
Ook in : GiK 14 (1976) 3, 30-38.
Kalvarie van een onbekende meester en het drieluik de Geschiedenis van het H. Kruishout, toegeschreven aan Jan van Amstel.
526. P. Huvenne, *Pieter Pourbus (Gouda 1523/4 - Brugge 1584) als tekenaar. Een Mededeling*. - Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw., XLIIIe Congres, Sint-Niklaas-Waas 1974, *Annalen, Sint-Niklaas*, 1975, 283-288, ill.
527. R. Lejeune, *A propos de Jean et Marguerite Van Eyck et du «Roman des Arnolfini»*. - *Bulletin monumental*, 134 (1976) 239-244.
528. M. Mommeier, *Het Memlingmuseum*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 247-257, ill.
529. F. Peeters en M.A. Verte, *De orgelkunst in de Nederlanden van de 16de tot de 18de eeuw ; met medewerking van Guido Peeters, Ghislain Potvlieghe en Piet Visser*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1975, 344 blz., ill.
530. B. Roose-Meier, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie West-Vlaanderen. Kanton Wervik*. Brussel, Koninklijk Instituut voor het kunstpatrimonium, 1975, 20 blz.
531. Ph. Seydoux, *Châteaux d'Artois et du Boulonnais*. Aire-sur-la-Lys, Editions de la Morande, 1975, 95 blz., ill.
532. L. Smets, *De invloed van de gravures uit Hartmann Schedel's Wereldkroniek op de miniatuurkunst. Bijdrage tot de studie van de verluchte handschriften uit de librije van Rafaël Mercatel*. - GP., 53 (1975) 293-306, 5 pltn.
533. Ch. Sterling, *Jan van Eyck avant 1432*. - *Revue de l'art*, 33 (1976) 7-82.
534. J. Van Ackere, *Barok en classicisme in België (1600-1789) ; bouwkunst en monumentale beeldhouwkunst*. Brussel, M. Vokaer, 1974, 251 blz., ill. (Geschiedenis van de bouwkunst in België, 4).
535. W. Vanbeselaere, *De Vlaamse schilderkunst van 1850 tot 1950 van Leys tot Permeke ; 5de uitgave*. Brussel, Arcade, 1976, 314 blz.
536. A.L.J. Van de Walle, *De gotiek in België ; architectuur, monumentale kunst ; foto's van Hugues Boucher*. - Brussel, M. Vokaer, 1974, ill. (Geschiedenis van de bouwkunst in België, 2).
537. A. Verbeek, *Ein Brügger Klappaltärchen des ausgehenden XV. Jahrhunderts*. - *Aachener Kunstblätter*, 41 (1971) 167-179.
538. *Vlaamse meesters uit de zeventiende eeuw. Prado en Spaans particulier bezit. Tentoonstelling 7 mei - 13 juli 1975*. Brussel, Koninklijke musea voor schone kunsten van België, 1975, 160 blz., ill.

6. Geschiedenis van de Pers.

539. W. Le Loup, *Hubert Goltzius, drukker-graveur*. - ABB., 46 (1975) 33-49 en 567-591.
540. J. Machiels, *Kroniek der drukkunst in de Nederlanden tot 1600*. - ABB., 46 (1975) 809-833.
541. A. Viaene, *Drukkerij «In de dry Duyven» te Kortrijk (uitgaven van de Weduwe van Ghemert) 1633-1639*. - B., 76 (1975-1976) 148.

7. Kerkgeschiedenis.

542. M. Backhouse, *Bronnen betreffende de godsdienstberoerten in het zuidelijk deel van het Westkwartier (1566-1568)*. - HGOK., 41 (1974) 95-121, krt.
543. O. Barubé, *La collégiale de Mont-Saint-Eloi (à Arras) des origines à 1350*. - Revue d'histoire de l'église de France, 61 (1975) 227-230.
544. R. Berger, *Jean Minet, abbé d'Ardres, et les moines de Clairmarais (1424-1428)*. - BSAM., 22 (1975) 305-314.
545. A.M. Bogaerts, *Dominikanen der Nederlanden in de registers der magistrats-generaals; 3de deel: 1650-1669*. Leuven, Dominikaans archief, 1975, XXVI-423 blz. (Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden, 14).
546. M. Chappin S.J., *Kleio en de kerk. Vragen en twijfels bij een handboek over kerkgeschiedenis*. - SMGC., 29 (1976) 629-637.
547. P. Declerck, *Het Sint-Salvatorkapittel van Harelbeke*. - LG., 18 (1976) 219-266.
548. J. De Cuyper, *Het Kortrijkse kapittel en de Boergondische hertogen*. - LG., 18 (1976) 139-172, ill.
549. B. Delmaire, *Le culte de saint Chrysole à Lens (Pas-de-Calais) du XVe au XVIIIe siècle*. - MSHC., 5 (1976) 251-272.
550. C. Denorme, *Parochies bediend door de Norbertijnen van de Sint-Niklaasabdij te Veurne*. - JubBK., 77-120, ill.
551. J. Geldhof, *De kloostergemeenschap van het Sint-Janshospitaal, 1459-1975*. - [Catalogus] Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976, Brugge, 1976, 169-193, ill.
552. N. Huyghebaert, *Les deux translations du roi Saint Oswald à Bergues-Saint-Winoc*. - RB., 86 (1976) 83-93.
553. L. Milis, *Charisma en administratie. Peiling naar de levensvatbaarheid van nieuwe religieuze orden aan de hand van de oorkondenleer (Als voorbeeld: de reguliere kanunniken van Arrouaise, 1097-1147)*. - ABB., 46 (1975) 50-69 en 549-566.
554. E. Pichal, *De geschiedenis van het protestantisme in Vlaanderen. Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1976, 233 blz.*
555. L. Stockman, *Aalterse theologanten uit de achttiende eeuw*. - B., 75 (1974) 397-398.
556. P. Van Butsele, *De abdij van Boneffe, Vlaamse nalatenschap in 't graafschap Namen*. Handzame, 1974, 117 blz.
Orde van Cîteaux;
lijst van religieusen, waaronder veel Vlamingen.

557. D. Verstraete, *Over kerk en godsdienst in de omstreken van Aardenburg*. - Z.p.n.n., 1975, 57 blz., ill.
558. J. Vlamynck, *Godsdienstige genootschappen te Beernem in de 18e en 19e eeuw*. - JBB., 8 (1974/1975) 47-56.

8. Geschiedenis van de Vlaamse Beweging.

559. M. De Bruyne, *Genesis van een studentenrevolte. De groote stooringe te Roeselare in 1875*. Roeselare, 1975.
560. A. De Jonghe, H.J. Elias als leider van het Vlaams Nationaal Verbond. *Kanttekeningen bij een artikel van Frans Van der Elst (deel 1)*. - BTNG., 6 (1975), 197-238.
561. A. Deweerdt, *Honderd jaar Davidsfonds te Roeselare; 1875-1975*. Roeselare, Davidsfonds Roeselare, 1975, 199 blz., ill.
562. E. Gubin, *Revendications flamandes et réactions wallonnes vers 1855-60*. - BTNG., 6 (1975), 239-262.
563. H. Todts, *Van gemeenschap tot gemeenschap; de onvoltooide symfonie*. Leuven, Davidsfonds, 1975, 260 blz., ill.
564. L. Vos en L. Gevers, *Dat volk moet herleven. Het studententijdschrift «De Vlaamse Vlagge» 1875-1933*. Leuven, Davidsfonds, 1976. (Bibliotheek van de Vlaamse beweging).

Lijst van afkortingen

- A. = Augustiniana, Heverlee.
- AB. = Analecta Bollandiana, Brussel
- ABB. = Archief- en Bibliotheekwezen in België, Brussel.
- ABVH. = Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis, Brussel.
- ADS. = Aan de Schreve, Poperinge.
- AESC. = Annales. Economies-Sociétés-Civilisations, Parijs.
- AM. = Appeltjes van het Meetjesland, Eeklo.
- AVD. = Les Amis du vieux Dunkerque, Duinkerke.
- B. = Biekorf, Brugge.
- BCFF. = Bulletin du Comité flamand de France, Duinkerke.
- BG. = Bijdragen tot de Geschiedenis, inzonderheid van het hertogdom Brabant, Antwerpen.
- BGTWO. = Bijdragen tot de geschiedenis van de tweede wereldoorlog.
- BIHBR. = Bulletin de l'Institut historique belge de Rome.
- BK. = Bachten de Kupe, Nieuwpoort.
- BKCM.L. = Bulletin van de Koninklijke Commissie van monumenten en landschappen, Brussel.
- BMGN. = Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, Utrecht-'s Gravenhage.
- BO. = Het Brugs Ommeland, Sint-Andries (Brugge).

- BOSKW. = Binding. Orgaan van de Stedelijke Kultuurraad, Wervik.
- BROB. = Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- BSAM. = Bulletin trimestriel de la Société académique des Antiquaires de la Morinie, Saint-Omer.
- BSEPC. = Bulletin de la Société d'Etudes pour la province de Cambrai.
- BTFG. = Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, Brussel.
- BTMG. = Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis, Brussel.
- BTNG. = Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, Gent.
- B TOK. = Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis, Brussel.
- C. = Cîteaux. Commentarii cistercienses, Westmalle.
- CB. = Cahiers bruxellois, Brussel.
- CBG. = Collationes Brugenses et Gandavenses, Brugge en Gent.
- CBKGW. = Circulaire van het Belgisch Comité voor de Geschiedenis der Wetenschappen.
- CCM. = Cahiers de Civilisation médiévale, Poitiers.
- CENB. = Cercle d'Etudes numismatiques. Bulletin, Brussel.
- EHR. = The Economic History Review, Londen.
- F. = Franciscana, Sint-Truiden.
- GB. = Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, Gent.
- GiK. = De Gidsenkring, Brugge.
- GK. = Gezellekroniek, Antwerpen.
- GP. = De gulden passer.
- H. = Helinium.
- HEm. = Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge.
- HG. = Hansische Geschichtsblätter.
- HGOK. = Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk.
- HKCG. = Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel.
- HKCUOW. = Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave van oude wetten en verordeningen van België.
- HKZNM. = Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis, Brussel.
- HMGOG. = Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent.
- IK. = Iepers Kwartier, Ieper.
- JBB. = Jaarboek van de Heemkundige Kring «Bos en Beverveld», Oedelem.
- JGOKW. = Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring «De Gaverbeke», Waregem.
- JHC. = Jaarboek Heemkring Ter Cuere, Bredene.
- JHKH. = Jaarboek van de Heemkundige Kring Houtland, Torhout.
- JHKS. = Jaarboek van de Heemkundige Kring «Het Scheldeveld», Sint-Martens-Latem.

- JOE. = De Franse Nederlanden. Jaarboek uitgegeven door de Stichting Ons Erfdeel. Rekkem, Ons Erfdeel, 1976.
- JuBK. = Jubileumuitgave Bachten de Kupe, 15 jaar. Leisele, Heemkring Bachten de Kupe, 1974.
- KVA. = Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent.
- LA. = Het Land van Aalst.
- LB. = Het Land van Beveren, Kallo.
- LG. = De Leiegouw, Kortrijk.
- MA. = Le Moyen-âge, Brussel.
- MBO. = Mededelingen voor het Brugs Ommeland.
- MGN. = De middelaar tussen de genealogische navorsers.
- MMA. = Mededelingen van de Marineacademie, Antwerpen.
- MSHC. = Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la région.
- N. = Naamkunde. Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor naamkunde en nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam, Leuven.
- O. = Ostendiana, Oostende.
- OE. = Ons Erfdeel, Rekkem.
- OGE. = Ons Geestelijk Erf, Tielt.
- OH. = Ons Heem, Sint-Martens-Latem.
- OZ. = Oostvlaamse Zanten, Gent.
- P. = Le Parchemin, Gentbrugge.
- R. = Rollariensia, Roeselare.
- RB. = Revue Bénédictine, Maredsous.
- RBNS. = Revue belge de Numismatique et de Sigillographie, Brussel.
- RH. = Revue historique, Parijs.
- RHE. = Revue d'Histoire ecclésiastique, Leuven.
- RHES. = Revue d'Histoire économique et sociale.
- RN. = Revue du Nord, Rijsel.
- RP. = Rond de Poldertorens, Oostkerke.
- S. = Scriptorium, Brussel.
- SE. = Sacris Erudiri, Steenbrugge.
- SH. = Scientiarum Historia, Antwerpen.
- SL. = Standen en Landen, Leuven.
- SMGC. = Streven. Maandblad voor Geestesleven en Cultuur, Leuven.
- SpH. = Spiegel Historiae, Bussum.
- TG. = Tijdschrift voor Geschiedenis, Groningen.
- TGB. = Tijdschrift (driemaandelijks) van het Gemeentekrediet van België, Brussel.
- TM. = Ten Mandere, Izegem.
- TN. = Tijdschrift voor Numismatiek, Brussel.
- TRG. = Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, Groningen.
- TSG. = Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis.
- TT. = Taal en Tongval.
- V. = Vlaanderen, Tielt.
- VK. = Volkskunde, Antwerpen.
- VMSOCW. = Verslagen en Mededelingen van de Stedelijke Oudheidkundige Commissie, Wervik.

VN. = La Vie numismatique, Brussel.

VS. = De Vlaamse Stam, Antwerpen.

WT. = Wetenschappelijke Tijdingen, Sint-Amandsberg.

Register op de schrijversnamen

De cijfers verwijzen naar de volgnummers. De voorzetsels (de, d
des, van, von, enz. worden bij de rangschikking in acht genomen

Aalbregtse, M.A., 381	Broekmans A.P., 200
Adriaenssens, G., 299	Bronne C., 201
Agache, R., 48, 62	Brouwers L., 453
Anrys, H., 198	Bruwier M., 50
Arnould, M.A., 403	Buckinx R., 286, 502
Art, J., 1	Cabantous A., 277
Asaert G., 404, 405	Caenepeel A., 289
Axters S.G., 23	Cafmeyer M., 156, 157
Backhouse M., 450, 542	Callewaert D., 281, 315
Baelde M., 389	Camerlynck A., 109
Baert R., 106	Carton R., 337
Baes W., 261	Catrice P., 316
Baetens R., 406	Catulle M., 110, 111
Ballegeer J., 103, 248	Cauchies J.M., 1
BarTier J., 199	Cauwe R., 344
Barubé O., 543	Chappin M., 546
Beaussart Ph., 49	Chartrain-Hebbelinck M.J., 3
Beele W., 71, 79	Chevalier R., 62
Bekaert R., 295	Colman P., 3
Bellart G., 390	Constandt H.J., 250, 287
Berger R., 107, 391, 544	Cools E., 51
Berteloot M., 2, 4	Coombs R.E.B., 202
Beyen J., 108	Cordewiener A., 15
Bijnens B., 80, 306, 407	Cornillie K., 288
Blazy G., 24	Cosaert J., 230
Blazy S., 14	Cracco D., 2
Blockeel L., 353	Crokaert J., 408
Blockmans W.P., 392, 393, 451	Crombez O., 29
Bogaerts A.M., 545	Cumps L.K., 394
Bomans J.A., 357	Dams J., 203
Bond B., 325	Danhieux L., 2, 409
Bonneure F., 249	Dawijndt A., 69, 70, 351
Bonnez A., 152, 153	Debaere M., 343
Bottema J.K.M., 358	Debersee M., 60
Bougard P., 390	De Belder J., 1
Bourgeois A., 452	Debrabandere F., 6, 71, 81,
183, 505
Bourgeois H., 307	Debrabandere P., 506
Bousse A., 5	De Bruyne M., 559
Bovesse J., 1	De Busschere K., 481
Braeckman W.L., 154	Debyser R., 410
Braem R., 155	

- De Certeau M., 82
 Declerck P., 482, 547
 De Coussemaker E., 158
 De Cuyper G., 352
 De Cuyper J., 507, 548
 Deflou L., 355
 Defrancq R., 359
 De Ghellinck Vaernewyck X.,
 111
 De Groote H., 412
 De Groote H.L.V., 411
 De Gryse R., 413
 De Herdt R., 7
 De Jonghe A., 560
 De Keyser R., 41
 De Knock P., 508
 De Launay J., 205
 Deleurere M.T., 414
 Delmaine B., 549
 Delmelle J., 206, 509, 510
 Delva R., 468
 De Man-Verbeeck M., 159
 Demarest H., 160, 251, 454
 Demedts A., 83
 De Meij J.C.A., 415
 De Meyer N.J., 416
 De Mûelenaere J., 483
 Denis Ph., 447
 Denorme C., 511, 550
 Denys F., 8
 Derolez A., 41, 44, 230
 Derveaux - Van Ussel G., 3
 Derville A., 336
 De Saint-Hilaire P., 207
 Deschamps J., 41
 Descheemaeker J., 333
 De Schepper H., 208, 455
 De Schietere de Lophem A.,
 2, 142
 Deschrevel A., 112, 175, 512,
 513, 514, 515, 516, 517
 Deses P., 230
 Deseyne A., 379
 De Simpel F., 495, 518
 Desmedt M., 341
 Despriet Ph., 52, 53, 54, 55,
 519
 De Stobbeleir D., 30
 De Valkeneer A., 3
 De Vleeshouwer F., 520
 Devliegher L., 2, 252
 Devos M., 84
 Devreese D., 456
 De Vroede M., 209, 496
 Devyt C., 161
 Deweerdt A., 561
 Dewitte A., 45, 162, 338, 457
 Dewitte F., 339
 Dewulf-Heus R., 117, 118, 469
 Dewulf R.L., 113, 114, 115,
 116
 Dezutter W.P., 16, 31, 104,
 163, 164, 165, 246, 418
 D'Haen C., 484, 485
 D'Hont A., 301, 302, 303
 Dittrich O., 166
 Doeleman F., 382
 Dogaer G., 3, 41
 Dosgone-Lafontaine J., 3
 Dufournet J., 308
 Dumont M.E., 1
 Dumortier C., 3
 Duplessy J., 419
 Duverger E., 3
 Duvosquel J.M., 2, 17, 309,
 310, 311, 312, 518
 Duyvejonck F., 119
 Elaut L., 474, 475
 Esther J.P., 250, 522, 523
 Folie J., 3
 Franchoo A., 9, 120, 347, 348,
 349, 350
 Gadeyne G., 470
 Gaier C., 3
 Gaunt W., 211
 Gaus H., 1
 Geens J.H., 167
 Geldhof J., 72, 168, 253, 289,
 551
 Génicot L., 420
 Germonprez Fr., 421
 Gevers L., 564
 Geyl P., 212
 Ghesquiere E., 448
 Ghyssens J., 94, 95
 Glorieux-De Gand Th., 3
 Goetinck M., 16, 163, 164,
 165, 418, 524
 Goosenaerts J., 213
 Goossens J., 41
 Goussey A.R., 121
 Grootaers J., 395

- Gubin E., 562
 Gyselen G., 525
 Gysseling M., 73, 73b, 74, 214
 Hackens T., 3
 Haesenne-Peremans N., 1
 Hardeman M., 109
 Haverals M., 41
 Hélin E., 1
 Hindryckx J., 458
 Hoebeke E., 486
 Homblé A.G., 169, 170
 Hoste A., 282
 Houbart - Wilkin S., 3
 Havenne P., 526
 Huyghebaert N., 2, 171, 552
 Jansen G., 101, 102
 Jansen H.P., 216, 217
 Janssens P., 10, 471
 Janssens de Bisthoven B., 2,
 268
 Jansseune G., 340
 Jonckheere J.A., 285
 Joosen H., 3
 Joye J., 320
 Julia D., 82
 Kilianus C., 85
 Kongs L., 1
 Kossmann E.H., 218
 Kurth G., 219
 Kiviet K., 220
 Lagrain R., 136
 Lamberty M., 230
 Lams G., 375, 376
 Landuyt J., 172
 Lannoy D., 304, 472
 Lannoy L., 360
 Lanszweert R., 396
 Lapeyre H., 11
 Lava A., 280
 Leeuwerck E., 328
 Lefranc G., 56
 Lefrancq P., 143, 273
 Lejeune R., 527
 Le Loup W., 539
 Leman P., 57
 Lepage J., 173
 Lerecoveux M., 221
 Lindemans L., 123
 Lippens J., 96
 Lis, C., 1
 Lourdaux W., 41
 Lowyck A., 174, 175, 176
 Luyckx O., 177
 Machiels J., 540
 Macken R., 41
 Maddens N., 353, 422
 Maes J., 86
 Mannier E., 61
 Maréchal G., 459, 460
 Mariën M.E., 3
 Mariën-Dujardin A.M., 3
 Marsden P., 58
 Martiny V., 3
 Matthijs A., 32
 Merlier R., 272
 Mertens J., 2, 424
 Messiaen J., 144, 278
 Messiaen M., 145
 Milis L., 553
 Millon M., 279
 Moeyaert C., 87, 88
 Mommerency P., 276
 Mommeyer M., 528
 Monballyu J., 383
 Morel E., 178
 Mörzer W.F.J., 46
 Mus O., 425
 Muylaert W., 488
 Nauwelaerts M.A., 230
 Neylants E., 179
 Noterdaeme J., 254, 342
 Nuyttens M., 89
 Obbema P., 41
 Ozeel F., 59
 Paravicini W., 222
 Parez R., 356
 Parker G., 208, 223
 Pauwels G., 497
 Peeters F., 529
 Peeters K.C., 180
 Penninck J., 255, 426, 427
 Persoons E., 41
 Persyn J., 489, 490
 Petit R., 1
 Phimpot R., 224
 Pichal E., 554
 Pinckernell G., 42
 Pistono S.P., 225
 Platelle H., 2, 226, 334
 Pallentier F., 397
 Pollet A., 146, 318
 Preneel A., 124

- Prevenier W., 1, 451
 Priem V., 290
 Raes A., 476
 Renier J.P., 137, 361, 362, 371
 Renoy G., 240
 Revel J., 82
 Roelandt J., 75, 90, 91, 125,
 126, 138, 147, 181, 284,
 291, 313, 363, 364, 365,
 366, 367, 368, 369, 370,
 371, 384, 385
 Roelink J., 461
 Rollet C., 390
 Roose-Meier B., 530
 Rotsaert F., 329, 330
 Rotsaert K., 462
 Ryckaert M., 2, 31, 76, 246,
 257, 258, 259, 260, 428,
 524
 Ryckeboer H., 84, 463
 Ryserhove A., 77, 148, 241
 Samyn J., 372
 Scheers S., 97
 Schepens L., 2, 228, 398
 Schilder G., 46
 Schoonheere A., 314
 Schouteet A., 2, 429
 Schraepel E., 229
 Schrevel M., 60
 Schrick W., 36
 Scufflaire A., 1
 Selosse C.C., 319
 Serck L., 3
 Seydoux Ph., 531
 Seynaeve E., 296, 297
 Sigaut F., 430
 Six J., 2
 Six P.C., 326
 Slos E., 182
 Smets L., 532
 Smeyers J., 491
 Smits van Waesberghe M.,
 492
 Soetaert P., 431, 432
 Soete J., 92, 183
 Sonkes M., 3
 Stalpaert H., 12, 184, 185
 Sterling Ch., 533
 Stockman L., 245, 555
 Stroobants A., 175
 Theuninck A., 380
 Theys G., 331
 Thoen H., 51, 63, 64
 Tillie W., 19, 332
 Tindemans C., 230
 Tits-Dieuaide M.J., 1, 464
 Todts H., 563
 Top S., 186, 187
 Trenard L., 13
 Triaille-Closset C., 1
 Trimpe Burger J., 65
 T'Sas F., 243
 Tuyaerts-Vertommen B., 188
 Unger R.W., 433
 Van Acker L., 274, 465
 Van Ackere J., 534
 Vanbeselaere W., 535
 Van Bever A., 3
 Van Beylen J., 434
 Van Biervliet A.T., 127
 Vanbossele J., 435, 436
 Van Buggenhout J., 399
 Van Butsele P., 556
 Van Buyten L., 466
 Van Caenegem R.C., 149
 Van Cauwenberghe E., 471
 Van Coillie R.G., 449
 Vancraeynest R., 122
 Van de Catsyne M., 100
 Vanden Abeele P., 261
 Van den Auweele D., 40, 41,
 43, 262, 386
 Van den Bergh K., 189
 Vandenberghe H., 335, 373
 Van den Bon A., 477
 Van den Brent F., 230
 Van den Brincken A.-D., 47
 Vandenbroeke Chr., 437, 473
 Vanden Broucke A., 374
 Van den Heuvel J., 150, 190,
 305
 Van den Wijngaert M., 231
 Van der Elst F., 232
 Van der Ghinste G., 128
 Van der Heide G.D., 438
 Vander Linden A., 230
 Van der Linden R., 191, 192
 Vanderpijpen W., 2, 98
 Van Derveeghde D., 1
 Van Deeren K., 230, 233
 Vandewalle A., 20, 21, 263,
 498

- Van de Walle A.L.J., 536
 Vandewalle P., 129
 Vandewiele L.J., 478, 479, 480
 Van Dievoet G., 43
 Van Doorselaer A., 66
 Vandromme A., 151
 Vandromme J., 130
 Van Eenoo R., 1
 Van Hees P., 212
 Vanheule L., 193, 194, 244
 Van Hille W., 131, 132, 275,
 400
 Van Hoecke W., 41
 Van Hoonacker E., 105
 Vanhoutryve A., 439
 Van Keymeulen A., 99
 Vanlandschoot R., 493
 Van Liempt J., 230
 Vanmarcke A., 133
 Van Molle F., 3, 387
 Van Onckelen L., 389
 Van Peteghem P., 234, 393
 Van Roey J., 440, 441
 Van Roosbroeck R., 230
 Van Ruymbeke P., 388
 Van Steenkiste-Reidt D., 140
 Van Uytven R., 442
 Van Vlierden B.F., 230
 Van Zuylen van Nyevelt A.,
 264
 Verbeek A., 537
 Verbeke R.V., 293
 Verbruggen R., 230
 Verhelst D., 41
 Verhelst J., 1
 Verleyen H., 139, 346
 Vermang M., 467
 Vermaut J., 443
 Vermeulen U., 1
 Verrycken A., 41
 Verschuere R., 141, 354
 Verstraete D., 444
 Verstraete E., 140, 557
 Verte M.A., 529
 Viaene A., 78, 93, 195, 196,
 235, 265, 266, 267, 268,
 541
 Viaene C., 134
 Viérin J., 67
 Vilain O., 445
 Vlaemynck C., 269
 Vlaminck J., 377, 378
 Vlaminck J., 558
 Vleeschouwers C., 22
 Vleeschouwers-Van
 Melkebeek M., 22
 Vlieghe-Steps G., 197
 von Groote W., 401
 Vos L., 564
 Vyncke Y., 324
 Walle J.C., 327
 Warlop E., 294
 Wastiels F., 322
 Wellens R., 402
 Willemsen A.W., 212, 230, 494
 Willemsen R., 247
 Windels-Arickx B., 270
 Witte E., 1
 Zantkuyl H., 271
 Zoller-Devroey C., 446
 Zutterman H., 321

INHOUD

BIJDRAGEN

Th. de Hemptinne, <i>Peter van de Elzas, leven en loopbaan (ca. 1145-1176)</i>	139-160
J. Noterdaeme, <i>De vroegste geschiedenis van Brugge, V. De Oudburg</i>	87-137
Chr. Van den Bergen-Pantens, <i>Une œuvre inédite du Maître du Saint-Sang</i>	229-246
Chr. Vandebroeke, <i>Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen</i>	1-85
J. Vermaut, <i>Vijf variaties op het thema «De Belgische Vlasnijverheid»</i>	183-227
W. von Groote, <i>Willelmus Magnus Ballivus Flandriae</i>	161-181

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

A. Deschrevel, <i>Beeldhouwwerk van Jacobus Berger in de Brugse St.-Donaas en St.-Salvatorskerken</i>	331-337
A. Schouteet, <i>Historiografie van de Brugse straatnamen (tot de fusie van Groot-Brugge)</i>	247-257
S. Sulzberger, <i>Hans Memling dans son cadre idéal</i>	323-329
M.-R. Thielemans, <i>Mémoires sur les ports d'Ostende et de Nieuport</i>	287-321
A. Vandewalle, <i>Inventaris van het archief van de Brugse tuchthuizen</i>	259-285

VLAAMS BIOGRAFICA	339-340
BOEKBESPREKINGEN	
D. Dalle, <i>Gids voor de Westkust, Veurne en het acterland</i> (L. Devliegher)	352-353
A. De Vlaminck, <i>Jaerboeken der aloude kamer van rhetorika Het Roosjen</i> (K. De Clerck)	345-347
M. Gottschalk, <i>Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, II (1400-1600)</i> (P. Declerck)	350-351
N. Huyghebaert e.a. <i>Monasticon Belge, t. III, vol. III</i> (P. Declerck)	347-349
A. Uytterbrouck, <i>Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge</i> (J. Mertens)	343-345
A. Vanhoutryve, <i>De vishandel en het visambacht te Brugge</i> (R. Boterberge)	341-343
A. Viaene en B. Janssens de Bisthoven, <i>Het Heilig Bloed te Brugge</i> (M. Ryckaert)	351-352
KRONIEK	355-378
BOEKENSCHOUW	379-420

MEDEWERKERS AAN DEZE JAARGANG

- R. Boterberge, Duindistellaan 19, 8370 Blankenberge
K. De Clerck, Barrierestraat 13, 8200 Brugge 2
P. Declerck, Potterierei 72, 8000 Brugge
Th. de Hemptinne, Palingstraat 90, 9120 Destelbergen
A. Deschrevel, Edewallestraat 38, 8120 Handzame
L. Devliegheer, ten Hove 17, 8200 Brugge 2
J. Mertens, Leon Spilliaertstraat 35, 8340 Oostende
J. Noterdaeme, Gentse steenweg 120, 8340 Sijsele
M. Ryckaert, Coupure 15, 8000 Brugge
A. Schouteet, Koningin Elisabethlaan 63, 8000 Brugge
S. Sulzberger, Frans Merjaystraat 101, 1060 Brussel
M.-R. Thielemans, Steenweg op Drogenbos 171, 1180 Brussel
C. Van den Bergen-Pantens, p.a. Nationaal Centrum voor Navorsingen over de Vlaamse Primitieven, Jubelpark 1, 1040 Brussel
C. Vandenbroeke, Ruitersdreef 13, 8790 Waregem
A. Vandewalle, J. Maertensstraat 24, 8200 Brugge
R. Van Eenoo, Asfilstraat 4c, 9821 Afsnee
J. Vermaut, Kievitlaan 12, 9000 Gent
W. von Groote, Stauertweedt, D 2381 Kius

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD :

- Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation, (vanaf 1926), per jaargang.* 400 fr.
- H. Dussart, *Fragments inédits de Rombout de Doppere, Chronique brugeoise de 1491 à 1498.* Brugge, 1893, in 8°, 56 blz. 300 fr.
- A. Heysse, O.F.M., *Tabulae capitulares almae provinciae Sancti Joseph in comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum (1629-1796).* Brugge, 1910, in 4°, XXV - 169 blz. 300 fr.
- A. De Poorter, *Un traité de théologie inédit de Gautier de Bruges : Instructiones circa divinum officium.* Brugge, 1911, in 8°, XII - 44 blz. 150 fr.
- L. Gilliodts-van Severen, *Mémoriaux de Bruges, Dl. II,* in 8°, 327 blz. 400 fr.
- A. Schouteet, *Gedenkwaardige aenteekeningen van Jan Karel Verbrugge. Brugse kroniek over 1765-1825.* Brugge, 1958, in 8°, 147 blz. 200 fr.
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male,* Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 400 fr.
- A. Van Wallegheem. *De oorlog te Dickebusch en omstreken 1914-1918.* Uitgegeven door J. Geldhof. Tweede en derde deel, in 8°, 256, 213 blz., ill ; samen 400 fr.
- J. De Cuyper, *Journal de Campagne 1914-1917. Oorlogsdagboek van een hulpdokter bij het Belgisch leger.* Uitgegeven door A. De Cuyper. Brugge, 1968, in 8°, XXI + 242 blz. + 5 pl. 400 fr.
- L. Devliegheer, *Oorlogsdagboeken uit de streek tussen IJzer en Leie.* Brugge, 1972, in 8°, 247 blz. + 20 pl. 400 fr.
- J.-M. Duvosquel, *La vie civile à Comines durant la guerre 1914-1918.* Brugge, 1972, in 8°, XV + 316 blz. + 23 pl. 400 fr.
- J. Geldhof, *Het Handboek van P. Vandendorpe, pastoor van Nieuwerkerke (1730-1806).* Brugge, 1974, in 8°, 310 blz. 400 fr.
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden 1089-1300.* Brugge, 1973, in 8°, 217 blz. 400 fr.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

De «Handelingen» vormen ieder jaar een boekdeel van ten minste 300 bladzijden, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden.

Om lid van het Genootschap te worden, wende men zich tot het Bestuur (p.a. Rijksarchief, Academiestraat 14, 8000 Brugge) met opgave van naam, beroep en adres. Het lidmaatschap verplicht tot betaling van de jaarlijkse contributie (300,-fr.) en geeft recht op de toezending van de «Handelingen». Bovendien wordt aan de leden een korting van 20 % verleend op de prijs van de «Handelingen» of de afzonderlijke uitgaven, die vóór hun toetreding tot het Genootschap zijn verschenen.